

SOLTÉSZ MÁRTON

A BRG-től a regényig

Csalog Zsolt prózapoétikájának (műfaj)elméleti kérdései

Doktori (PhD) értekezés

Pázmány Péter Katolikus Egyetem – Irodalomtudományi Doktori Iskola

Modern Irodalomtudományi Műhely

A Doktori Iskola vezetője: Prof. Dr. SZELESTEI NAGY László DSc egyetemi tanár

A műhely vezetője: Dr. habil. HORVÁTH Kornélia egyetemi docens

Témavezető: Dr. THIMÁR Attila CSc egyetemi docens

2015

TARTALOM

1. Bevezető	4
2. Az életmű szisztematikus műfajtipológiai áttekintése	9
2.1. Teoretikus kérdések	9
2.1.1. A doku-portré	10
2.1.2. Közvetlenség – közvetettség – közvetítettség	13
2.2. A dokumentumregény	17
2.2.1. Narratív identitás kontra diszkurzív alanyiség	17
2.2.2. Az identitás pszichológiája mint a beszéd készítője és a regény „témája”	20
2.2.3. Társalkotó és/vagy társszerző?	23
2.2.4. Műfaj(ok) a regényben	25
2.2.5. „A szó a regényben”	28
2.2.6. A szerző és a műfaj – az értelmezésben	30
2.3. A regénytől a novelláig	32
2.3.1. A novella és a portré	34
2.3.2. Valóság és fikció – kísérlet és vita	35
2.3.3. A novellától a kisregényig	44
2.3.4. Dokumentum és dokumentarizmus	52
2.4. A kisregény mint portré	57
2.4.1. Válság–vállalás–vallomás	57
2.4.2. A strukturális metafora	62
2.4.3. A történelmi regény mint műfaji metafora	64
2.4.4. Regénytervek és novellanyomok a kisregényben	67
2.5. A kisregénytől a nagyregényig	74
2.5.1. Műfaj és nyersanyag	74
2.5.2. Fikció a nyelvben (1) – nyelvteremtés	78
2.5.3. Prózapoeitikai precedensek	84
2.5.4. Fikció a nyelvben (2) – ortográfia és grafológia	88
2.5.5. Magatartásmetaforák	93
2.6. Nyelv a fikcióban, avagy: regény a zsákutcában	100
2.7. A szöveg és az olvasó – a magnum opus fényében	104

3. Az olti tutajút. Bevezetés a <i>Gézám¹!</i> című Csalog-elbeszélés olvasásába	106
3.1. Kronológia	106
3.2. Narratív névtan	112
3.3. Rondó és remekmű	114
4. „Szelíd lázadás az érvényes norma ellen”. Bevezető gondolatok Csalog Zsolt <i>Cseréptörés</i>-kritikájához	127
4.1. Filológia	127
4.2. Komparatisztika	132
4.3. Hermeneutika	135
5. Tilos felszabadítás. Előzetes és utólagos megjegyzések a <i>Parasztregény</i> értelmezéséhez	141
5.1. Paraszt – nem-paraszt	141
5.2. Tér – történet – emlékezet	144
5.3. Regénytéma és főszerep	147
5.4. Elbeszélés-szerkezet	150
5.5. Interferencia és katarzis	153
6. Mellékletek	158
6.1. Csalog Zsolt: <i>Gézám¹!</i>	158
6.2. Csalog Zsolt: <i>Lengyel Péter: Cseréptörés. Vitaindító</i>	162
6.3. OSZK Kt. Fond 445. Csalog Zsolt hagyatékának végleges naplója	166
6.4. Bibliográfia	246
6.5. Absztrakt	296
6.6. Abstract	297

1. Bevezető

Csalog Zsolt életművét, amely mind a mai napig nélkülözni volt kénytelen a tudományos számbavételt, alapvetően műfajelméleti szempontok szerint közelítettük meg, lévén nem kívántunk beleveszni sem a realizmus, sem a szociográfia, sem a tényirodalom, sem más, felettébb obskúrus műszavak által jelölt műfaji-műnemi „valóságokba”. A cél különben sem a tematikus kategorizáció volt: munkánkkal az író rekanonizációját igyekeztünk előkészíteni. Ahogy özvegye fogalmazott a *Krisztina* című posztumusz regény nem különösebben szerencsés kiadásakor: a Csalog Zsolt nevével fémjelezhető etikai és esztétikai attitűdöt kívántuk ismét forgalomba hozni.¹

S hogy ehhez miért éppen a műfajelmélet látszott a legalkalmasabbnak? A válasz jórészt a magyar irodalomtörténeti és -elméleti gondolkodás provincializmusában keresendő, amely minden olyan mű esztétikai értékét kétségekkel övezi, amelynek műfaji azonossága nem határozható meg egzakt módon, illetve amely nem illeszkedik bele a novella, vagy még inkább a regény nagybecsű kategóriájába. Így aztán egyszerre legitimációs és marketingcélú munkánk egyik alapvető célkitűzése az lett: a *Parasztregényről* bebizonyítani hogy regény, majd a többi szöveget a magnum opustól mért távolságának függvényében sajátos szempontok szerint helyezni el a „legitim”, „akadémiai” műfajok skáláján.

Elemzéseink vezérlő elvét Milan Kunderától kölcsönöztük, aki világhírű könyvében, *A regény művészetében* keresetlen egyszerűséggel és tömörséggel jelentette ki, hogy a regény „Az a prózai nagyforma, amelyben az író kísérleti egókon (a hősökön) keresztül vizsgálja a létezés néhány nagy témáját”.² Könnyen belátható, hogy az a Csalog Zsolt, aki oly nyitott szemmel, s akkora empátiával járta szociológiai kutatásai során a világot, adatközlőiben, kiknek nyelvét és sorseseményét novellává, kisregénnyé vagy regénnyé érlelte, éppen ilyen kísérleti egók potenciális lehetőségét látta meg. S itt kapcsolódhatunk Kundera egy másik fundamentális meghatározásához, mely szerint „A regény meditációs cselekménye néhány elvont szó pillérén nyugszik. [...] Egy regény [...] gyakorta nem más, mint hosszú hajsza néhány illanó meghatározás után.”³ Ez utóbbi belátás vezetett el azután a *Parasztregény*

¹ SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bognár Évával, az író özvegyével*, Életünk, 2009, 6. sz. (június), 79.

² Milan KUNDERA, *A regény művészete*, Bp., Európa Kiadó, 2008, 153. (Ford. RÉZ Pál)

³ *Uo.*, 147.

esetében a „paraszt”, illetve a „maradtam”, a *Fel a kezekkel!* esetében a „kurva”, *A párt foglya voltam* esetében pedig az „idegenség” szavakhoz – mint az egyes szövegek egzisztenciálfilológiai kulcsaihoz.

Persze: ha akartuk, ha nem, előbb-utóbb kénytelenek voltunk szembenézni műfaj és nyersanyag, hangzószó (fonolexéma) és írott szó (filolexéma) viszonyával – magyarul a dokumentarizmus kérdésével. S a megoldásra – a terminus feloldásának módjára – ismét Kundera vezetett rá minket, mégpedig *A lét elviselhetetlen könnyűségének* ama sokat idézett mondatával, mely szerint „A regény nem írójának vallomása, hanem annak vizsgálata, hogy mi is az emberi élet abban a csapdában, amivé a világ alakult”.⁴ Ha a *Parasztregény*ből indulunk ki, Eszter néni identitásproblémája – amely a könyv, élettörténeti számvetés és „létösszegzés” után epedő fél-értelmiségi s a parasztságot önként és dacosan vállaló-demonstráló földműves szerepeinek interferenciájában kulminál – éppen egy ilyen csapdahelyzetet szemléltet. Közelebről: a tradicionális paraszti kultúra végnapjait és a korszerű „új világ” (tán még a réginél is vadabb) intoleranciáját mutatja be egyetlen sors optikáján keresztül. Eszter néni vágyai és rettegetei, kirohanásai és elnémulásai pontosan szemléltetik világának, s benne az ő egyedi sorsának sajátos útvesztőjét.

Fentebb azt állítottuk, Csalog Zsolt életművének tudományos megközelítésére mindeddig nem történtek kísérletek, holott ez nem teljesen igaz: Sisák Zita például 2005-ben – igaz, alapvetően néprajzos műveltséggel és szempontok szerint, mégis – remek tanulmányt írt arról, miként szerveződött Csalog keze alatt az élőlőszóból nagyregény.⁵ Ez a dolgozat végül is fölmenthetett volna (s bizonyos értelemben föl is mentett) bennünket a *Parasztregény* magnófelvételeinek nyers lejegyzését és a kész prózafejezeteket összehasonlító időigényes művelettől, de mert a csalogi nyelvről a néprajzos kolleginánál lényegesen több (immár irodalomtudományi szempontokat is érvényesítő) mondanivalónk volt, végül az *M. Lajos, 42 éves* példáján mégiscsak bemutattuk azt a hallatlan differenciát, ami a felvett és a megírt nyelvek között tapasztalható. S ezzel – reményeink szerint – végleg kirántottuk a szönyeget mindazon föltevések alól, amelyek naiv és/vagy rosszindulatú módon összemosták a hallható és látható nyelveket, majd azzal vádolták meg az író, hogy „művészete” – ha egyáltalán nevezhető annak az effajta lejegyzői munka – ki is merült a meddő rögzítésben.

⁴ *Uo.*, 34.

⁵ SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt Parasztregény) = Mindenes gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), I, 249–266.

Pedig ami valódi művészetté, vérbeli epikává avatja a Csalog-műveket, az éppen a nyelvképzés, a nyelvteremtés művelete, amely a dokumentum-nyersanyagként megismert-fölhasznált nyelveket és életeseményeket egy új, egyedi sorsvízió szolgálatába állítja, mégpedig oly módon, hogy az olvasmányos-esztétikus prózaszöveg immáron tükröt tart nemcsak az adatközlő, de a befogadó elé is, és a gogoli „Magatokon röhögtök” gesztusával döbbenti rá olvasóját a jól ismert todorovi tényre, mely szerint a fantasztikum sosem a szövegben, mindig a létben van. S ez még akkor is igaz – sőt: annál inkább az –, ha Mikluszko Lajos ásatási munkás vagy Kána Lőrinc tábornok történetesen füllent, nagyot mond, saját jelentőségét növeli, vagy ha Mohácsi Bálintné Eszter néni egyoldalúan látja férje elzüllésének tragikus kimenetelű történetét.

Mindent egybevetve: arra jutottunk, hogy a *Parasztregény*, amely – hitünk szerint – a vágy, a beszéd és az írás szubjektumainak különbségét teszi láthatóvá, ékes példája annak, hogy Csalog Zsoltnál a dokumentum nem az írásaktus végeredménye – amint az a zsdánovi-lunacsarszkiji tervpoétikák szerint helyes és illendő lett volna –, „mindössze” nyersanyaga, kiindulópontja, készítője annak. Mármint, hogy ne ismételjük gépiesen mindazt, amit értekezésünkben állítottunk, hadd hozunk ezúttal szakirodalmi helyett egy szépirodalmi példát vélekedésünk alátámasztására. Ha jól megfigyeljük, Szabó Magda *Régimódi története* pontosan úgy bánik a regénycímmel – olyan, szekunder szövegeket idéző evidenciával emlegeti azt a primőr szövegben –, mint ahogy a *Jegyzetek a Parasztregényről* szerzője teszi. És nem csupán a *Kanna, hattyúkkal* című „bevezető-ráhangoló” fejezetben, de a szöveg minden szakaszában. Ráadásul ugyanez a duktus, ugyanez a naiv-cinikus, egyszerre belső és külső nézőpont köszön vissza a *Kívül a körön* című esszékötetnek a *Régimódi* modelljeivel-szereplőivel kapcsolatos írásaiban is.⁶ Nyilvánvaló tehát, hogy nem a *Parasztregény* kapcsán merül föl először a kérdés: „vajon hol ér véget a szerző, és hol kezdődik a mű?” Illetve: „hol ér véget a mű, és hol kezdődik a szerző, esetleg a másik mű?”

Mindezzel persze véletlenül sem szeretnénk azt szuggerálni, hogy akár a Szabó-, akár a Csalog-szövegek elbeszélői hangja könnyűszerrel azonosítható volna az egykor élt biográfiai-civil személy hangjával, sőt: éppen ellenkezőleg! Azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a dokumentumpróza elbeszélői pozíciója sajátos, a fikciós alkotásmódoknál szokásostól sok tekintetben eltérő – például sokkal határozottabban autoreflexív – szövegkezelést körvonalaz, ám ettől függetlenül mégsem lép ki a szépirodalom területéről. Gondoljunk csupán a *Für*

⁶ SZABÓ Magda, *Kívül a körön*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1980. – Főként: *Egy doboz fűz Melindának* (353–362.); *Író és modell: Válasz a Kortárs körkérdésére* (379–398.); *Egy modell alakváltozásai* (399–422.); *Koncentrikus körök* (491–517.); *Záróvizsga* (518–530.).

Elisére, melynek bemutatóján állítólag számon kérték az írónt, hogy miért talált ki magának egy sosem létezett Cili nevű lánytestvért, ha egyszer a regény fülszövegében azt ígérte: egy kétrészes életrajzi regény első kötetét tartja kezében az olvasó. Mire az író, mintegy válaszul, elővett a táskájából egy fényképet, és fölmutatta: „Már hogyan létezne az én Cilim? Hát hiszen itt a fényképe!” *A tengert akartam látni* Dani-monológjaihoz hasonlóan a bemutató után is soká találgatták: vajon szándékos botránykeltésről, furfangos legendagyártásról vagy valami másról lehet szó. Mi a magunk részéről úgy véljük: nem egyébre szolgált a demonstráció, mint annak hangsúlyozására, hogy a fülszöveg nem hazudott: valóban „írói életrajzot” kaptunk. Azaz: egy történeti nyersanyagon hizlalt kísérleti egón keresztül a lét alapvető kérdéseit boncolgató író vallomásának lehattunk szem- és fültanúi. S ezzel ismét értekezésünk egyik kulcsfogalmához értünk: a vallomáshoz.

Ahogy a kunderai regény, úgy természetesen a csalogi portré sem „írója vallomása”,⁷ mégis az augustinusi–hamvasi vallomásfogalmakkal tudtuk a legtermékenyebben megközelíteni. Egyébiránt maga Kundera sem áll meg a fenti deklarációnál; kifejti azt is, hogy amíg Dante még hitte, hogy a cselekvés a cselekvő önarcképe, addig „A regény egyik nagy felfedezése a cselekvés paradox jellege”.⁸ Mármint a kérdés az: „ha a cselekvésben nem ragadható meg az én, hol és hogyan érhetjük tetten?”⁹ És Csalog a maga módján megfelel a kérdésre, amennyiben demonstrálja: a potenciális hősök *belső* életét egy – a hiteles nyelvi teremtés készségével megáldott – *külső* személynek kell megismernie, megértenie, mégpedig azok nyelvén-beszédén keresztül, s csupán ezután készülhet el az a bizonyos „ön”-arckép, az a „doku-portré”, amelyen ugyan kétségkívül ketten munkálkodnak, de amelyet csupán egyetlen kéz „fest”: a prózaszó művészéé.

Végezetül néhány szó a monológrol – merthogy ez lesz a csalogi portrék mindenkori formája. Bizonyára sokakat érdekel, főként az *oral history* újmódi divatjának hála, hogy milyenek lehetnek az egyes elbeszélések nyersanyagául szolgált eredeti hangfelvételek, s e kérdésnek ráadásul épp egy csalogi kijelentés ad különös nyomatékot, mely szerint prózaportréi egy „teljes akusztikai jelenséget” kívánnak olvashatóvá tenni.¹⁰ Csak hogy a kazettákon (több tucatot volt szerencsénk meghallgatni) nem egy-egy ember monológja került rögzítésre, hanem egy – a legkevésbé sem spontán – párbeszéd, amelyet az adatközlői és dokumentátori vágyak és elvárások bonyolult szövevénye béklyózt. Így azután – nem feledve,

⁷ KUNDERA, *I. m.*, 34.

⁸ *Uo.*, 32.

⁹ *Uo.*

¹⁰ KISS Zsuzsanna, „*Lágyinterjúdom*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Látó*, 1991, 9. sz. (szeptember), 1078.

mekkora ovációval hozta ki az Európa Kiadó Kerouac *Úton*jának eredeti tekercek alapján újrarendezett változatát,¹¹ sem Ginsberg *Cody*-utószavának megfontolandó alternatíváját¹² – értekezésünkben megmaradtunk a szövegek olvasásánál; s a szalagok interpretációját másokra hagytuk. Úgy véljük ugyanis, hogy amíg az esszéíró (a művész) kezén többletet teremhet az ilyen munkálkodás, addig a tudományos elemző csupán módszertani adósságokba verné magát.

¹¹ Jack KEROUAC, *Úton: Az eredeti tekercs*, Bp., Európa Kiadó, 2011. (Ford. M. NAGY Miklós)

¹² „Így a szalagot olvashatjuk úgy is, mintha nem lenne szétesett és unalmas, amilyen időnként, hanem mintha egy spontán Rituálé lenne, amelyet egyszer hajtottak végre, és soha többé nem ismételték meg, teljes tudatában annak, hogy minden ásitás és kiejtett hang örökkévalóvá válik – és ekképpen halhatatlanná vált, végül is a Nagy Emlékező és Szereplői emlékeztek önmagukra, miközben még életben voltak.” – Allan GINSBERG, *A nagy emlékező látomásai* = Jack KEROUAC, *Cody látomásai*, Bp., Cartaphilus Kiadó, 2007, 559. (Ford. SZÁNTAI Zsolt)

2. Az életmű szisztematikus műfajtipológiai áttekintése¹³

„Ha nem dokumentumot akarok létrehozni, akkor szabad vagyok, akkor semminek nem kell hasonlítania semmilyen modellre.”

(Csalog Zsolt)¹⁴

„És igyekezett a prédikátor megtudni sok kívánságos beszédeket, igaz írást és igaz beszédeket.”

(Préd, 12: 9–10)

2.1. Teoretikus kérdések

Csalog Zsolt írásművészete részleteiben és egészében egyaránt igen problematikus jelenség. Amit tudunk: „doku-portré”-kat írt. (Vagy „festett”?) A címkét – egy 1991-es interjú tanúsága szerint – mindenestre maga ragasztotta eljárásának hibridjeire, az empátikus odafordulás, az alázatos meghallgatás gesztusára, a megnyilatkozást készítő, az életvilágbeli megszólalást prózai műfaj(ok)ba áthangszerelő, a fonolexémának¹⁵ narratív „hangot” kölcsönző prozopopeikus, mediátori szerepre.¹⁶ E szerep mindazonáltal – bármennyire is szépírói szerepnek tekintjük – a műfaji jelölővel egybevetve igen bonyolult, (talán túlságosan is) heterogén. Hogyan lesz a (beszél)nyelvi készítés, a műfaji áthangszerelés, a narratív hangkölcsönzés eredménye portré?

Alábbiakban az itt felvetett kérdésekre egy szisztematikus, az életmű teljes szövegterére kiterjedő műfajelméleti és -történeti áttekintéssel igyekszünk válaszolni. S miután a Csalog-œuvre lényegében a fikciós és doku-novellától („portrétöredék”-től) a teljes életmondást jelentő portrén („kisregény”-en), valamint a novellisztikus fölépítésű dokumentumregényen át az önéletrajzi doku-novelláig, naplóig és programesszéig, illetve a

¹³ A tanulmány a Nemzeti Kulturális Alap 3802/4411-es számú alkotói ösztöndíjának támogatásával készült.

¹⁴ KISS Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz. (szeptember), 1077.

¹⁵ A kazettaszalagokra rögzített hangzószót jelölöm ezzel a terminussal.

¹⁶ „Ezt úgy szeretem nevezni, hogy *doku-portré*.” – KISS, „Lágyinterjújom”... *i. m.*, 1076.

publicisztika tárgykörébe tartozó krocki és tárca műfajáig jut el, a főmű ugyanakkor – a műfajok létmódját, hierarchiáját, strukturálódását tükröző magnum opus – egyértelműen az 1978-ban napvilágot látott (majd '85-ben – jelentősen kibővítve – újra kiadott) *Parasztregény*, írásunk ritmusa-fölepítése az egyes művek kronologikus tárgyalása helyett a teoretikus problémakörök kapcsolódásának önelvét követi.

2.1.1. A doku-portré

„A megfigyelő szemszögét felcseréljük a megfigyelt ember szemszögével.”

(José Ortega Y Gasset:
Goya)¹⁷

Lion Feuchtwanger *Goyáját*¹⁸ olvasva nagyjából képet alkothatunk arról, mi is az a portré. Ennek a festménytípusnak (képi ábrázolásmódnak) van először is egy modellje. Ez a modell általában több alkalommal, több órát ül a mesternek, aki eközben vázlatokat készít róla, esetleg abszolválja az „első felrakást”, s a későbbiekben, többnyire egyedül – vázlatai és emlékei alapján – hozza létre a szuverén művészi alkotást, amely az alkotó vízióján keresztül annak értékrendjét, világlátását, illetve a modellel kapcsolatos vélekedését – összefoglalóan: *értelmezését* – is szükségszerűen tükrözi. És ha megnézzük: az egész Goya-regényt – ezt a politika- és társadalomtörténeti tablónak álcázott széptani remekművet – a nézőpontok és értelmezések párhuzamai és kereszteződései szervezik; az anyagkezelés, a formálás, a preconcepciók és félreértések dinamikája uralja.

Végül, de nem utolsósorban: a portré általában egyetlen arcot ábrázol, esetleg egész alakot. Hogy éppen mennyit, az függ természetszerűleg a megrendelő igényeitől is, de leginkább talán a művész érdeklődésétől, a művészi perspektíva önelvétől. Érzékletesen világítja meg mindezt Feuchtwanger, amikor Goya figyelmének perspektívaváltásait diagnosztizálja. A hallását lassanként teljesen elveszítő festő, amikor a vászonalapú képalkotás mellett a manuális jelnyelv válik legfontosabb kommunikációs formájává, egyszerre elkezdi figyelni a kezekre. A kezekre, amelyeket abban az időben, amikor még

¹⁷ José ORTEGA Y GASSET, *Goya*, Bp., Helikon Kiadó, 1983 (ford. SZÉKÁCS Vera), 75. Továbbá: BACSÓ Béla, *Ön-arc-kép: Szempontok a portréhoz*, Bp., Kijarat Kiadó, 2012, 215.

¹⁸ Lion FEUCHTWANGER, *Goya: Oder der arge Weg der Erkenntnis*, Rudolstadt, Greifenverlag, 1951.

hallott, igyekezett képein – különféle rafinált módszerekkel – elrejtteni, hogy megkímélje magát e testrészek szükségszerűen aprólékos kidolgozásának nehézségeitől. Ha Goyának korábban kezét kellett festenie, azért külön – a kezek számának megfelelő – összeget kért, míg a regény vége felé, az idősödő, a süketség poklába kergetett művész régi portréira tekintve sajnálja, hogy annak idején nem szentelt nagyobb figyelmet e hallatlanul izgalmas jelölőknek.

És most nézzük Csalog Zsoltot! Vajon neki vannak modelljei? Mit jelent egyáltalán a „modell” kifejezés az irodalomban (illetve a doku-irodalomban)? Hiszen modellként említhetjük azt is, aki beszél, azaz aki a kazettás magnóval szemben ül és (vagy az író kérdéseire, vagy „teljesen szabadon”) (el)beszél, illetve azt is, aki az elbeszélő szöveg megnyilatkozójaként (nevének, nemének, életkorának közlése nyomán) kirajzolja saját narratív azonosságát. Melyik az ábrázolás tárgya, s melyik az eredménye? Másként: a modellekkel (beszélgetőpartnerekkel, adatközlőkkel, páciensekkel) vajon a modellteremtés (a világirodalom hősein keresztül a kulturális hagyománnyal való párbeszéd, esetleg a tudományos-diagnosztikus általánosítás) az írói (utóbbi esetben szociológusi) cél, vagy épp az aktuális beszélő/beszéltetett egyediségének, egyszerűségének fölmutatása, kibontakoztatása? S vajon melyik cél az irodalmibb? Mint látni fogjuk, ezek a kérdések szervesen összefüggenek egymással.

„»A művészet mindig mimézis«, azaz ábrázol valamit. Csakhogy nem szabad ezt félreértenünk, és azt gondolni, hogy ez az ábrázolt valami más módon is megfogható és »jelenlévő« lenne, s nem csupán az ábrázolásnak ezen a beszédes módján. Ezért én a tárgynélküli és a tárgyi festészet dilemmáját könnyedén rövidre zárható kultúr- és művészetpolitikai csinálmánynak tartom” – írja halhatatlan alapvetésében Gadamer.¹⁹ De vajon hogyan értelmezhető mindez a doku-portré esetében? A kérdés megválaszolásához ismét rá kell kérdeznünk, hogy mi is az a doku-portré, ám ezúttal az összetétel másik tagja felől: azaz hogy végső soron *mit dokumentál* ez a műfaj? Nos, amennyiben a „lányinterjú” személyes technikájából indulunk ki, ez megerősíthet minket abban, hogy Csalog célja a megnyilatkozó egyén önfeltárásának elősegítése, hiszen úgy fogalmaz: „nekem arra kell nyitva lennem, amit az illető fontosnak tart elmondani magáról, szóval az ő igényeiből kell kiindulnom, így juthatok hozzá ahhoz, ami igazi emberi-irodalmi matéria, ha úgy tetszik, no

¹⁹ Hans-Georg GADAMER, *Die Aktualität des Schönen: Die Kunst als Spiel, Symbol und Fest*, Stuttgart, Reclam Verlag, 2009, 47–48.

de annál is több”.²⁰ Írónk tehát az elbeszélők egyediségére kíváncsi, s a hangszalagról történő *leírás* által – amely egyben mindig *átírás*²¹ is – az adatközlők (öndokumentáló) beszédének modelljét teremti meg. Ez az eljárás a portréfestészettel annyiban analóg – s nyilván ez indokolta az írói terminusalkotást –, hogy saját anyagot (igaz: festék helyett *prózaszót*) használ az „idegen” modelljének megalkotásához. Ha létezhetik immanensen irodalmi célja a dokumentáris írásnak, akkor kétségtelenül ez az „imitáció”²² lesz az.

Adatközlőket mondtunk, és helyesen fogalmaztunk, amennyiben Csalog modelljei alapvetően interjúalanyok, megszólított személyek: olyan *speciális* beszélgetőpartnerek, akik felszólítva (azaz késztetve), ugyanakkor bizonyos értelemben magukra hagyva, *önmagukról*, illetve közösségük, családjuk *más tagjaihoz való viszonyukról* nyilatkoznak, életútjuk elbeszélésére vállalkoznak – egyrészt az önmegértés, másrészt a hagyományozás szándékával. Itt tehát valamiféle belső valóság rajzolódik ki, és nem külső (az életvilág valóságának általánosításra épülő absztrakciója). Csalog portréi – akárcsak Goya, a festő képei – azt *segítik* napvilágra, amit a(z önként jelentkező) modell magáról, magából megmutatni kíván, ám ezt nem közvetlenül, valamiféle objektivációs gesztusként, reprodukció formájában teszik! Épp ellenkezőleg: az egyedi és egyszeri modellteremtés szándékával, a reprezentáció érvényével emelik létrangra azt a matériát, ami beavatkozásuk révén – miként azt a *legitimációs párbeszéd* vizsgálatánál látni fogjuk – sajátos tükörként kezd funkcionálni.

²⁰ KISS, „Lágyinterjúzom”... i. m., 1077.

²¹ A szó mindkét értelmében – úgy is, mint *átvezetés*, és úgy is, mint *átformálás*.

²² „Kedvelt formám a *monológ-próza*, amelyet vagy mindenestül kitalálok (imitálok), vagy rengeteg magnófelvétel anyagából állítok össze, vagy is-is” – nyilatkozta 1978-ban Csalog. – *Szociográfusok felelnek*, Mozgó Világ, 1978, 6. sz. (június), 13. – Ebben a mondatban ugyan nem hangsúlyozza külön az író, de nyilvánvaló, hogy mindhárom szöveggeneráló tevékenységtípusban megtalálható ez a bizonyos *imitációs* gesztus. (Ugyanez a terminus merül fel Kerouac magnós prózája kapcsán is: „Kerouac imitates the voice of W. C. Fields”. – John SHAPCOTT, „I didn’t punctuate it”: *Locating the Tape and Text of Jack Kerouac’s Visions of Cody and Doktor Sax in a Culture of Spontaneous Improvisation*, *Journal of American Studies*, 2002, 2. sz., 234.)

2.1.2. Közvetlenség – közvetettség – közvetítettség

„Én már nem tudok írni – mondta.
– Én pedig csak írni tudok – mondtam.”
(Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*)

Mármost adódik a kérdés: beszélhetünk-e Csalognál érdemi dialógusról? Ha van valahol párbeszéd, az hol, melyik szinten történik – a fonolexémák, a filolexémák²³ vagy a lexiák (tehát a szöveg fabuláris, szüzsés vagy diszkurzív) szintjén? Fontos kérdés ez, hiszen a művészi teljesítmény megítélése – az olvasásban kipurgálhatatlanul, mondhatni *ab ovo* jelenlévő kritikai attitűd – önkéntelenül is a struktúra strukturalitására kérdez rá.²⁴ Amikor azonban a párbeszédiségre kérdezzük, nem valamiféle rekonstrukcióra kell gondolnunk; érdeklődésünk annyiban hermeneutikai, amennyiben a szöveg horizontjára irányul, arra a művészi teljesítményre, arra a szövegmunkára, amelyet a textus tükröz, kínál, mutat – nekünk, olvasóknak. Mennyire közvetlen az élmény ábrázolása az írott elbeszélésben, beszélhetünk-e egyáltalán közvetlenségről, és ha igen, az vajon hol érhető tetten a szövegben? Ilyen és hasonló kérdésekkel próbáljuk föltérképezni az adott írás művészi (vagy ha tetszik: irodalmi) kvalitásait.

Ezen a ponton válik szükségessé a következő három terminus bevezetése: *közvetlenség*, *közvetettség*, *közvetítettség*. A csalogi portrékban ugyanis szemlátomást két²⁵ elbeszéléssel – egy fonolexmákból álló, illetve az azt (újra)elbeszélő, filolexémákból álló elbeszéléssel –, s ily módon természetyszerűleg két elbeszélői diszkurzussal van dolgunk. Az ideális, a közvetlen oráció persze a műfaj nélküli beszéd volna, ami azonban nyilvánvalóan

²³ Az írott (olvasható) szót jelölöm ezzel a terminussal.

²⁴ A struktúra strukturalitására irányuló kérdés bizonyos értelemben mindig kiegészül a műfajiság kérdésével. Az ún. *tape recorder prose* műfaji előzményeit érdekesen rajzolja meg Ewen L. Bowie a görög „table-talk”, azaz a Platón előtti dialógusokról írott dolgozatában. – Ewen L. BOWIE, *Greek Table-Talk before Plato*, *Rhetorica*, 1993, 4. sz., 355–371. Csalog *A lány, a fiú és sokan mások* című szövegére gondolva nem kérdéses az összevetés jogossága.

²⁵ Első kötetében (*Tavasza minden rendben lesz*, 1971) még akad példa több adatközlő beszélgetését rögzítő szövegre is (*A lány, a fiú és sokan mások*). Ez azonban inkább csak kísérlet volt, érdemi folytatásáról nem tudunk. Noha a *tanyázás* – amely a falusi életmód egyik jellegzetes műfaja volt – valójában kiscsoportos beszélgetés, anekdotázás, és így szerkezetében, utalásrendszerében, hangvételében szorosan kötődik az elbeszélővel közel azonos közösségi tudást birtokló hallgatósághoz, Csalog a *Parasztregényben* következetesen kivágta ebből a kontextusból Eszter néni monológjait, és új, regényi struktúrává szervezte azokat.

nem lehetséges, hiszen éppen az *elvárás* teremti meg minden interperszonális kommunikáció immanens műfajiságát – azt a műviséget, ami a beszéd fajba, relevancia-osztályba szorítását, azaz a megszólalás disztingváltságát jelöli. Ez az a jelenség, amelyet Bahtyin a megnyilatkozás kompozicionális fölépítésének nevezett, azaz a tematikus tartalom, a stílus és a kompozíció a megnyilatkozás *egészében* tapasztalható elválaszthatatlan összefonódása. Ugyanitt szólt az orosz kutató *viszonylag állandó elbeszéléstípusokról* is, amelyek az élmény közvetlenségét az élőbeszéd képlékenyebb fajainál határozottabban korlátozzák, teszik közvetetté.²⁶ Ilyen, minden bizonnyal, a kötetlen vagy „lányinterjú” is, amely Csalog művészetében elsőként létesít kapcsolatot a vágy, a beszéd és az írás szubjektumai között.

Mielőtt azonban e kapcsolat boncolgatásába fognánk, szükségesnek látszik egy sajátos körülmény tisztázása. A Csalog-féle doku-szövegek életvilágbeli adatközlőinek élménykifejezését (illetve annak közvetlenségét) ugyanis több tényező befolyásolja. Elsőként az elbeszélte élmények (életesemények) az adatközlő-elbeszélőtől való időbeli távolsága; az a tény, hogy a doku-típusú elbeszélői megnyilatkozás nem az aktuálshoz, az éppen most történőhöz kötődik (ami az esemény *akció*-értelmében akár már a múlthoz, de *feldolgozás*-értelmében még a jelenhez, magához a beszédhez, *a beszéd jelenéhez* tartozik). Megkülönböztetésünk – elsőre úgy tűnhet – pusztán a pszichonarratológia érdeklődésére tarthat számot, noha az igaz történetek néprajzi kutatója, Albert Wesselski éppen erre a distinkcióra alapozta a Geschichte–Märlein dichotómiát, amely a belülről fakadó élménytörténet és a mások életéről szóló anekdota különbségét szemlélteti.²⁷ E különbözőség elsősorban az *interjú* (az érdeklődő *idegennel* való beszélgetés) „nagy műfajában”, illetve a Labov-féle *megfigyelői paradoxon* jelenlétében ragadható meg. Persze mindkét elbeszéléstípus (erősen redukálva: a *spontán* és a *művi*) egyben önálló narratíva is, ám az előbbiben a közvetlenség magasabb fokú, hiszen a sorseseeményeket közvetlenül földolgozó elbeszélést (amellett, hogy szinkron, s nem diakron jellegű) általában olyan személyhez címzik, aki az elbeszélővel közvetlen (többnyire szoros érzelmi) viszonyban van.²⁸ A diakron jellegű, „művi” (külső, s nem belső készítésből fakadó) elbeszélés esetében a megfigyeltség tudata, valamint az interjú műfajának keretei (a szó eredendő dialogikusságán túl) a

²⁶ Mihail BAHTYIN, *A beszéd műfajai = Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán, SÍKLAKI István, Bp., Tankönyvkiadó, 1988, 246–280. (Ford. KÖNCZÖL Csaba)

²⁷ Albert WESSELSKI, *Die Formen des volkstümliches Erzählguts = Die deutsche Volkskunde*, Hrsg. Adolf SPAMER, Leipzig, 1934, 216–248.

²⁸ Ha ilyen kontakt nem érhető el, ez a nyelvi munka többnyire megmarad az intraperszonális, belső beszéd terepében.

szokásosnál is határozottabb nyelvi disztingváltságra ösztönzik az elbeszélőt, illetve arra, hogy a kazettaszalagok hosszának²⁹ megfelelően tömörítse, s a lelki szemei előtt lebegő nyomtatott médium (a *Parasztregény* hőse, Eszter néni esetében a *könyv*) műfaji eszményének rendelje alá mondanivalóját.³⁰

S akkor a gyűjtői-lejegyzői kérések és utasítások determináló erejét még nem is említettük – hadd hozunk hát ezekre is két paradigmaticus példát! Bajusz Gyula, aki lelkes volt Tiszaroffon (a *Parasztregény* életvilágbeli elbeszélőjének, Mohácsi Bálintné Muka Eszternek a falujában), *Egy második kiadás margójára* című vitacikkében így írt: Esztiike néni „tájjelleggel tarkította ugyan beszédét (az »é« magánhangzó helyett hosszú »í«-t használnak, vagy zárt »e«-t mondanak), azonban ezt sem mindig. Amikor könyvének egy részét olvasva megkérdeztük dr. Kosáry tanárral, miért ilyen szokatlan módon mondta el a történeteket, ő azt felelte: mert Csalog kívánta így és ezentúl ő már csak így beszél.”³¹ A *Csendet akarok!* című elbeszélés hőse, Orsós György szintén utal visszaemlékezéseiben Csalog előzetes, a megnyilatkozás stílusát, formáját s így adott esetben tartalmát is befolyásoló preskripcióira: „másodszori találkozásunkkor kérte tőlem, hogy egy kicsit egyszerűbben fogalmazzak, hiszen az egyszerűség nagyon is szép és megkapó lehet. Igyekeztem a kérésnek eleget tenni, több-kevesebb sikerrel.”³²

Ha tehát beszélhetünk valahol tényleges párbeszédéről (kölcsonös, kvázi szimmetrikus kommunikációról), akkor azt csupán a mű születésének periódusa kapcsán tehetjük, hiszen az író által megteremtett (eredendően „beszélt”) elbeszélői nyelv írott modelljének – a pudinghoz hasonlóan – a „fogyasztás” lesz értékmérőjévé. Csalog (miként Móricz Joó Györgynek) átnyújtja a saját elbeszélői diszkurzusa által megjelenített adatközlői elbeszélést, és elfogadásra vagy elutasításra vár. Hogy ez a véleménycsere miként zajlott, a *Parasztregény* második kiadásának jegyzeteiből tudjuk meg. Miután írónk lefekteti, hogy „a könyv megjelent szövege úgyszólván sehol sem – csak ritkán, egy-egy rövid részletben, legfeljebb

²⁹ Orsós György, az *Én győzni akarok!* című Csalog-portré elbeszélője visszaemlékezéseiben külön hangsúlyozza, hogy „két kilencvenperces beszédanyag került rá egy este a szalagokra”. – ORSÓS György, *Csalog Zsolt*, Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 15.

³⁰ Radnóti Sándor írja egy helyütt: „egy olyan egyenlőtlen társadalomban, mint a mienk, a kérdezővel szembeni frusztráció, a kérdéseknek való megfelelni akarás eleve eltorzítja a beszédet, és ezt csak nagy, néha aránytalanul nagy írói erőfeszítésekkel lehet tematizálni.” – RADNÓTI Sándor, *A „faction” = R. S., Recrudescunt Vulnera*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1991, 192.

³¹ BAJUSZ Gyula, *Egy második kiadás margójára*, Református Egyház, 1986, 12. sz. (december), 286.

³² ORSÓS, *Csalog Zsolt... i. m.*, 15.

pár mondatnyi távon – *azonos* Eszter néni elmondott szövegével”,³³ élénk tárja sajátos modellező módszerének alapelvét. „Saját szavaim és mondataim tartalomban, szellemben, stílusban és nyelvben úgy illeszkedjenek a szövegbe, hogy Eszter néni elolvasva magáénak ismerje el őket. Eszter néni elolvasta a nyers, szószerinti lejegyzés egy részét – és csalódott volt, nem találta benne magát; később elolvasta a kidolgozott, végleges szöveg egészét – és elégedett volt, sehol stiláris változtatást nem kért, nem ismerte fel kezem nyomát – ilyenképpen igazolta módszeremet.”³⁴ Ez a fajta *legitimációs párbeszéd* azonban nem lehet a doku irodalmiságának értékmérője, hiszen ez a kommunikációs forma – amint Luis M. Starr már a hetvenes évek elején rámutatott –, bár különböző előjelekkel, de elmaradhatatlan része minden *adatközlőt működtető* dokumentáris alkotásnak, így az oral historynak is.³⁵

³³ PR2, 539. Az egyes Csalog-művekre itt és a későbbiekben is rövidítve hivatkozunk. Fölldásukat lásd a mellékletként közölt bibliográfiában!

³⁴ *Uo.*, 540.

³⁵ „Der Leser einer Oral History, so versichern wir den oft fassunglosen »Autoren«, weiß jedoch, daß er gesprochene und nicht geschriebene Texte liest, genau wie dies auch die Leser von Pressekonferenzprotokollen wissen. Wir glauben, daß es mehr auf Spontaneität als auf korrekte Syntax ankommt. Falls der »oral author« das Gefühl hat, nicht genau das getroffen zu haben, was er eigentlich sagen wollte, dann sollte er dies bei der Textredaktion korrigieren; wir empfehlen dabei jedoch dringend, keine stilistischen, sondern nur solche Korrekturen zu machen, die der besseren Klarheit und Genauigkeit dienen.” – Luis M. STARR, *Oral History in den USA: Probleme und Perspektiven = Lebenserfahrung und kollektives Gedächtnis: Die Praxis der »Oral History«*, Hrsg. Lutz NIETHAMMER, Suhrkamp Verlag, 1985 (Suhrkamp Taschenbuch Wissenschaft), 58. Általános tanulság, hogy az oral history egyes elméleti belátásai – noha e műfaj anyagkezelésében, dokumentumfölfogásában jelentősen különbözik a doku-prózától – sok esetben okulással szolgálhatnak a dokumentáris szépirodalom kutatójának is.

2.2. A dokumentumregény

„Legyünk társszerzők.”

(Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*)

2.2.1. Narratív identitás kontra diszkurzív alanyiség

A közvetlenség–közvetettség–közvetítettség hármásának első tagja tehát – legalábbis az élmény szempontjából – vajmi kevés szerepet kap a doku-portré műfajában. Noha Varga Lajos Márton, a *Parasztregény* első kiadásának kritikusa még naiv módon hitte, hogy az adatközlőt „nem feszélyezi, korlátozza, irányítja (manipulálja) a más szemhatáru s ambíciójú beszélgetőpartner”,³⁶ a portré anyagának szóbeli átadása valójában mindig közvetett – mind az élőbeszéd (interjú, tanyázás), mind a kilátásba helyezett írott szöveg műfaji keretei, mind pedig a beszélgetőpartner szándékai okán. Ez a beszélgetőpartner ugyanis – s ezt ne feledjük! – nem egyszerű társalkodó; a felek itt korántsem egyenrangúak! Egyrészt az adatközlő alá van rendelve a partnere által diktált technikai feltételeknek, másrészt ez a beszélgetőpartner valójában egy író, a majdani írott elbeszélés szerzője, aki szintén alá van rendelve, mégpedig az irodalom – a *Parasztregény* esetében a *regény*, illetve a *portré* – szabályainak.

Éppen itt válik láthatóvá a beszéd és a nyelv fundamentális különbözősége, s itt érkezünk el a *közvetítettség* kérdéséhez is. „Míg a beszéd (parole) a fiziológiához, a lélektanhoz, a szociológiához, addig a nyelv csak a nyelvészethez tartozik, mint olyan játék, amelynek szabályait a beszédben (parole) hajtják végre” – fogalmaz Paul Ricœur.³⁷ Onnantól tehát, hogy Csalog elkészíti a portré szövegét, s az – a jelzett paratextusoktól kísérve – megjelenik, a szöveg irodalmiságának fölmérése, elemzése immár a poétika feladata. Láttuk, hogy az adatközlő és a hallgató-író személyek párbeszéde milyen feszült, irányított, művi, s mint ilyen: meglehetősen csökevényes dialógus. Nos, a könyv médiumába lépő szöveg már végképp csak nyomokban emlékeztet a hajdani „beszélgetésre”, hiszen „az olvasó hiányzik az írásból, az író pedig az olvasásból. A szöveg így az olvasó és író kettős elfedését hozza létre; s ekképpen ama párbeszéd helyébe lép, amely közvetlenül fűzi össze az egyik hangját a másik hallásával.”³⁸

³⁶ VARGA Lajos Márton, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1979. február 10., 7.

³⁷ Paul RICŰEUR, *Mi a szöveg?* = P. R., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris Kiadó, 1999 (Osiris Könyvtár, Irodalomelmélet), 19. (Ford. JENEY Éva)

³⁸ *Uo.*, 11.

Ricœur híres kijelentése („a narratív identitás az azonosságnak az a formája, amelyet az ember az elbeszélő funkciónak köszönhet”³⁹) fölveti a kérdést, hogy Csalog doku-portréiban ki az, aki az elbeszélő funkció révén kirajzolja saját narratív azonosságát. Ez azonban újabb kérdést implicál: ki az elbeszélője ezeknek a portréknak? A narratológiai értelemben vett elbeszélő funkció ugyanis – mint már utaltunk rá – kétségtelenül kettős: két elbeszélőnk és két elbeszélői diszkurzusunk van. Esetleg – vethetnék ellenünk – az adatközlő narratívája fölszívódik a hős nyelvébe, és mint ilyen elveszti önállóságát? Vegyük szemügyre mindezt közelebbről! Amit az adatközlő elmond, azt az író lejegyzí; majd e sajátos, preformált képződményt fölvgdalja, földolgozásához alternatív víziót teremt, és ebből a „vagdaltból” a választott műfaj kereteinek megfelelő (a zenei tételekkel analóg) formai-tematikai egységeket alakít ki.⁴⁰ Kísértetiesen hasonló a helyzet Roland Barthes-nál, aki ismeretesen *lexiáknak* nevezte el a vezérjelentő földarabolásából származó egységeket.⁴¹ A lejegyzett szövegből kialakított szekvenciákat – az *S/Z* mintájára – Csalognál is az olvasás egységeiként kezelhetjük, minthogy a (1) meghallgatás, a (2) visszahallgatás, a (3) lejegyzés, az (4) olvasás, a (5) szegmentálás, az (6) írás, az (7) újraolvasás, az (8) újraírás stb. fázisai követik egymást a doku-elbeszélés megalkotása során. (Ricœur írja ugyebár egy helyütt, hogy az élőbeszéd hallgatója „láthatatlan olvasóvá” alakul, minthogy az írásaktus elindítja „a szöveg elsodródását mindenfajta megmutatható valóságtól”.⁴²)

Mármost ha az adatközlő pusztán a történetmondás modellje (vagyis annak metaforája), akkor a borítón szereplő (az adatközlő beszédének modellje mögé, azaz a hős nyelvébe visszahúzódó) szerző a hallgató, az olvasó és az író alakmásaira szakadna szét? Fogós kérdés!

Ám ha az adatközlői- és író-elbeszélői alakmások helyett inkább az őket „képviselő” diszkurzusok önprezentációs stratégiáira koncentrálnunk, rögvest tisztább a kép, amennyiben így a magát *mutató* és a magát *megvonó* orációk kölcsönös átfedését tapasztaljuk. Amit tehát Margócsy István „az író tudós és toleráns visszavonulásának” nevezett,⁴³ valójában a portré műfaj azon tulajdonsága, hogy a jelentésadás folyamatát *közvetlenül* kapcsolja össze a

³⁹ Paul RICŒUR, *Narrative Identity*, Philosophy Today, 1991, 1. sz., 73.

⁴⁰ „Amikor megvan a leírt masszám, akkor többször átolvasom, a margóra kijegyzem a témákat, ollóval szétvágom őket és csoportosítom, mert egy témával egyszerre kell dolgoznom, még akkor is, ha a végső változatban ugyanazt, mondjuk, háromfelé szakítom, és úgy adagolom.” – KISS, „*Lágyinterjú*” ... *i. m.*, 1078.

⁴¹ Roland BARTHES, *S/Z*, Bp., Osiris Kiadó, 1997 (ford. MAHLER Zoltán), 25–26.

⁴² Paul RICŒUR, *Pillantás az írásaktusra*, Helikon, 1989, 3–4. sz., 243. (Ford. FARKAS Ildikó)

⁴³ MARGÓCSY István, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ, 1982, 8. sz. (augusztus), 78.

narratív identitás (meg)képződésének folyamatával. Schein Gábor – *A boldog ember* kapcsán – találón mutatott rá, hogy „a narratív identitásképzés, a jelentésadás folyamata csak akkor indulhat el és maradhat mozgásban, ha az elbeszélés újra és újra, a név minden egyes leírásának alkalmával elszakítja a történetet önnön eredetétől. [...] vizsgálnunk kell [...], hogy ez a szakadás a szóbeli közlést írássá alakító szerző munkájának következménye, vagy már a szövegben foglalt elbeszélő szövegében megkezdődik e folyamat.”⁴⁴

Csak hogy Schein a kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít a fiktív neveknél, az álneveknek, az átnevezéseknek. Érvéle nyomán azt gondolhatnók: attól függően beszélhetünk egy vagy két elbeszélői diszkurzusról, hogy az életvilág valóságában nem létező név, az álnév leírása *megszakítja*, vagy az adatközlő saját nevének használata újra és újra *hangsúlyozza* a történet és eredete közti kapcsolatot. Holott nem a fiktív név leírása, hanem maga a leírás (az *írás*) szakítja el a történetet önnön (*orális*) gyökereitől. Ráadásul ha megnézzük, miként lesz az első kiadás palimpszeszt, azaz, miért kerül sor a kész szöveg egyes név-jelölőinek kitörlésére, majd új jelölők bevésésére (*inscription*), azt tapasztaljuk, hogy ez az ok nem a regény regényiségével, irodalmiságával függ össze, sokkal inkább az adatközlői diszkurzusokban (Joó Györgynek és Eszter névnek a nyilvánosságtól való félelmében) keresendő. Ily módon a transznomináció – mint techné – nem hogy el nem törli, de még hangsúlyozza is a modellált beszédmód karakteres önállóságát, legitimitását, az írott narratívával való párhuzamosságát.

Vitatnánk továbbá Schein azon kijelentését is, mely szerint a *Parasztregény* esetében „nem Muharos Bálintné regényét olvassuk, hanem egy parasztregetényt”.⁴⁵ Schein – idézett tanulmányában – következetesen a regény 1978-as első kiadására hivatkozik, és a korszakra vonatkozó irodalomtörténeti szintézisének Csalog-fejezetében is oda konkludál, hogy az eredeti neveket fölfedő '85-ös kiadás egyfajta defikcionalizálás eredménye, és mint ilyen sajnálatos módon „visszatér a szocialista próza realista hagyományaihoz”.⁴⁶ Csak hogy a regény *regény* volta – ismét hangsúlyozzuk – nem a jelölt fikcionalitásában áll.⁴⁷ Azaz nem

⁴⁴ SCHEIN Gábor, *A semleges beszéd problémájának megjelenése Móricz Zsigmond A boldog ember című regényében* = S. G., *Traditio: Folytatás és áruulás*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2008, 74.

⁴⁵ *Uo.*, 73.

⁴⁶ *Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010, 948.

⁴⁷ Berkes Erzsébet éppen itt tévedett, amikor így írt: „jó okunk van föltételezni, hogy a nevek sem »valódiak«. Ha pedig ez »ál-émlékirat«, akkor még »regény« is lehet, hiszen Csalog Zsolt író választhatja ezt a formát, hogy a paraszti élet forradalmi átforgalmódását külső és belső teljességében bemutassa. Csak hogy a kötet tartalma, az ábrázolás módja és szerkezete kizárja ezt a föltételezésünket. Ez a könyv – bár használjon költött

abban, hogy a nevek jelöltje létezett-e valaha, hanem abban, hogy a jelentésképződés a narratív identitásképződéssel, s e kettő a nyelvhasználat problémájával, a működésben lévő nyelv vizsgálatával összekapcsolódik-e, összekapcsolható-e egyáltalán.

Ám ahhoz, hogy mindez teljesen világos legyen, el kell hagynunk végre a narratív identitás megkötő és félrevezető fogalmát. Használjuk inkább a Kovács Árpád-féle „diszkurzív alanyiség” kategóriáját, hiszen a Hősnek nincsen Énje; Csalognak és Eszter néninek egyaránt *csak Története* van, azzal azonosak – a lezáratlan történettel, amelyben saját nyelvüket keresik. Mindkettőjüké egyszeri, többé meg nem ismétlődő történet – a *Parasztregény* szövegébe zárva.

2.2.2. Az identitás pszichológiája mint a beszéd készítője és a regény „témája”

Csalog a népi kultúra kutatójaként, mint szociográfus és mint író, egyaránt a „múltglorifikáló ideológiák”, az „ilyen-olyan művi módszerekkel befőzött emlék”-ek ellen küzdött.⁴⁸ S a regény, amely megkérdőjelezi az „abszolút múltat” és a „csalhatatlan hagyományt” (mint az eposzi distancia kellékeit),⁴⁹ e küzdelem legkiválóbb eszköze; Eszter néni pedig, e „közössége fölébe nőtt”,⁵⁰ a „többiekétől eltérő nézőpontra” szert tett⁵¹ asszony ideális alanya lesz. A *Parasztregény* tehát – amelynek valóban modellje Móricz *Boldog embere*⁵² – nem pusztán egy műfaj megújítása (a reárahódott ideológiai terhektől való megszabadítása), esetleg – mint Bata Imre vélte – „a magyar parasztregény rekviemje”,⁵³ de elsősorban a *paraszt(ság) mint identitás* regénye, és e tekintetben nincs sok különbség az első és a második kiadás között. Mányoki Endre 1986-os recenziója már megsejtett valamit ebből a problémából, bár ő még egy specifikus gondolkodásmódról, s nem identitáskérdésről értekezett. „A *Parasztregény*

személyneveket a költött nevű színhelyen – nem költői alkotás, azaz nem egy szuverén író valóságát újratereztő képzeletének és írásművészetének terméke.” – BERKES Erzsébet, *Parasztok és publicisták*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 11.

⁴⁸ CSALOG Zsolt, *A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról = Múltunk jövője: Szabadelvűek a népi kultúráról*, Bp., T-Twins Kiadó, 1993, 142–143.

⁴⁹ Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény: A regény kutatásának metodológiájáról = Az irodalom elméletei III.*, szerk THOMKA Beáta, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1997, 42. (Ford. HETESI István)

⁵⁰ NAGY Olga, *Előszó = GYÖRY Klára, Kiszáradt az én örömem zöld fája*, Bukarest, Kriterion Kiadó, 1975, 7.

⁵¹ SZILÁGYI Zsófia, *Ugyanaz a nyár? = Sz. Zs., A féllábú ólomkatona: Irodalmi mű-hibák*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2005, 241.

⁵² SCHEIN, *A semleges beszéd... i. m.*, 73.

⁵³ BATA Imre, *Könyvszemle*, Népszabadság, 1978. május 9., 7.

nem az eltűnő paraszti életforma megértő enciklopédiája – szögezi le a kritikus –, nem tárgyak, események, magatartási minták, rítusok, szokások és hagyományok arzenálja. Persze mindezek együttvéve, ugyanakkor lényegesen több is: pontos lenyomata egy sajátos gondolkodásmódnak. Egy kétségtelenül individuális, karakterisztikus, mégis rendkívül kötött gondolkodásmódnak. Ebből a kettősségből nyeri feszültségét a regény.”⁵⁴

De miben is áll ez a feszültség?

„Maradtam parasztnak” – mondja Eszter néni,⁵⁵ ez a „literátus hajlandóságú parasztasszony”,⁵⁶ aki Fejest és Moldovát olvas,⁵⁷ aki kis híján négy polgárit végzett, ráadásul néprajzi pályázatokra különböző témájú dolgozatokat írt (többek között egy monumentális önéletrajzot, „parasztéletrajzot”, amelyet Csalog is olvasott⁵⁸). Így a *Parasztregény* fókuszában az a nyelvvel és identitással való kínlódás, az a – Hamvas Béla regényelméletében oly igen hangsúlyos – *válság* áll,⁵⁹ amit a továbbtanulásról való lemondás, valamint a paraszti élet föl vállalása indukál; az a skizoid, hasadós lélek- és tudatállapot, amely Eszter néni két szerepének (a népi kultúra reprezentánsának és a regény „társszerzőjének”) szükségszerű összeütközéséből ered. Éppen ez távolítja el a regény hősnőjét a falubeliektől („Tudja, maga olyan kis FÍÍNOM, olyan félig izé!”⁶⁰), s teszi kiszolgáltatottá Csaloggal szemben, aki – meglovagolván a hús-vér ember vágyait⁶¹ – többek között előírja neki a nyelvhasználatot. Egyfelől etikátlanság áldozata, másfelől művészi teremtés eredménye tehát a két Eszter néni –

⁵⁴ „Der *Bauernroman* ist nicht eine Enzyklopädie der im verschwinden begriffenen bäuerlichen Lebensform, nicht ein Arsenal der Gegenstände, Ereignisse, Verhaltensmuster, Bräuche, Sitten und Traditionen. Dies alles auch, doch gleichzeitig wesentlich mehr: der genaue Abdruck einer Denkweise. Einer Denkweise, die sehr individuell, charakteristisch, dennoch außerordentlich gebunden ist. Aus dieser Zweiheit entsteht die Spannung des Romans.” – Endre MÁNYOKI, *Kultur = Gemeinschaft + Öffentlichkeit*, Bücher aus Ungarn, 1986, 3. sz., 34. (Saját fordítás)

⁵⁵ PR1, 77.; PR2, 79.; PR3, 58.

⁵⁶ *Magyar irodalom... i. m.*, 947.

⁵⁷ PR2, 510.

⁵⁸ „1975-ben Muharos Bálintné önéletrajza kiemelt díjat nyert az országos néprajzi pályázaton. A dolgozatot annak idején magam olvastam el, és készítettem róla lektori véleményt, de Csalog regényének csak az utolsó oldalainál vettem észre, hogy a történet nem egészen új, mintha már valahonnan ismerném.” – SZACSVAY Éva, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Honismeret, 1980, 1. sz. (január–február), 60.

⁵⁹ HAMVAS Béla, *Regényelméleti fragmentum* = H. B., *Arkhai és más esszék*, Bp., Medio Kiadó, 1994, 265–342.

⁶⁰ PR1, 80.; PR2, 84.; PR3, 62.

⁶¹ „[I]smertem szerzőtársam becsvágyát, tudtam: élete nagy álma volt, hogy nevét nyomtatásban lássa”. – PR2, 629.

az ember és a hős –, akiket ugyanúgy hívnak, és akik nekünk, mai olvasóknak már szétválaszthatatlanul eggyé forrtak.

A diszkurzív poétika nyelvén azt mondhatnánk, hogy a *Parasztregény* – mint Eszter néni és Csalog Zsolt közös „története” – a vágy, a beszéd és a diszkurzus szubjektumai közti különbséget teszi láthatóvá. Hiszen van egy („asszony”), aki regényt akar írni, egy („asszony”), aki beszél, és egy („író”), aki megírja a regényt. S ami e diszkurzív térbe lépő szubjektumokkal történik: az maga lesz e személyek története. Míg a beszéd megszünteti a vágy, az írás pedig a beszéd szubjektumát, addig a legitimációs párbeszéd első periódusában, az adatközlő néma olvasásában (a szubjektumon kívülre, egy másik szubjektum hatáskörébe helyezett írásaktus eredményének ellenőrzésekor) Eszter néni *elvileg* saját szövegén, saját szavain keresztül nézi, látja magát. Camus-nél vagy Nabokovnál nem kétséges, hogy ez a – diszkurzív alanyiságot konstituáló – létesemény valóban végbe megy. Kérdés azonban, hogy mindez Eszter néninek is megadatik-e? Hiszen ő – szükségszerűen – Csalog szavain keresztül nézi, látja magát, még akkor is, ha az írói szemfényvesztés sikeres, és az adatközlő elhiszi, „visszaigazolja”, hogy a papíron olvasható szavak tőle származnak. Eszter néni mindenesetre a „paraszt” szón keresztül nézi magát, azon a terminuson át, amelyet önmegjelölés céljából használ, és amelyet szükségszerűen új jelentéssel ruház fel, amikor elválasztja gazdaság-, társadalom- és irodalomtörténeti kontextusaitól, hogy saját élettörténetének szövegösszefüggésébe ágyazza.

Elbeszélő műfaja, a *tanyázás* ebben a regényi kontextusban már nem csupán egy (elsősorban néprajzi érdekességgel bíró) paraszti happening-típus, hanem Eszter néni – saját identitásproblémája megoldására tett – permanens kísérletének nyelvi formája, melynek készítője (készítői) a beszélgető-, illetve hallgatótárs(ak). Talán innen látható be igazán Walter J. Ong igazsága, aki szerint „elengedhetetlennek tűnik egy beszélgetőtárs jelenléte, hiszen igen nehéz órákon át csak magunkhoz beszélni. A szóbeli kultúrában nehezen képzelhető el a folytonos gondolkodás kommunikáció nélkül.”⁶² Márpedig Eszter néni kultúrája – a hetvenes évek végén! – sok tekintetben még mindig a Jousse-féle verbomotoros kultúrák nyelvi-tudati jellegzetességeit hordozza.⁶³

⁶² Walter J. ONG, *Szóbeliség és írásbeliség: A szó technológizálása*, Bp., AKTI, Gondolat Kiadó, 2010 (ford. KOZÁK Dániel), 36.

⁶³ Marcel JOUSSE, *Le Style oral rythmique et mnémotechnique chez les Verbo-moteurs*, Paris, G. Beauchesne, 1925.

2.2.3. Társalkotó és/vagy társszerző?

Morálisan ugyan kifogásolható nyilvánosságra hozni a *Parasztregény* háttérében zajló személyes vitákat, valamint a *Jegyzetekben* explicitté tenni az eredeti név-jelölőket – ebben a roffí lelkésznek, Bajusz Gyulának⁶⁴ teljesen igaza van.⁶⁵ A lényegen azonban – miként azt Schein dolgozata kapcsán már jeleztük – e leleplezés mit sem változtat. A *Parasztregény* mindkét kiadásában *regény* – így gondolta ezt a szerző is, amikor nem módosította a könyv címét. A második verzió csupán abban különbözik az elsőtől, hogy a tudós író egy részletes tanulmányban (*Jegyzetek a Parasztregényhez*) kínál segítséget saját művének olvasásához. Ám ez a „ráadás” szöveg (az irodalmi interpretáció értelmében) nem közöl olvasatot, csupán olyan történeti vázlatként funkcionál, amely – fölnyitván a regény keletkezéstörténetét, azaz kimutatva alkotórészeit (így a „tanyázás”-t), majd leírva azok kompetenciáit – nyelv- és műfaj történeti alapot teremt a hermeneutikai elemzés számára. És az ilyen irányú interpretációnak bizony meg is van a létjogosultsága, hiszen – amint azt Angyalosi Gergely a második kiadás kapcsán megfogalmazta – Csalognak és Eszter néaninek „sikerült olyan művilágot létrehozni, amely kikerült szándékaik és prekoncepcióik hatásköréből. Már nem fogadjuk el feltétlenül az elbeszélő magyarázatait, értelmezésbe kezdünk, szimbolikus értékkel ruházunk fel figurákat, részleteket”.⁶⁶

És mégis „dokumentumregény” ez – így nevezi a kötet fűlszövege, így jelzi a kritikus,⁶⁷ így a bibliográfiák tételcímei⁶⁸ –, s talán magunk is elfogadhatjuk ezt a címkét. De csak abban az esetben, ha nem valamiféle obskúrus valóság tükrözését, dokumentációját látjuk e műfajmegnevezés mögött. A dokumentumregény azért viselheti jogosan a „dokumentum” előtagot, mert dokumentarista módszerekkel (hangfelvevő készülékkel, önéletrajzi források – levelezés, eredeti fényképek, újságcikkek – felhasználásával) készült;

⁶⁴ „Ezért tartom inkorrekt eljárásnak, hogy Csalog Zsolt ezt a megállapodást [ti. az anonim közlésre vonatkozót] megszegte, mert találhatott volna más megoldást is a II. kiadás megjelentetésének.” – BAJUSZ, *Egy második kiadás... i. m.*, 287.

⁶⁵ Tegyük hozzá: érdekesen bosszulta meg magát e lépés, amikor 2008-ban a művész utolsó felesége „Csalog Zsolt” néven publikálta írónk *Krisztina* című regényét, amelyet az eredetileg álnéven kívánt megjelentetni.

⁶⁶ ANGYALOSI Gergely, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1987, 2. sz. (február), 31.

⁶⁷ „Az író személye, aki regénnyé dolgozta át a kapott-talált anyagot, a háttérben marad, csak annyi derül ki, amit a borító füljegyzete közöl, hogy képzett néprajzos és szociológus, aki úgy érezte, hogy dokumentumregényt alkotott.” – TELEGGI Imre, *Parasztregény*, Református Egyház, 1980, 5. sz. (május), 118.

⁶⁸ *Magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978*, 175–176.; 1979, 185.; 1980, 226.; 1985, 159.; 1986, 189.; 1987, 227.

ezek készítették, vagy ezek illusztrálták azt a regényi problematikát, amit az író monumentális víziójába tömörített. A helyzet hasonló, mint Móricznál, aki nem csupán Bálint Sándorral, a kiváló néprajzossal konzultált regényeinek nyelvét illetően,⁶⁹ de az „élethűség” kedvéért még Györffy István és Péter Dénes folklórgyűjtéseit is fölhasználta (a Nemzeti Újság kínos plágiumperét szabadítva magára).⁷⁰ A hős nyelvét Csalog modellálta, az összefüggő felvételekből ő állított össze tematikus blokkokat, a fejezetcímeket ő adta, sőt a kétféle elbeszélői diszkurzusra is maga hívta föl a figyelmet. Miért ne volna hát regény, és miért ne volna egyedülálló írói teljesítmény mindkét *Parasztregény*?⁷¹

Úgy tudjuk, Csalog eredetileg Eszter néni (biográfiai-civil) nevét is a címlapra kívánta emelni.⁷² Hála Istennek, ezt nem tette, nem tehette – egy ilyen lépés ugyanis a cím és a címbe emelt műfaji paratextus között feloldhatatlan ellentmondást eredményezett volna. *Parasztregényt*, azaz *regényt* csak egy író írhat, „egy pesti úr”, mert a regény irodalmi műfaj. Csalog sem írhatott tanyázást, mert a tanyázás nem írott, hanem beszélt nyelvi műfaj (ráadásul a parasztművészeké), annak csupán a modelljét emelhette be művébe, jelezvén ezzel egy mintaként használt elbeszélői diszkurzust (amelyet melleleg – kazettaszalagok segítségével – dokumentált is).⁷³ Mohácsi Bálintné Muka Eszter a regényírónak „alkotótársa”⁷⁴ volt, de szerzőtársa semmi esetre sem.⁷⁵ Szereplője lett elbeszélésének (a szereplés *performance-*

⁶⁹ Péter László szerint Móricz – miként Csalog Eszter néniét – Bálint Sándor (1940-ben még csupán cédulákon létező) *Szegedi szótárának* szólásanyaga alapján átírta a *Rózsa Sándor* szövegét az ábrázolt területnek megfelelő dialektusba. Vö. PÉTER László, *Magyar írók, költők textológiai nézetei*, Pécs, JATE Press, 1995, 13.

⁷⁰ PÉTER László, *Halas az irodalomban = P. L., Kívül a körtöltésen*, Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2001 (Tiszatáj Könyvek), 38–39.

⁷¹ Szilágyi Zsófia egy rövidke cikkében – jelezve ugyan, hogy Eszter néni történetéből egy „megrendítő” sorstörténet rajzolódik ki – a *regény* szót idézőjelbe teszi. Vö. SZILÁGYI Zsófia, *Parasztélet, parasztregény*, *Élet és Irodalom*, 2010, 10. sz. (március 12.), 18.

⁷² A *Parasztregény* első, 1973-as Szépirodalmi-féle változata kapcsán jegyzi meg Csalog: „a címlapon pedig az enyém mellett ott állt Eszter néni igazi neve is, *Mohácsi Bálintné*, mint szerzőtársam.” – PR2, 628.

⁷³ A felvételekről lejegyzett nyers szöveg megtalálható: OSZK Kt, Fond 445/186–204.

⁷⁴ TARJÁN Tamás, *Csalog Zsolt: Parasztregény = 303 magyar regény: Amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*, szerk. TARJÁN Tamás, Bp., Gabo Kiadó, 2009, 232.

⁷⁵ És itt vitatkoznánk Bata Imrével, aki az első kiadás megjelenésekor a felismerhetetlenségig összezavarta a szerző–társszerző viszonyt. Téves következtetései abból származnak, hogy nem választotta szét a kétféle elbeszélői diszkurzust. „Az indíték: a személyes kvalitás az anyag szolgálatára rendelt; a következmény: az alkotó csak szerény társszerzője a műnek. Különösen kitetszik ez a *Parasztregény*ből, mert ennek elbeszélő hőse már-már tehetségesebb, mint társszerzője, aki a tiszatabi parasztasszony életrajzi vallomásait magnóra vette, írásban rögzítette.” – BATA Imre, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, *Kritika*, 1978, 11. sz. (november), 29. Batához

értelmében), szerzője önmaga elbeszélésének – amely, mint általában „a memóriafolyamatok és mindenfajta felidézés”, „konstruktív szöveglétrehozó folyamat” eredménye⁷⁶ –, de (a) regény szerzője nem lehetett.⁷⁷ Ezért is különös Kálmán C. György kijelentése, mely szerint nem Csalog „az alkotó, hanem az, akitől a könyvnyi idézet származik”.⁷⁸ Hiszen a kérdés valójában nem az, hogy *ki* alkotott, inkább az: *ki mit* alkotott?

2.2.4. Műfaj(ok) a regényben

Jogos aggályok, kérdések persze fölmerülnek, ilyen a következő is. Csalog a *Jegyzetekben* azt szuggerálja, hogy a magnum opus (alapvetően) tanyázások nyomán készült:

Most már mindezek szerint értelmezve: nem egyéb a *Parasztregény*, mint Mohácsi Bálintné tiszaroffi parasztasszonynak a hagyományos házi tanyázások élethelyzetében részben tanult, részben hagyományos módszerekkel maga kialakította mű-repertoárja. Beszélve-előadott, rövid formátumú művek, kisebb részben elemi anekdoták, többségben összetett elbeszélések – lejegyezve és folyamatos egységbe ötvözve. [...] A felvételek jelentős része „eredeti” közönség előtt készült [...]: ha tanyázás volt Eszter néniéknél, vagy máshová kísértem el őket tanyázni, szerepem alig volt több a magnókészülékénél, csak figyeltem és rögzítettem.⁷⁹

Bennünk azonban fölmerül a kétség: lehetséges-e ekkora anyagot (amelyből egy egész élet kirajzolódik) „eltanyázni”? A tanyázás tudniillik nem (lineáris) önéletrajzi elbeszélés, hanem olyan, amely mindössze egy kis létszámú csoport érdeklődésére tart számot, s általában olyan

hasnolón Kőhádi Zsolt szerint is Eszter néni a „voltaképpen szerző”. – KŐHÁDI Zsolt, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kortárs, 1979, 1. sz. (január), 455. Természetesen Eszter néni is szerző, olyan értelemben szerzője (fonolexémákból álló) elbeszélésének, ahogyan a dalszerző is szerzője a dalnak. De a *Parasztregény* című könyv voltaképpen szerzője ettől még Csalog Zsolt.

⁷⁶ HOPPÁL Mihály, *Elbeszélés és emlékezet = Elbeszélés és emlékezet: Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*, szerk. HOPPÁL Mihály, Bp., Európai Folklór Intézet, Osiris Kiadó, 2001 (Örökség, 4), 127.

⁷⁷ Bálint B. András következetesen összemossa ezeket a fogalmakat: „Mohácsiné [...] nemcsak szereplője, lesz a *Parasztregénynek*, hanem szerzője, narrátora, hőstett nélküli hőse egyúttal.” – BÁLINT B. András, *Parasztregény: Sorsvallatás*, Magyar Hírlap, 1986. május 14., 5.

⁷⁸ KÁLMÁN C. György, *Szelid csapdák* = K. C. Gy., *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.

⁷⁹ PR2, 538–539.

személyekről szól, akik épp nem tartózkodnak a társaságban, esetleg már nincsenek is az élők sorában. (A tanyázás műfaját ugyanígy nem fedi le Küllös Imolának a „mindennapi történetek”-ről adott szükségszerűen tág definíciója sem, amely szerint e „rövid” elbeszélések „a jelen vagy a közelmúlt eseményeit, az elbeszélő személy, vagy annak szűkebb közössége mindennapi életét tükrözik”.⁸⁰) S e kifogásunk még akkor is helytálló, ha elfogadjuk azt a nyilvánvaló tény, hogy a (kis)közösségben élő ember története e kisközösség más tagjaihoz (s azok élettörténetéhez) fűződő viszonyában rajzolódik ki. A gond ott van, hogy Csalog nem választotta szét azt a két elbeszélői metódust, amelyeket John D. Niels a „folklore act”⁸¹ és az „oral poetry act”⁸² terminusokkal jelölt. Míg az előbbi egy olyan beszélt nyelvi aktusra utal, amely az őt hordozó műfaj eredeti környezetében (a tanyázás esetében baráti kisközösségben) történik, addig az utóbbi egy beszélt nyelvi (vagy énekelt) alkotásnak egy mesterségesen előállított interjú- vagy adatfelvevő szituációban – rendszerint fölkérésre – történő megszólaltatását jelöli. A *Parasztregény* egy része nyilván meghatározható „folklore act”-ként, de legalább ugyanakkora része „oral poetry act”.

A *Jegyzetek* állítása és a *Parasztregény* tematikus rendje közötti ellentét előképe egyébként már az 1978-as kiadás olvasásakor felfedezhető. Sisák Zita egy 2005-ös dolgozata elemzi és össze is hasonlítja Eszter néni saját kezű önéletrajzát a hangfelvételekről lejegyzett nyersanyaggal, illetve a *Parasztregény* szövegével.⁸³ Ebből a szembesítésből jól látszik, milyen széleskörű, milyen változatos az író anyaghasználata és -kezelése. A sokféle forrás, pontosabban *e források mint szövegtípusok önelve* azonban nyomot hagyott a regény (már az első kiadás szövegének) felületén, s ennek esztétikai megítélése bizony komoly mérlegelést kíván. A laikus olvasó számára is szembeütő lehet, hogy amíg a regény első néhány fejezetében még az elbeszélt anyag *tematikus rendje* a meghatározó (mint: a Tisza, a családi

⁸⁰ KÜLLÖS Imola, *A személyes dokumentumok kutatása a magyar folklorsztikában = Az életrajzi módszer alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLÖS Imola, Bp., MTA Néprajzi Kutatócsoport, 1982, (Documentatio Ethnographica, 9), 163.

⁸¹ John D. NIELS, *Understanding Beowulf: Oral Poetry Acts*, The Journal of American Folklore, 1993, 420. sz., 131–155.

⁸² „An oral poetry act is what happens when a collector asks a singer to perform a work not in its natural context, but rather in some special setting in the presence of a scribe, in a team of scribes, a tape recorder, or some other secondary audience.” – John D. NIELS, *Locating Beowulf in Literary History = Beowulf*, ed. Harold BLOOM, New York, Infobase Publishing, 2007 (Bloom’ Modern Critical Interpretation), 53.

⁸³ SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt: Parasztregény) = Mindenés gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), I, 249–266.

szertartások, az ünnepek, a vallás, az öltözködés vagy a köszönési formák), a későbbiekben ezt a rend(szerez)ező szerepet egyre inkább a *biográfiai elv* veszi át; az író tehát a néprajzi érdeklődésű interjú, az önéletrajz, az oral history és a tanyázás elbeszélésformáit keveriváltogatja a regény terében. Hogy aztán ez a forma katasztrófája, vagy épp a forma retorikája – következetlenség, túlzott heterogenitás vagy a néprajzi-szociográfiai regény látványos fölütése utáni ironikus szisztémaváltás –, bajos volna eldönteni. Elképzelhető például egy olyan olvasat, amely szerint az író e (látszólag törést okozó) megoldással éppen azt a tényt lovagolta meg, amelyre a nyolcvanas évek elején Deborah Tannen hívta fel a figyelmet, jelesül hogy az írott elbeszélés a nem-hivatalos beszélt nyelvi diszkurzusra jellemző sajátságokat rendszerint a hivatalos írásra jellemzőekkel kombinálja.⁸⁴

Mielőtt azonban továbbmennénk, le kell szögezzük: ez a probléma nem keverendő össze a bahtyini regénystilisztika heterofónia-fogalmával. Jóllehet a jelzett elbeszéléstípusok különféle „nyelveken” (megnyilatkozásmódokon) keresztül érvényesülnek, a fentebb vázolt összeütközés – vagy ha tetszik: *feszültség* – nem e beszédmódok stiláris sokszínűségéből, hanem (a történetalkotásra, történetvezetésre vonatkozó) intencionális különbözőségükből származik. Így abban az egyszerű tényben, hogy a néprajzi érdeklődésű interjú, az oral history és a tanyázás más-más módon strukturálják (át) az elbeszélést, a magunk részéről nem a *Parasztregény* – mint Csalog-mű – kudarcát látjuk, ahogyan a regény soknyelvűségével sem kötnénk össze (és zárnánk rövidre) ezt a *regény műfaján belül* kirajzolódó kérdést. Talán Szilágyi Miklós járt a legközelebb az igazsághoz, amikor a művészi forma (tudatos vagy kényszerű) töredezettsége, megszakítottsága mögött egy „sohasem-volt műfaj” megteremtésének vágyát, illetve a parasztregény és a paraszti emlékirat rokonságának, egygyökerűségének tagadását látta. „»[P]arasztregény« – a népköltészet nagyepikai műfaja – természetesen nem létezik, sohasem létezhetett. De ha létezne, *csak így* szerveződhetne műegésszé” – írja a néprajztudós egy 1980-as tanulmányában.⁸⁵ Lévén a *Parasztregény* regény voltában is parasztregény (annak ellenére, vagy talán éppen azért, mert ez a műfaj sosem létezett), hibrid struktúrájának felszínén szükségszerűen láthatóvá teszi annak a hasadásnak a nyomait, amelyből – mint *egyedi, egyszeri és megismételhetetlen* műalkotás – saját azonosságát nyeri.

⁸⁴ Deborah TANNEN, *Oral and Literate Strategies in Spoken and Written Narratives*, Language, 1982, 1. sz., 1.

⁸⁵ SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 27.

2.2.5. „A szó a regényben”

Amiről Bahtyin *A szó a regényben* hasábjain értekezett, a prózai szöveg imént említett heterofóniája, alapvetően nem narratológiai probléma. Bizonyos értelemben még műfajelméleti kérdésekkel is rokonságot vállal – amennyiben hozzájárul a regény definíciójához –, de lényege szerint inkább a stilisztika területére visz. A „roman” műfajának egzakt meghatározása helyett – amely a szerző későbbi írásában is csupán az eposzsal való összevetésre korlátozódott⁸⁶ – Bahtyin itt *a szó prózanyelvi működésére* helyezi a hangsúlyt. Amit leír, csupán megerősíthet bennünket abban, hogy a *Parasztregény* valóban regény – a „pomáh” esztétikai értelmében.

A regényműfajnak éppen az a stilisztikai sajátossága – vallja az orosz tudós –, hogy a regényegész magasabb rendű egységében kapcsolja össze a neki alárendelt, ám viszonylag önálló egységeket (melyek néha még nyelvükben is különböznek egymástól); a regény stílusa nem más, mint stílusok összekapcsolása, a regény nyelve: „nyelvek” rendszere. A regény nyelvének bármely elkülönített elemét legszorosabban az a stilisztikai egység határozza meg, amelyhez az adott elem közvetlenül hozzátartozik: a hős egyénített stílusú beszéde, az elbeszélő „szkáz”-jellegű hétköznapi előadásmódja, a levél stb.⁸⁷

A helyzet azonban jóval bonyolultabb, mint amilyenek első pillantásra látszik. Bahtyin ugyanis előírja, hogy

egy nyelv művészi ábrázolásának már a lényegéből fakadóan (szándékos) nyelvi hibridnek kell lennie. Ebben az esetben feltétlenül két nyelvi tudat van jelen – az ábrázolt és az ábrázoló nyelvi tudat, s ez utóbbi egy másik nyelvi rendszerhez tartozik. Hiszen ha hiányzik ez a második, az ábrázoló nyelvi akarat, akkor nem egy nyelv *képét* [*obraz*] láthatjuk, hanem egy idegen nyelv egyszerű *mintaképét* [*obrazec*], egy valódi vagy hamis mintát.⁸⁸

⁸⁶ Mihail BAHTYIN, *Az eposz és a regény... i. m.*

⁸⁷ Mihail BAHTYIN, *A szó a regényben* = M. B., *A tett filozófiája, A szó a regényben*, Bp., Gond-Cura Alapítvány, 2007 (Gutenberg Tér, 18), 112–113. (Ford. HORVÁTH Géza)

⁸⁸ *Uo.*, 254.

Nos, a Csalog-szövegek, e látszólag homogén monológok mögött roppant nehéz fölismernünk a második (igen leegyszerűsítve: az „írói”) nyelvi tudatot, amelynek közvetítésével a hős dikciója művészileg artikulálódik. Mind a *Parasztregény*, mind a különálló doku-portrék recepciójában újra és újra fölvetődik a kérdés: van-e egyáltalán írói, művészi „nyelve” Csalog Zsoltnak? Vajon a ’85-ös kiadás *Jegyzetek* című záró tanulmányában nem éppen ez a második nyelvi tudat sűrűsödik egyetlen fejezetté? (Ez utóbbi fölvetés jól hangzik ugyan, ám – a teljes űvre ismerete nélkül – könnyen tévútra vihet.) Csalog formáló tevékenységét, írói eljárásait figyelembe véve önálló nyelvi tudatot előfeltételező poétikai tudatosságát ma már senki sem vonja kétségbe. Amint azonban közelíteni próbálunk e különös techné felé, az délibábként áll tovább. E – határozott historikai kontroll alatt álló – (meta)nyelvi tudat működése láthatatlan, lényege szerint megfoghatatlan, s mint ilyen leginkább egy individuális humán „szoftverként” határozható meg. Olyan virtuális nyelvként funkcionáló töredezettség-mentesítő, fordító, szegmentáló, stilizáló és intonáló programként, amely saját létét és szándékát (szinte teljesen) láthatatlanul kódolja bele abba a nyelvi anyagba, amelyet reprezentál. Ez a nyelv, az ábrázolónak ez a nyelvi-tudati jelenléte legfeljebb zörejként érzékelhető; a külső érzékszervek számára felfoghatatlan, csupán a fejlett esztétikai érzék számára adott. Arról a – szépirodalmi szövegek befogadásával, esetünkben főként a regényolvasással együtt fejlődő – kompetenciáról van itt szó, amely képes érzékelni és értékelni azt a bonyolult és összetett szövegmunkát, amely az epikus alakítás eszközeivel művészi színvonalra emeli (transzformálja) az életvilág legkülönbözőbb nyelvi anyagait. De visszatérve a fentebb tárgyalt kérdéshez: éppen ennek a „szoftvernek” a működését figyelhetjük meg a különféle orális és literális műfajok keverésében.

Hogy azonban mégsem automatizált programról, hanem egy hús-vér ember alkotói kompetenciájáról van szó, jól mutatják az író – Szilágyi Zsófia találó kifejezésével élve – „mű-hibái”. Egész pontosan: egy elméleti és egy (ebből következő) gyakorlati problémáról van szó. Először is: Csalog a *Kilenc cigány* „utószavában” megfogalmazott célkitűzése, jelesül hogy „saját szavaikkal” beszéljen hősei életéről,⁸⁹ önnön tevékenységét – igen leegyszerűsítően és hamisan – valamiféle jótékony altruizmusként tünteti fel. Ám e szemfényvesztés csak akkor sikerülhet, ha (az íróhoz hasonlóan) magunk sem választjuk el a fonolexémát a filolexémától. A csalogi adatközlők hangzószavainak írott formáját nem lehet sajátjukként tálni; az írott szó (amellett, hogy nem a beszéd, hanem a diszkurzus

⁸⁹ CSALOG Zsolt, *Utószó helyett* = 9C, 230.

szubjektumáé) immár egy másik médium, egy másik vonatkozásrendszer jelölője lesz. Závada Pál szubtilis módon mutatott rá e különbözősége a magnós próza műfajával játékot kezdeményező *Milota* című regényéről szólva: „eleven szót írásba tenni át ugyanis (irodalmi) művészet – a világon Csalog Zsolt csinálta a legjobban, amíg közöttünk volt”.⁹⁰ De ugyancsak a hangzó- és a prózaszó közötti distinkció talaján áll Ember Mária meglátása, aki – a (’78-as) *Parasztregény* művészileg szervezett szociális beszédmód-sokféleségének üdvözlése mellett – a regényttextus felületén tapasztalható szórványos nyelvi divergenciát is érzékeli: „akad a könyvben [...] úgy kéttucatnyi olyan kifejezés is, amit Eszter néni mondhatott ugyan a beszéd sodrában, mégis érdemes volna alkalmasabbra cserélni, mert nincs hitele, nem odavaló. Mert nem odavalósi.”⁹¹

2.2.6. A szerző és a műfaj – az értelmezésben

S ha már a megnyilatkozás eseményénél tartunk – mert, amint azt ugyancsak Bahtyintól tudjuk: „az ember a regényben ideológiai és nyelvi kezdeményezésre tesz szert”⁹² –, szólunk kell végre Csalog „tudós és toleráns visszavonulása”-ról is. Bár az író a *Parasztregény* első kiadásában valóban nem szólal meg – azaz nem szólaltat meg Eszter néni hangján kívül egyetlen más hangot sem, amely mögött őt magát (illetve bármilyen narrátort) sejtethetnénk –, a második kiadás *Jegyzeteiben* már hallatja hangját: „nem csupán föladja látszólagos neutralitását, hanem megfogalmazza *személyes* viszonyát Eszter néniékhez és általában a tiszaroffi világhoz”.⁹³ Ha meggondoljuk továbbá, hogy mekkora anyag állt rendelkezésre, s abból – Eszter néni „kihúzgálásaival”, majd Csalog válogatásai nyomán – milyen monumentális, ugyanakkor heterogén anyag jött létre („a gyűjtött anyag a közölt többszöröse”⁹⁴), fölmerül a kérdés: vajon milyen célok vezérelték az anyag szelektálásakor az író, s milyenek Eszter nénit.

A második kiadás megjelenéséig, azaz 1985-ig a regényíró ugyan hallgatott kulisszatitkairól, az értelmezők azonban egészen napjainkig napirenden tartották a jelzett kérdést. A találgatásban minden bizonnyal Csűrös Miklós ment a legmesszebbre, amikor (’81-ben) úgy vélte: az angliai utazás „részletezésére valószínűleg az otthontudatról, a honvágyról

⁹⁰ *Istenbizony ezekkel a szavakkal: Gács Anna e-mail-interjúja Závada Pállal*, Beszélő, 2002, 5. sz. (május), 100.

⁹¹ EMBER Mária, *Parasztregény: Csalog Zsolt könyve*, Magyar Nemzet, 1978. december 24., 21.

⁹² BAHTYIN, *Az eposz és a regény.... i. m.*, 65.

⁹³ ANGYALOSI, *Csalog Zsolt... i. m.*, 31.

⁹⁴ EKLER Andrea, *Utószó* = PR3, 371–372.

szóló mondanivalója közléséhez van szüksége Csalognak”.⁹⁵ Nem mondva kevesebbet ezzel, mint hogy az író – legalábbis helyenként – saját mondanivalójának közlésére használja hősét. Végül ugyancsak sajátos (értelmezői) lépés volt a regényt harmadik kiadásban sajtó alá rendező szekszárdi Babits Kiadó részéről, hogy (megőrizve a második kiadás két plusz-fejezetét) teljes egészében törölte a mű végéről a *Jegyzetek a Parasztregényről* című záró „fejezetet”, és bár a szerző *Jegyzetei* helyén Ekler Andrea megvilágító utószavát olvashatjuk, a kiadó e gesztussal – akarva-akaratlanul – mégiscsak visszatolta az író a ’78-as kiadás félhomályába.⁹⁶

⁹⁵ CSÜRÖS Miklós, *Lélekigazságok – tudatképek: Csalog Zsoltról 1981-ben = „Tagjai vagyunk egymásnak”*: A Tarsuszi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, Európa Alapítvány, 1991, 374–375.

⁹⁶ Az igazsághoz hozzá tartozik, hogy a kiadványnak nem ez az egyetlen hiányossága: a kötetben tartalomjegyzék sincsen.

2.3. A regénytől a novelláig

Beszéltünk már dokumentumról, dokuról, doku-portréről, dokumentumregényről, ahogyan regényről, portréről is. Adódik immár a kérdés: milyen viszonyban vannak ezek a terminusok (illetve mögöttes tartalmaik) egymással; milyen méretű, milyen illetékességű, s egyáltalán: *miféle* fenoméneket fednek? Amikor ezekre a kérdésekre keressük a választ, mint oly sokszor az irodalom történetében, ezúttal is az *elvárás* problémájába ütközünk. Balassa Péter, ez az egyébként éles szemű, vezető kritikus például egész egyszerűen (s persze borzasztó leegyszerűsítően) a szociografikus regény megvalósítása, illetve annak kudarcra felől olvasta a *Parasztregényt*: „sikerült-e ezúttal a szociografikus regény, mint újra s újra megoldandó műforma”.⁹⁷ Sejthető, hogy az ilyen kérdéscsoportot hová vezetett: teljes értékzavarhoz, fölforduláshoz, félreértéshez. „A könyv írója – véli a kritikus – nem tudott leválni az autonóm, de zsarnoki asszonyok világáról, a szociografikus objektivitás kicsorbult a csalóka ősi melegség által, a nem-szabadulás által”.⁹⁸ Tegyük hozzá: az *Életünk* 1978 júniusi számának cikkírója még nem ismerhette azokat a tényeket, amelyeket az író csupán a második kiadáshoz írt tanulmányában tett explicitté, hogy tudniillik mennyit vitatkozott, huzakodott Eszter néniel, s hogy végül mégis hagyta, hogy adatközlője mondjon, majd kihúzzon, amit csak akar, hisz végtére is e parasztasszony egyediségének, utánozhatatlanságának művészi deklarációja volt az elsődleges cél.⁹⁹

Balassa tehát, aki „torz asszonyi szabadságharcról” beszél, majd írása végén kijelenti: „nem szeretem Eszter nénit”,¹⁰⁰ szinte kizárólag a mű szociálpszichológiai tartalmaira koncentrál, s a szociografikus regény ideálja felől marasztalja el a szöveget. Sajnos, nem egyedi jelenség ez. Sokakat megtévesztett a *Parasztregény* mint cím, hiszen a jelölő, amelyet e metatext hordoz, *elvileg* (létező irodalomtörténeti kategóriaként) olyan, a harmincas évek népi mozgalmával összefüggésben született regényeket jelöl, amelyekben a parasztság életmódja, sorsa, illetve – ezek kapcsán – a parasztság létének-nemlétének kérdése,

⁹⁷ BALASSA Péter, *Ki beszél?: Csalog Zsolt Parasztregény című művéről és a dokumentumirodalomról* = B. P., *Észjárások és formák: Elemzések és kritikák újabb prózánkról, 1978–1984*, Bp., Korona Nova Kiadó, 1998, 168.

⁹⁸ *Uo.*, 173.

⁹⁹ „Nagyon-nagyon távolról nézve Eszter néni persze mégiscsak a paraszt, a magyar paraszt. Egészen közletről nézve viszont: senkiben soha nem ismétlődő jelenség, csakis önmagával azonos egyéniség.” – PR2, 628.

¹⁰⁰ BALASSA, *Ki beszél?... i. m.*, 172–173.

definiálhatóságának lehetősége került reflektorfénybe.¹⁰¹ Csakhogy Csalog regénye újraszegmentálta ezt a műfaji címkét, s a *regény* előtagot visszahelyezte jogaiba azáltal, hogy aktiválta annak önálló jelentő teljesítményét, és visszakapcsolta az önelvű, önmagát lebontó és permanensen újraépítő modern regény műfaji kategóriájához. E felszabadítás, visszahelyezés szükségességét és jogosságát nyilvánvalóan az a perspektíva-váltás magyarázza, melynek keretében a szociográfus-író a „paraszt”-ság – mint közösségi identitáskérdés – helyére a „paraszt”-lélet – mint személyes problémát – állította.

A parasztregények többségénél – amint arra már Veres Péter rámutatott – eleve kérdéses, hogy mennyire tekinthetők regénynek (a regény esztétikai értelmében). Veres épp Darvas József *Egy parasztcsalád története* című könyve kapcsán jelzi: „mennyivel több ez a könyv, mint az átlagos parasztregények, amelyek nem hiteles, hanem kigondolt történetet és elképzelt életet adnak az ismeretlen paraszti világról. Igen, hiteles! Ez mindennél fontosabb. Elég volt a túlzásokból, akár politikai, akár erkölcsi célból csinálódnak. A művészi arányérzék az első és legmagasabb követelés minden íróval szemben.”¹⁰² A *Parasztregény* éppen erre – a „parasztregények” regényiségének kérdésére – reflektálva teszi fel saját műfaji legitimitásának ironikus kérdését. S míg a népi mozgalom klasszikus szerzői a parasztság általános kategóriáját – a *genust* – kívánták megírni, addig Csalog célja az egyedi, az *unikális* fölillantása, hiszen ez az egyetlen módja a parasztságról – többek között épp a népiek által – épített mitikus, „múltglorifikáló” kép lebontásának.

Az egyediség megragadására alkalmas műfaj pedig a portré, s úgy tűnik, bizonyos értelemben a portrénak rendelődik alá a *Parasztregény* is. Balassa Péter már 1978-ban rámutatott: a regény szerkezetének „legfőbb vonása”, hogy „novellisztikus, önálló életterületekről szóló beszámolók, kisebb, zárt egységek mozaikos sorozata”.¹⁰³ Márpedig a portré – a novellához hasonlóan – *egyszerű* (nem összetett), relatíve *rövid* forma, még akkor is, ha ez a „rövid” jelző túlságosan képlékeny, megfoghatatlan – még a Csalog-életművön belül is. *A tavaszra minden rendben lesz*, illetve a *Temető, ősszel* darabjait a szerző maga is novellákként tartotta számon. S ha megnézzük a *Jegyzetek a Parasztregényhez* hivatkozásait, ott találjuk közöttük e két korai kötet darabjait – mint a tanyázás-típusú népi elbeszélői forma

¹⁰¹ HOMORÓDI József, *Parasztok a regényben és a társadalomban*, Válasz, 1947, 2. sz., 182–192.; SZIRÁKI Ferenc, *A paraszt és a parasztélet rajza regényirodalmunkban*, Katolikus Szemle, 1937, 4. sz., 455–470.

¹⁰² VERES Péter, *Egy parasztcsalád története: Darvas József új könyve*, Nyugat, 1939, 5. sz., 336.

¹⁰³ BALASSA, *Ki beszél... i. m.*, 168.

olyan kiváló képviselőiről készített portrékat-portrétörödékeket, amilyen Eszter néni is.¹⁰⁴ A *Parasztregény* után megjelenő munkás-, cigány- és káderportrék adatközlői 50–100 oldalas vallomásaikkal viszont már többségükben inkább kisregények, mint novellák hősei, s többé egyetlen borítóra sem kerül föl a *regény* – mint paratextus. Mindezek alapján a *Parasztregény* portrévázlatok sorozatának, amolyan leporellónak tűnik, amely minden egyes fejezetével újrarajzolja hősnője arcképét. Eszter néni modellt ült – vagyis modellt beszélt – sok-sok alkalommal portréírójának, ám ezeket az „üléseket” a Csalog-œuvre olvasási tapasztalata csupán visszamenőleg (az újraolvasás által, a novella és a kisregény műfajain keresztül) teszi igazán láthatóvá.

A portré tehát kezdettől fogva a csalogi doku-műfaj strukturális magja, amely azután hol a vallomás – mint interperszonális világszemléleti megnyilatkozás – műfajával, hol a folklór különféle beszélt nyelvi műfajaival, de szinte minden esetben a monológ státusában nyeri el *írott nyelvi* manifestációját. „Mások véleménye csak annyiban van jelen, amennyiben befogadja és átszűri az egyetlen monológ. Csak a két 19 éves jóbarát, a sátánista és a jehovista kettős portréja képez kivételt, de ezek is inkább váltakozó magánbeszédék” – véli a *Fel a kezekkel!* kapcsán Radnóti Sándor.¹⁰⁵

2.3.1. A novella és a portré

Amikor a csalogi portréval viszonyt kezdeményező irodalmi műfajok között szükségszerű különbséget kívánunk tenni, s ennek érdekében megpróbáljuk összekapcsolni őket az életmű egyes szövegtípusaival, azaz igazolni, lokalizálni igyekszünk jelenlétüket a sokak által legfőljebb szociológiai (azaz történeti) érvényű-érdekű szövegkorpuszon, ismét első, teoretikus igényű problémafölvető fejezetünk egyik fő kérdéséhez jutunk (vissza): *mennyit és hogyan* ábrázol az adott személyből (személyekből) a portré? Csupán arco(ka)t, vagy egész alako(ka)t? Novellisztikus tömörséggel, töredékességgel, egy(történet)szálú homofóniával, vagy kisregényi teljességgel, regényi összetettséggel (polifóniával)?

¹⁰⁴ A *Szvetter* című szöveg ismeretesen Pólya Róza történeteinek, az *Emlékezés egy nyáréjszakára* pedig Kakó István elmondásain alapul. – Vö. PR2, 631.

¹⁰⁵ Radnóti persze egy kissé túloz, hiszen – mint fentebb jeleztem – a *Tavasza minden rendben lesz* című kötetben még van *több elbeszélő* szólamát ábrázoló szöveg is. Vö. RADNÓTI, A „faction”... i. m., 192.

2.3.2. Valóság és fikció – kísérlet és vita

Bizonytal nem véletlen, hogy az első kötet, a *Tavasza minden rendben lesz* írásai közül a *Szvetter* című elbeszélés lett antológiadarab,¹⁰⁶ amelyben egy bizonyos Kún Eszter („Eszter néném”) beszél. Túl a név-jelölő kiáltó (előre)jelzésén, érdemes megfigyelni e korai írás szerkezeti zártságát, az elbeszélte anyag tematikus csoportosítását, alcímekkel történő tagolását – ez utóbbi ugyanis sokkal fajsúlyosabb utalás a későbbi regényre. Mint fentebb említettük, épp a ’85-ös kiadást záró *Jegyzetekből* tudjuk, hogy e szöveg *valódi* magnós gyűjtésre épül. Ez az összefüggés pedig egyszerre visz közelebb a csalogi írásmódszer megismeréséhez, s teszi láthatóvá a *Parasztregény* szerkezetének novellisztikus fölépítettségét.

A *Szvetter* és a kettős kiadású nagyregény között ugyanakkor tematikus kapcsolatok is akadnak. Tegyük hozzá: a legtöbb kritikus helytelenül állapította meg, hogy Eszter néni regényének második kiadása csupán egy újabb fejezettel gazdagodott.¹⁰⁷ 1985-ben ugyanis két fejezettel bővült az anyag, hiszen a korábbi kötetben a *Zsófi néném, sógorom* alcímű szövegszakasz sem szerepelt. S mintha ennek az utólag, „észrevétlenül” betűzött fejezetnek az előképe már itt, a *Szvetter*-ben megvolna; a novella ötödik, *Idegenbe férjhez* című szakasza így kezdődik: „Zsófi nénémet, míg jány vót, szerette vóna nagyon egy madarasi legény”.¹⁰⁸ „Haza se gyött aszt Zsófi, mer firjhe ment Pesten, mihelyt annyira javúlt” – olvashatjuk a *Parasztregény*-ben.¹⁰⁹ Az ilyen és hasonló rokonságok arra mutat(hat)nak rá, hogy Csalogot a külső valóság dokumentációjának lehetőségei helyett elsősorban a kisebb-nagyobb epikus formák alkalmazásának alternatívái izgatják; továbbá azt erősít(het)ik meg, hogy írónk számára a *dokumentum – a szó* „életvilágbeli valóság” értelmében – csupán az *alapanyag, s nem az eredmény*. E korai portré felületén persze még különféle egyenetlenségek mutatkoznak. Mintha időben távoliak, összeecsizolatlanok, kronológiailag zavarosak volnának az egyes szövegrészek, pedig csupán kidolgozatlan marad néhány fontos momentum. Az egyik szakasz szerint például kórházban van az elbeszélő férje, a másik szerint már rég halott. Csak az újraolvasáskor – két elejtett utalásból következtetve – érti meg az olvasó, hogy a háború után ismét férjhez ment az adatközlő néni.

¹⁰⁶ CSALOG Zsolt, *Szvetter = Ahol a sziget kezdődik: Fiatal prózairók antológiája*, szerk. VILMON Gyula, Bp., Magvető Kiadó, 57–74.

¹⁰⁷ EKLER, *Utószó... i. m.*, 368.; KÁLMÁN C., *Szelíd csapdák... i. m.*, 52.; *Magyar irodalom... i. m.*, 948.

¹⁰⁸ CSALOG Zsolt, *Szvetter = TMRL*, 12.

¹⁰⁹ PR2, 405–406.; PR3, 288.

„Ahhoz a nénémhez kellett volna magának is menni, a Zsófihoz” – variálja a már említett „Zsófi néném” motívumát a ’71-es kötet *A Lány, a Fiú és sokan mások* című szövege is.¹¹⁰ Ám a tematikus egybecsengésnél sokkal fontosabb, hangsúlyozottan *elméleti* problémát rejt az itt kísérlet alá vont *új techné*: a több adatközlő működtetésével, a narrátori hang beléptetésével való komponálás; egyfajta személyes szövegrögzítői, beszélgetőpartneri jelenlét jelzése – konkrét szociológiai problémafölvetéssel párosítva. Íme, néhány részlet a kutató-narrátor által megfogalmazott ironikus ars poeticából:

[A] közlésben fő szempontom a hitelesség, így csonkítás nélkül közvetítem azokat a véleményeket is, amelyek az olvasó szemében kiáltóan extrémnek és statisztikus koncepcióban atipikusnak fognak hatni. Célom a szubjektív elem teljes kiküszöbölése, így nem törekszem az adatok direkt formában történő kommentálására sem, inkább a további fölhasználás céljára szeretném hozzáférhetővé tenni anyagomat. Itt ragadom meg az alkalmat, hogy hálás köszönetemet fejezzem ki a Magyar Társadalomtervezési Kutatóintézetnek és személy szerint Lelkes Béla elvtársnak, az intézet Közvéleménykutató Osztálya vezetőjének munkám szerény anyagi támogatásáért, s úgyszintén a Néprajzi Múzeumnak a munkálat rendelkezésére bocsátott kölcsön magnetofonért és magnetofonszalagokért.¹¹¹

A valóságföltárás objektív módszerének túlhangsúlyozásából, illetve e kívánalom képviselőjének karikírozásából („Lelkes elvtárs”) származó komikum jogosan juttathatja eszünkbe Csalog 1978-as, *Mozgó Világbéli* nyilatkozatának egy jellemző sorát, mely szerint „jó hecc lenne átverni egyszer a szerkesztőt: »hamis« nonfiction novellát adni el neki”.¹¹² Vajon nem eredendően dokumentumprózai alkotás-e minden irodalmi alkotás? Nem használja-, alkalmazza-, olvasztja-e magába minden esetben az életvilágban található tárgyi-szellemi-lelki matériát? – teszi föl ironikus kérdéseit az író.

De fontos leszögeznünk: a *Tavasza minden rendben* lesz iróniája nem a műfajok létét, szükségességét, legitimitását kérdőjelezi meg, sokkal inkább azt az alapvetően kritikai-esztétikai természetű metatudást, amely felismerhetetlenné torzította a műfaji jelölöket. S hogy Csalog kérdőjelei jogosak, ékesen bizonyítja azt a könyvmű fogadtatása is. Felületes

¹¹⁰ CSALOG Zsolt, *A fiú, a lány és sokan mások* = TMRL, 46.

¹¹¹ *Uo.*, 43–44.

¹¹² *Szociográfusok felelnek... i. m.*, 13.

olvasás, gyors és – többnyire – határozott műfaji besorolás, a szövegek önnön eredetükre (műfaji vagy szövegelőzményükre) tett utalásainak kritikátlan átvétele határozza meg ezeket az írásokat.

„Naturalista tapadás jellemzi az első elbeszéléseket, riporteri szokvány és parabolás közvetítettség a továbbiakat, végül pedig széphistória, népmese, reneszánsz tankönyv csúfondáros aktualizálása” – írja a „főítész” magabiztosságával a Népszabadság recenzense, Falus Róbert.¹¹³

Gáll István így fogalmaz a Magyar Hírlap szemlerovatában:

Csalog [...] még mindig nem találta meg önmagát, témáját, hangját, írói szemléletét. Talán nem is a novella az igazi műfaja, és negyvenen túl – amitől már nincs is messze – regényt fog írni. Nem képes egyetlen gyújtópontban, novellaszituációban ábrázolni alakjait, ehelyett inkább egy életszeletet ragad ki, vagy az egész életét mondatja el hősével. [...] legjobb elbeszélésében, a *Szvetterben* egy parasztasszonnyal mondatja el az életét, gyerekségétől keserű özvegységéig; *a stílus mintha magnófelvételt utánozna*. Ugyanez a módszer tér vissza a *Portréban*, ahol egy fiatalasszony beszédét halljuk, aki lakásgondjairól beszél megejtő kedvesen, szívet melengető naivitással. [...] A kötet többi írása inkább kísérletnek minősíthető, hangkeresésnek, témapróbálgatásnak. A népmesékbe oltott mai történetek nem sikerültek túl jól: didaktikus moralizálásokká váltak. A *Vonat* hangzavarának ugyancsak magnós felvételű intonációja érdekes kísérlet. Az archaizáló *Orbis sensualium pictus* fiktív Comenius-fordítása egyszeri stíluspróbálkozás marad. Csalog Zsolt írói arcát nem látjuk még ebben a kötetben: *magnója mögé bújjik*.¹¹⁴ (Kiemelések tőlem – S. M.)

Marx József – *Széphistóriák és riportok* című cikkében – rámutat ugyan, hogy „a szerző a mese struktúráját használja föl mai drámai helyzetek távlatba állításához”, s így módon „nemcsak szituációt teremt, [...] hanem nyelvet is”, ám sietve hozzáteszi: „a kelleténél

¹¹³ FALUS Róbert, *Valóság és játék*, Népszabadság, 1971. november 12., 7.

¹¹⁴ GÁLL István, *Tavasza minden rendben lesz*, Magyar Hírlap, 1971. november 27., melléklet 4. (= G. I., *Hullámlovas*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 281–282.)

többször hagyatkozik a riportzárványokat őrző monológformára, vagy a párbeszéd szituatív erejére. [...] furcsa, hogy Csalog Zsoltnál [...] ez a hasznos eszköz kizárólagossá válik.”¹¹⁵

„Feszülten figyel, megfigyeléseit rögzíti, de ritkán lép ennél tovább. A »miértekre«, ok-okozati kapcsolatokra csak néha kíváncsi” – véli *Irodalmi pubertás* című cikkében Lőcsei Gabriella. Dicséri az író, amiért az „bátran ábrázol [...], nem búvik a formai bravúrokkal tetszetőssé gyúrt tényközlések mögé”, végül azonban fölteszi a kérdést: „miért nem fordít több gondot témáinak teljesebb kibontására”.¹¹⁶

Ördögh Szilveszter – a pályatárs irigységétől fröcsögő – támadása,¹¹⁷ a Napjaink hasábjain megjelent *Mit ír az ember, ha éppen ír?* című pamflet előbb a kötet fülszövegét veszi célba, majd a Csalog által írt bemutatkozó írásban jelzett, az irodalom és az íráság mibenlétét érintő bizonytalanság kapcsán megjegyzi: „Megértem, ha valaki bizonytalan, de ez magánügy. Nem szükséges másokat is terhelni vele. A helyzet egészen más, ha a szerző úgy alkotja, teremti újjá ezt az eltagadhatatlanul szubjektív (ha mégoly ellentmondásos) érzést, hogy *művészi* formában másnak is »ügyévé« válik.” A kötetben foglalt írások értékelésének viszont mindössze egyetlen bekezdést szentel:

Talán a *Szvetter* lenne a legértékeltetebb, „legrangosabb” írás a könyvben. De szégyenleném, ha tévednék: ez nem a szerző alkotása. Ő legföljebb összeállította a magnófülvételt, esetleg itt-ott igazított a szövegen, bár keveset, hisz még a süközést is bennhagyta a hitel végett. A *Portré* sem jelzi az író kivételes képességeit éppúgy, mint a *Pandamackó* című, véleményem szerint igen olcsó és nem kellően szellemes parabola. *A Lány, a Fiú és sokan mások* című riportázs megfelelő szakmai folyóiratban sem emelkedett volna az átlag fölé, s mint szépirodalom, egyáltalán nem értékelhető, akár *A három vándorló királyfiúról szóló széphistória*. Legtöbb kvalitást a *Töredékek magyar népmesékből* című írásokban véltem fölfedezni, itt is az *Elindult világot* látni, a *Miután Sándor a három sárkányt megölte* és az *Amikor Sándor hazatért nevelőszüleihez* című „töredékekben”. Legtöbb helyzet- és emberismeret a *Vonat* című írásból érezhető, s a legmélyebbre – így félkész formában is – az *Adalékok a fasizmus történetéhez*

¹¹⁵ MARX József, *Széphistóriák és riportok*, Élet és Irodalom, 1971, 50. sz. (december 11.), 11. (Kiemelés tőlem – S. M.)

¹¹⁶ LŐCSEI Gabriella, *Irodalmi pubertás*, Népszabadság, 1972. január 8., 7.

¹¹⁷ Támadó hangvételű írásáért *A csikó* szerzője – immár a Tekintet szerkesztőjeként – 1990. október 1-jén kelt levelében mea culpázott, s kért egyúttal kéziratot is Csalogtól az induló lap számára. (OSZK Kt Fond 445/1025.)

című belső párbeszéd nyúlt. Az *Orbis Sensualium Pictus* hasztalan pufogatja nehézkes archaizmusait. Így még nem írásmű.¹¹⁸

Némedi Eszter átfogó-áttekintő kritikája az első igazán átgondolt, értő írás a bemutatkozó könyvműről. „Természetesen meddő lenne – szögezi le a kritikus – e rögzített életdarabok valóságHITELE után nyomoznunk. Művészi hitelük van.” „Szándékosan kerüljük – teszi hozzá óvatosan – az »elbeszélés«, »novella« megjelöléseket; nehéz, de talán felesleges is volna a szigorú műfaji beskatulyázás.” „Csalog Zsolt *művészként* bánik a műfaj kellékeivel – üzeni Ördöghnek –; sokjelentésű, keresetlenül bölcs és igaz mesét ír.” „[N]em akar okosabb lenni, mint mások. A látható világ számos jelenségét mutatja meg modorosság, erőszakolt filozofikum nélkül, friss szemmel, nagy felelősségérzettel. Humora, iróniája jelzi – utal Lőcsei cikkére –, túl van az »irodalmi pubertáson«.”¹¹⁹

Varjas Endre – az Új Írás 1972. évi júliusi számában – „nyugtalanító, szokatlan, skatulyázhatatlan írások”-ról beszél, melyeket Csaplár Vilmos *Lovagkor* című kötetének írásaival összevetve megjegyzi: „Csaplár hősei Csalog »riportalanyai« lehetnének”.¹²⁰ Recenziójának címe – *Két könyvben egy mese* – arról árulkodik, hogy (bővebben ki nem fejtett) eszmei-poétikai kapcsolatot érzékel a Vilmon Gyula szerkesztette *Ahol a sziget kezdődik* című írását jegyző Csaplár, illetve a kötetben vele együtt – mi több: a *Szvetterrel* éppen öelötte – szereplő Csalog Zsolt között. (Vajon tényleg mindketten ugyanazt írják – csak éppen másként?!)

Végül Kulin Ferenc, a Kortárs kritikusa, aki „mesterkéltn objektivitásról” beszél, az alábbi gondolatokkal zárja a kötet korabeli fogadtatását:

Csalogot inkább higgadt kísérletező szenvedély hajtja, semmint a teljességért lobbanó művészi indulat, s csak néhány írásában izzik ihletté a szenvedély. [...] A kötet esztétikai értéke végül is alatta marad az írói szándék és gondolatanyag értékének.¹²¹

Műfaj, techné és irodalmiság folyvást visszatérő kérdései köré rendeződnek tehát a citált írások. Többségük kísérletező, bizonytalan, egyszeri, unalmas, átvett-utánzott

¹¹⁸ ÖRDÖGH Szilveszter, *Mit ír az ember, ha éppen ír?*, Napjaink, 1972, 1. sz. (január), 11.

¹¹⁹ NÉMEDI Eszter, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Alföld, 1972, 6. sz. (június), 79.

¹²⁰ VARJAS Endre, *Két könyvben egy mese*, Új Írás, 1972, 7. sz. (július), 120.

¹²¹ KULIN Ferenc, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Kortárs, 1972, 8. sz. (augusztus), 1335.

szövegeknek tartja a bemutatkozó kötet darabjait, a *Szvetter* kapcsán ráadásul még az „idegenkezűség” („idegentollúság”, „idegenhangúság”) gyanúja is fölmerül. Talán Lőcsei Gabriella járt a legközelebb az igazsághoz, amikor cikkében azt írta: Csalog „lepergeti képzeletbeli magnószalagját”. A túlon túl egyszerűnek, ötlettelennak titulált, s ily módon nyilvánvalóan alulolvasott és -értékelt szövegek ugyanis számos műfaji-szemantikai meglepetést tartogattak, s ezek közül csupán *egy* az a sok szempontból figyelemreméltó (Ördög Szilveszter szempontjából pedig egyenesen „szégyenletes”) tény, hogy az író a *Tavasza minden rendben lesz* novelláinak megírásakor még nem használt magnetofont. Túl a *Szvetteren*, amely – mint jeleztük – Pólya Rozi valós történeteinek alapul, valamint „az alakkal való pszichológiai, nyelvi azonosulás telitalálását”¹²² jelentő, a portréműfaj paratextusát értelmező-magyarázó *Portrén*, e tény leginkább *A Lány, a Fiú és sokan mások* című szöveg esetében bír döntő jelentőséggel.

Csalog Zsolt egy 1976-os rádióinterjú során a következőket mondta:

Annakidején, mikor [...] első kötetem novelláit írtam, még nem használtam magnót. Ennek ellenére már arra törekedtem magnó nélkül is, hogy az élőbeszéd faktúráját adjam vissza írásban. Az élő beszédet jelenítsem meg. És ez, büszke is vagyok rá, olyannyira sikerült, hogy számos humoros félreértést is produkált a dolog. Novellákat, amelyeknek semmi közük nem volt tényleges riportszituációhoz, gyakorlott rádiósok riportnak, eredeti hangos riportnak néztek, és mint ilyet szerették volna felhasználni [őket]. Ezt bóknak vettem ezt a félreértést akkor.¹²³

Varjas – megérezvén a novella e különleges, lebegtetett státuszát – ügyesen próbált lavírozni a különféle irodalmi és publicisztikai típusterminusok között, s végül inkább a novella műfaji nukleuszai felől közelített a szöveghez. „[N]ovella-riport, nem riportnovella” – szögezte le –; „csak fenntartásokkal lehet novellának nevezni ezt a riport- és publicisztikaelemekből épített írást”.¹²⁴

Szilágyi János újságíró-szerkesztő már korántsem volt ilyen óvatos, amikor meggondolatlan lépésével – saját, a szöveg kvalitásait alábecslő *referenciális olvasatában*

¹²² NÉMEDI, I. m., 79.

¹²³ A szöveget az író gépiratából (OSZK Kt Fond 445/426.) rendeztük sajtó alá.

¹²⁴ VARJAS, *Két könyvben egy mese... i. m.*, 119.

bízva – *Mese és valóság* című riportfilmjével¹²⁵ kiobbantotta a nyolcvanas évek első felének egyik legérdekesebb és legjellemzőbb plágiumvitáját. A Rádió- és Televízióújság 1980. évi 4. számában látott napvilágot az alábbi – *A lány, a Fiú és sokan mások* fabuláját újrafogalmazó – cikk:

A Lány és a Fiú szerette egymást. A Lány mindennap átment szerelméhez, aki a folyó túlsó felén lakott. A Révész vitte át kompon, s ezért a Lány mindig adott neki egy pénzt, oda is, vissza is. Ám egy napon a Lánynak nem volt pénze, megkérte hát a Révészt, hogy kivételesen vigye át ingyen. Ám a Révész azt mondta: „Nagy a családom, minden fillérre szükségem van, nem vihetlek át ingyen”.

A lány mindenáron át akart jutni ahhoz, akit szeretett, elment hát a Bölcshez, hogy tanácsot kérjen tőle, mit tegyen szorult helyzetében. Útravalóul ezt kapta: „A bölcsességet csak gyűjteni tudod, mindenki maga keresi meg a bölcsességét. Kölcsönözni csak pénzt lehet.” Felkereste hát a Lány a Bankárt, hogy tőle kérjen pénzt. „Szívesen adok neked annyit, amennyit kérsz – felelte a Bankár –, nem is kölcsön, hanem örökbe, ha az enyém leszel”. A Lány tiltakozott: „Nem tehetem, hisz mást szeretek, azért kell a pénz, hogy hozzá juthassak”. A Bankár hajthatatlan volt. A Lány átnézett a túlsó partra, látta a Fiút, és nagyon kívánt vele lenni. Kétségbeesésében azt mondta a Bankának: „Rendben van, pénzért a tied leszek”.

Aztán a kapott pénzzel szaladt a Révészhez, az átvitte a Fiúhoz, aki boldogan ölelte át a Lányt, mert nagyon szerette. A Lány pedig elmondta neki jötté történetét: mit tett azért, milyen áldozatot hozott, hogy vele lehessen. A Fiú éktelen haragra gerjedt: „Hűtlen vagy, megcsaltál, nem szeretlek már, menj vissza a folyó túlsó partjára, és ne gyere többé!”

A Lány, a Fiú, a Révész, a Bölcs és a Bankár. Melyiket választjátok – teszi fel a kérdést fabulája végén Aesopus mester –, és hogyan ítéltetek a többen? Ezt vizsgálja a film is, melynek készítői arra voltak kíváncsiak, hogyan vélekedik e történetről, a benne szereplőkről az idős parasztasszony, a fiatal külkereskedő, a volt élsportoló, az ifjú házaspár, az alkalmi társaság. És hogyan vélekednek róla

¹²⁵ *Mese és valóság*, SZILÁGYI János riportfilmje, fekete-fehér, szerk. VÁGÓ István, oper. BORNAYI Gyula, Gyártv. ILLÉS Tiborné, rend. GOTHÁR Péter. TV1, 1980. február 1. (péntek), 21.40.

sokan mások. Bizonyos, hogy megerősítve látjuk majd a közmondást: ki mint él, úgy ítél.¹²⁶

Jellemző, hogy amíg a Csalog-novella fölött – mind az első közlést vállaló Új Írás 1966. évi 8. számát, mind a *Tavasza minden rendben lesz* írásait olvasva – méltánytalanul elsiklott a kritika figyelme, a filmnek az Esti Hírlap „(bé)” nevű szerzője külön cikket szentelt.

Aesopus mester meséjét a Lányról, a Révészről, a Bölcsről, a Bankárról meg a Fiúról akár a ma divatos teszt módszer egyik őséneke is tekinthetjük. S ha már akkor léteztek volna képes magazinok, halálbiztos, hogy a rámenős szerkesztők versengve ajánlanak szerződést az egykori rabszolgának hasonló kerek történetecskéik sorozatszállítására. Mert remekül használhatók a „milyen jellemű, beállítottságú, erkölcsi érzékű stb. Ön?”-féle játékhoz, amit „esz a publikum”, mivel vételkényszer nélküli bohó szórakozás. Szilágyi János tegnap pótolta a két és fél ezer év előtti görög viszonyok ismert technikai hiányosságaiból fakadó mulasztást. Találomra kiválasztott riportalányaival készített tesztet a mesében szereplő személyek megítélése alapján. Aesopus – vagy Aiszoposz, ha tetszik – jól kitalálta a módszert, ő sorrendet állított fel, a tévéműsor már nem kényszerítette választás elé a megszólalókat, az általános iskolai irodalomórak gyakorlatához hasonlóan elemezte a mesét. A válaszok pontosan illettek e módszerhez. Megtudtuk belőlük, hogy a vélemények különbözők. Ezenkívül az égvilágon semmi egyéb nem derült ki. Az sem, hogy mi volt a tesztelés szándéka. Talán egy újabb teszt arról, vajon a néző „beveszi-e” a *Mese és valóság* című adást, mint erkölcsi körképet? Vagy csupán egy szociológiai módszer zsurnaliszta divattá hígítása? Jómagam ez utóbbira szavazok.¹²⁷

Hallatlan sebességgel burjánzott tehát a téma; s a „felelősök” mindeközben „joggal” érezhették védve magukat, hiszen egy Aesopus-mese földolgozását ugyan milyen törvény tilthatná meg? Ha pedig tiltja, nem éppoly bűnös-e a novella szerzője, mint a filmes, az újságíró, a szociológus vagy bárki más, aki a témához nyúl?

¹²⁶ SZILÁGYI János, *Mese és valóság*, Rádió- és Televízióújság, 1980, 4. sz., 3.

¹²⁷ (bé), [*Aesopus mester...*], Esti Hírlap, 1980. február 2., 2.

A felháborodott író Gothár Péternek címzett 1980. február 2-i, a plágium tényét jelző s magyarázatért folyamodó levelére (amelyet a címzett rögvest továbbított is a filmet jegyző „ötletgazda” felé) alig húsz nappal később – február 18-án – Szilágyi a következőket írta:

Gothár Péter barátom eljuttatta hozzám az Ön levelét, hogy én válaszoljak rá. Őszintén szólva nem értem a problémáját, mert egy közszájon forgó ismert történetet bárki felhasználhat, feldolgozhat úgy, ahogy akar. Természetesen más a helyzet, ha a feldolgozás módja hasonlít, vagy megegyezik egy már megjelent alkotással. Ez esetben erről szó sincs, mert – most utólag elolvasva az Ön írását – sem a helyszínek, sem a riportalanyok, sem az általuk elmondott szöveg egyáltalán nem hasonlít a filmben látottakra.

Egyébként magát a történetet először a feleségemtől hallottam, aki pszichológus, és valami vizsgálatra akarta ezt a történetet felhasználni. Ezt persze nem mentegetődzésből mondom, annál is inkább, mert nem érzem magam „bűnösnek” – inkább csak a rend kedvéért jegyzem meg.

Arra is szeretném felhívni a figyelmét, hogy néhány hónappal ezelőtt Hankiss Elemér is foglalkozott ezzel a témával a Rádióban, ahol a hallgatók füle hallatára vitatta meg ezt a kérdést meghívott fiatalokkal. Ekkor már a film régen készen volt, mégsem jutott eszembe Hankisst felelősségre vonni, pedig ő tudott erről a filmről, hisz vele is konzultáltam róla annak idején.

Én tehát – rendkívül sajnálva, hogy ez a film Önt emberileg, vagy »jogilag« bántja – semmiféle felelősséget nem érzek ezzel kapcsolatban, azonban ennek ellenére, vagy éppen ezért boldogan találkozom Önnel, hogy ezt személyesen is megbeszéljük. Amennyiben erre nem tart igényt, akkor tegye meg azokat a lépéseket, amelyeket jónak lát.¹²⁸

Ám vádjának – tanulmányunk szempontjából döntő fontossággal bíró – *poétikai fundamentumát* Csalog csupán a Szerzői Jogvédő Irodának címzett, 1980. februári levelében tárta fel, azaz csupán ekkor leplezte le saját „irodalmi” pretextusának fikciózus természetét:

Szilágyi (mint a film riportere) forrására nézve bizonyító erejű egyrészt a teszt történet általa előadott filmbeli megfogalmazásának filológiai egyezése

¹²⁸ OSZK Kt. Fond 445/22/6.

novellám szövegével, másrészt [...] a Rádió- és Tévéújságban megjelent írás. Ebben Szilágyi a történet forrásaként – egy tőlem átvett mondattal – Aesopust nevezi meg; *holott a történet nem Aesopustól származik, novellám mint irodalmi fikció hivatkozott Aesopusra, e „hivatkozás” ott irodalmi fogás, nincs valóságértéke* – következésképpen Szilágyi forrása nem Aesopus, hanem novellám.¹²⁹ (Kiemelés tőlem – S. M.)

Ha tehát – tekintve a följelentést és az elmaradt honoráriumok kifizetése körüli hercehurcát – nem is kizárólag *bóknak* vette e félreértést az író, novellájával mindenképpen új összefüggést teremtett dokumentarista eljárás, fikciózus alakításmód, palimpszeszt típusú szöveg- és hagyománykezelés, valamint a különféle publicisztikai (*riport*) és szépirodalmi (*novella*) műfajok között.

Nem is beszélve arról, hogy ha kimondásra, leírásra nem is került, végül megérkezett a válasz az Esti Hírlap cikkírójának kérdésére is, arra tudniillik, hogy mire is volt jó – mit tesztelt – voltaképpen ez az irodalmi szövegjáték. S amint arra a napilap szerzője kitűnő érzékkel rámutatott: a novella filmrevitele révén (társadalmi) *hiszékenység* és (művészi) *hitelesség* egymással szorosan összefüggő kérdései kerültek reflektorfénybe. Hiszen ha ez az aprócska „intermezzó” elmarad, bizonytalannal elmaradt volna a „reading response”, a „pudingpróba” – azaz, végső soron: az értékes, irányadó visszajelzés – is. S akkor talán sosem derül ki: vajon járható-e az újraírások, átfordítások, apokrifek és pszeudointerjúk útja; megmaradhat-e hősünk zsrnálnszociológia és fikció, szociográfia és novella határmezsgyéjén, vagy – elhagyván végre e homályos kategóriákat – tovább kell lépnie, és valami újat, önnállót építeni.

Szerencsére, ha berzenkedve, ha sértetten is, Csalog végül levonta a szükséges konzekvenciákat. S bár kezdetben kissé talán tétován, bizonytalan léptekkel, de mégiscsak megindult a „doku” fogalma felé.

2.3.3. A novellától a kisregényig

Ami itt, a *Tavasza minden rendben lesz* írásaiban elkezdődött – a műfaji jelölők újraértése, az előbeszéd „faktúrájának” prózává hangszerelése, az egy és a több elbeszélő részvételével zajló tanyázás ábrázolása –, töretlenül folytatódik a más(od)ik novelláskötetben is, amely

¹²⁹ OSZK Kt. Fond 445/22/7.

ugyan Csalog negyedik befejezett könyve volt, „megjelenésében [mégis] megelőzte a harmadikat, a regényt”.¹³⁰

A *Temető, ősszel* kötet *Emlékezés egy nyáréjszakára* című nyitó szövege máris az életmű legfontosabb orális műfaja, a tanyázás teoretikus kérdését exponálja: hogyan lehet a „kíspróza” keretein belül „színre vinni” ezt a sajátos népi *happening*-típust, amely – s ez igen fontos! – nem a hagyományos dialógusforma kérdés–válasz struktúrájára épül, hanem – Radnóti Sándor fentebb idézett meghatározásával élve – „váltakozó magánbeszéd” sorozatára, melyek szerveződését a kor, a nem, a családi és társadalmi helyzet alapján ítélő szerep- és szokásjog szabályozza. Ez a szabályrendszer azután – s erre nyújt kiváló példát az *Apám nagybátyja* című montázs-remek – idővel szabályos dramaturgiává fejlődik-szilárdul.

Az 1917-es Ady-vers (*Emlékezés egy nyár-éjszakára*) utolsó hét sorával záruló elbeszélés kipontozott elejű-végű szövegszakaszai a *Parasztregény* második kiadásának *Jegyzeteiben* bemutatott – s az *Apám nagybátyjában* immár témává emelt – fatikus-generatív átkötések, azaz a dramaturgia retorikai elemei *nélkül* teszik láthatóvá az életsors-narratívák összehangolásának népi elbeszélői kompetenciáját *mint novellatémát*, s bizonyítják a megírhatatlanságot és mégis-olvashatóságot *mint kettős művészi üzenetet*. „...Jól emlékszek rá apró korombul, mikor kitört a háború – ötéves vótam” – veti fel a beszédtemát az író által kipontozott-elhagyott bevezető évődés-ráhangolódás után az első adatközlő-mesélő, majd elejtett történetfonalát fölveve – kétszer három pont után – így folytatja az utána következő: „Két és fél évet vótam a tizennégyes háborúba”. Megvan tehát az alaptéma – az Ady-vers nyomán egyetlen nyár-éjszaka metaforájába sűrített első világégés tapasztalata –, akár az egyes zenei műfajoknál, amely köré fölépülhet az együtt-játék, s az egyes szólamok koegzisztenciája máris megteremti a témakibontás – ha tetszik: a dis(z)kurzus – harmóniáját.

S hogy nem túlzás e zenei metaforika, bizonyítja azt az örkényi egypercesek¹³¹ groteszk alaphelyzetét, formai fegyelmét, problémafölvetés–analízis–csattanó szerkezetét mediáló *Menetrend* után olvasható *Három tétel* is. Itt az életmondó, a portrémodell önprezentációja a művészi reprezentáció (hangsúlyozottan hermeneutikai) formáló-strukturáló tevékenységének eredményeként – az utólag eléjük illesztett modalitás-jelző műszók („Andante sensibilmente”, „Scherzo”, „Andante con fiochezza”¹³²) révén – egy három tételből álló zenemű partitúrájává lényegül.

¹³⁰ Az író „önvallomása” itt: T,Ő, fülszöveg.

¹³¹ Szintén az Örkény-próza poétikai készletét jelzi: E. NAGY Sándor, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Népújság, 1977. május 29., 8.

¹³² Értsd: „lassú, érzelmes”; „tréfás” (gyors, vidám); „lassú, rekedtes”.

Az *Alma* klasszikus novella, melyben – az életmondók portréitól, illetve a tanyázók portré-leporellóitól eltérően – markáns narrátori szólam érvényesül. Az író ezúttal *kívülről* igyekszik ábrázolni az anekdotányi cselekményt, s a mögötte rejlő falusi gondolkodásmódot, babonavilágot. Kis Rozália, akinek egyetlen gyermeke sem éli túl a csecsemőkort, Kósa Fülekiék Boriska lányára tekintve bánatos vágyakozással sóhajt fel: „De szerettem volna én is egy ilyen szép Borikát magamnak”. „No megállj csak – szólítja meg a lánykát baljós, kétértelmű hangütéssel – adok is tenedek mindjárt egy szép almát!” A joggal várt-felismerett Grimm-féle szöveghagyomány (az intertextuális kapcsolódás lehetősége) helyett azonban az író (Mikszáth palóc elbeszéléseihez hasonlóan) a faluközösség hiedelemvilágához – mint másik alternatív hagyománykorpuszhoz – kapcsolódik, amikor az édesanyának a rontástól való félelmét helyezi az elbeszélés gyújtópontjába. („János – mondja az anyja, mert nem nyugodott meg –, dobjad a disznóknak azt az almát. Képes és még fölveszi onnan [ti. a gyermek]! A nyavalyát akarhat az én gyerekeimtől?! Törődjön a maga bajával.”)

A *Csúnya fekete asszony vagyok*, a *Dívolják az erdőt* és a *Disznótor* triásza – két női és egy férfisors narratíváján keresztül – ismét a portrék világába visz. A három szöveg közül (melyek együttes morális tanulsága abban áll, hogy a cigány is tud szeretni, dolgozni; lehet tisztességes; lehet tartása, méltósága, önbecsülése) – kidolgozottság tekintetében – messze kiemelkedik a *Disznótor*. E tény háttérében pedig talán nem teljesen alaptalan a szöveg *újraírás, feldolgozás, adaptáció* – vagy ha tetszik: *variáció* – voltát látni. Az epikus alakítás eszközeivel feldolgozott történet valós vagy fiktív hőse¹³³ ugyanis az általa előadott életesemény(ek), valamint saját félreismerhetetlen dikciója alapján könnyedén beazonosítható: ő a *Kilenc cigány Dalolni szerettem* című portréjának Rácpali Béláné Farkas Lídia nevű elbeszélő-hőse.¹³⁴ S itt ismét tanulmányunk korábbi felismerésére utalnánk vissza, amikor hangsúlyozzuk: Csalogot az életvilágbeli valóság helyett (mellett) elsősorban a kisebb-nagyobb epikus formákban – esetünkben a *portré* és a *novella* (különböző, de semmiképp sem szembeállítható) műfajaiban – rejlő sajátos szemantikai-ontológiai lehetőségek izgatják.¹³⁵ Könnyen belátható mindez, ha összevetjük a *Dalolni szerettem* című

¹³³ A hagyatéék kéziratanyagának egy részét az álnevek kódját feloldó gépelt jegyzék kíséretében tematikus egységekre osztó író a *Disznótor* és a *Dalolni szerettem* című művek életvilágbeli adatközlőjéről nem tett említést. (Csalog jegyzéke itt: OSZK Kt. Fond 445/1329/2.)

¹³⁴ 9C, 113–140.

¹³⁵ Ugyanerre utalhat Földes Anna kijelentése is, mely szerint „Hónapokig, évekig foroghatott Csalog Zsolt varázslatos »hangfölvéveje«, amíg az egyes szám első személyben előadott riportmozaikok annyira összeálltak,

portré fölütését – „Elmondom az én életem sorsát” – a *Disznótor* című *novella* nyitányával: „énnekem négy évig udvarolt a férjem”. Az előbbi esetben teljes életmondást várunk és kapunk, a másodikban egy nagyobb portrénak csupán a töredékével találkozunk, egyetlen részkérdés kibontását kapjuk; tegyük hozzá: olyanét – s éppen ebben áll a novellaperspektíva művészi diadala –, amely által mégis megragadható a hős sorsának egész tragikuma. „Az egyes történés az, ami a sorsokat teljes érvényűen felmutatja, *szimbolikusan* kifejezi”¹³⁶ – ígéri a *novella*; az életmondás vallomásos önfeltárása, a lehető legteljesebb életnarratíva felvázolása az, amely lehetővé teszi a sortörténet centrumát alkotó identitásprobléma metaforizációját – veti ellene a portré. Két műfaj ontológiája áll itt egymás mellett; a portré és a *novella* – mint két különböző, de egyaránt legitim és hiteles látás- és alkotásmód – igazsága mutatkozik meg egyazon életanyagon. Ily módon e két műfaj viszonyának újabb aspektusa tárul fel előttünk, hiszen most a korábbiaktól eltérően *a novellák felől* tekintünk a *Parasztregény* novellisztikus szerkezetére; s csupán e retrospekció révén válik érthetővé, hogy kizárólag a regény – a *nagyobb terjedelmű, összetett* epikus szerkezet – épülhetett föl novellisztikus betétekből, hiszen egyedül ott találkozhatott sikerrel a portré egészlegességre törekvése az egyes fejezetek novellisztikus töredékességével, tematikus szekvencialitásával.

Persze e kétségtelenül nagyhorderejű műfajelméleti felismeréstől függetlenül a *Temető, ősszel* címadó elbeszélése – nyilván a kötet karakteréből következően – még a *novella* keretei között realizálódik. „Ez nekem a második nősülésem” – kezdi mondanivalóját az elbeszélő, aki életéről, családjáról, múltjáról, jelenéről és jövőjéről egyaránt csak annyit közöl, amennyit a központi kérdés, a házasság, s ezen belül a cím által jelölt anekdota megkíván; az elbeszélő saját diszpozíciójának megfogalmazásához vezető nyelvkeresése, azaz a portrét jellemző létösszegző önértelmezés helyett „mindössze” egyetlen életesemény ábrázolása a tét.¹³⁷ Föltétlenül figyelemre méltó, innovatív gesztus ugyanakkor – s ez immár *a novella* tétje –, hogy Csalog ezúttal az elbeszélés elbeszélését, a hős saját előadásának – ahogy Jancsi nevezi: „tudósítás”-ának – hogyanját avatja témává. A „bizonyítás”, „tettenérés” és „tudósítás” aktusaiként megélt-előadott (a narráció révén előzetesen interpretált) történet ily módon a hős legfőbb egzisztenciális és identitáskérdései helyett „csupán” sajátos szerep- és történetértelmezését tükrözi – azt viszont kétségtelenül érzékletesen és pontosan.

hogy az író novellává szerkeszthette hősei élményanyagát.” – FÖLDES Anna, *Faluvégi rozsdatemető*, Élet és Irodalom, 1977, 27. sz. (július 2.), 11.

¹³⁶ THOMKA Beáta, *A pillanat formái: A rövidtörténet szerkezete és műfajai*, Újvidék, Forum Kiadó, 1986, 51.

¹³⁷ „A novellaforma lényege ily módon »egy ember életét az élet egy sorpillanatának végtelen érzéki ereje által kifejezni.«” – *Uo.*

A kötet következő írása, a '72-es decemberi Alföld hasábjain napvilágot látott *Homo sum* című műhelyszöveg figyelme ismét a tanyázás – és mint ilyené: ismét a portré – felé fordul. A Terentius komédiájának szállóigévé vált sorát („Homo sum, nil humani a me alienum puto” – „Ember vagyok, semmi emberi nem idegen tőlem”) idéző szövegfüzérnek már második, *Kendők* című „alféjezetében” azt olvashatjuk: „Ülünk, tanyázunk a konyhába este”. Ezt követően aztán mintha egyre hosszabb prózai futamokban szemléltetné az író egy-egy tanyázó-anekdota szerkezeti magjának kidolgozását, a szövegek címzésének sajátos módszertanát, majd végezetül – a *Résumé, conclusion* című záró szakaszban – írása alapanyagának a fikciózus szépirodalom materiájától való strukturális különbségét. A doku – üzeni a szöveg –, amennyiben meg akarja őrizni orális eredetéből fakadó jellegzetességeit s az őket hordozó dokumentumanyagot (jelen esetben fabuláris állományát), a fikciós alkotásmód szintetizáló-tömörítő eljárásairól bizony le kell mondania. Az apróbb, önállóan (novellaformában) és tágabb kontextusban (a portré keretei között) egyaránt érvényes szövegszakaszok ugyanis képtelenek egyetlen, immanensen szépirodalmi módszertan – a fokozott alluzivitás, a posztmodern tömörítés – eredményeként novellarésszé (vagy -egésszé) szervesülni. A novella és a doku ontológiai ütközésének megrázó pillanata ez. Az eredmény, mondanunk sem kell: zűrzavar, szövegroncs és -törmelék:

Hát mért ilyen közel raktátok a kukoricát? Ahogy ment a vonat Szentimre felé fél ötkor, kedden, ez az ágy ahogy vót, az ablak iránt, reggel fél ötkor, április nyócadikán – – egy szót se, egy jajt se. Egy szót se, egy jajt se. Ősz vót, mint mostan. Krizantémok vótak ültetve az eresz mentén, végig, szép, sárga krizantémok – egy szót se, egy jajt se. Meghalt Eszti.¹³⁸

A csalogi irodalomfölfogás alakulásának döntő fontosságú állomásához érkeztünk; hiszen itt, a *Homo sum* végén mondja ki, magyarázza meg a művész, hogy merre, s miért éppen arra – a *fikció* és a *novella* felől a *doku* és a *portré* felé – vezet írói útja. Nem idegen tőle semmi emberi – ez írásának „rezüméje” –, de nagyon is idegen tőle minden, ami művi – s ez a végső „konklúzió”.

Az *Apám nagybátyja* – amellet, hogy jószerivel a fikciós (vagy kvázi-fikciós) novellára tett utolsó korai kísérletként értékelhető – az első jelentős elmozdulás a Ferdinandy

¹³⁸ T,Ö, 142.

György által bemért „cigányok – szegény magyarok”¹³⁹ tematikától, tekintve, hogy ebben a szövegben már – s az őt követő, a *Temető, ősszel* anyagát záró *Gyökerekben* úgyszintén – egy értelmiségi szövegalkony reflektálja az elbeszélte életanyagot. És bár abból, ahogyan „összeáll a sok gyerekkori képtöredék értelmes egészé”, azután „széttöredezik, újra széttöredezik”, *utólag* könnyedén fölismerhető a barát, Lengyel Péter *Cseréptörés* című művével vállalt tematikus-poétikai rokonság, a „konklúzió” egészen más: az apai nagybáty írása (a szövegben több részletben megidézett – s bizony könnyen lehet, hogy fiktív – „dokumentum”-anyag) a fiatal „kutató” számára (szemben Bárán Imre fényképalbumával) immár értelmezhetetlen. Elveszett tehát a kapocs a felidézett történelmi múlt és az azt reflexiója tárgyává avató szubjektum életvilága között: „az üzenet jelei már nem értelmezhetők”. Hiába erőlteti képzeletét az elbeszélő – s kerül nyitó pozícióba mind az „Elképzelem”, mind a „Próbálok elképzelni” szekvencia –, hiába váltakozik a szabad függő beszéd a „direkt dialógus + láttató nyelv” szerkezettel, hiába az emlékezet bőséges tárháza, a fénykép, a fölidézett tanyázás tematikájának és dramaturgiájának pontos ismerete („szinte [...] sűgő lehettem volna ebben a színházban”), az elbeszélő műveltségébe („csontjaiba”) ivódott epikus „értelem”, prozódia és struktúra, a pontos önismeret s végül a képesség, melynek révén „szinte látom a három figurát”. „Átöltöttem őket korhű szerelésbe, hogy pontos legyen a képem – vallja az elbeszélő –, kiszínezem a tájat is az évszaknak megfelelő világoszöldekkel, kiradírozom a távvezeték oszlopait” – mindhiába. A *láttató nyelvi* alanyiságot konstituáló *írott nyelvi* novellaforma ugyanis éppen az önértelmezésnek a *beszélte nyelvi* doku-portréban megképződő valódi terrénumát, a saját – *egyszeri* és *egyedi* – nyelv és sors kizárólagos jelenvalóságát (mint identitás-szerző és -alkotó alternatívát) vonja meg a szövegsubjektumtól, amikor az önmagasságba történő módszeres behatolás helyére egy külsődleges dokumentumanyag „átképzéletes”¹⁴⁰ megszólaltatása kerül. „Nem megy, nem találom az arcát” – látja be az elbeszélő hős. „Pedig talán még hasonlíthatok is rá – apám nagybátyja.”

Persze ne feledjük: itt nem (csupán) a hős azonosságáról, sőt, sokkal inkább a dokumentumanyagból építhető műalkotás, az *elbeszélés (a novella) azonosságáról* van szó. S mivel a kutatás eredménye kudarc, a nyelvi artikuláció (az elbeszélés) tétje is elvész. „Talán ezért gyöngébb kicsivel a saját lehetőségeinél az *Apám nagybátyja*, mert ebben a szerző – első személyű elbeszélőként – kommentál is olykor” – mutat rá Czákó Gábor.¹⁴¹ S noha anélkül,

¹³⁹ FERDINANDY György, *Cigányok – szegény magyarok*, Új Látóhatár, 1978, 1–2. sz. (január–február–március–április), 150–152.

¹⁴⁰ E. NAGY, *I. m.*

¹⁴¹ CZÁKÓ Gábor, *Csalog Zsolt, Temető, ősszel*, Új Tükör, 1977, 21. sz. (május 22.), 2.

hogy a szerző és az elbeszélő között ilyesfajta explicit azonosságot tételeznénk föl, talán nem teljesen elhibázott, ha a nemzedéktárshoz hasonlóan magunk is az író anyagkezelő és elbeszélő technikájában, azaz végső soron *műfajválasztásában* látjuk a vállalkozás kudarcát. Tegyük hozzá: jelentésszerű, bizonyító erejű, az oeuvre szempontjából komoly poétikai transzferrel jelentő, „dicső bukását”.

Mert bizony hiába beszélt Czákó Gábortól Bistey Andrásig a *Temető, ősszel* kritikusainak többsége *regényről*,¹⁴² a ’77-es kötet szövegeinek túlnyomó része nem „egy-egy élet története”,¹⁴³ azaz: olvasásuk során nem „tizenkét teljes élet”¹⁴⁴ bontakozik ki előttünk. A *Gyökerektől*, e valóban teljes életmondást nyújtó portrétól eltekintve a többi írás egytől egyig (hagyományos vagy portré-töredékként olvasható) novella,¹⁴⁵ illetve néhány hibrid formáció, amelyek a *Tavaszcímű minden rendben lesz* kísérletezése után immár az egyes műfajok sikerét és kudarcát, valamint a továbblépés irányát hivatottak jelezni-demonstrálni. S ami az *Apám nagybátyjában* „nem sikerült” (pontosabban: aminek a lehetetlenségét oly sikeresen bizonyította az író), az éppen a *Gyökerek* című (kis)regényben teljesedik ki, amikor a *külső* dokumentumanyagot – egyfajta obskúrus átképzés révén – a hős saját önértelmezésének terébe vonó (vagy vonni akaró – írott nyelvi) *novella* (és novellahős) helyét az önmaga egyéni létét etnikai-közösségi gyökereiig, jelenvalóléte *legbelsőbb* dokumentációjáig visszavezető beszélt nyelvi doku-modell *életregénye* veszi át. A 26 éves Pongrácz Tamás (alias Péli Tamás¹⁴⁶) művészregénynek induló, de nevelődési, utazó- és pikareszkregényként egyaránt olvasható portréja – a cím ígéretéhez hűen s a *Kilenc cigány* darabjaihoz hasonlóan – végül roma identitástörténeté alakul. Metódusa az *Apám nagybátyjában* tapasztaltnak épp az inverze: itt (a nagybátyról őrzött, áthatolhatatlan idegenséget hordozó fiatalkori fotográfia helyett) a „tudat-fotó” által belsővé tett *saját* életélmény képei indítják meg az önértelmezést,

¹⁴² „Csalog Zsolt 240 oldalas kis könyve 13 írást, köztük 11 *regényt* tartalmaz.” – *Uo.*

¹⁴³ BISTEY András, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Jászakunság, 1977, 3. sz. (ősz), 47.

¹⁴⁴ CZÁKÓ, *I. m.*

¹⁴⁵ E kétféle novellatípus megkülönböztetése Gróh Gáspár cikkében is fölvetődik, jóllehet a kritikus a doku-szövegek háttérben meghúzódó formáló teljesítményt (tényleges írástevékenységet) kétségbe vonva *lejegyzett* és *valóban a szerző által írt* szövegekről beszél. – Vö. GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztregegy*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84.

¹⁴⁶ Péli Tamás (1948–1994) roma származású festőművész. Az életmondása nyomán készült kisregény Csalog 1974-es interjúfelvétele alapján íródott. Tevékenységéről lásd: PÉLI Tamás, *Parlamenti jegyzetek*, Bp., Baloldali Ifjúsági Társulás, 1993.; KERÉKGYÁRTÓ István, *Péli Tamás 1948–1994*, Bp., Magyar Filmtörténeti Fotógyűjtemény Alapítvány, 2005.; *Romane poetongi antologia*, szerk. CHOLI DARÓCZI József, Bp., Ariadne Kulturális Alapítvány, 1995.

ezek készítik, generálják a léte értelmére (rá)kérdő, élettörténetével kapcsolatos premisszáit artikuláló fiatalember orációját – mely nyelvi tevékenység azután produktív szellemi energiaként kapcsolódik vissza e hermeneutikai folyamatba.

Fekszem a strandon, süt rám a nap, és mennek el előttem az emberek. Ahogy elmegy valaki előttem, rámesik az árnyéka. Továbbmegy, továbbmegy az árnyék is – de én már eltettem magamnak, az élmény megmarad. Fekszem a napfényben, mellettem emberek mennek el, egy pillanatra kapcsolatba kerültem velük, lefényképeztem őket, elmennek – valahogy így látom az életemet. Nehéz elmondani, mert nagyon sok külön állóképből áll meg rövidke filmsnittből, nem biztos hogy összeáll, meg azután: én magamat nem is látom. Inkább a többieket nézem, akik elmennek előttem, figyelem őket, felismerek a látványukban bizonyos törvényszerűségeket, és azok alapján próbálom összerakni a magam képét is. Vagy éppen hogy rájövök a különbségekre, hogy én miben vagyok más, és így próbálom lerajzolni magamat.¹⁴⁷

Egészen egyedi dolgot látunk itt: a festőművész-hős önportréját kívánja megrajzolni; a csalogi *írott nyelvi* portrén belül tehát – sajátos fraktált alkotva – egy *beszélt nyelvi* portré helyezkedik el, ráadásul olyan, melynek alkotója birtokában van a portréfestés tényleges (képzőművészeti) kompetenciájának. Mégis szükséges a külső nézőpont mellett az epikus perspektíva és a prózaírói kompetencia is, hiszen – az *Apám nagybátyjához* hasonlóan – itt sem biztos még az elején, hogy végül „összeáll” majd a kép, ráadásul – mutat rá Pongrácz – „én magamat nem is látom”. Persze mi, olvasók – tekintetbe véve a dokumentumanyagot (az elbeszélés fabuláris állományát) – pontosan érzékeljük, hogy valójában nagyon is látja! Megejtő paradoxon ez, jóllehet éppen e *mégis-látás*ban kulminál a csalogi portré lényege. Akit az „életeket, sorsokat gyűjtő”¹⁴⁸ író *meglát* (észrevesz, kiválaszt), annak különleges – mondhatni: pre-epikus – interjúszituációjával fölkínálja annak lehetőséget, hogy modellként, élettörténete *láttatása* közben, sorseseményének föltárásában *lássa meg* önmagát. Így nézve különös, hogy Falus Róbert, a Népszabadság kritikusja azért marasztalta el a *Gyökereket*, mert „az első személyű számvetés [...] a művészi objektivitás” „gátja” lett,¹⁴⁹ holott nem másról van itt szó, mint arról az elévülhetetlen esztétikai törvény(szerűség)ről, amelyet József Attila

¹⁴⁷ T,Ö, 179.

¹⁴⁸ KARTAL Zsuzsa, *Temető, ősszel: Csalog Zsolt elbeszélései*, Magyar Nemzet, 1977. október 2., 13.

¹⁴⁹ FALUS Róbert, [*Temető, ősszel*], Népszabadság, 1977. május 3., 7.

az 1924-es *Nem én kiáltok* soraiban így fogalmazott meg: „Hiába fűrösztöd önmagadban, / Csak másban moshatod meg arcodat.”

2.3.4. Dokumentum és dokumentarizmus

A Csalog-életművet érintő vizsgálódásaink egyik alapvető kérdése az egyes szövegek dokumentum voltának mibenlétére irányul, egészen pontosan arra, hogy az elkészült mű *maga* lesz dokumentum(a valaminek, valakinek – egyénnek, életviszonynak vagy társadalmi helyzetnek), avagy *a mű alapanyagául szolgáló nyersanyag* kölcsönöz dokumentaritást az elkészült alkotásnak, az kódolja bele valóságstruktúráját (stílusát, intonációját, propozicionális tartalmát) a műalkotás létszerkezetébe. A válasz nem könnyű, tekintve, hogy a biográfiai-civil szerző által adott és a kortárs irodalmi és irodalomtudományi horizontok által megengedett válaszok között kényszerű választást implicál. Csalog Zsolt, aki – saját bevallása szerint – úgy érezte: egyszerűen „kötelessége” „bizonyos hétköznapiak látszó sorsokat a magno segítségével *megörökíteni*”,¹⁵⁰ s aki azt vallotta: „minden könyvemmel a közvéleményt akarom *befolyásolni*”,¹⁵¹ nyilvánvalóan egyszerre vállalta az előbbit is, az utóbbit is. Kiss Zsuzsannának adott 1991-es interjújában ugyanakkor jelezte: „Az olvasót nem igazán érdekli, hogy dokumentumot olvas-e vagy sem, csak jó legyen”.¹⁵² A kritika véleménye szintén megoszlott e kérdésben; Kartal Zsuzsa például leszögezte: „Az olvasónak *nincs joga* kutatni, honnan szerzi nyersanyagát az író”.¹⁵³

Nos, hogy a Csalog-olvasók vajon kutakodtak-e, ennek, megvalljuk, nem jártunk utána, bár úgy hisszük, e kérdés nincs is közvetlen összefüggésben a *Kilenc cigány* műfajelméleti problémáival. Sokkal lényegesebb ez utóbbi szempontból az író *irodalmiság*-fogalma, valamint annak a fikció és valóság pólusai közt folytatott diszkurzív játéknak a természetrajza, amely révén az empirikus szerző újra és újra kilép a doku-portrék (magát megvonó) piktori szerepéből. Kétségtelenül az előbbi a nehezebb ügy, Csalog ugyanis nem hagyott hátra egyetlen esztétikai természetű írást sem. Egyedül az a párbeszéd-részlet áll rendelkezésünkre, amelyet Sziklay Andor jegyzett fel az író egyik amerikai felolvasóestjén.

¹⁵⁰ VÖRÖS T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság, 1989. június 17., 19. (Kiemelés tőlem – S. M.)

¹⁵¹ Csalog Zsoltnak a *Doku 56* bemutatóján elhangzott szavait idézi: F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56*, Népszabadság, 1990. július 17., 9. (Kiemelések tőlem – S. M.)

¹⁵² KISS, „Lágyinterjúzom”... i. m., 1078.

¹⁵³ KARTAL, *Temető, ősszel...* i. m. (Kiemelés tőlem – S. M.)

„»– Miért lettél társadalomvizsgáló?« – »Ráébredtem, hogy ásatási munkásaim jobban érdekelnek, mint az, hogy mi van a földben.« – »És mi vonzott a szépprózához?« – »Az, hogy szép.«”¹⁵⁴ S ha meggondoljuk: Csalog öntörvényű, lebegtetett irodalmiság-fogalma legteljesebben éppen ebben az egy szóban ragadható meg: „szép”. Itt kapcsolódhatunk azután egy másik idézet erejéig a Soros-ösztöndíjat nyert író (amerikai kiadók számára készített) 1986-os portfólióanyagához, amelyben saját munkásságát méltatva így ír: „Bár első könyveim novellagyűjtemények voltak, és máig is írok novellákat, írásaim nagy része az *oral history*hoz közel álló, *dokumentumszerű* portré, a jelenkori társadalmi valóságot és a közelmúlt kelet-európai *történelmét kutató* mű – mintám ebben Oscar Lewis és a magyar irodalom néhány Nyugaton kevésbé ismert írója.”¹⁵⁵

Mindezek alapján úgy tűnik, *elvileg* szabadon eldönthető a kérdés: történeti-szociológiai tartalmai, vagy irodalmisága felől olvassuk (újra) a *Kilenc cigányt*. Ám e választás *gyakorlati* nehézségeit pontosan szemlélteti a kötet fogadtatása. Lázár István – a részletesebb kifejtést mellőzve – a „dokumentarizmus” gyűjtőnév alatt vonja össze a kötet írásait, s közben olyan (szépirodalmi szövegek esetében legalábbis) problematikus (mert szociológiai) terminusokat használ, mint az „igazság”, a „tipikus”, a „megtévesztés” vagy az „általánosítás”. Ragaszkodik ugyanakkor a regényszerűséghez is, amikor kijelenti: „minden ember élete kész regény” – s e körülmény a későbbiekben föloldhatatlan ellentétbe vezet. Zöldi László „társadalomtudományi megalapozottságú írásokról”, „szociofotók”-ról, „stilizálatlan monológfüzerek”-ről, „riportgyűjtemény”-ről beszél, mit több, Csalogot egyszerűen „riporteríró”-nak titulálja; majd azon sajátságából kiindulva, hogy az író „több száz potenciális interjúalanyt faggatott”, a „sokból gyúrni egyet” elvén nyugvó *tipizálás* dokumentumfogalmát alkotja meg. Mátyás István „felnőtt fiataloknak szóló portrénovellák”-ként, Grabócz Gábor „önéletrajzi elbeszélések”-ként, Ónodi László pedig egyetlen (átfogó) szociográfiaként ajánlja olvasóinak a kötet tíz írását.¹⁵⁶

Körmendi Lajos az egyetlen, aki – az első kötet kritikusi közül Gáll Istvánhoz, a harmadik kötet méltatói közül Bistey Andrásához hasonlóan – már a nagyregény felé mutat. „Kár azon töprengeni – szögezi le a Szolnok Megyei Néplap munkatársa –, hogy mit is

¹⁵⁴ SZIKLAY Andor, *Arcélek és árnyékok*, Amerikai Magyar Népszava, 1983, 9. sz. (március 4.), 8.

¹⁵⁵ OSZK Kt. Fond 445/304. (A második és harmadik kiemelés tőlem – S. M.)

¹⁵⁶ LÁZÁR István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Forrás, 1977, 5–6. sz. (május–június), 88–89.; ZÖLDI László, *Dankó SC*, Magyar Ifjúság, 1976, 39. sz. (szeptember 24.), 39–40.; MÁTYÁS István, *Tolláskodik a tavasz*, Népszava, 1976. december 4., 7.; GRABÓCZ Gábor, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt munkája*, Magyar Nemzet, 1977. május 8., 13.; ÓNODI László, *Mit ér az ember, ha cigány?*, Mozgó Világ, 1977, 2. sz. (február), 92–93.

olvasunk: novellákat? Szociográfiákat? Szociológiai mélyinterjúkat?” Majd hozzáfűzi: „Csalog első könyvében még kevésbé birtokolta eszközeit, mostanra azonban teljes fegyverzetben áll elénk. Egységes, letisztult, fegyelmezett: anyagával igazán ökonomikusan bánik.” „Szemléletének érettsége is képessé tenné a mostaninál nagyobb vállalkozásra” – „már vérbeli társadalomrajzot is várhatunk tőle.”¹⁵⁷

„Interjú”, „riport”, „novella”, „regény”, „portré” és „szociográfia” bábeli zűrzavara övezi tehát a könyvet, amely – ezért is tárgyaljuk a két novelláskötet után! – valójában nyolc teljes életmondást jelentő portré-kisregényt, egy doku-novellát és egy – műfaji fikció és szociológiai valóság síkjait egymásba játszó – pszeudo-levellet tartalmaz. Hiába hangsúlyozza tehát Kartal Zsuzsa a kilenc „primer” szöveg *novella* voltát:

Csalog Zsolt történetei magnófelvételek, legalábbis az író utószavában ezt állítja, és nincs okunk kételkedni benne, a szövegek hitelesek, eredetiek. Legfeljebb azért kételkedhetünk abban, vajon valóban így hangzottak-e el ezek az önvallomások, mert annyira önálló novella a kilenc cigány története. Ezért is neveztük írásunk alcímében novelláskötetnek Csalog Zsolt új könyvét.

Valójában csak egyetlen esetben, a *Szökére festem a hajamat* című, a roma identitás elrejtését célzó doku-elbeszélés esetében fogadhatjuk el ezt a műfaji kategóriát.

A legérdekesebb fölvetés mindazonáltal Szabó Sándor Gézáé, aki a *Kilenc cigányt* „kép nélküli tv-interjúnak” nevezte. Műfajelméleti tanulságokban bővelkedő, szintetizáló igényű írásából hosszabban idézünk.

Csalog [...] első kötete megjelenése idején tört ki a régészet, a történelem és a néprajz zártabb, számára is mind szűkebbnek bizonyuló celláiból az irodalom kifutóiba, tért át az egyszeri rögzítéséről a tipikus keresésére, a múltban kutatásról a jövő képét is fel-felillantó szociográfiára. Mindez a változás az alkotói módban is változást indukált: a prekonceptiós kérdőívességről a magnós mélyinterjúkra való áttérést. Műve ekképp hosszas tájékozódás, gyűjtőmunka, majd pótgyűjtés eredményeként állott össze képpé, egységgé. Mindig montázs útján, s úgy, hogy az elkerülhetetlen kiegészítések az adatközlő nyelvi-logikai rendszeréhez igazodtak.

¹⁵⁷ KÖRMENDI Lajos, *Égetően valós gondok*, Szolnok Megyei Néplap, 1976. december 25., 9.

Ugyanakkor:

Csalog könyve [...] nem más, mint *illusztrációgyűjtemény*: képek a kötetzáró, tartalmi summázatot adó, erősen lírai-szubjektív összefoglaláshoz. Hogy ez a tanulmány a végére került, bizonyítja: *a novellákból hiányzik valami*, s éppen az, ami minden prózaíró tollának kritikai sercegést, simuló lágyulást vagy közömbös tartást, de mindenképpen tartást kell hogy adjon, amelyből az író jelenlétére következtethet az olvasó: „numen adest”.¹⁵⁸

A „prekonceptiós kérdőívesség” nyilván az első kötet *A Lány, a Fiú és sokan mások* című írására vonatkozik, amelyről éppen előző alfejezetünkben derült ki: valójában nem más, mint az előbeszéd szerveződésének modelljét célzó műhelytanulmány. Szabó másik fölvetése ellenben egybecseng a *Parasztregény* kapcsán kifejtett korábbi hipotézisünkkel, mely szerint a *Jegyzetek a Parasztregényhez* című szöveg valójában a kötet harmincegyedik fejezete – a regényből kivont filo-narrátori szólam egyedülálló szintézise. Nem vitatjuk, hogy abban az esetben, ha novellákról volna szó, hiányérzetünk lehetne: joggal kérhetnénk számon a láttató nyelvi jelenlétet; így azonban a kritikus bíráló megjegyzése csupán a fent említett *Szökéret festem a hajamat* esetében helytálló.

Hasonló a helyzet Mátyás István cikkével, melynek szerzője szintén nem tudott mit kezdeni az írások műfajával (műfaji különbözőségével), s ezért – föllapozván a kötet recepcióját – egyszerűen átvette Varjas Bélának a *Kilenc cigány* tekintetében immár teljességgel érvénytelen „novella-riport” terminusát. És bár a kötetéről mint „mű-egész”-ről beszélt, érdekesnek ígérkező megközelítése végül kicsorbult a szöveg státuszát érintő bizonytalankodó kijelentésén: „a publicisztika és a szépirodalom, a riport és a novella határán álló írásokról van szó”. Egyetlen mondata mégis továbbgondolásra ösztönöz, amennyiben ismét a jelen fejezet nyitányában boncolgatott, a dokumentum *forrás* és/vagy *cél* voltára irányuló kérdést exponálja:

¹⁵⁸ SZABÓ Sándor Géza, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Hajdú-Bihari Napló, 1977. február 12., 5.

Csalog Zsolt a magnetofonra vett vallomásokat *csupán nyersanyagnak tekintette*, alapos további munkálással, szerkesztéssel, sűrítéssel, sorrendi hangsúlyozással *szándéka szerinti* írásokat formált belőlük.¹⁵⁹ (Kiemelések tőlem – S. M.)

E kijelentés tudniillik ellentmondani látszik annak az aggályos egzakttság-igénynek, amely kapcsán a közelebről meg nem nevezett levélíró – talán csak gúnyosan-ironikusan, mintegy megelőző csapást mérve kritikusra – így deklamál: „az volt a szándékom, hogy ne szépítsek a valóságon”.¹⁶⁰ Tegyük hozzá: a pálya minden szakaszában akadtak olyanok, akik hittek ennek a különös krédónak, holott – az író saját megvallása szerint – „A szó szoros értelmében dokumentumról [...] akkor lehetne szó, ha érintetlenül hagynám a felvett anyagot, ezzel szemben én nagyon is átformáltam, stilizáltam”.¹⁶¹ Jogos tehát a kérdés, amely már Kartal Zsuzsa fent idézett, 1977-es kijelentése kapcsán fölmerülhetett az olvasóban: mi értelme van az életvilág valóságát érintő hitelesség aggályos őrzésének – ha (1) az olvasót úgysem érdekli, ha (2) egyes vélekedések szerint egyenesen jogtalan volna bármifajta befogadói kutakodás, és ha (3) még az író is ironikus félmosollyal hátrítja el magától a felelősséget, s büszkén vállalja értelmezői beavatkozását.

Félreértés ne essék: sem Csalog Zsoltot, sem a „dokumentumiskola” más szerzőit nem kívánjuk ledorongolni, felelősségre vonni. Csupán jelezni kívánjuk, hogy Csalog *doku*-fogalma – amely a fotósok és filmesek szakzsargonjából származott át írónk esztétikai szótárába – „játékosságával”, a „porosz precizitástól” való távolságával¹⁶² egy sajátosan értett valóságírodalmat jelent, amelynek háttérében nem a marxista ideológiák, nem különféle szociológiai iskolák, s nem is a lukácsi tükrözéselmélet áll. Míg a *dokumentum* e poétikában a szigorú következetességgel fölvevett-lejegyzett nyersanyag, a *doku* olyan műfajetikai makrokategória, amely – mint minden műalkotás – egyedül a szuverén művészi igazság valóságinstanciájára tart(hat) igényt.

„Dokumentarizmus”? – Ha jelent is valamit számunkra e nyelvtörő (s fölöttébb megtévesztő) terminus, legföljebb ez utóbbi igény háttérében meghúzódó *szemléletet* jelölheti. De akkor már – az egyszerűség kedvéért – mondjuk inkább azt: *szépírás*.

¹⁵⁹ MÁTYÁS István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Jelenkor, 1977, 6. sz. (június), 568.

¹⁶⁰ 9C, 227.

¹⁶¹ GUBÁS M. Ibolya, „Hősiesen őrizte élete nagy szerelmét...”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal a Doku '56-ról*, Magyar Nők Lapja, 1990, 42. sz. (október 20.), 12.

¹⁶² *Uo.*

2.4. A kisregény mint portré

2.4.1. Válság–vállalás–vallomás

„A tengert akartam látni.”

(Nádas Péter: *Hazatérés*)

Minekutána tanulmányunk – a szerzői biográfia kronológiáelvé helyett inkább a Csalog-epika poétikai csúcspontja, a kettős (szerzői) kiadású *Parasztregény* főbb problémaköreihez kapcsolódva kívánja felrajzolni az életmű poétikai genezisét, az első vegytiszta kisregénykötet, *A tengert akartam látni* diszkurzív rendjét, alanyi struktúrájának megfigyelő és láttató teljesítményét is a magnum opus szerkezetéhez mérjük. A paraszt mint identitás regénye után ugyanis – látszólag a romaazonosságának a *Kilenc cigány*ban körvonalazott doku-formáihoz térve vissza – ismét az összefüggő, tagolatlan kisregényportré felé fordul az író figyelme, jóllehet ezúttal a munkáslét kerül reflektorfénybe. Kérdésfeltevésünk azonban most sem a könyvmű szociológiai tartalmaira irányul, inkább arra: hogyan reinkarnálódik a *Parasztregény*ben bemutatott hármas szubjektumrend, s hogyan kapcsolódik össze azután látás és láttatás, hallás és hallgatás szimbolikus és konkrét gesztusaival.

Amint arra egy korábbi, a kötet recepcióját főtároló és értékelő tanulmányunkban¹⁶³ rámutattunk: a szóban forgó munkáskönyv fogadtatása a korabeli kritika sajátos határhelyzetét tükrözi, amely utólag – műfajpoétikai visszahatás formájában – a *Parasztregény* második kiadásának újításaiban is tetten érhető. A közvetlen ideológiai és életvilágbeli valóságreferenciákra, illetve a korszerűbb, a műalkotás poétikai megalkotottságának sikerességére koncentráló kétféle kritikai iskola együttes jelenlétének utolsó összefüggő időszaka ez. Így lehet, hogy Földes Istvánnak a kötet egyes – folyóiratban előközölt – darabjait támadó Népszabadságbéli cikke, majd az azt olvasó, megidéző és támogató (a kötet olvasását ellenben csak félig abszolváló) Illés László kritikája, valamint Csengey Dénes félrevezető „tény-novella” besorolása mellett Margócsy István paradigmaváltást jelentő írása egészen új alapokra fektetette a Csalog-olvasást. Balogh Ernő, az Alföld kritikusa után, aki a kötet anyagának szépirodalom voltát a gyűjtemény szerkesztettségének, gyűjteményi státuszának tulajdonítja, azaz valójában a könyv

¹⁶³ SOLTÉSZ Márton, „Itt van ez a rohadt szocializmus”: *Csalog Zsolt A tengert akartam látni című kötetének fogadtatása*, Kortárs, 2011, 11. sz. (november), 58–71. Illetve: Uő., *Felhasznált irodalom*, Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs Kiadó, 2012 (Kritikai Füzetek, 5), 9–28.

médiumból – a hordozóból, a metakontextusból, a *frame*-ből – származtatja, Margócsy immár rámutat *A tengert akartam látni* portréinak ontolingvisztikai fundamentumára: az identitásválságból származó (annak feloldására hivatott) *vallomásra*.

Balogh sajnálatos módon eltekint attól a tényről, hogy a világirodalmi tradíció szerint a regény nem csupán, azaz nem elsősorban formai, hanem filozófiai paradigma;¹⁶⁴ a *roman* a modern világ *epopeiája*, egy bukástörténet – (hosszabb vagy rövidebb) prózában elbeszélve. Olyan bukástörténet, melyben a hős arra dőbben rá, hogy amit eddig a világról gondolt, az nem érvényes, de legalábbis nem tartható tovább. A regény ontológiai fundamentuma tehát hősének a világgal – mint nyelvvel (nyelvekkel) és valósággal (valóságokkal) – való konfrontációja, s az ebből az összeütközésből a létbe vetett individuumra háramló (szükségszerű) szellemi-lelki (és legtöbbször fizikai) szenvedés misztériuma. Ezért az a tény, hogy a '81-es kötet fülszövegírójától a Széchényi Könyvtár bibliográfusáig és a 2010-es kiadás kritikusaig a legtöbben – így Balogh Ernő is – *kisregények*ként olvasták a portrégyűjtemény darabjait, nem elsősorban mediális aspektusból érdekes. Amit ugyanis a kritikus Móricz Boldog emberéről pozitívként elmond, jelesül, hogy az „saját világú ábrázolás”¹⁶⁵ és „lényeges emberi tartalmak sorát” ragadja meg, igaz Csalog könyvére is (noha a bírálat zárlatát olvasva nem kétséges, hogy az összehasonlítás szerepe itt az elmarasztalásban van).¹⁶⁶ S bár Balogh olyan terminusok használatával látszik bizonyítani műfajelméleti jártasságát, mint amilyen a *dokumentumirodalom* vagy az angol *tape recorder prose*, arra már nem fordított energiát, hogy az általa használt műfajelméleti jelölők történeti és elméleti konzekvenciáit összekapcsolja egymással. Hiszen Csalog írásai kisregény voltukban is dokumentumpróza alkotások, s mint ilyenek nem követhetik az *öntörvényű* (vagy, ha tetszik: *logikus, immanensen irodalmi*) figuraképzés metódusait. Így amikor Balogh e portrék világának szűkösségét, szegényességét problematizálja, éppen a munkásábrázolás igazi realizmusát kárhoztatja, amelyre pedig Csalog Zsolt egész ars poeticája épül: „azt hiszem, az a legérdekesebb, amit a másik magától mond. Nekem arra kell nyitva lennem, amit az illető fontosnak tart elmondani magáról, szóval az ő igényeiből kell kiindulnom, így juthatok hozzá ahhoz, ami igazi emberi-irodalmi matéria, [...] no de annál is több.”¹⁶⁷ Nehéz volna tehát a kötet szerzőjének – a könyvében publikált szövegek hősei *helyett* – felelni az

¹⁶⁴ José Ortega y GASSET: *Elmélkedések a Don Quijotéről*, Bp., Nagy Világ Kiadó, 2002.; HAMVAS Béla, *Regényelméleti fragmentum* = H. B., *Arkhai és más esszék (1948–1950)*, Bp., Medio Kiadó, 1994, 265–342.

¹⁶⁵ A kifejezést a szerző Németh G. Bélától kölcsönzi.

¹⁶⁶ BALOGH Ernő, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 91.

¹⁶⁷ KISS, I. m., 1077.

olyan fölvetésekre, mint hogy „a Vasembert végtére is miért hagyta ott a felesége?”, hiszen az író adatközlőinek monológjaiban a tudatosság szubjektuma¹⁶⁸ Csalog Zsolt alkotói személyiségén („én”-jén) jobbra kívül helyezkedik el.

Margócsy István legfontosabb – a portré diszkurzív magját képező ábrázoló–ábrázolt viszony lényegét megragadó – meglátása az, hogy írónk hősei egytől egyig olyan személyek, akiket az *önreflexió vágya* fűt, akik „szeretnék életük eseményeit *valamilyen* szempontból értékelni, akik számára az érvényesülés folyamata (vagy kudarca) válik az élet központi kérdésévé.” Ezek a személyek pedig nem típusok, hanem egyének, akiknek egyéni megnyilvánulása – műfaját tekintve – *vallomás*. Sajnálatos, hogy a konfesszió műfajának Balogh, fejtegetése hátralevő részében nem szentel további figyelmet. Pedig mintha éppen ez volna *A tengert akartam látni* szövegeinek – de főként a címadó szövegnek – a kulcsa. Minden korábbi vita Daninak a társadalomhoz fűződő viszonyáról ebben, a vallomás műfajának ontolingvisztikai fundamentumában érhető tetten.

Miről is van szó? Hamvas Béla írja a *Regényelméleti fragmentum*ban a következőket: „a konfesszió az a válság, amely az emberben éppen az egyéni és a közös üdv vállalása között folyik. A vallomás minden esetben az egyéni üdv föladásával végződik. Másként nem is vallomás. A vallomás az egyéni önmegváltást bűnnek ismeri fel. Ez a konfesszió katartikus hatása. Ez a regény üdvtörténeti jelentősége.”¹⁶⁹ A válság fölfedéséről van itt szó tehát, mely a megszólalás, a megnyilatkozás által történik meg. Nem más ez, mint a válság föl vállalása – s éppen ez az a pont, ahol az egyén (individuum) – saját nyelvvel konfrontálódva – személlyé (szubjektummá) válik. „A szcientifizmus mindig énről és individuumról beszél, a regény viszont személyről” – szögezi le Hamvas.¹⁷⁰

Az elmondottak kétségkívül amellettszólnak, hogy *A tengert akartam látni* (jobban és kevésbé jól sikerült) *kisregények*, azaz mindenképpen *regények* csoportja. Ám ennél tovább is mehetünk, mégpedig a szerző és a hős viszonyának kérdésében. A diszkurzív poétika atyja, Kovács Árpád így interpretálja méltán sokat idézett könyvében Bahtyin „hármasszubjektum”-elméletét: „Bahtyin szerint a szubjektumot három összetevőre lehet osztani: szerzőre, hősré és hallgatóra – aki beszél, akiről (akivel) beszél, akinek beszél a nyelv szubjektuma. Természetesen, ez a hármasszubjektumú személyiség kizárólag a

¹⁶⁸ A „tudatosság szubjektuma” kifejezést kognitív szövegtani értelemben használom, s azt a személyt jelölöm vele, aki felelős a megnyilatkozás propozicionális tartalmáért és feltehetőleg formájáért is. – Vö. TOLCSVAI NAGY Gábor, *Vázlat az ő–az anaforikus megoszlásról*, Magyar Nyelv, 2000, 3. sz., 282–295.

¹⁶⁹ HAMVAS, *Regényelméleti fragmentum... i. m.* 280.

¹⁷⁰ *Uo.*, 285.

megnyilatkozás aktusában alakulhat ki. Ezt az osztódást nevezi [...] a »lét eseményének« Bahtyin, csak ennek a regényben kiteljesedő – mert ott megjelölt – eseménynek a végrehajtása folyamatában egyszerre szerzője, szereplője és tárgya is egyben létének az ember.”¹⁷¹ Van tehát egy kötet, amely Csalog Zsolt neve alatt jelent meg, s mint a Szépirodalmi Kiadó kiadványa, azaz mint szépirodalom, a nagybetűs Olvasóhoz szól (beszél). Ám a kötetet fölütve, mint Margócsy írja, „az író tudós és toleráns visszavonulásának vagyunk tanúi”: a lejegyző-szerkesztő „saját beavatkozását eltünt[te] a szövegekből.” S ha összeszámoljuk: *A tengert akartam látni* kötet azonos című elbeszélésében van (1) egy Dani, aki beszél, (2) önmaga, *akiről* beszél, valamint (3) egy beszélgetőpartner (talán: kérdező?), *akinek* beszél, s akit vagy azonosítunk Csalog Zsolttal, vagy nem. Nos, ez lesz esetünkben az egyetlen hallható(vá tett) nyelv szubjektumának hármas, bahtyini modellje. A ravaszul kieszelt hermeneutikai szituáció bejáratából végül Kovács Árpád gördíti odébb a sziklát, amikor rámutat: „a megismerés alanya (tudat) és – a megismerés eszközeit reflektáló minőségben – a szó alanya [...] szétválhat, a szétválást megjelenítő harmadik – ez a prózanyelv alanya, azaz a szerző regényesített szubjektuma.”¹⁷²

Noha pár hónappal később P. Nagy István Az Új Symposion hasábjain (Margócsy kritikáját olvasva, s azt meg is idézve) már olyan kifejezésekkel operál, mint a „gyónás” és az „öntisztulás”, végül sajátos következtetést von le, amikor – szintén Móricz 1935-ös regényével vonva párhuzamot – azt írja: „ami *A boldog emberben* gyónásszerűen jelentkezik, az öntisztulás reményében, az Csalog esetében rafinált egyszerűséggel, az adatok erőltettség nélküli elrendezésével realizálódik. Az analógia – hasonló kútfők – ezen túlmenően ábránd.”¹⁷³ Az összefüggést (az *analógia* kissé félrevezető kifejezés) éppen a gyónásszerűség, illetve az én-töredezettség megszüntetésének, az öntisztulásnak, az egyénből egyéniséggé válásnak a vágya, a válság–vállalás–vallomás triász dinamikája teremti meg. A két szöveget tehát a regény „szó a szóról”-, „nyelv a nyelvről”-szerkezete köti össze. A regénynyelv ugyanis – írja Kovács Árpád – „interperszonális világszemléleti megnyilatkozás, melynek különös szerkezeti sajátosságát – a világlátás interperszonális alapokon nyugvó soknyelvűségét, pontosabban e soknyelvűség megjelenítését [...] nevezzük prózának.”¹⁷⁴

¹⁷¹ KOVÁCS Árpád, *Diszkurzív poétika*, Veszprém, Veszprémi Egyetemi Kiadó, 2004, 288.

¹⁷² *Uo.*, 289.

¹⁷³ P. NAGY István, *Az írás nem cipőtalpalás: Csalog Zsolt – A tengert akartam látni*, Új Symposion, 1982, 212. sz. (december), 498.

¹⁷⁴ KOVÁCS, *I. m.*, 286.

Szociológiai láttelet, reprezentatív fölmérések eredményeinek szintézise, a tipikus megragadása helyet tehát a legkülönfélébb sorseseeményeket megszólaltató empirikus elbeszélőkkel találkozunk *A tengert akartam látni* lapjain. Az egyetlen kapocs e hősök között az epikus készség mint beszélt nyelvi kompetencia. Németh Mihály autószerelő,¹⁷⁵ a címadó portré Dani nevű hőse mondja magáról egy helyütt: „Nagyon színesen tudok előadni mindent! Például ha elmentünk egy moziba a haverokkal, és én másnap elmontam nekik azt a filmet, jobban élvezték mint a moziba.”¹⁷⁶ Így nézve „becsapós” az *Átlagos ember vagyok* címe is, hiszen szó sincs átlagosságról: a „boldog közepszer” képtelen arra, hogy ilyen döbbenetes lényeglátással fogalmazza meg egzisztenciáját emésztő legfőbb kérdéseit. Nem is átlagemberekről van szó (pontosabban: nem is átlagemberek kapnak szót) ebben a kötetben, hiszen Fésüs Dani – a *Parasztregény* Eszti nénijéhez hasonlóan – Molière-t olvas, a „Vasember” értelmiségi családból származik – s alkalomadtán Jókaiival példálózik –, az *Én voltam a ló* hőse pedig – lényegét tekintve – nem is munkás; életmondásának titkát éppen a munkásságon *mint társadalmi osztályon* való kívülállása, valamint a munkásságban *mint szakmai közösségben* való mégis-benne-léte adja. Ő – a „három és fél polgárit” végzett parasztasszonynak a földműves-lét mellett letett egyértelmű voksával ellentétben – sosem fogadja el, vállalja föl létszerűen a munkásságot mint identitást; így szakmai közössége kétszer úgy érzékelteti vele *mátságát* („nem vesznek egészen komolyan”¹⁷⁷), mint Eszter nénivel a falubéli asszonyok („Tudja, maga olyan kis FÍÍNOM, olyan félig izé!”¹⁷⁸). Jakab István¹⁷⁹ egyszerre külső és belső nézőpontja vezeti el azután a hőst az alábbi fölismeréshez:

Az én tapasztalatom szerint a munkások nagyjából egyformák. Addig haverok, ameddig az érdekeiket semmiben nem veszélyezteti a haverság. De abba a pillanatba, hogy valami az ő érdeküket, pénzüket, állásukat, előmenetelüket, akármicsodájukat veszélyezteti, tovább már nem mennek, azonnal odaállnak az érdekeik oldalára, saját magukér harcolni és nem törődnek semmi mással, fölládoznak bárkit.¹⁸⁰

¹⁷⁵ Németh Mihállyal (alias Danival) 1978-ban készült a portré nyersanyagául szolgáló interjú.

¹⁷⁶ TAL1, 199.; TAL2, 158.

¹⁷⁷ TAL1, 371.; TAL2, 298.

¹⁷⁸ PR1, 80.; PR2, 84.; PR3, 62.

¹⁷⁹ Jakab Istvánnal 1975-ben készült a portré alapjául szolgáló életútinterjú – Budapesten.

¹⁸⁰ TAL1, 365.; TAL2, 293–294.

2.4.2. A strukturális metafora

A tengert akartam látni legizgalmasabb, centrális szerepű-jelentőségű szakasza minden bizonnyal az *Én voltam a ló* című portré nyitánya, melyben az *Eszmélet* XII. versének-versszakának József Attila-i (etikai-esztétikai-ontológiai) magatartása, a meghallgatást és a hallhatóvá tételt egyszerre jelképező fül mediátori szerepe kerül a hős nosztalgikus vágyakozásának középpontjába.¹⁸¹ A *subject of consciousness* – nyilván a szöveg „faction”-karakteréből¹⁸² következő – eltolásai ellenére tisztán megragadható: e vágy artikulációjának mélyén a megnyilatkozást készítő, a fonolexémának narratív „hangot” kölcsönző aposztrofikus-prozopopeikus csalogi attitűd munkál. Így lehet, hogy az „én állok minden fülke-fényben, / én könyöklök és hallgatok” szekvencia által jelölt eszmei-poétikai magatartás az őt belülről adaptáló életmondás és kívülről alkalmazó kisregény – velük pedig az egész életmű – *strukturális metaforájává* emelkedik.

A Vince egyszer mesélte, hogy ő *lakott a vasút mellett*, és – de már elfelejtettem hogy hol mondta hogy vasút mellett lakott.

És akkor egyszer ahogy csavarogtam Budán, megláttam egy házat egy vasuti hídnál az utcáról, és elgondoltam, hogy milyen jó, hogy ott megy el előtte lent a vasút, ott futnak el alatta a vonatok, *látni az ablakból* is, és elgondoltam hogy milyen jó lenne abba a házba lakni – –

És akkor valahogy úgy képzeltem el, meg a fejembe vettem, hogy ott abba a házba lakott a Vince. És onnan az ablakból *nézte a kivilágított vonatokat*.¹⁸³

S most olvassuk össze e rövid citátumot az *Eszmélet* zárlatával:

¹⁸¹ E magatartásról részletesebben: SOLTÉSZ Márton, *Látás és hallgatás az Eszméletben* = S. M., *Működés: Tanulmányok, kritikák, előadások, jegyzetek*, Pomáz, Kráter Kiadó, 2013 (Teleszkóp Könyvek, 27), 88–94.

¹⁸² Radnóti Sándor terminusa, amely a „tény” és a „fikció” együttes jelenlétére utal a Csalog-szövegekben. RADNÓTI, A „faction”... i. m.

¹⁸³ TAL1, 277.; TAL2, 221. (Kiemelések tőlem – S. M.) Bár ez sportszerűtlen értelmezői gesztusnak tűnhet, tegyük hozzá: a portré nyersanyagát adó (1978. november 17-i) Pál István-interjú szövegében még konkrétan ott van a költői kompetencia iránti vágyakozás: „én megpróbálom magam analizálni, de nem megy, ezt csak egy költő tudhatja – – [...] amikor már nagyon bezárult a kör mögöttem, akkor mindig néztem az elsuhanó vasutakat, amik messze visznek.” – OSZK Kt. Fond 445/224. (1. folió)

Vasútnál lakom. Erre sok
 vonat jön-megy és *el-elnézem*,
 hogy' szállnak fényes *ablakok*
 a lengedező szösz-sötétben.
 Így iramlanak örök éjben
kivilágított nappalok
 s én állok minden fülke-
 fényben,
 én könyöklök és hallgatok.
 (Kiemelések tőlem – S. M.)

Az írói késztetésnek engedő, saját léhelyzetére rádöbbenő ember – az eszmélet szubjektuma – tehát a szemlélődés oly igen vágyott alapállását – létattitűdjét – veszi fel, miután konstatálja, hogy „Homályban élünk”, kimondja vágyát: „Olyan jó lenne világosan élni!”, végezetül pedig rádöbben: „kiszolgáltatott vagyok, [...] az életemet magamnak kell összerakni, ha tudom egyáltalán, [...] tisztára egyedül vagyok –”¹⁸⁴ Nyilvánvaló, hogy ez a különc ember, aki meghökkentő líraisággal szemléli saját sorsát („Elhullattam a szárnyamból a tollakat, megöregszem”¹⁸⁵), kinek „létérzékelése – Csűrös Miklós szavaival élve – az egzisztencializmus szorongó változatával rokonítható”,¹⁸⁶ Csalog Zsolt közreműködése nélkül sosem kaphatta volna meg az önszemlélet és a létösszegzés e különleges, *költői* ajándékát. S éppen a *közreműködés* és a *költőiség* az a két kiemelt fontosságú princípium, amelyeknek írónk – mint a „saját” írói és az „idegen” adatközlői szerepek differentia specificáinak – e megejtő szépségű nyitány révén külön hangsúlyt adott.

A folyvást visszatérő kérdés mármost az: miként lehetséges, hogy a csalogi portré, egy képzőművészeti formától átlényegített irodalmi műfaj – amely egyben a tárgyra irányuló megfigyelés, a tüzetes megvizsgálás metaforája is – olyan anyagból (ti. *hangzószóból*) épüljön föl, melynek létformája a fokozatos megszűnés?¹⁸⁷ A látásnak – melynek strukturális magja a pillanatfelvétel – hogyan lesz ekvivalense a hallás, ha egyszer „a hangok esetében nincs megfelelője a pillanatfelvételnek”?¹⁸⁸ Valóban „logikai paradoxonként, abszurd kísérletként

¹⁸⁴ TAL1, 392.; TAL2, 315.

¹⁸⁵ TAL1, 407.; TAL2, 328.

¹⁸⁶ CSÜRÖS Miklós, *Lélekigazságok és tudatképek... i. m.*, 377.

¹⁸⁷ ONG, *Szóbeliség és írásbeliség... i. m.*, 34.

¹⁸⁸ *Uo.*, 35.

[...] értelmezhető az a fajta írás, amely nem a szavaknak mint grammatikai elemeknek a rögzítésére, hanem a beszédnek mint hangzásfolyamatnak az imitálására vállalkozik” – amint azt Kulin Ferenc véli?¹⁸⁹

Hogy mindezt válaszolni tudjunk, először is le kell szögezzük: a látás a csalogi prózában nem önálló mediális aspektusként, csupán a *megfigyelés* és a *láttatás metaforájaként* van jelen, és így válik ekvivalensévé a hallásnak. Sajátos kölcsönviszony ez, hiszen a hallás a dokumentumanyag (a művészi szöveghez szükséges alapanyag) összegyűjtésének fázisában a *megfigyeléshez*, a nyelv láthatóvá és hallhatóvá tétele (az egyéni intonáció modellezése¹⁹⁰) során viszont a *láttatáshoz* kapcsolódik. Míg azonban a fonolexéma (a beszéd szubjektumának szava) a vágy szubjektumára (és annak identitásproblémájára), addig a dokuportré prózaszava (amely ily módon az intonáció metaforájaként áll elénk) a hangzás eseményére utal vissza. S éppen ez a kettősség szavatolja a grammatikai elemek rögzítésének és a hangzásfolyamat imitációjának *együttes* sikerét.

2.4.3. A történelmi regény mint műfaji metafora

„Idegen voltam én ehhez az egészhez.”

(Demény Pál)

Hallás és látás e rafináltan egymásba fonódó élményköreire hívja fel figyelmünket az *Egy téglát én is letettem* című kötet kritikusa, amikor így ír: „Csalog Zsolt írásainak szereplőit többnyire látja is az olvasó. De legalábbis hallja.”¹⁹¹ S noha Vági Gábor sokkal többet állít, mint a ’89-es kötet egyes darabjainak irodalmiságát, a szociológiai tartalmak hitelességének jelzése közben – látenszen – a portréval kapcsolatos elméletünk premisszáit (is) igazolja:

Ha csak portrékat kapnánk, kissé zavartan annyit nyugtázhathatnánk, hogy a körülöttünk élők, azaz a kortársaink bizony nagyon sokfélék (többfélék, mint amit nekünk magunknak tapasztalni módunkban áll), az életük hányatott, kanyargós és érdekes (szinte mindenkié „egy kész regény”), s legfeljebb megtanulnánk becsülni a környező, gyakran ellenséges vagy ostoba világ titkos gazdagságát. Irodalmi

¹⁸⁹ KULIN Ferenc, *A Bánk bán az ezredfordulón* = K. F., *Küldetéstudat és szerepkeresés*, Bp., Argumentum Kiadó, 2012, 180–181.

¹⁹⁰ Lásd ehhez Bahtyin „intonációs metafora” fogalmát: Mihail BAHTYIN, *A szó az életben és a költészetben: A szociológiai poétika alapkérdései*, Bp., Európa Kiadó, 1988 (Mérleg), 5–54. (Ford. KÖNCZÖL Csaba)

¹⁹¹ VÁGI Gábor, *Szochaza nélkül*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 817.

hatásnak ez sem kevés, de Csalog Zsolt tanúskodása többet, mást is mond: legalább annyira szociológiai, mint irodalmi érvényű. Az emberi sorsok egyéni gazdagságán túl ezek kapcsolódásait, viszonyait is fölfedi. Csalog Zsolt egymaga egy szociológiai kutatóintézet.¹⁹²

A jelzett irodalmi-szociológiai kettősség azonban nem válik zavaróvá, sőt: különös jelentőséget nyer, amennyiben *A tengert akartam látni* párhuzamos, autonóm portréstruktúrájával ellentétben az *Egy téglát én is letettem* a nagyregény novellisztikus összetettségéhez hasonlóan szervesül mű-egésszé. Három portréja és két portrétöredéke ugyanis mindenkori történelemkönyveinknek az életvilág eseményeit így vagy úgy („hamisan” vagy „végre igaz módon”) ábrázoló narratíváiból történetileg kialakult szakirodalmi kánon, nagybetűs Történelmünk „regényének” egy-egy fejezeteként olvasható. E különleges, az „Öt kis történelmi portré” alcím által is hangsúlyozott kelet-európai regénytérben, ahol – Pécsi Györgyi szavaival – „Fölcserélődött az alany az állítmánnyal”,¹⁹³ az egyes szövegrészek (kvázi-fejezetek) közötti összhangot és kontaktust egy implicit voltában is fundamentális jelentőségű „szereplő”: a Párt teremti meg, s tartja fenn.

Kegyeleti okokból meg kell említenem – írja Vági –, hogy van ennek a kötetnek egy sokat emlegetett, de meg nem szólaló, elvont főszereplője is: a *Párt*. Ez a szereplő emeli magához, terelgeti, tologatja és nyomja vissza a többiek egyéni sorsát, ő az életek mozgatója és vonatkoztatási kerete. 1989 októberében ez a főhős tragikus hirtelenséggel elhunyt.¹⁹⁴

Ez a különleges történelmi metaforika rajzolja ki azután az olvasó/elemző *fantáziájában* azt a pseudo-regényt, amely az életmű egészének ismeretéből származó poétikai premisszáink nyomán – s annak ellenére, hogy csupán egyes szakaszai állnak rendelkezésünkre! – olyan műfaji problémákra hívhatja föl a figyelmünket, mint amelyet Vági körvonalazott a Holmiban. Mint mondja – s a magunk részéről csak megerősíthetjük vélekedését –, a Demény Pállal „készített interjú szerepeltetése a könyvben [...] koncepcionális tévedés. A kötet cím állítását – *egy téglát én is letettem* – persze ő is elmondhatná.” Mégis: „Most, az általános bontás idején, ha valaki véletlenül rábukkanna a

¹⁹² *Uo.*, 815.

¹⁹³ PÉCSI Györgyi, *Egy téglát én is letettem: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1990. május 12., 11.

¹⁹⁴ VÁGI, *I. m.*, 816.

Demény Pál téglájára, kérem, becsületesen adja vissza neki.” Hiszen ő – amint az történetéből világosan kiderül – a körülmények összjátékának „köszönhetően” nem válhatott szereplőjévé ennek a történelmi nagyregénynek.

Az az individuum, amelyet a diktatórikus önkény megfosztott attól, hogy autonóm ágensként vegyen részt az *Egy téglát én is letettem* „empirikus” portréelbeszélői által *belülről* tematizált történelmi-politikai cselekvéstérben, szükségszerűen megreked a szubjektummá válás útján, s a történelmi regény műfaji metaforájától mért távolságának tropológiai idegenségébe zárul. Deményt nem is kérdezhetné úgy az irodalmi nyersanyagát kereső író, hogy az – regényhőssé lényegülve – fogságának éveit egyetlen, kerek egészé formált életmondás létösszefüggésébe ágyazza, hisz éppen az így posztulált portré legfontosabb vetületei (ha tetszik: „az első felrakás” alapvonalai): az elemi, sorsfordító döntések és önmeghatározási kísérletek interferálnának a kötet tematikájával. Be kell látnunk: a „kommunista voltam/vagyok” – ez az identitás- és cselekvéstörténeti tényekre utaló kijelentés – Demény esetében korántsem olyan problémátlan, mint a kötet többi hősnél. Abban az időben ugyanis, amikor megélhette, kibontakoztathatta volna kommunisztikus eszméit, amikor lehetőség kínálkozott rá, hogy *hangot adjon* pártosságának, paradox módon éppen a Párt foglya volt. És bár e fogság történetének a Sztálin-mottóban („Mi, kommunisták, különös emberek vagyunk”) megelőlegezett csattanója szerint az elbeszélés pillanatában „hősünk” immár kívül helyezkedik a „Mi, kommunisták” szekvencia által jelölt csoportosuláson (és csoportidentitáson), tisztán látszik, hogy baloldaliságának fundamentumát (alapelveit, kiinduló premisszáit) e „rövidzárlat” – személyisége integritásához hasonlóan – teljesen érintetlenül hagyta. Nem saját előfeltevéseiben és etikai világképében csalódik tehát – gondoljunk csak a börtönben írt filozófiai műveire!¹⁹⁵ –, csupán „elvtársainak” hitt rabtartóiban. Klasszikus és érdekes novellaanyag ez – a regényhős egzisztenciálfilozófiai problematikája (bukás-, vagy legalábbis meghasonlás-története) nélkül.

Ugyanezt az olvasatot erősíti meg azután a portrétöröredék zárlata is, amikor az ’56 októberében – tizenegy év után! – szabaduló főhős tanácstalanul szemléli azt a regényteret, amelyben a Hős szerepe immár másra/másokra osztott.

¹⁹⁵ „Közben én befejeztem egy könyvet is, ott, az Andrássy úti pincében. Egy filozófiatörténet volt ez, egy szemináriumi jegyzet munkásoknak, már korábban megírtam a nagyobb részét”. „55-ben, 56-ban [...] kaptam még egy külön cellát is, ahol napközben írhattam. Ott írtam cirka ezer oldal filozófiai szöveget, megpróbáltam felállítani egy teljes dialektikus materialista rendszert”. – ETÉL, 381, 428.

Én nem foglaltam állást. A szubjektív érzéseim épp elég alapot adtak volna, könnyű lett volna utat engednem a haragomnak – de próbáltam inkább az objektív megítéléseim talaján maradni. Ehhez viszont nem tudtam eleget a kinti világról! Hát nekem fogalmam sem volt például az Írószövetségről! Két hete még azt sem tudtam hogy van ilyen! Fogalmam sem volt, hogy mi van a diákok mozgalmának a hátterében! Én nem ismertem személyesen a Nagy Imrét sem, azt sem tudtam pontosan hogy kicsoda – szóval *idegen voltam én ehhez az egészhez*. Azt viszont pontosan láttam, hogy ha valaki TIZENEGY évig börtönben volt, és most egyszer csak kinn találja magát, az nem foglalHAT állást, csak úgy, egyik napról a másikra. A Székely Bertalan utcában laktunk, kísértünk a feleségemmel az Andrássy útra, a mostani Népköztársaság útra, a Hősök terére, a Dózsa György útra, ott néztem végig, hogy drótkötelekkel vontatják a ledöntött Sztálin-szobrot, a tömeg újong – –

Hát jó, szép. De az én helyzetemben mit szólhatott volna hozzá az ember? Nem szóltam semmit. (Kiemelések tőlem – S. M.)¹⁹⁶

Amikor a novella-„hős” hirtelen kilép börtönéből, s minden átmenet nélkül belép az *Egy téglát én is letettem* által vizionált, valamint saját történelmi tudásunk-tapasztalataink alapján (re)konstruált regényterbe, már csak a külső megfigyelő attitűdjét – a regényi narrátor helyett csupán a novella fokalizátorának szerepét – vállalhatja. Magától értetődik hát, hogy a szöveg utolsó mondata – „Nem szóltam semmit” –, azaz a regényszó kimondhatatlanságának ontolingvisztikai belátása egyúttal a novella végét is meghirdeti.

2.4.4. Regénytervek és novellanyomok a kisregényben

„[A]z a nő, aki kurva lesz – hát az se annak született! Annak is volt egy története, ami oda vitte.”

(Csalog Zsolt: *A Vasember*)

Míg a káderportrékat tömörítő kötet kapcsán a különféle műfajok jelenlétét/hiányát az egyes elbeszélésekben megnyilatkozó hős diszkurzív teljesítményével hoztuk összefüggésbe, a szintén '89-ben megjelent *Fel a kezekkel!* műfaji palettájának vizsgálata során a doku-szöveg

¹⁹⁶ *Uo.*, 430–431.

szociológiai-szociográfiai vetületét, valamint azok esztétikai jelentőségét igyekszünk láthatóvá tenni.

Kissé távoli kiindulópontunk az a sajátság, amelyet a portré mibenlétével kapcsolatos bevezető fejezetünkben már érintettünk, jelesen: hogy egyes portrék modelljeinek *megrendelői pozíciója, följánlkozó attitűdje* Csalog szövegeit egyértelműen a fölkérésre dolgozó – mondhatni: „udvari” – arckép- és alakfestészet képzőművészeti hagyományához kapcsolja (vissza). Példázza ezt többek között az Eszter néni-féle fölkérő-visszahívó levelek kitüntetett pozíciója a *Parasztregényben*. A magnum opus élén – mintegy nyitányként – az alábbi levélszöveg olvasható:

Kedves Uram! De szeretnék én még beszélgetni Magával! Úgy emlékszek azt mondta hogy író is. Volna nekem vagy három kötetre való témám, el tudom gondolni és mondani szépen, csak nem tudom hol kezdem el írni és nem is szeretek írni, éntöllem sajnos soha meg nem lesz írva. De ha valakinek lediktálnám nagyon szép könyv lenne belőle.¹⁹⁷

Tegyük hozzá: Eszter néni – *A tengert akartam látni* Danijához, a *Cigányon nem fog az átok* Julis néniéhez vagy az *Én győzni akarok!* Gyurijához hasonlóan – született epikus tehetség; olyan személyiség típus, melynek mindenféle külső rögzítéstől-megőrkítéstől függetlenül, *eleve* sajátja az élettörténeti-létösszegző, illetve kultúrkritikai elbeszélő attitűd. Ezeknek a figuráknak *ab ovo* hajlamuk van a permanens ön- és környezetértelmezésre; s amint a doku-portré műfaji genezise mutatja: az általuk kezdeményezett (életvilágbeli) beszélgetés- vagy interjúszituáció lesz az a közeg, amelyben a dolgok természetének analízisét, s az így nyert eredmények szintézisét célzó harmóniavágyuk kielégülést nyerhet.¹⁹⁸ Kossuth-díjas színművésznőnk, Kulka János (egy róla szóló portrékötet előmunkálatai során) így fogalmazta meg mindezt:

¹⁹⁷ PR1, 5.; PR2, 5.; PR3, 5.

¹⁹⁸ „Csalog—though he is not present even in the form of questions—makes his fellow human beings speak with a special empathy and understanding, so that the story soon concerns not the case, not the crime, not even the criminal, but the human being. As a wardship lawyer, who worked with Csalog, says of him: Csalog does not interrogate but confesses.” – Miklós GYÖRFFY, *The homeless*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 95.

Az egész interjúzás arra jó, hogy magammal szembesüljek, kimondjak mondatokat, amiket lehet, először fogalmazok meg magamnak is. Nem is a szavak lényegesek igazán, hanem hogy át tudom-e gondolni. Annyira zavarosnak, összevisszának érzem, ami bennem van, de reménykedem benne, hátha egyszer összeáll valamilyen renddé. Biztos nem fog: de az embernek hajlama van a harmóniára; a megnyugvás, megértés, elfogadás felé törekedni.¹⁹⁹

Ugyanezt a gondolatmenetet követi *A tengert akartam látni* Danija, amikor leszögezi:

beszélni muszáj, mer a gondolat is csak úgy alakul ki, ha kibeszéli az ember – én olyan elméleti filozófust nem tudok elképzelni, aki leült magába, aszt egyszercsak izé, kipattant belőle a nagy bölcsesség – hanem hát valahol mindig előadta a dógait, megbeszélte másokkal, jónak találták meg belekötöttek, akkor változtatta a pali, csiszolta – csak így lehet! Úgyhogy muszáj valamennyit beszélni is, nem lehet csak gondolkozni.²⁰⁰

Az élőbeszéd mint hermeneutikai eszköz produktivitásának nagy ívű fel- és elismerése ez, melynek háttérében a gyakorlott, önkéntes (hovatovább: „kényszeres”) portrémodell saját beszédpraxisából származó önismerete áll. S itt kapcsolódhatunk a *Fel a kezekkel!* szövegvilágához, melyben – épp ellenkezőleg – egyetlen ilyen, a fent említett portréhősökhöz hasonló atipikus, fél-értelmiségi elbeszélő-tehetség sincs. Az intézetben nevelkedett, majd „rossz útra tért”, „lecsúszott” fiatal felnőtteket megszólaltató kötet nyersanyagának összeállításakor ebből következően nem is az önkiválasztás elve érvényesült: Csalog *külső* szempontok alapján, *maga* választotta ki hőseit, s választásainak háttérében bizony szociológiai szempontok húzódtak meg.²⁰¹ Bizonyítja ezt a kötet struktúráját adó „bűnözés–

¹⁹⁹ Kulka János: *Hatmillió ember ismerőse*, feljegyezte és összeállította UNGVÁRI Zsolt, BARNÓCZKI Ákos, Bp., New Bridge Kiadó, 1994, 117–118.

²⁰⁰ TAL1, 266.; TAL2, 212–213.

²⁰¹ Bognár Szabolcs, a kötetben „doktor Faragó”-ként emlegetett, majd az utószóban is megszólaltatott családjogász, szociálpolitikus és szociális munkás írja a *Könyvvilágban*: „Csalog legújabb kötete tizennégy ifjú-felnőtt portréját tartalmazza, s ahogyan valamennyi egyenként, úgy maga az antológia válogatása és a szerkesztése is önálló művészi produktum. Szakkönyv is ugyanakkor, amennyiben szociológiai, szociálpolitikai gyermek- és családvédelmi, valamint kriminológiai és viktimológiai esettanulmányok tárháza.” – BOGNÁR Szabolcs, *Átvilágított lelkek*, Könyvvilág, 1989, 5. sz. (május), 19. Cserne István egyenesen azt állítja, hogy a

kurvázkodás–hajléktalanság–asszimiláció” tematikus kvartett is, amely ráadásul – lévén az „egy kérdés kapcsán világítani meg egy sorsot”, illetve „több (rokon) sors által világítani meg egy kérdést” elveit követi – még a gyűjtemény teljes(ebb) életmondást nyújtó portréit is a novellához közelíti.

A *Fel a kezekkel!* hősei nehezen nyílnak meg; nem is ideális elbeszélők – ezt írónk a szókészlet, a mondatfűzés s a történetvezetés szintjén egyaránt érzékelhetővé teszi –; sőt: egyik-másik – például az *Ömlött a vér* Nyíri Katija vagy a *Csak paráználkodás* Bogyay Fruzsija – súlyosan zárkózott, paranoid személyiség. Hogy miért esett rájuk mégis az író választása, és miként sikerült az olvasható szöveg alapján minden bizonnyal igen alacsony minőségű nyersanyag ellenére kerek egészé formálni ezeket a portrékat – nos, éppen ebben rejlik a kötet szociológiai érvényessége és poétikai sikere.²⁰² Tudjuk jól, hogy nem ez a könyv volt az egyetlen, amely a Kádár-rendszer – a „megvalósult szocializmus” – épületének és cenzurális gátjainak megrepedezése, majd fölszakadása után ilyen és hasonló témák megszólaltatásával kísérletezett. Elsősorban persze interjúkötetéről van szó, de azért szépirodalmi művek is akadtak.²⁰³ Ha mindössze a prostitúció témakörét nézzük, Zombori Attila (*Szexpiaci körséta*, 1986) és Dobray György (*K: Éjszakák és nappalok prostituáltakkal*, 1989) könyvei mellett Csaplár Vilmos *Kurva vagyok* című, 1989-es kisregényére utalhatunk.

A látszati hasonlóság mellett természetesen a különbség is szembeűnő: a Zombori–Dobray-féle közéleti interjúiránnyal ellentétben, amely célkitűzése szerint a korabeli „társadalmi panoráma” egy homályos és kényes pontját reflektálná, Csaplár tökéletesen visszhangtalan,²⁰⁴ s nyilván a ’89-es médiarobbanás zsurnalisztikus érdeklődésének homlokterébe került „szexpiaci” tematikája miatt a közvetlenül társadalombíráló művek (vagy

könyv alanyai „Bognár Szabolcs praxisából származnak”. –CSERNE István, *A nevelés ellentéte, avagy kapituláljunk-e?*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 818.

²⁰² „[Csalog’s] socio-short stories are simultaneously authentic documentaries, unmanipulated, raw interviews, and well-edited narratives. The traces of his interferences are impossible to identify.” – GYÖRFFY, *I. m.*, 95.

²⁰³ „Ismerős ez a világ valamelyest – írja Szörényi László –, néhány, kriminalisztikai célzatú vagy olcsó hatásra vadászó riportkönyvből és néhány, sokkal kisebb körben ható szaktanulmányból vagy zártkörű vetítéseken látott filmekből.” – SZÖRÉNYI László, *Jehova és Sátán focimeccse*, Hítel, 1989, 16. sz. (augusztus 9.), 60.

²⁰⁴ A kötetről mindössze két írás jelent meg: D. Gy., *A vágy titkai*, Könyvvilág, 1989, 12. sz., 32.; KÖHALMI Kálmán, *Közel a pornográfához*, Magyar Napló, 1990, 29. sz., 13. Csaplár írja önéletrajzában: „ügynevezett »karriertörténeteim« hatalmas visszhangot keltettek számomra addig ismeretlen tömegek körében. Hihetetlenül fölszaladtak a példányszámaim, s átélhettem azt, hogy milyen nem leszek.” – CSAPLÁR Vilmos, *Életrajz, most = Curriculum vitae: 30 kortárs magyar író önéletrajza*, szerk. TÁRNOK Zoltán, Bp., Kortárs Kiadó, 1995, 82.

ami még rosszabb: a rendszerváltozás Peter Sheldon-féle közéleti botránykönyvei²⁰⁵) közé utalt monológpróza-kötete a kisregényszintű portré fikciós megújítására-továbbgondolására tört. Csakhogy a Csaplár-életmű monografikus földolgozásával ugyancsak régóta adós a magyar értelmezőközösség, s így a Varjas Endre által már 1972-ben felvillantott Csalog–Csaplár-párhuzam fölfejtésére eleddig senki sem vállalkozhatott. Pedig a strukturális parallelizmusok önmagukért beszélnek: a *Kurva vagyok* kilenc fejezetében ugyanaz az autonarratív (önelbeszlő) monológnyelv vázolja fel a hős életútját, mint amelyet a *Fel a kezekkel!* darabjaiból (és a Csalog-œuvre portréállományából) már jól ismerünk, s ugyanaz a klasszikus identitásprobléma köszön vissza az önmegjelölés (mint analízis) és a megjelöltetés (mint szintézis) eredményeinek – azaz a státusz-jelölő (a „kurva”) belső (pszichológiai) és külső (történeti-etimológiai és szociológiai) vonatkozásainak – ütköztetése során.

Azt a fundamentális, a recepcióban újra és újra fölbukkanó tévedést, mely szerint a csalogi monológprózának „sem utódja, sem boldog őse” nincs, elsőként tehát Csaplár nyolcvanas évekbeli „karriertörténetei” cáfolják: ’87-ben a *Pénzt, de sokat*, ’89-ben a *Kurva vagyok*, majd ’90-ben a *Zsidó vagyok Magyarországon*.²⁰⁶ Az arányok persze különbözőek, hiszen a *Fel a kezekkel!* kilenc különálló kisregénye (valamint négy novellája és a záró interjú-utószó) a *Kurva vagyok* együttes terjedelmével aligha vetekedhet. Bár Bodor Béla ez utóbbit – a Csaplár-kisregényektől elválasztva – a „vallomásos monológga formált szociografikus riportázs”-ok és „interjúfüzerek” közé sorolta,²⁰⁷ mérete és fejezetbeosztása alapján e nagy ívű monológ akár regény is lehetne. Mégis megmarad a kisregény műfajában, hiszen a novellisztikus összetettség-szerkesztettség poétikai elve helyett a sorseseemény(ek) és az emlékek szabad ritmusát-logikáját követi, a kisebb formákat autonómmá avató alcímek helyett a folyamatszerűséget hangsúlyozó egyszerű fejezetszámokat alkalmaz, az önálló (a monologizáló elbeszlő szövegétől független) regényi cím helyett pedig – a csalogi kisregények mintájára – citátumot emel címpozícióba. A metatext a *Kurva vagyok* esetében is (szemben például a *Parasztregény* és a 2009-es *Krisztina* címével) egyetlen (esetenként kissé

²⁰⁵ *Budai milliárdosok I–II.* (1998); *A helytartó – Budai Milliárdosok III.* (1998); *Budai milliárdosok IV.* (1998); *Budai milliárdosok V. – Világösszeesküvés?* (1999); *A budai milliárdosok titkos szerelmei* (1999); *Elnöki szeretők uralma – Budai milliárdosok VII.* (2001); *Maffiózók kézikönyve* (2001); *A rendszerváltozás fantomjai: A ’80-as évek legnagyobb titkai* (2002) stb.

²⁰⁶ S hogy még a móríci hagyományból táplálkozó dokumentumregény megújítására is született kísérlet – és pedig milyen szenzációs kísérlet! –, azt mindenekelőtt Kiss Judit Ágnes *Keresztanya: Szomor Veron történetei* (2008, 2010) című díjnyertes regénye bizonyítja.

²⁰⁷ BODOR Béla, *Történetek a történetírásról: Vázlat Csaplár Vilmos pályaképehez*, Kalligram, 1995, 4. sz., 53.

átformált) idézet a megnyilatkozó sorsnarratívájából – lehetőleg a fent jelzett identitásproblémát a legélesebben megvilágító szekvencia.

A kisregényi címadás egy másik metódusa a novella anekdotikus hagyományát hozza játékba. Erre nyújtanak remek példát a *Csikágó a pesti utcán*, a *Fel a kezekkel!*, az *Ömlött a vér* és a *Hogyan lettek a melegek?* című Csalog-portrék. Ezek a szövegek kivétel nélkül egy-egy – a sorseseményből mint folyamatból – kiemelt, a napilapok címlapcikkeit idéző, a portré (vagy portrétöredék) felütéseként/nyitányaként funkcionáló csattanós rövidtörténetből nyerik címüket. A jelzett introitust követi azután – mintegy a második hullámban – a „Hogy az elején kezdjem” (*Csikágó a pesti utcán*), illetve: „Vagy mondjam előlről?” (*Fel a kezekkel!*) típusú átkötések közvetítésével az élettörténet kronológiai értelemben vett kezdete. Mármost, ha megnézzük, a *Kurva vagyok* narratív kifejlésének elve ugyanez: csupán az élettörténet és az életmód kettős keresztmetszetét nyújtó első fejezetet követően, a 2-es számú szövegszakasz nyitó mondatával („Nagyon jó gyerekkorom volt”) tér vissza az elbeszélés az élettörténet zéruspontjához.

A rokon elv szerint szerveződő struktúrák közül mégis Csalogé, azaz a rövidebb látszik sikeresebbnek, koherensebbnek; Csaplár kisregénye mintha szétfeszítené a terjedelmi korláttal együtt a műfaji keretet is. *Karriertörténet*nek, azaz egyetlen, feszesen argumentált identitás- és szereptörténetnek a *Kurva vagyok* túl hosszú, ahhoz ugyanakkor, hogy regény legyen, túlságosan is homogén, szinguláris. Mindhárom fent említett karriertörténetben *egy* történet és *egy* nyelv találkozik egymással, s nem több különböző (láttató és láttatott) nyelv érintkezik többfelé burjánzó, több sorsot erőterébe vonó („társadalmi”/„közösségi”) problematikával.

Kőhalmi Kálmán 1990-es cikke ugyan alapvetően a forma felől közelít, végül azonban ugyanide konkludál, amikor rámutat:

A brutálisan lecsupaszított forma [...] egyrészt alulmaradt a verbalitással szemben, másrészt drasztikussága inkább fed, mint kitakar. A mesélés érdektelen, sorjázó motívumtömege azonban egy idő után unalomba fullad.²⁰⁸

A bírálat egyértelmű: a *Kurva vagyok* túlrtsága, túlsűrítettsége összeütközésbe került az általa imitált élőbeszéd immanens logikájával, s ezt az esztétikai problémává emelkedő ellentmondást még a kötet előzéklapjára nyomtatott „figyelmeztetés”, a szöveg fikcionalitását

²⁰⁸ KŐHALMI, I. m., 13.

hangsúlyozó szerzői útmutatás sem oldhatta fel: „*A könyvben föllelhető bárminemű hasonlóság élő személyekkel véletlen*”. Nyilván ez a magyarázata annak is, hogy a 2003-ban egyetlen nagyalakú kötetben megjelentetett három karriertörténet a *Fel a kezekkel!* fölépítését követő gyűjteményes formában sem talált kritikai visszhangra; s csupán azt erősíthette meg, hogy e portrék – miközben kétségtelenül inspiratív határmódosításokat kezdeményeznek a doku–fikció oppozíció tekintetében – messze meghaladják azt a terjedelmet és kifejtettségi fokot, amelyet az élőbeszéd modellezésével szükségszerűen *egyetlen* intonáció és nézőpont mellett elköteleződő „drámai”²⁰⁹ monológ megenged.

Különös megállapításnak hangzik, mégis igaz, hogy a Csalog-portrék szociológiai-szociográfiai hitelessége (az egyéni és a közösségi mondanivalóval és beszédmóddal kapcsolatos empirikus – „szerzői” – tudás), valamint az élőbeszéd modellezésének, formába öntésének, műfajokkal történő házasításának-keresztelésének több évtizedes gyakorlata lesz az a két szorosan összefüggő tényező, amely a doku- és a fikciós portré esztétikai szempontú összehasonlításában végül a doku felé billenti a mérleg nyelvét.

²⁰⁹ Nógrádi Gábor szerint a *Fel a kezekkel!* darabjai „monodrámák”. „Expozícióval, konfliktussal, katarzissal s drámai nyelvezettel, ahogy illik.” – NÓGRÁDI GÁBOR, *Fel a kezekkel!: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 29. sz. (július 16.), 2.

2.5. A kisregénytől a nagyregényig

2.5.1. Műfaj és nyersanyag

A cseh modernség 1895-ös kiáltványa szerint „A művészetben az igazságot akarjuk, de nem azt, amelyik a külső dolgok fotográfiája, hanem az igazi belső világot, melynek normája csak az lehet, aki az alanya – az individuum.”²¹⁰ Mármost ha az individuum az az egyén, aki egy pre-epikus interjúszituációban hajlandó valamely belső vagy külső készítés hatására (meg)nyilatkozni a maga „igazi belső világá”-val kapcsolatosan, majd az elsődleges (verbális) nyelvkeresés-találás fázisában kirajzolja narratív alanyiságát, akkor a szubjektum az a személy, amely, immár a portré terében, az olvasó lét- és hangkölcsonzésének köszönhetően egy egészen sajátos (jelekben rögzített, s így kizárólag hermeneutikai módszerekkel megközelíthető) *metaforikus jelenlétről tesz tanúságot*. Amint az a fentiekből már nyilvánvalóvá kellett váljon: nem mindegy – sőt: talán a leglényegesebb –, hogy milyen mértékű epikus autonómiára, milyen mérvű nyelvábrázolásra és milyen fokú műfaji összetettségre tesz szert az írott nyelvi elbeszélés hőse, illetve maga az elbeszélés, az Erzählung.

Ám e nagy ívű esztétikai kérdéseknél valójában sokkal hétköznapiabb anomáliák nyugtalanítják a doku-portré kutatóját. Hiszen leírtuk: *már a fonolexéma szubjektuma narratív alanyiságot rajzol ki*; s talán éppen ebbe a képzavarba kapaszkodva érthetjük meg igazán a beszélt nyelvi elbeszélés fizio-poétikai paradoxonját: azt a tényt, hogy az eltűnő hang nyomán fennmaradó elsődleges „alanyiság” csupán az életvilágbeli hallgató és a saját ön- és világképét artikuláló elbeszélő számára marad létező (ha nem is megfogható-rögzíthető) valóság. De az is meddig? És milyen mértékben-formában? Megmarad-e egyáltalán? Ami biztos: a hallgató (a beszédet követő csend pillanataiban) épp csak annyit tud a beszélőről, amennyit az elmondott magáról, pontosabban: amennyit abból képes volt – alkotó módon – megérteni, elsajátítani. A megnyilatkozó talán többet, talán kevesebbet tud magáról e pillanatokban, mint amennyit a nyelv – egyszerre produktív (mert katalitikus) és egyszerre gátló (mert elégtelen) – eszközével hallhatóvá tett. Mindenesetre úgy tűnik: ez mindig több is, kevesebb is a tudottnál, gondoltnál és érzettnél.

Mármost a novellának, amely – Benedek Marcell szerint – orális eredetű, azaz „Meglátszik rajta, hogy eredetileg nem olvasók, hanem hallgatók számára készült” (lévén ez

²¹⁰ Idézi: KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A kettévált modernség nyomában: A magyar líra a húszas-harmincas évek fordulóján* = K. SZ. E., *Beszédmód és horizont*, Bp., Argumentum Kiadó, 1996, 33.

utóbbiak „érdeklődését nem lehet egyfolytában hosszú időre lefoglalni”²¹¹), a jelzett kérdés, mondhatni, elevenébe vág. E kései – „polgári” – műfajnak a szóbeliséggel történő rokonítása természetesen nem új keletű; *Die Dichtungsformen der Romanen* című művében már Karl Vossler rámutatott: amíg a románcok a latinból fordított írásbeliség nyomait, addig a novella kezdetei a szóbeliséget őrzik.²¹² A kérdés csak az: mit örökölt a csalogi doku-portré a novella e vossleri értelemben vett hagyományától? S ha ugyan létezik ilyen örökség, annak megértése vajon közelebb visz-e bennünket a novella, a kisregény és a novellisztikus fölépítésű (nagy)regény különbségéhez, segíti-e a monografikus földolgozáshoz szükséges műfaji kategorizációt?

Most, hogy az *M. Lajos, 42 éves, a Cigányon nem fog az átok* és a *Börtön volt a hazám* című, önálló kötetekben megjelent művek csoportjához érkeztünk, különös élességgel vetődik föl ismét oralitás és literalitás problémája. Vajon az elsődleges (beszél nyelvű) és a másodlagos (irodalmi) alanyiség összevetése segítségünkre lehet abban, hogy megfejtsük a kisregény- és a regényszintű doku-portré közötti különbséget – azaz az átmenet eszmei-poétikai lényegét-értelmét?

Tanulmányunkban – kissé bizonyára sematikus módon – azt tettük meg a portré műfaji nukleuszának, hogy egy kronológiailag „teljes” (a születéstől az elbeszélés pillanatáig vezető) életmondást nyújtson. Idáig csak elevickéltünk valahogyan, de mit kezdünk példának okáért az 1977-es, ’83-as és ’85-ös szamizdat közlések után ’89-ben hivatalosan – mi több: kétnyelvű kiadásban – is napvilágot látott *M. Lajos*-portréval? Itt ugyanis kétségtelenül egy Gulag-történettel van dolgunk, egy ember életének „nagy kalandjával”, egy portréközi (makro-jelentőségű) miniatúrával – „szövegköz(ött)i” szöveggel. A keretet alkotó fiktív előbeszéd és a partikularitás érdektelenségébe torkolló levéltöredék mintha csak az adatközlő kilétének elhomályosítását célzó fikciós ecsetvonások volnának,²¹³ s *M. Lajos*nak nem is volna „valódi” élettörténete, csupán egyetlen „nagy sztorija”, amelyet ez a hallatlanul érdekes, sodró szöveganyag közvetít.

²¹¹ BENEDEK Marcell, *Az olvasás művészete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1970 (Sikerkönyvek), 138.

²¹² Karl VOSSLER, *Die Dichtungsformen der Romanen*, Hrsg. Andreas BAUER, Stuttgart, Koehler Verlag, 1951.

²¹³ „Lajos bátyám, amikor ez először napvilágot látott ez a maga története akkor én ott elkövettem mindent, hogy ne lehessen magára ismerni és ne lehessen megtalálni magát. Ezért nem írtam ki még a nevét se, meg még Tiszafürednek a nevét se írtam ki. Ugye költöttem hozzá egy ilyen históriát, hogy a vízügyi igazgatóság meg egyebek, merthát se maga nem dolgozott ott se, én ez már mind arra való volt, hogy magát ne találják meg. Ennek ellenére megtalálták?” – tette fel a kérdést Csalog egy 1991-es beszélgetés során. CSALOG Zsolt, *M. Lajos dialóg-lista*, kéziratban, 2–3. (OSZK Kt. Fond 445/231.)

E látszat ellenére az *M. Lajos* fabulája természetesen egy irodalmi hős története. Ám hogy szövegszjektuma végül novella-, s nem regényhős (lett), erről már nem Mikluszó Lajos ásatási munkás,²¹⁴ azaz nem az adatközlő tehet. Csalog Zsolt ítélte úgy, hogy a rendelkezésére álló anyagból elegendő „elégtétel”²¹⁵ lesz egy kisregényméretű *novellát* írni, amely ugyan gondosan őrzi (vagyis inkább megjótssza) „eredendő” orálisát, de amely ugyanakkor mégsem nyújt olyan perspektívát, ahonnan beláthatóvá válna egy emberi sors alakulástörténetének egész panorámája. Miközben teljesen világos, hogy M. Lajos „évtizedes fogsága idején [...] úgy elvesztette emberi arculatát, hogy érzelmek, indulatok legfeljebb egy-egy trágár káromkodás formájában bukkannak elő önvallomásában”, az idáig vezető útnak csupán egy részét ismerhetjük meg, ahogyan – Pusztaszeri Lászlóhoz hasonlóan – a hős „eredeti” személyiségére is csupán következtethetünk.²¹⁶ Solohov (keretes szerkezetű) *Emberi sors*ával ellentétben tehát, melynek elbeszélője születése pillanatától az elbeszélő elbeszélés jelenéig vezeti hallgatóját,²¹⁷ a kezdő- és végpontok nélküli *M. Lajos, 42 éves* egyetlen, sors-történeti összefüggéseiből kimetszett, anekdotikus színekkel gazdagított vallomásfüzér, olvasmányos portrétörredék marad.

Visszatérve Benedek Marcell novellateóriájához: hogy (terjedelmét tekintve) „hosszú” az *M. Lajos*, avagy sem, bizony bajos volna eldönteni; mint ahogyan az is fogós kérdés, hogy mennyi ideig lehet lefoglalni egyhuzamban a hallgatóság figyelmét. A *Parasztregény* poétikai karakterébe kódolt népi epikai arányrend ugyanakkor sokat sejtető. A tanyázás (aktuális) elbeszélője, akárcsak a vossleri novelláé: szigorúan közönsége igényeihez kell igazodjon, s ennek az igyekezetnek a *Parasztregény* fejezetezésében – írói eszközökkel újra-érezékeltetett –

²¹⁴ Rózsás János *Gulag lexikon* című kötetében csupán egy „Miklusza Lajos” nevű elítélt szerepel. Az adatok alapján azonban úgy tűnik, a vezetéknevek különbözősége ellenére egyazon személyről van szó: „Miklusza Lajos (*Miskolc, 1922. április 14., Molnár Margit*) – Polgári foglalkozása géplakatos volt. A fronton mint közkatona esett szovjet fogságba. Az állambiztonsági szervek a kijevei hadifogolytáborban 1945. november 10-én letartóztatták. A Szovjet Hadsereg katonai törvényszéke 1946. március 5-én 20 évi javító-nevelő munkatáborban letöltendő szabadságvesztésre ítélte. A szibériai légerekben letöltött évek után 1955. november 20-án adták át a magyar igazságügyi szerveknek. A jászberényi börtönből 1956. április 6-án szabadult.” – RÓZSÁS János, *Gulag lexikon*, Bp., Püski Kiadó, 2000, 250.

²¹⁵ „M. Lajos kálváriája tehát nem az újdonság erejével hat. Nem is annak szánja Csalog Zsolt, hanem egyfajta elégtételnek.” – HORPÁCSI Sándor, *Megbélyezettek*, Forrás, 1990, 9. sz. (szeptember), 90.

²¹⁶ M. Lajos „bevonulásakor értelmes szakmunkás lehetett, hiszen rádiós kiképzést kapott”. – P[USZTASZERI] L[ászló], *Rabszolgarégény: Könyv a sztálini légerekről*, Magyar Hírek, 1989, 19. sz. (október), 53.

²¹⁷ Mihail SOLOHOV, *Emberi sors* = M. S., *Emberi sors: Elbeszélések*, Bp., Európa Kiadó, 1978, 106–142. (Ford. MAKAI Imre)

nyomai képezik a magnum opus novellisztikumának elsődleges bizonyítékát. Ugyanez a szigorú rend az *M. Lajos* struktúrájában (még) nem érzékelhető. Mikluszó Lajos nem gyakorlott elbeszélő,²¹⁸ ahogy az „interjúszituáció” sem éppen hétköznapi, melynek nyomán a mű megszületett. 1989 nyarán, Tiszai Lajos kérdésére válaszolva a következőket mondta az író:

Az első könyvem, amely itthon hivatalosan megjelent, a *Tavasza minden rendben lesz* című novelláskötetem. Eredetileg ebben a novellafüzérben szerettem volna az *M. Lajost* is kiadni, de nem ment... Pedig akkor már régen kész volt ez az írásom, amely egy tiszafüredi ásatáshoz kötődik. Ott ismertem meg ezt a tragikus sorsú, gyönyörű nyelvű embert. Robotos volt az ásatáson, s közben mondta az életét. Megpróbáltam jegyzetelni, de olyankor rögtön abbahagyta. Memoriter alapján írtam. Nappal megtanultam a mondatait, este felmondtam magamnak, mint kisdíák a leckét, s leírtam.²¹⁹

Szó sincs tehát magnetofonról, az *M. Lajos, 42 éves* lapjain olvasható szöveget (s az általa ábrázolt dikciót) az író maga alkotta meg – mégpedig emlékezetből. (Nem győzzük hangsúlyozni e tényt a Csalog-művek motorikusságát, egyszerű reprodukció voltát szuggeráló kritikákkal szemben.²²⁰)

De térjünk vissza a nyersanyag és az irodalmi műfaj viszonyához! Nyilvánvaló, hogy az élőszóbeli beszélgetéshez igazított Mikluszó-féle közlésmód nem követett semmiféle szabályos rendet, nem alkalmazkodott máshoz, csupán a hallgató gesztusaihoz. *Rögzíteni tilos; hallgatni, kérdezni lehet* – ez volt az egyetlen recept és szabály. Az intonáció és a fabuláris állomány ugyan így is elérhető maradt, a csalogi doku-portrék felületén „kitapintható”, a hangfelvételek lejegyzéseiből származó fono-poétikai információk²²¹

²¹⁸ Radnóti Sándor szavaival: *M. Lajos* „korántsem olyan súlyos, saját személyiségét megformálni képes egyéniség”. – RADNÓTI, *A „faction”... i. m.*, 193.

²¹⁹ TISZAI Lajos, *Itthon, – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, Néplap, 1989. június 10., 4.

²²⁰ „A kritikusok általában félreértik a dolgokat. Azt hiszik, hogy a magnetofon egyik oldalán egy lyukba benyomom az interjúalanyt, és a másik oldalon kijön a könyv. Nem így van. Amit én gyűjteni tudok, az nyersanyag csupán, és nagyon nyers anyag, amiből nekem művi úton, ha úgy tetszik, írói trükkök sokaságával kell előállítanom azt a karaktert, amelyiket le akarom képezni” – vallotta Csalog. KISS Zsuzsanna, *I. m.*, 1076.

²²¹ „Első lejegyzéskor minden kis hangsúlyt érzékeltetek, papírra rögzíttem a szüneteket, a köhögéseket, mert lehet, hogy jóval később dolgozom ki az anyagot, és addigra elfelejtem a részleteket. *Egy teljes akusztikai jelenséget kell visszaadnom, akusztikai értelemben vett hűséggel.* Amikor megvan a leírt masszám, akkor

ellenben menthetetlenül elvesztek. És bár – Kiss Zsuzsannának adott interjújában – az író hangsúlyozta: dolgozik hasonló mnemotechnikával máskor is („Állogólok egy kocsmában másfél órát, felszedem a szövegeket. Utána lehetőleg beülök egy presszóba, vagy hazamegyek, és leírom azt, ami érdekes volt.”), de máris hozzátette: „összefüggő nagy folyamatokat, teljes karaktereket ilyen lopott módszerekkel nem lehet előállítani”.²²² Márpedig ahol nincs regényi folyamat és karakter, ott a regényi problematika is elképzelhetetlen.

2.5.2. Fikció a nyelvben (1) – nyelvteremtés

A Maecenas Kiadónál megjelent kétnyelvű *M. Lajos*, valamint az annak nyomán született, a Fekete Doboz Alapítvány által kiadott *Rossz helyen, rossz időben* című film apropóján vetette papírra Barna Imre a következőket:

Csalog Zsolt okos író. Módszere látszólag pofonegyszerű: mélyinterjúkat készít különféle érdekes emberekkel, könyveinek szövege az ő élőbeszédük ügyesen megszerkesztett változata. De ez csak a látszat. A Csalog-műveknek valójában nemcsak a történet a tárgyuk, hanem maga a szöveg is. Az eredeti élőbeszéd, melynek rekonstruálása sokkal inkább megírás, mintsem leírás. Jó alibi is, persze. Hogy ne kelljen magyarázkodni. Ki beszél? Hát ez meg ez. Most ez, most meg ez. M. Lajos, 42 éves.²²³

Hogy megbizonyosodjunk Barna Imre – az élőbeszéd csalogi *konstitutív rekonstrukciójával* kapcsolatos – észrevételének igazságáról, helyezük egymás mellé a doku-portré és a dokumentumfilm hőseinek egyazon témát tárgyzó elbeszélésrészleteit! Legyen a

többször átolvasom, a margóra kijegyzem a különböző témákat, ollóval szétvágom őket és csoportosítom, mert egy témával egyszerre kell dolgoznom, még akkor is, ha a végső változatban ugyanazt, mondjuk, háromfelé szakítom, és úgy adagolom. Ugyanakkor érdemes odafigyelni arra, hogy ő hogyan adagolta ugyanazt a témát. Lehet, dramaturgiai fogás volt tőle, hogy ötször is beszélt valamiről” – szögezte le az író. *Uo.*, 1078. (Kiemelés tőlem – S. M.)

²²² *Uo.*, 1077.

²²³ BARNA Imre, „*Így vót!*”, *Mozgó Világ*, 1993, 8. sz. (augusztus), 119.

példánk a szakácsot megfőző rabok esete²²⁴ – a *Rossz helyen, rossz időben* című filmhez készült 1991-es Csalog–Mikluszkó-interjú gépiratának, valamint a prózaportré szövegének vonatkozó szakasza:

R: Lajos bácsi azt mesélje már el legyen szíves, amikor megették, megfőzték és megették a főszakácsot!

L: –

R: Az még Kijevbe volt ugye? Az elején.

L: – [...] Olyan is volt, hogy egy embert hát... lépcsőn vittek fel /?/ és zsákkal öntötték a korpát bele. Aztán ugy kavarták, megragadt akkora bunkó volt tudja összeállt a lé, ottan tudja a paragrafus szerint csak kiszivárgott, hogy abból a bandából való volt, hiányzott. Hát ez meg olyan szakács volt, hogy ez meg egyszer látták, hogy valaki ad ki olajat a dróton keresztül. Merthogy három zóna volt ott, volt egy nagy magos zóna, egy kisebb, meg egy alacsonyabb. Ott a bakta, ahol kiálltak a foglyok. Ottan máshogy volt a drót. Ott egyméteres volt. Inkább a lágerbe volt beépítve az a szoba! Ott adta ki a nem tudom hány literes olajoskannát. Oszt kifigyelték, hogy hát Szóval azért nem jut sok olaj a kására, mert ez kiadja.

Szépen egy alkalommal leütötték, szolgálat alatt, hát ottan ha azt kell mondani, hogy testestül lelkestül beletették belestől mindenestől azt hiszem.

Hát csak darabolták! A belső részeit csak kivették!

Osztásra került a sor!

Ezt éccaka főzték meg! Reggeli osztáskor osztották. De aki éccaka megfőzte, nem az osztott! Már akkor gyött a váltás. Na, és igen ott volt az, mint a pálinkafőző! Tetszett már olyat látni

R: – Igen.

L: – Na, ötven liter, hatvan liter, volt ott minden. De ez a víz, ami ott volt hóléből volt jobban! Havat szedtek a rabok, lapátra hányták. Mert ott minden vizet fel kellett forralni, Hasmenés vagy akármí, Elég az hozzá, hogy

²²⁴ A szövegszakasz tematikus-történeti vonatkozásairól lásd: Steven Béla VÁRDY, Agnes HUSZÁR VÁRDY, *Cannibalism in Stalin's Russia and Mao's China*, *East European Quarterly*, 2007, 2. sz. (June), 223–238. (A Csalog-kötetre vonatkozóan főként: 229–233.) A szakácsmegfőzés mint tematikus elem újszerűségét, különlegességét jelzi, hogy az író 1999-es életműfilmjében (*Doku: Csalog Zsolt beszél*) is ezt a részt olvassák fel.

[II. kazetta 1. oldal]

Tudja ám hogy huuu, nagy zivatar lett, nagy felhajtás. Állítólag ennek a Kaceriszkinék is benne volt a keze. Kacserinszki is szerepelt nálam. Az is rendelt nálam kést.²²⁵

Embert én is ettem: az Ivan Vasziljevics főszakácsot. Még a hadifogolytáborba vót ez. Korpalevest főztek ott minden nap, oszt ahhoz olaj is járt vóna, ilyen napraforgó, vagy tudja szent milyen olaj. Ez az Iván meg ellopta az olajat, nem tette a korpalevesbe, eladta civileknek. A mieink meg ketten-hárman összebeszéltek: kibaszunk evvel a szakáccsal! Hát hogyne, hát mindenki éhes vót! Olyan rettentő nagy katlanba főzték a levest, akkora vót, hogy asztalrul öntötték bele zsákkal a korpát. Az Iván meg kavarta, kavarta az asztalrul, de hát ahogy ment a korpa, fele csomóba maradt, nem főtt el, száraz galuska lett, akkora mint a két öklöm. No, ahogy ott keveri az Iván a korpát, hát ketten elkapták a lábát – aszt bele a forróba! A tetejít hamar rá – oszt rásrófolták! Reggelre aszt lefőtt, lefoszlott finoman. Megettük. Megettük! Még örültünk is neki, hogy

– Né, hús van a levesbe!

Persze aki tudta, mi az, nem ette, csak hallgatott. A csontok meg a pufajka csak előgyüttek aztán a katlan alján – lett oszt nagy számolás, ötször is átolvastak minden barakkot, ki hiányzik, kit ettek meg, számolták a ruszki, gyufásdobozra jegyezték, mennyi a rab, nem stimmel, jopfojematy, megegyszer – vót ott cirkusz! Kigyütt oszt, hogy a szakács hiányzik. De nem tudták meg, ki főzte meg.²²⁶

Az érthetlenségig szaggatott, zavaros élőbeszéd – még ha motívumaiban és életvilágbeli teljességében „gyönyörű” is, miként azt fentebb idézett nyilatkozatában az író állítja – gyakorlatilag olvashatatlan. Az epikus alakítás mint tevékenység lényege tehát a portrényelv megalkotásában, a fonotextus jelentésrétegeinek, közlésegségeinek föltérképezésében, majd újraszegmentálásában, illetve a választott (pontosabban a *választható*: az anyaghoz illő, „ideális”) műfaj követelményei szerint történő újra-fölepítésében áll. A csalogi fikció így nézve a nyelvben – a nyelvalkotás és -teremtés

²²⁵ CSALOG Zsolt, *M. Lajos dialóg-lista... i. m.*, 64–67.

²²⁶ ML,42, 15–17.

produktív folyamatában – rejlik,²²⁷ s ezzel a szépirodalmi tradíció egyik legmélyebb princípiumához kapcsolódik, amennyiben – Jeremy Bentham állítását elfogadva – valljuk, hogy „A nyelvnek – csakis a nyelvnek – köszönhetik a kitalált lények lehetetlen s mégis nélkülözhetetlen létezésüket.”²²⁸

Ezzel azonban ismét a Csalog-recepció vissza-visszatérő problémaköréhez jutottunk: dokumentarizmus és fikcionalitás, oralitás és literalitás, szépírás és emlékezés dichotómiáihoz – azaz látenszen tanulmányunk bevezető kérdéseire. Miként lehetséges, hogy bár a képzőművészeti portré is élő emberekről készül, mégsem vonja kétségbe senki a festmény műalkotás voltát? S ha ez így van, miért szorul bizonyításra a prózaportré irodalmisága? A jelzett problémakör lényegét – *Évkönyv* című remekművében – Nádas Péter aforisztikus tömörséggel foglalta össze: „Az emlékezés a képzeletet nem szívleli. Képzelet nélkül nem szép a mondat.”²²⁹ Ha gondosan olvassuk, bizony sok mindent megválaszol ez a belső (mert alkotói) forrásból származó megállapítás, amennyiben – a benthami deklaráttal összekapcsolva – a Nyelvben teszi megragadhatóvá a csalogi portrék hitelességelvének és poeticitásának összeütközését feloldó alapelvet: a nyelvalkotás, a nyelvképzés, azaz a Sprachfiktion elvét. Ami a képzőművészetben mimika és kontraposzt, a prózában artikuláció és intonáció; s ideális esetben e négy tényező mindegyike a művészi látásmódban („perspektívában”) kulminál.

Magának a perspektívának a megértése azonban föltételezi a művészi szó – ha tetszik: a portréhoz használt „festékanyag” – ontológiai természetének ismeretét. Richard Rorty *Írónia és elmélet* című előadásának egyik kitétele szerint „Az áldozatok [...] túlságosan szenvednek ahhoz, hogy új szavakat illesszenek össze. Ezért azt a munkát, hogy helyzetüket nyelvbe öntsék, helyettük másoknak kell elvégezniük.”²³⁰ Amennyiben meg akarjuk érteni ezt a kijelentést, elsősorban ennek a bizonyos „új szó”-nak, a prózaszónak a mibenlétét kell megértenünk. Lássuk hát ismét a portré geneziséjét! Csalog Zsolt kérdez (beszédre,

²²⁷ „A nyelvben születik a fikció, amelyet a szerző imitál [...], és ez a nyelv közelít a figurákhoz.” – Radnóti Sándornak a *Doku 56* bemutatóján elhangzott szavait idézi: F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56*, Népszabadság, 1990. július 17., 9.

²²⁸ „To language, then—to language alone—it is, that fictitious entities owe their existence; their impossible, yet indispensable, existence.” C. K. OGDEN, *Bentham's Theory of Fictions*, London, Routledge, 2001, xv. (SZEGEDY-MASZÁK Mihály fordítása. – Forrás: SZ.-M. M., *Ottlik Géza*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 1994 [Tegnap és Ma – Kortárs Magyar Írók], 7.)

²²⁹ NÁDAS Péter, *Évkönyv*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012, 11.

²³⁰ RICHARD RORTY, *Írónia és elmélet* = R. R., *Esetlegesség, írónia és szolidaritás*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994 (Dianoia), 111–112. (Ford. BOROS János, CSORDÁS Gábor)

megnyilatkozásra serkenti az interjúalanyt) – így lesz az individuum elbeszélővé. Az elbeszelt anyagot ezután elbeszéléssé kell transzformálni; itt jönnek a különféle poétikai feladatok, a lejegyzést követő deskriptív és konstruktív eljárások. Ezen eljárások összessége – ez a folyamatos ide-oda mozgás rész és egész között – pedig már nem más, mint a művészi koncepció, a perspektíva megválasztása maga, hiszen ekkor megy végbe a lexiákra tagolt szöveg egységes olvasattá, művészi látomássá szervezése; s itt születik meg a fonolexéma – az adatközlőtől származó „eredeti”, „életvilágbeli”, hangszalagra rögzített (*reprodukált*) hangzószó – helyett a szót szóval, nyelvet nyelvvel ábrázoló (*reprezentáló*) próza jelölője. Amit a szenvedő nem tud: a szenvedésén kívülre kerülni, a megidézett és megidézésre használt nyelvet (saját nyelveit) kívülről szemlélni. Éppen ezt tudja az író, aki megtalálja a nézőpontot és megteremti a szót a hős szenvedésének érzékeltetéséhez. Ő az, aki vállalkozik rá, hogy megírja, hőisével újra elmondhatja annak életeseményét – immáron a próza nyelvén.

Az *M. Lajos* kapcsán elhangzottakhoz igen hasonló következtetésekre jutottunk a *Börtön volt a hazám* című kisregény fonetikai-szintaktikai és stilisztikai vizsgálata révén, valamint az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Csalog-hagyaték levelezési anyagának áttekintése nyomán. Rögvest föltűnt például a Zsil-völgyi bányászsztrájkról, az abban vállalt részvételéről, majd (a teljesebb sorsképlet érdekében) gyermekkoráról, családi hátteréről, a sztrájkig vezető életútjának főbb eseményeiről-állomásairól beszámoló Hosszú István filonarrátorának választékos, jól szerkesztett szövege, amely egyenesen az íróhoz, Csalog Zsolthoz hasonló középosztálybeli értelmiségi embert idéz. Az élőbeszédszerűség szórványos – a portrészöveg ebben az értelemben abszolút heterogén –, nem is beszélve arról, hogy a gyakori szedési hibák miatt még az idiolektust tükröző fonémaszintű stilisztikum jelenléte is alig érzékelhető. Végül, de nem utolsósorban: bár romániai magyar elbeszélőről van szó, a kétnyelvűségnek a doku-portré elbeszélői diszkurzusában semmi nyoma sincs.

A jelenség magyarázatát egy Eszter Nordin nevű filmrendező 1989. április 11-i, Nagy-Britanniából küldött levele, valamint az író (április 23-ra datált) válasza adja meg.

Az utóbbi évben – írja Nordin – többször is jártam Magyarországon és foglalkoztam különböző témalehetőségekkel. Az egyik kiadvány, amely a figyelmembe került, az a *Börtön volt a hazám* című munkája volt, és nagy érdeklődéssel olvastam el először tavaly nyáron. Hosszú István sorsa és emberi magatartása nagy hatással volt rám, és más munkálataim között vissza-visszatértem a beszélgetésekhez.

Kérdésem és kérésem az lenne, hogy tudna-e további információt adni Hosszú Istvánról (tehát hogy mit történt vele az elmúlt 4 évben), és hogy lenne-e kifogása az ellen, hogyha megpróbálnék egy játékfilmet készíteni róla, esetleg felhasználva a könyvet. Annyit tudok Hosszú Istvánról, hogy jelenleg Amerikában él (egy magyar író barátom találkozott vele egy New York-i összejövetel alkalmával).²³¹

Csalog Zsolt Budapesten postára adott válaszában az alábbiakat olvashatjuk:

Örömmel vettem levelét, és készségesen hozzájárulok, hogy könyvem, a *Börtön volt a hazámat* felhasználja. Sajnos, nem ismerem a munkáit, a BBC azonban, valamint a Maga magyar származása elegendő garanciának látszik ahhoz, hogy bízam benne: igényesen fog hozzányúlni ehhez az alapanyaghoz. [...]

Hosszú István családjával valóban az USA-ban él, New Jerseyben, mivel azonban nemrégiben költözött, az új címét hirtelenjében nem tudom megadni Magának. Május közepe körül azonban én is az USA-ba utazom (fél lábbal ott élek, New Yorkban), beszerezem Hosszú címét, és megírom. Helyeselném, hogy megismerkedjen vele is, igen rokonszenves ember – remélem, a portré, amelyet rajzoltam róla, hűséges. Meg kell azonban mondjam, hogy igen sokat kínlódtam ezzel a könyvvel: Hosszú igen gyengén beszél magyarul, *tulajdonképpen nekem kellett kitalálnom és a szájába adnom egy nyelvet*. Azt hiszem, ez is amellettszól, hogy a filmhez a könyvet használja, és ne magát Hosszút – de erről jobb, ha Maga győződik meg személyesen.²³²

Vajon csorbít a kitalált („szájba adott”) nyelv a portré dokumentumértékén? Mint Csalog leveléből kitetszik: szerinte nem. Pedig az író – velünk ellentétben, akik szintén nemmel felelünk e kérdésre – a kelet-európai történelmi színtér egyik (akkor még) élő-létező „szereplőjéhez”, s nem a Dugovics Titusz-i attitűd metaforájához, vagy az irodalmi mű önelvű-poétikai sikeréhez kapcsolta a portré hitelességét. A magunk részéről – túllépve a Csalog által képviselt történelmi-szociológiai (föltáró-megörökítő) igényű társadalmi-történelmi *próza*dokumentum fogalmán (amely napjainkra felszámolhatatlan hermeneutikai idegenségbe

²³¹ OSZK Kt. Fond 445/795.

²³² OSZK Kt. Fond 445/1120. (Kiemelés tőlem – S. M.)

taszította ezt a különben sok szempontból újraértelmezést érdemlő életművet) – inkább a *dokumentumpróza* szépirodalmi értelmezése (a Sziklay-cikkben idézett „mert szép”), tehát az *esztétikai arányosság elve* mellett teszünk hitet.

Ám ne higgye senki, hogy az olvasás e szükségszerű horizontváltása csupán az irodalomtudományi „trendek” ritmusát követi. Éppen ellenkezőleg: immanensen szépirodalmi forrásból táplálkozik. Itt van máris Nádas Péter, aki a *Parasztregényt* üdvözlő levelében így írt: „Kedves Zsolt, nagyon szép* [*fontos, remek, egészen kivételes, hiányt pótló, nagyszerű etc.]²³³ a könyved, annyira szép és jó, hogy ilyet az utóbbi időben nem is olvastam; rettenetesen örültem neki; függetlenül attól, hogy a szó szoros értelmében hol sírtam, hol nevettem rajta itt magamban, aminél többet talán nem is lehet kérni és kapni egy könyvtől.”²³⁴ A *Párhuzamos történetek* harmadik kötetének (egyik) elbeszélőjén keresztül ugyanakkor leszögezte: „Krónika helyett végül is inkább legendákat gyárt az ember, amikor egy másiknak elbeszéli az élettörténetét. Addig meséli, míg a hiteles előadástól ő maga felül a közös utópiának, miszerint az életnek lenne kerekén lezárható vége, valami kis poénja, végszava, tanulsága, ami a halálon túl is értelmet ad az egykori létezésnek.”²³⁵

A doku-portré – s benne/általa a novella, a kisregény és a regény – felületén és szerkezetében e naiv hitnek, e „közös utópiának” semmiképp sem szabad érződnie (ahogyan – szerencsére – a Csalog-művekben nem is érződik sehol), hiszen a műalkotás immár nem a születését *készítő* egyéni (s még csak nem is az őt *kihordó* emberi-írói) létezés halálon túli értelme, hanem a hagyomány és a recepció egymást átfogó és erősítő áramai felől nyeri el (új) jelentőségét.

2.5.3. Prózapoeitikai precedensek

A *Börtön volt a hazám* szövegét (szépirodalmi szöveggént) olvasva a korábbi művekhez képest számos – nyilván a nyelvteremtés fokozott szabadságával összefüggő, az autonóm anyagkezelésből származó – innovatív gesztust figyelhetünk meg. A Ceaușescu elvtárs Zsil völgyi beszédét közvetítő szövegszakasz például ékesen bizonyítja, hogy a fölhasznált – függelékben közölt, illetve történelmi ténynek tekinthető, adatszerű – dokumentumokon túl teljesen szabályos prózával van dolgunk, amely a fikciós szövegek narratív struktúráitól

²³³ A szögletes zárójelben Nádas Péter csillagozott jegyzetének tartalmát közöljük. A jegyzet – amelyet a levélíró nyilván utólag iktatott szövegébe – eredetileg a textus alatt helyezkedett el.

²³⁴ OSZK Kt. Fond 445/788/3.

²³⁵ NÁDAS Péter, *Párhuzamos történetek III.: A szabadság lélegzete*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012, 476.

csupán néhány (külsődleges) technológiai kérdésben különbözik. Jóllehet nem Csalog, s nem is egy író-alany a narrátor – helyette egy beszélő lesz a megírt elbeszélő –, a szereprend illetően összetettségétől függetlenül minden epikai kellék a helyén van és szabályosan funkcionál. Hosszú István adja a prózához szükséges közvetlen szempontot, nézőpontot, nyelvkritikai és elbeszélői attitűdöt; Csalog szünteti meg az előbeszéd töredezettségét, s poétikai eszközeivel ő szervez a beszélgetésanyagból kisregényt. Adatközlő és elbeszélő (az életműben meglehetősen ritka) *teljes névazonossága* mellett ábrázoló és ábrázolt nyelvi tudat együttes jelenlétét figyelhetjük meg az alábbi részletben:

Ebben a válságos pillanatban megint Constantin Dobre vette át az irányítást. Komor tekintettel végigmérte a főtitkárt, kivette a kezéből a mikrofont, csak ennyit mondott halkán: „Most én beszélek!” – és aztán a tömeghez szólt.

És egy másodszori erőfeszítéssel – mondom: nagyon jól értett a munkások nyelvén, nagyon tudott bánni velük –, egy újbóli nekirugaszkodással sikerült megint csendet és fegyelmet teremtenie.

– Nem volt elég türelmetek, hogy végighallgassátok, mit is akar tulajdonképpen mondani a főtitkár – –

És ezzel sikerült megadnia a lehetőséget Ceaușescunak, hogy korigáljon, hogy próbálkozzon valami új hangnemmel.

A főtitkár addigra a méregből megint a rémületbe váltott. Megértette, hogy súlyosan hibázott, és hogy életveszélyes helyzetbe került – aki közel állt hozzá, láthatta: falfehér az arca. Meg is próbált korigálni – de a lélekjelenlétét nem nagyon tudta visszanyerni.

– Most pedig visszaadom a szót újból a főtitkárnak – mondja Dobre –, a román nemzet legszeretettebb fiának! – megint így. És újra Ceaușescu kezébe nyomta a mikrofont.

„Nem volt elég türelmetek” – ebbe a mentőövbe kapaszkodott bele az ijedségtől félholt Ceaușescu: – Igen, látom: nincs elég türelmetek. Egyes elvtársaknak nincs elegendő türelmük, hogy végighallgassák, miről is van szó. Pedig akinek nincs türelme, az jobban teszi, ha egy kavicsot tesz a szájába és hallgat – így. Az ördög tudja, honnan kapta elő ezt a nem-létező szólást – népies akart lenni. Ezzel az idétlen, dadogó viccelődéssel indult – egy gyerek is

kikacagta volna. Senki sem értette, mit akar a kaviccsal – egyet akart, persze: egy icipici időt nyerni, hogy magához térjen valamennyire.²³⁶

Önmegszólítás, a hallgatóhoz intézett (az ex-interjúszituációra utaló) kérdés, valamint a kizárólag a kisregény terében létező (mert Hosszú által elbeszél) beszélgetőpartner idézőjeles megszólítása – azaz egy teljes és bonyolult párbeszédrendszer prózává tömörítése figyelhető meg a Lupsa úr nevű rendőrtiszttel folytatott „építő beszélgetések” egyikét idéző bekezdésben:

– Hibásan értékeltem volna a nagyon is korlátolt képességeimet és lehetőségeimet, és tényleg megpróbáltam volna egy nemzeti kisebbséget egy többségi nemzet ellen uszítani? Ugye, nem valószínű, hogy ilyen ostoba lettem volna? De nem is érzem magam nacionalistának. A probléma sokkal inkább az, hogy a román hatóságokat tartom nacionalistának, sovinsztának. Lupsa úr, én húsz évet éltem a Zsil völgyében; elég kiterjedt baráti köröm volt ott, és nem csak magyarok tartoztak bele, románok éppúgy. És ezek az emberek két évtized alatt nem vették észre, hogy nacionalista lennék, pedig tényleg közelről ismertek! Nem vagyok sznob, nem akarok neves személyiségekre hivatkozni, pedig tehetném; de jobb is, ha maguk járnak utána, meggyőzőbb lesz az eredmény. Tudakolják csak meg ott, hogy nacionalista vagyok-e!²³⁷

A téma aktualitása mellett bizonyára a szöveg nyelvének normativitása indokolta a portré egy rövidített változatának angolra fordítását, majd *Ceaușescu and the Miners: István Hosszú's Story* címmel történő közzétételét a *New Hungarian Quarterly* '89-es téli számában.²³⁸ A szerző radikális húzásai nyomán előálló (mindössze hat és fél folyóirat-oldalnyi) szöveg természetesen a fent idézett Ceaușescu-beszédre összpontosít, s elhagyva néhány olyan (a kisregény poétikájához tartozó) dramaturgiai fogást, amelyek nyilvánvalóan az író strukturáló kezétől származtak (pl.: „Minderre csak sokkal később kaptam választ, majd visszatérek rá” – BVH, 65.), az „egy lehetséges lényeg” kiemelésével – s így a hős sorstörténeti folyamatrajzának megnyirbálásával – a novella műfaja felé gravitál.

²³⁶ BVH, 22–23.

²³⁷ *Uo.*, 46.

²³⁸ Zsolt CSALOG, *Ceaușescu and the Miners: István Hosszú's Story*, *The New Hungarian Quarterly*, 1989, 116. sz. (tél), 5–11.

Kompetenciái azonban itt is elégtelennek bizonyulnak. A „story” ugyan „átjön”, az áthangszerelés nyomán mégis érzékelhetően elvesz valami. Az angol nyelvű rövidítés a maga nemében remek review-cikk – amolyan „Keletről Nyugatnak” típusú tudósítás (végül is egyedül a hangnem és az alanyi struktúra tér el a zurnalisztikában megszokottól: „Zsolt Csalog [...] combine[s] in a singular way his own voice as a writer and that of the persons he interviews.”²³⁹). Hiányzik ellenben az egyedi sors tágabb kontextusa és az azzal összefüggő egyéni perspektíva, ahogyan az előbbi kettő közt fennálló szerves kötés garanciája, a hős idiolektusa is.

Tegyük hozzá: a rövidítés=értékvesztés reláció korántsem törvényszerű. Jóllehet a *Cigányon nem fog az átok* esetében a portréból szintén töredék – a kisregényből novella – lesz, az 1987/1-es Újhold-Évkönyvben közölt *Julis néni meséli* című rövidített változat mégis teljesebben őrizi a ’88-ban önálló kötetként megjelenő portré esztétikai karakterét. Ráadásul teljes értékű novella is, hiszen a sorstörténet megtörésével párhuzamosan retorikai-poétikai többlet keletkezik. A novellatextus hatásmechanizmusát vizsgálva rögvest kitűnik: Julis néni meséjét a nyelvi határátlépések szervezik: a megdöbbenő képek (lásd: „Megugattam a picsámmal”, „Gecit hányjanak”, „Mikor ittad meg a picsája levit?” stb.) ugyanis egyfelől permanens várakozást indukálnak, másfelől fokozott hermeneutikai jelenlétet követelnek meg a befogadótól. (Nem véletlen, hogy az „Ázsinak”, azaz Ági Clarknak, Csalog amerikai feleségének ajánlott portré – a Hosszú-sztorival ellentétben – nem került lefordításra...²⁴⁰)

Nem pusztán nyelvi szennyezettségről, „csúnya beszéd”-ről, káromkodásról van tehát szó Julis néni nyelve kapcsán (persze arról is),²⁴¹ de elsősorban spontán retoricitásról, azaz a

²³⁹ *Uo.*, 11.

²⁴⁰ Ági Clark részt vett az *M. Lajos*, s még vagy egy tucat úgynevezett *Budapest-portré* angolra fordításában. A *Budapest-portrék* darabjai közül egyesek a *Fel a kezekkel!* című kötetben jelentek meg, a többi kéziratban maradt. Az angol fordítások a hagyatékban megtalálhatók.

²⁴¹ Például az alábbi esetekben: „verje inkább a hideg vízbe!”, „Pina kéne? [...] ott van anyád, eredj aszt rakjad übeléje a faszodat!”, „Verd a faszodat akar kibe”, „tegye beléd a faszát!”, „Az anyádnak azt a betyár kurva úristenit!”, „Laci bácsi megbaszta az anyját!”, „Az anyja bűdös picsáját!”, „szíjjelbaszták Pesten”, „jól picsánrugom”, „a faszodat rakd anyádba, meg a testviredbe”, „Hogy nyomjad anyádba!”, „Apád nyomja a szádba a faszát”, „Hogy verje apád a füledbe”, „kanold szíjjel anyádat”, „Hát baszatom anyjával, testvirivel!”, „baszd szájba anyádat!”, „Eresszed te is az anyádba a gecidet!” stb. – CSALOG Zsolt, *Julis néni meséli*, Újhold-Évkönyv, 1987, 1. sz., 413–454.

hatáskiváltás szándékához kapcsolódó fokozott alakzathasználatról (metaforikusságról).²⁴² Ez az egyszerre *megragadó* és *idegen* nyelvhasználat és kifejezésmód azután – a de Man-i elvhez hűen – Csalog minden korábbi portré-diszkurzusánál radikálisabban kérdőjelezi meg az Igazság (mint a *mondott* relevanciájának) létezetőségét, s helyére a hős (a *mondó*) Hitelességét állítja.

2.5.4. Fikció a nyelvben (2) – ortográfia és grafológia

A *Cigányon nem fog az átok* kapcsán jegyezte meg Bakonyi István, hogy Csalog „az élőbeszéd sajátosságait csöppet sem finomítja”.²⁴³ Nos, abban az esetben, ha finomítás alatt stílári vagy ideológiai beavatkozásról – kvázi delfinizálásról – beszélünk, a terminus használata valóban joggal, hiszen (legalábbis azokban az esetekben, amikor nem maga az író alkotja meg – emlékezetből, vagy teljesen szabadon – a hős nyelvét) legfeljebb átstrukturálásról, a szöveg hangzásvilágának következetessé tételéről van szó. Mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül a portrék fonopoétikai mintázatának grafikai bevésését: azt a technikát, amellyel az élőbeszéd „faktúrája” (le)kottázásra kerül.

Közel száz doboznyi hagyatékának feltérképezése során bőven volt módunk megismerni Csalog Zsoltot mint szellemi embert – így filológiai és textológiai elveit is. Meghatározó, többszörösen bizonyítást nyert tapasztalatunk, hogy az egyéni intonáció partitúráját nyújtó Csalog-textusok szerzője az akadémiai helyesírást illogikusnak tekintette és megvetette,²⁴⁴ a plágiumot és a hamisítást, a szöveglopást és -torzítást tiltó erkölcsi és jogi szabályt ellenben – legalábbis a nyilatkozatok szintjén – a legszentebb törvénynek tartotta. (Nyilván ezért is kapott hajba Szilágyi Jánossal, aki – mint már említettük – egy dokumentumfilmről írott párszáz karakteres műsor-előzetesében az ő novellájából emelt át

²⁴² A *Cigányon nem fog az átok* nyelvezete – Nógrádi Gábor szerint – „hol költői, hol szikár, hol meg káromkodásból katedrálist állító”. – NÓGRÁDI Gábor, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 4. sz. (január 22.), 2.

²⁴³ BAKONYI István, *A bölcs cigányasszony*, Élet és Irodalom, 1989, 8. sz. (február 24.), 10.

²⁴⁴ Csalog egy ízben a „cigány” előtagú szavak egybeírása kapcsán fejtette ki ilyen irányú nézeteit: „Cigánynak lenni helyesírási szabályzatunk alkotói szerint (s miért ne éppen ők lennének e tudományos és politikai kérdésben a döntőbírók?) nem nacionális, hanem szociális meghatározottságot jelent, s e döntés alapján készítene az írástudóknak ortopéd cipőt. És ha ép gondolataimmal nem férek be a torz tákolmányba, levetni, félrerúgni akkor sincs módom: jön az Akadémia zsandárja, a korrektor, s amíg alszom, visszafűzi rám.” – CSALOG Zsolt, *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban*, Kritika, 1980, 1. sz., 9.

sorokat, szószerkezeteket. Később hasonló vitái voltak Kulin Ferenc,²⁴⁵ a *Bírák Lapja*²⁴⁶ és a *168 Óra*²⁴⁷ mellett különböző napilapok szerkesztőségeivel is, amelyek hibás szedéssel, „javítva”/„gondozva”, csonkítva vagy „csupán” szelídítve jelentették meg írásait.)

Az alábbi, Lengyel Péternek és Zsolt Angélának címzett 1987-es Csalog-levélben a betűhűség kérdésének *alkotói* megközelítését érhetjük tetten:

...íme a legújabb és legjobb barátom (P: sorry!), az új írógép. IBM Wheelwriter 6-nak hívják, és egyszerűen csodálatos, MINDENT tud. [...]

Vannak bajok is persze [...]

...félek, hogy a stílusomat is megváltoztatja ez az új technológia. Például: karakterisztikus volt mindaddig, hogy az írásaimban nem volt zárójel; elárulhatom: azért nem volt, mert a gépemen nem volt zárójel soha, kénytelenségből nélkülöztem, és ez stílusjeggyé vált. Ha most ez változik, egyszerűen technikai adottságok révén, hát az bizony már beavatkozás belém, belém-avatkozás – és mint ilyen, kérdéses.²⁴⁸

²⁴⁵ „Jó Barátom, Feri. Reményemem még mindég: leszen itt egyszer demócrátia, s mondhatod bizvást, mit gondolsz. [...] Kévánom, mondhasd, ha hülyeség is. [...] De a magad neve alatt. S ne az enyimbe. [...] ne kelljen eltúrnöm szájamba a Te hitedet.” – CSALOG Zsolt, *Levél, most Pestrül* = F&F, 143.

²⁴⁶ A *Bírák Lapja* szerkesztősége a lap 1994. évi 1. számában (125–130.) a szerző megkérdezése nélkül újraközölte a *Havas-ködös téli séta Iustitiával* című Csalog-cikket, amely eredetileg a Népszabadságban jelent meg (1993. december 24.). Az ügyről részletesen: CSALOG Zsolt, *Már a bírák is!*, Magyar Napló, 1994, 10. sz., 21.

²⁴⁷ „Mélységes csalódással és fájdalommal konstatáltam – írja Mester Ákosnak címzett, 1994. január 25-i levelében Csalog –, hogy *Juci is indul* című írásom megváltoztatott címmel, bosszantó és értelemzavaró hibáktól hemzsegetve és az írás mondandóit is csorbító csonkítással jelent meg a *168 Óra* ez évi 3. számában. Mindig betűhiba nélküli, kristálytiszt és végleges kéziratokat adok le, így azokon változtatni *nem kell* és – különösen a megkérdezésem nélkül – *nem szabad*. A történeteket súlyosan nehezményezem – kénytelen vagyok: ha nem így tennék, magam is hozzájárulnék sajtóviszonyaink rohamos romlásához. Ezért – mivel írói autonómiám és szuverenitásom védelmére más eszközöm nincsen – kénytelen vagyok bejelenteni: több kéziratot a *168 Óra*nak nem küldök. »Ezt a lapot az újságírói szolidaritás működteti«, olvasom. Ha ez igaz, végképp nem értem, hogy bánhat a szerkesztőség ennyire felelőtlenül ezzel a létfeltételét jelentő szolidaritással.» (OSZK Kt. Fond 445/369/2.)

²⁴⁸ Csalog Zsolt levele Zsolt Angélának, New York, 1987. január 28. OSZK Kt. Fond 445/1105/4. (Kiemelés az eredetiben)

Ha Csalog megérte volna *A tengert akartam látni* 2010-es (Palatinus-féle) második kiadását, a fentiek alapján nyilván nem járult volna hozzá, hogy a szerkesztők (sajtó alá rendezők) a kiadói döntésnek megfelelően minden nagybetűs kiemelését kurzívra cseréljék. Bár kétségtelen, hogy a kurzív a közmegegyezés szerint maga is hangsúlyt (valamivel ritkábban a szöveg nyelvétől idegen kifejezést) jelöl, a nagybetű a nyomaték mellett a közlés (fokozott) volumenét, (emelt) hangerejét is jelzi. Még akkor is így van ez, ha Tarján Tamás a *Cigányon nem fog az átok* kapcsán kifejtette: „a kiejtést nagyjából betűhíven követő íráskép úgy avat be ebbe a stílusvilágba, hogy kissé mindjárt el is távolít tőle. A gyakori nagybetűs kiemelések [...] nem túl szerencsések, mert önmagukban nem mindig informálnak pontosan a hangsúlyokról, nyomatékokról, felkiáltásokról.”²⁴⁹ Természetesen nem vitás, hogy a kurzív és a nagybetű párhuzamos használata a nyomaték és a hangerő egyedüli vagy együttes jelenlétét sikeresebben reprezentálhatta volna, ez azonban – *technikai okok miatt* – a Csalog-portrék születésének időpontjában még megoldhatatlan volt, most pedig már – a szerzői intenció hiányában – az írások meghamisításához vezet minden utólagos tipográfiai (át)alakítás/kozmetikázás!

A portrék nyelvi világát a fikció (s kiemelten a *nyelvi fikció*) útjain láttató/birtokba vevő paródiaszerzők (köztük Tarján Tamás, valamint a Palatinus-féle kiadás felelős szerkesztője, Reményi József Tamás) a csalogi nyelvépítkezés természetrajzát egy igen tanulságos *külső, elsajátítói pozíció*ból mutatták fel. Elsőként Marosi Gyula 1978-as *9 és ½ cigány* című írása említhető, amely a portrék dramaturgiai keretét adó „Elmondom az én életem sorát” kezdetű nyitó, illetve „Hát így vót” kezdetű záró szekvenciája között a *mondanivaló* hiányát négy bekezdésnyi zavaros mellébeszéléssel, a *mondás* szociológiai-szociográfiai hitelességét pedig az ortográfiai következetesség eltűzésével („aztatat”, „hoszta”, „Nobli-Díjjat” stb.) pellengérezte ki. De mindez még beleférhetett volna az újévi tréfába; inkább az adatközlői horizont szerzői befolyásolása volt az a vád, amely miatt írónk végül menthetetlenül megharagudott Marosira.²⁵⁰ A jobb és bal szemmel való kacintásra az „üzenet”-et más-más célközönség számára előkészítő-áthangszerelő cigányember figurája ugyanis egy „elégge el nem ítéhető” – az egyéniség önelvét mindenkor a közvélemény befolyásolásának alárendelő – írói „etikát”/„ars poeticát” feltételez.

²⁴⁹ TARJÁN Tamás, [*Cigányon nem fog az átok*], Népszabadság, 1989. április 18., 9.

²⁵⁰ Marosi Gyulával a 2012-es Budapesti Könyvhéten, *A nilusi krokodil* (Magyar Napló, 2011) dedikálásakor beszélgettünk. Sokrétű segítségért ezúton is köszönetünket fejezzük ki.

Elmondom én úgy, ahogy vót, elejétől a végéig, csak győzze kazettával. Mer ugye, akármilyen eccerű ember is vagyok, meg azért mer iskolába se jártam soha, mert aztat nem lehetett a magamfajta eccerű embernek a feudálkapitalizmusban, aztat azért tudom az eccerű eszemmel, hogy micsoda szép dolog a magyar irodalom, aztán pláne a szociográfia! Csak tessék kacsintani a bal szömivel, aztán má mondom is, hogy az én ükapám mán teknyőcsináló vót Szent László királyunk táborában! hogy örüljön fönn Pesten az a sok haladó értelmiségi, nem igaz? Hagy örüljenek szegények, nekik se fenéig tejföl mert például monggyuk én aszondom, hogy így baszok, meg úgy baszok, az ugye rendben van, mert ugye, így monggya egy eccerű ember, az ő szájukból meg ugye förtelmes kapitalista pornóhullám. Ha meg a jobb szömivel teccik kacsintani, mondom asztat, hogy hogy azért bennünk cigányokban is van hiba, mer ugye, csak egyet mondok, amikor a Józsi gyerek gyütt haza, oszt hozta a zsebibe a Nobli-Díjjat, hát mind aszt hittük, baj lesz ebből, nagy baj! Oszt mi lett belőle? Nohát, asztat tessék megírni, hogy mi lett belőle. Na lássa, ezek azok a dógok, amik idegileg meg gyomorilag is kiizélik az embert, de teljesen. Ilyenekre mongya az asszony: Asszongya: – Hát – asszongya az asszony –, hát nem asszongya?

[...]

Tuggya mit mondok én magának? Nekem még igazi, klasszikus realista életem vót, semmi hátulról gyüvő okoskodás, meg semmi ilyen filozófia meg efféle gyanús belvárosi duma!²⁵¹

Nem kevésbé beszédes a Marosi-féle paródiát közlő szilveszteri-újévi Mozgó-szám „szerzői lexikonjának” Csalog-szócikke:

BALOG SOLT író, szociológus, ágyrajáró, a Magyar Helyesírás című havi folyóirat belső munkatársa. Csalog járta be szinte az egész országot, népművészeti tarisznyával és Grundig magnetofonnal a vállán, miközben több száz pár idegrendszer szétszaggatott. Boldogtalanná avatása folyamatban van.²⁵²

²⁵¹ MAROSI Gyula, *Balog Solt: 9 és ½ cigány* = JANKOVICS József, MAROSI Gyula, REMÉNYI József Tamás, SZKÁROSI Endre, TEMESI Ferenc, VERESS Miklós, *Izgő-Mozgó Világ*, Mozgó Világ, 1978, 1. sz. (február), 111.

²⁵² *Uo.*, 95.

A '81-es, Remény–Tarján-féle *Rövid szoci* elsődlegesen az adatközlő társadalmi helyzete és nyelvhasználata között tapasztalható feszültségből nyeri komikumát. „– Nyóc éve vagyok ebbe a munkahelybe” – így szól az első mondat, majd a gyermekkorra tett homályos utalásoktól a jelenig „kivezetett” szakmai „fejlődéstörténet” ecsetelését a következő kadencia koronázza meg: „Élek, mint a többi vezérigazgató”.²⁵³ Nem elég, hogy a munkás-, cigány- és káderportrék irányított interjúzását idéző portrétöredék elbeszélőjének életútja alig-alig rekonstruálható, hogy társadalmi státusza teljesen idegen a csalogi hősökétől, sületlen dikciója pedig keveri a különböző dialektusok és szociolektusok elemeit-jellegzetességeit, de a gruppenszex mint tematikus elem egyenesen a szerzői biográfia erdejébe (illetve – indirekt módon – a *Krisztina* regényterébe) vezet. A lényegen azonban mindez alig változtat: beszédmód és horizont, külső forma és tartalom, ortográfia és szemantika ütköztetéséből születik meg a görbe tükör, amely ugyanakkor mégis keserűen hiteles.

Na azt még nem is mondtam, hogy szerettem volna ipari tanuló intézetbe menni, de ez nem sikerühetett, mer az apám fejes vót, oszt muszáj vót a gimnáziumba iratkozni. De láthassa, az egyetemet csak kibekkeltem, három ponttal az atyaúrsten se vehetett volna föl, meg akkor vót ez a grupenszeksz dógom is. Meg a teknokol rapid. Meg is vert az apám, csak akkor nyugodott meg kicsit, mikö külkereskedő lettem egy irodába.²⁵⁴

Idio-, szocio- és dialektus csalogi ábrázolása-megjelenítése azonban korántsem olyan motorikus és esetleges, mint azt e kétségtelenül figyelemreméltó és beszédes paródiák sugallják. A kéziratos hagyatékban találtunk rá például Mészáros György *Cigánydialektusok Magyarországon* című tanulmányának másolatára,²⁵⁵ amely a cigány nyelv mint téma iránti – az irodalom szempontjainak alárendelt, vegytisztán művészi érdeklődésnél jóval elmélyültebb – *tudományos* érdeklődés jelének tekinthető. Persze nincs ezen mit csodálkozni, ha hozzátesszük: a sorsesemény a doku-portrék esetében rendszerint külső forrásból származik, s ezért az adatközlő kiválasztásán, illetve a vágás, a szerkesztés és a tömörítés poétikai fázisain kívül *egyedül a nyelvi fikció kínál terepet a művészi kompetencia kibontakoztatásának*. Csalog

²⁵³ TARJÁN Tamás, REMÉNYI József Tamás, *Csalog Zsolt: rövid szoci* = T. T., R. J. T., *Mindent hét lapra: Irodalmi paródiák*, Bp., Magvető Kiadó, 1981, 98–99.

²⁵⁴ *Uo.*, 98.

²⁵⁵ MÉSZÁROS György, *Cigánydialektusok Magyarországon (nyelvföldrajz)* = *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1974, 309–320. (OSZK Kt. Fond 445/66/2.)

szociológiai érdeklődésén, valamint a portrék hitelességének szerzői kívánalmán túl tehát minden bizonnyal ez az egyszerű technológiai tény magyarázza az oeuvre szövegeinek nyelvi profizmusát.

Az előbeszéd „tökéletes” vagy „ideális” szövegbe fordításának abszurditásán túl ugyanis (amelyet az életműhöz alapvetően folklorisztikai irányából közelítő Szilágyi Miklós 2005-ös előadásában oly igen hangsúlyozott,²⁵⁶ s amelyet Csalog maga is elismert) kétségtelen, hogy „Juliska néni kíméletlenül *pontosan* beszél”, melynek eredményeként mintegy „eltűnik a határ az írott és a beszélt irodalom között”.²⁵⁷

2.5.5. Magatartásmetaforák

A fentebb *A tengert akartam látni* Daniija által kifejtett, az előbeszéd produktivitásával (a gondolat beszéd általi készítésével-katalizálásával) kapcsolatos elv – amely ott az egyes portrék fabuláris állományának kifejlési módszerét volt hivatott megvilágítani – egyidejűleg egy másik folyamatra is átvihető, hiszen a beszélt nyelv lejegyzéséből származó nyersanyag prózává tömörítése *mint praxis* – a külső, orális, életvilágbeli gyökerektől elszakadva – immáron a (személyes vagy személytelen) *fikciós* próza készítőjévé válik. Eklatáns korai példája ennek a Népszava *Szép Szó* mellékletében megjelent, majd később antológiadarabbá lett *Telefonfülke, napfogyatkozás* című monológmontázs.²⁵⁸ A távbeszélőbe épített poloska (lehallgató-készülék) metaforájaként működő írói képzelet egyes szám első személyű, monologikus szövegnyomai (-töredékei) láttán immár egyértelmű a konklúzió: a néprajzi-szociológiai interjúk adatközlői anyagával folytatott poétikai küzdelem egyfelől gyakorlati *műfaji tudás*, másfelől egy különleges *műfaji szemlélet* formájában reinkarnálódik a Csalog-életműben. (A rövidke cikk színvonalának szerzői megítélését jelzi ugyanakkor, hogy egyetlen kötetébe sem vette föl az író, s ha megnézzük a több évtizedes doku-periódus, azaz a

²⁵⁶ „Valószínűsítem: az lehetett Csalog Zsolt vágya, hogy *ugyanolyannak* hagyja, ha kell, *ugyanolyanná* formálja a »vágóasztalon« a szépirodalomként felkínált »elbeszélést«, »kisregényt«, mint az a »szóbeliség« állapotában volt. Tudta azonban [...]: *ez a vágya* a lehetetlent közelíti – a lehető legpontosabban rögzített élettörténeti elbeszélés is csak *hasonló* lehet a folklórelbeszéléshez.” – SZILÁGYI Miklós, *Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom: Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára = Folklor és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005 (Folklor a Magyar Művelődéstörténetben), 416.

²⁵⁷ FÜZFA Balázs, *Kréta és korom: Csalog Zsolt könyvéről*, Előszó, 1989, 6. sz. (október 24.), 13.

²⁵⁸ CSALOG Zsolt, *Telefonfülke, napfogyatkozás = Szép Szó antológia*, szerk. SZALONTAY Mihály, Bp., Táncsics Kiadó, 1973, 21–25.

rendszerváltozás után, valamint a posztumusz megjelentetett kötetek gazdag anyagát, csupán helyeselhetjük döntését.)

Ugyanakkor épp az *œuvre* kiteljesedésének évétől, 1989-től nyernek mind határozottabb formát a doku kizárólagosságával kapcsolatos ellenvélemények is. „[N]em veszünk-e el egy másfajta jó prózát azzal, hogy Csalog végképp elszakadni látszik a közvetlenül személyes művészi közléstől, a fikciós epikától?” – tette fel a kérdést Tarján Tamás.²⁵⁹ Ám aggodalma végül is indokolatlannak bizonyult; szerencsésen találkozott ugyanis a kritika sürgetése az író lehetőségeivel, így aztán még a bíráló megjelenésének évében napvilágot láthatott az *A, D–E–Fisz–G, A, D, D* című „tamizdat” gyűjtemény. S bizony úgy tűnik, a Farkas Péter, Petri György és Tóth Gábor Ákos által szerkesztett Irodalmi Levelek hatodik kötete beváltotta a hozzá fűzött reményeket, amennyiben a csalogi szövegkorpusz – elsősorban politikai okokból visszatartott – személyes (önéletrajzi) és fikciós szövegananyagának publikálásával a doku-időszak irodalmi formakultúráját és az empirikus szerző személyes életanyagát izgalmas szintézisbe hozta. A kötet lektora, Baránszky László írta (mindmáig publikálatlan) *Lektori beszámoló*­jában a következőket:

Csalog Zsolt már első írásaival mint az új magyar próza egyik legizmosabb tehetsége jelentkezett, minden bizonnyal a legegényibb, művészi eszközeiben is a legnyitottabb. A szociográfia, az interjú, a dokumentumfilm, a levél, a személyes naplóhalmaz, a régészeti helyrajz és néprajz különböző módszerei mind rendelkezésére álltak már indulásakor, és ezeket ő kitűnően fel is használta. Az itt bemutatott novelláskötetben mindezek a módszerek sokszoros áttételben jelentkeznek, és csak a novellák elbeszélő módjának másodlagos meghatározói; az elsődleges az író kiforrott, neorealista filmekben – és hát persze a valóságon – edzett látásmódja, az a sűrű árnyalatok rögzítésére edzett szemlélet, mely a fiatal író­­t is jellemezte, de amely most, érett korszakában egész rendkívüli érzékenységűvé finomodott.²⁶⁰

Ferdinandy György, a Palócföld kritikusa máris a látásmód és a műfaji kész­­tetések Baránszky által méltatott kérdésein túlra merészkedett, amikor *Beskatulyázhatatlanok* című áttekintésében észrevételezte, hogy „Az *Öregek*, a *Kerítés*, a *Viktus néni háza* monoton,

²⁵⁹ TARJÁN, [*Cigányon... i. m.*], 9.

²⁶⁰ BARÁNSZKY László, *Lektori beszámoló: A, D–E–Fisz–G, A, D, D* (gépiratban), OSZK Kt. Fond 445/1225/23.

egyhúrú dalok az elmúlásról. Nem *egy ember élete* a tárgyuk, hanem az élet és a halál.²⁶¹ És valóban: ezúttal egyetlen teljes életút sem áll elénk; e méltatlanul visszhangtalan füzet anyaga csupa metaforikus többlettől szikrázó szilánk és töredék – példázatos magatartások tanúságai. A század groteszk víziója, az elmúlás balladája, Camus hősie humanizmusának kortárs képlete, Ernaux-, Handke- és Esterházy-hatást tükröző följegyzések az anya haláláról – egyszerre referenciális és poétikus lélektörténetek. Ám ami a legizgalmasabb: egyes elbeszélésekben a szóművész élete már-már ijesztő párhuzamosságot mutat a megnyilatkozó (a *Napló, nyolcvan december* esetében „író”, a *Virág* esetében „beszélő”) hős történetével. Nem is parallelitás ez már, inkább interpenetrációs viszony: a két rendszer – *élettörténet* és *sorseseemény* – az irodalmi szöveg terepében kölcsönösen hozzáférhetővé teszi egymás számára önnön komplexitását – a másik autopoézisét segítve elő.

Végül ugyanehhez a szövegcsoporthoz tartozik a Kemény István születésnapjára írt köszöntő novella, a címadó *A, D–E–Fisz–G, A, D, D* is, amely az író életművének legfontosabb etikai imperatívuszát (az értelmetlennek látszó – ráadásul eszköztelen – szociális harc mégis-morálját), valamint poétikájának legmélyebb anomáliáját (a valóságmegírás, a dokumentálás, az adekvát fordítás lehetetlenségének tapasztalatát) egyesíti egyetlen varázslatos példázat keretei között. Az alábbi idézet alapján világos, hogy a romák fölemelkedéséért küszködő vidéki fél-értelmiségi történetében Csalog saját emberi-művészi ambícióinak paradoxitását a Kemény István-i szellemi örökség szerves részeként ismerte s mutatta föl.

A magnókazettáról leírt szöveg sehogy nem egyezett az emlékeimmal. Mert az a beszélgetés, az az egyszer volt életdarab épp a leglényegesebb aspektusát veszítette el azzal, hogy a papír síkjára másolódott. A zenéjét. A szépséges monotoniját. Amely a betűkkel kódolható szövegnél sokkal mélyebben dokumentálta azt a drámát, ahogyan ez a boldogtalan ember a hitével birkózott. És amely dráma még megfejlődött és transzformálódott egy másikkal, amely a terem elrekesztett másik felében zajlott. Amelynek a vetülete, az a döbbenetesen adekvát kísérőzene a kazettán még ott volt, és zseniális kifejezőerővel arról szólt, hogy „ebből bizony a bűdös életben nem lesz az a muzsika, amelynek kitalálták, és ezt mi is mélységesen tudjuk; valamiért mégis csináljuk tovább” – a papíron azonban ezt már hiába keresem. A kazettákat persze nem őriztem meg. Hogy is

²⁶¹ FERDINANDY György, *Palackposta IV.: Beskatulyázhatatlanok*, Palócföld, 1990, 3. sz. (május–június), 62.

tehettem volna: az egész másfél éves kutatást összesen 14 kazettával csináltam végig, felvettem rájuk valamit, rohantam haza, lejegyeztem, a papírt adtam neked, a kazettákkal utaztam újra, vettem fel rájuk új szövegeket – ahogy a többiek is. A hang, amely ennek a tökéletes reménytelenségnek a szépségesen esztétikus dokumentuma volt, elszállt, megsemmisült. Megmaradt leírva az a tök hülyeség, amit Blázik Pál kultúrigazgató ott összehordott, nevetségessé meztelenítve, a maga siralmas köznapiságában, bosszantó érvénytelenségében és hasznavehetetlenségében – valami egészen másról szóló betűkupac. Amely, mint az Egyszeregy: a hozzá tartozó dallam nélkül merő sületlenség.²⁶²

A valóságnak az íróra, s a prózában az olvasóra tett hatása, azaz a *jelentésszerű hang* és a *jelölő* közötti szükségszerű – mert kivédhetetlen és helyreállíthatatlan – distinkció kimondása, illetve nagy ívű elemzése ez a levélszerű novella, no de annál is több: Csalog Zsolt íróságának (emberi-művészi jelenlétének) metaforája. Hisz nem kétséges: a doku-író mindvégig annak az elévülhetetlen esztétikai törvénynek a tudatában-árnyékában alkot, amelyet Eszter néni a *Parasztregény* előmunkálatai során így fogalmazott meg: „Igaza van kedvesem hogy a valóságot kell írni, csak ám a valóság nem engedi magát megírni. [...] Mindennek szinte más az értelme elmondva mint leírva”.²⁶³ Mégsem adhatja fel, sőt, még csak alább sem a művész: írása nem silányodhat szimpla tényfeltárássá – az esztétikai paradoxon csonthéja mögött kökemény etikai mag lapul.

A korlátozottan plurális, valóságreferens *jelentésszerű hang* és a fokozottan plurális, poétikai funkciójú *jelölő szó* ellentétének eszkalációja teremti meg azután a dokumentarista örök szorongását – Csalog művészi jelenléte is mintegy ebben a szorongásban kulminál. Afölött érzett *produktív aggodalmában*, vajon ezúttal sikerül-e (s visszaolvasva saját szövegét: sikerült-e) az életvilág zsdanovi „realitásánál” magasabb rendű, szuverén és mégis *hiteles* – mert esztétikai érvényű-érvényességű – többletvalóságot *teremtenie*. Sikerült-e a magánlevél szintjénél, amely az életvilág, s a szaktanulmányénál, amely a mindenkori tanulmányozott valóság alárendeltje, magasabb műfajba lényegíteni át a faktikus nyersanyagot? Mert csakis ily módon küszöbölhető ki a jelölőnek a jelentésszerűvel (kvázi a nyelvnek a valósággal) szembeni elégtelensége, egyedül így aknázható ki *a nyelvben rejlő* (a

²⁶² ADEFISZ, 70–71.

²⁶³ PR1, 437.; PR2, 461.; PR3, 328.

valóságához képest tapasztalható) *többlet*, azaz csakis így felelhet meg a műalkotás a reprodukció igaztalanságát s a reprezentáció igazságát hirdető cseh modernség kiáltványának.

Mindezek belátása szervezi, vázolja föl azután az életmű utolsó korszakának kétségtelenül végletes szövegirányait – s vezet el az interjú, az esszé-publicisztika és a fikciós regény formáihoz. E *végletességet* azonban nem szabad félreértenünk. Nem arról van szó, hogy Csalog ars poeticája vagy szövegkezelése változott volna meg, sőt, éppen ellenkezőleg! A szövegformálás, a „folyamatos egység”-be szervezés egyre hatékonyabbá válik, mindössze az elkendőző-megtévesztő (fikcionáló-dokumentarizáló) eljárások köre szűkül, hogy a végén ott álljon a *Doku 56* első beszélgetésanyaga a szabályos történelmi interjúk („oral history interviews”) csupasz mezítelenségében. És bár az Erdei-dialógus esetében nem beszélhetünk egybefüggő prózaszövegről, sőt még a műfaj is publicisztikai, *elhallgatás és kimondás retorikai feszültsége*, amely már Eszter néni történetében regényszervező, majd később az *M. Lajosban* is teremtő erőként lépett fel, az ötvenhatos könyv témáját kifejtő adatközlők többségét ugyanúgy béklyózta. „Nem is jó tán hogy ezt így kibeszílem – vallja Eszter néni –, nem jó hogy mindent ennyire kirakok. Inkább takargatni kéne, eldugni, hogy ne gyönyörködjék benne senki, nem így előrámolni mindenki szeme elé.”²⁶⁴ „Ami vót, az vót. Nem szabad ezt senkinek elbeszélni” – idézi az ávós tiszt szavait Lajos bácsi.²⁶⁵ Csalog Zsolt pedig így ír a *Doku 56* fűlszövegében: „az interjúk évekkkel ezelőtt, még jóval a cenzúra és a szájjár oldódása előtt készültek, amikor modelljeimnek még bőségesen lett volna félnivalójuk a nyilvános emlékezéstől”.²⁶⁶

A szépirodalmi portrékhoz hasonló retorikai feszültség, a *kimondhatatlan mégis-kimondásának* feszültsége akkumulálódik tehát a *Doku 56* szövegeiben; a kötet anyagát érintő műfaj-meghatározási kísérletek legtermékenyebbje mégis Vásárhelyi Miklóstól származik, aki a gyűjtemény darabjait „portré tanulmányok”-ként olvasta. E páratlan terminus ugyanis nem pusztán a szóban forgó szövegek „kidolgozottságának” (fikcionalizáltságának) fokát jelzi, de egyúttal hozzásegít, hogy az érett korszak eme különleges műfajválasztását az életmű szervesülési folyamatának integráns részeként pillanthassuk meg. Mert bár a későbbi *Falak és falromokban* már egyetlen doku-portré sincs (az ott közölt ál-portrék – „nyersanyagukat”

²⁶⁴ PR2, 493.; PR3, 350.

²⁶⁵ ML,42, 116. „Például az *M. Lajos, 42 éves* című könyvemet még magnó nélkül csináltam – nyilatkozta az író Kovács Dezsőnek. – Nem is lehetett volna másképp, mert meg volt rémülve az illető, ha észrevette, hogy lejegyzem, amit mesél.” – KOVÁCS Dezső, „*Régi kelet-európai csavar ez...*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Kritika, 1989, 11. sz., 17.

²⁶⁶ D56, fűlszöveg (hátsó borító).

tekintve – mind fiktív szövegek), a kilencvenes években még készült egy-két halhatatlan életkisregény és novella. Ide tartoznak a *Csendet akarok!* című posztumusz kötetben megjelent cigány- és hajléktalanportrék.

Ezek a kései – a műfaj csúcspontjait jelző – írások már fölütésükkel, illetve a *Csendet akarok!* kötet kompozíciós keretében elfoglalt helyükkel is tematikus és poétikai összetartozásuk tényét hangsúlyozzák. Miközben címükkel az elbeszélők mögött rejlő vágy-szobjektumot teszik láthatóvá (*Én győzni akarok!*; *Csendet akarok!*; *Csak cigarettát kérek*),²⁶⁷ nyitányaikkal és zárlataikkal, valamint a köztük létesülő kötésekkal maguk is jelentésszerű életsemény és jelölő szó fent említett differenciáját hangsúlyozzák. Külön érdekesség, hogy a portrék e poétikai gesztusait a megszólaló hősök sajátos esztétikai (azon belül is mediális és műfajelméleti) problémákkal kapcsolják össze. „Végül is: az élet egy nagy színpad. Ott állok a közepén: főszereplő. Jobbról, akik segítenek; balról: akik gáncsolnak. És akkor pereg a játék! A JÁTÉK: az életünk. Rajtam is múlik a kifejlet – mert én hiszek benne: akarással nagyon sok mindent el lehet érni” – szögezi le az *Én győzni akarok!* nyitányában az élet=színház ősi metaforájára utalva Orsós Gyuri (7). „Adjál már egy cigarettát, legyél olyan szives!” (108) – idézi saját kérlelő szavait a *Csendet akarok!* hősnője, s utolsó sorainak elejtett fonálát fölvéve máris megszólal a *Csak cigarettát kérek* elbeszélője, aki – Eszter nénihez és más elődeihez hasonlóan – a regény műfajából indul ki: „Nézze, nekem az életem egy regény. Elhiszi? És le is tudnám írni! Próbáltam is már – csak nem tudnám úgy megfogalmazni. Elmondani el tudom! Csak lenne, aki megfogalmazná!” (109) Nem kétséges, hogy e két utóbbi portré – a cigarettakérés mint tematikus átkötés révén – még a *Boldog voltam valamikor* cikluson belül is külön mikro-etapot alkot, amennyiben egyetlen pseudo-opusz, a „nagy budapesti hajléktalanregény” egy-egy – természetükből fakadóan egymással összefüggő, sors- és nyelvrokonságok sorát hordozó – fejezeteként olvasható.

Hallatlanul feszes, láncszerűen szerveződő tematikus és strukturális rend – ez tehát a *Csendet akarok!* legfőbb jellemzője; jóllehet – posztumusz kötetről lévén szó – mindez elsősorban a szerkesztőket/sajtó alá rendezőket, Bognár Évát és Kovács Dezsőt dicséri. Fontos ezt külön is hangsúlyoznunk, ez utóbbi tény ismeretének hiányában ugyanis joggal gondolhatnánk, hogy a kötet másik két ciklusa – a legfontosabb csalogi etikai és életvezetési alapelveket tömörítő második (*Mese a kerge kismalacról*), valamint a „saját halál” lelki-szellemi és „emberi jogi” kérdéseit boncolgató harmadik (*Halálom óráján*) – tudatos előkészítése volt az apróbb írások születésével párhuzamosan (1995–96 között) fogalmazódó

²⁶⁷ Kiemelések tőlem – S. M.

fikciós regénynek. Annak a *Krisztinának*, amely felelősség–felelőtlenység, boldogság–boldogtalanság, erőszak–tisztelet, egoizmus–önismeret, illetve szabadság és szabadosság a *Csendet akarok!* lapjain exponált ellentétpárjait immár a szexuálmetaforika sokszoros nagyításában mutatja újra föl.

2.6 Nyelv a fikcióban, avagy: regény a zsákutcában

„Soha nem akart, soha nem szeretett verekedni. Gyűlölte. Emberellenesnek tartotta. Megalázónak győztesre, vesztesre.”

(Ördögh Szilveszter: *Koponyák hegye*)

Meghagyván a föntiek létjogosultságát, itt az ideje, hogy kimondjuk: az 1996-ban befejezett *Krisztina* – összességében – mégiscsak sikerületlen alkotás, éspedig hasonló okokból, mint amelyekért a tanítvány, Hazai Attila 1997-es *Budapesti Skizóját* ítélte el a kritika. Pedzegettük már korábban is a két szerző és oeuvre kapcsolatát, ezúttal azonban tovább megyünk, s a tételes összevetés alapjára helyezzük e párhuzamot.

Bán Zoltán András, a Holmi kritikusa bájos kegyetlenséggel tűzte tollvégre a Hazai-mű gyöngeségeit, s ugyanolyan joggal tette föl a kiadás indoklására vonatkozó ironikus kérdést, mint ahogy azt a *Krisztina* olvasói tehetik (s tették is számosan). Bán egyaránt kifogásolta Hazai „pubertás irodalomszemlélet”-ét, művének formátlanságát, túlírtóságát, tematikus-strukturális következetlenségeit, stiláris laposságait és kifejezőerejének sekélyességét. Számos olyan negatívumot kért számon tehát, melyek többsége – sajnos – a Csalog-műnek is sajátja.

Persze – írja Bán – ez a formátlan hablatyolás felfogható ironikusan is. Bohóckodás a sok rossz mondat és jelző, a hajmeresztően primitív dialógustechnika, a betétnovella szintiszta hülyéskedés, és persze Feri csak viccből preferáltatja a világgal a fellációt. De mindez több mint háromszáz oldalon? És ha az egész csak blődli, akkor miért olyan végtelenül unalmas, állóképszerű és túlírt, miért oly szellemtelen ez a regény? Miért olyan lapos és ötletlen? Miért olyan vértelenek a szituációk? A kábítószeres élmények leírásai miért nélkülöznek bármiféle szenzualitást? „Itt tényleg ezerrel változnak a dolgok” – gondolja Feri a 117. oldalon. De akkor miért nem érzékelünk ebből

semmit? Miért nem látunk semmit Budapestből? Miért olyan siváran absztrakt ez az egész? Miért nincs abból semmi, amit a cím ígér?²⁶⁸

Szerencsére Csalognál azért nem ilyen rossz a helyzet. Ugyan a *Krisztinából* messzemenően hiányzik mindennemű ironia (inkább tragikus hangszerezésű ez a regény – gondoljunk csak tételszerűen kiemelt szakaszára, amely a modern társadalom emberének szuicid, örömtelen páriálását állítja pellengérré²⁶⁹), de itt legalább a mondatok és a jelzők megütik az értelmiségi íróembertől elvárható átlag szintjét. Csapnivaló dialógustechnikáról sem igen beszélhetünk, mert – bár a beszédhelyzet, illetve a külső-belső műfajok és mediális gesztusok mibenléte egyaránt tisztázatlan marad²⁷⁰ – nem nehéz ráismernünk a jól ismert csalogi monológra. Érzékletesen jellemezte a posztumusz művet Radnóti Sándor, amikor megállapította:

A *Krisztina* a címszereplő életrajzi monológja, ahogyan azt Csalog Zsolt kis és nagy formában korábbi műveiben kidolgozta. Ezek a vallomásszerű szövegek, amelyek a magnószalagra vett élőbeszédet imitálják (és eredetileg azok is voltak), teszik ki életműve nagy részét. Ugyanaz a duktus, ugyanaz a történésekre és kevésbé a reflexióra összpontosító elbeszélés mód, az érzelmileg jelentős kulcsszavak nagybetűs vagy vastagon szedett kiemelése, a szándékosan kissé hevenyészettnek meghagyott mondatszerkezetek. Föltehető azonban, hogy a néprajzos képzettségű, erős társadalmi érdeklődésű, és az elesettekkel bátran szolidáris kérdező, aki nyersanyagaiban meglátta a művészi lehetőséget, és irodalmi műfajt teremtett a szociológiai hitelességű életrajz-interjúból, élete utolsó éveiben, amikor a *Krisztinával* bíbelődött és szórakozott, mintegy megfordította a

²⁶⁸ BÀN Zoltán András, *A legboldogabb magyar író: Hazai Attila: Budapesti skizo = B. Z. A., Az elme szabad állat*, Bp., Magvető Kiadó, 2000, 465.

²⁶⁹ „Ha meggondolom, egyebet sem látok ez árnyékvilágban, csak megannyi »szexuális sérülést«: vonat alá fekszenek, felvágják az ereiket, bezabálnak egy patikát, vagy »mindössze« alkoholisták lesznek, futóbolondok, szétment roncsok, ha nem épp a szerelmük csapja ketté kisbaltával a fejüket, ontja ki a belüket, lövi őket szitává (amúgy persze mindennemű szexuális öröm nélkül!) – szegény szerencsétlenek. Miközben én: virágzom...” – KR, 133.

²⁷⁰ Hol azt olvashatjuk, hogy az elbeszélő hős „elmond” (KR, 94), hol azt, hogy „firkál” (KR, 313.), hol azt, hogy az írógép előtt ül (KR, 112.), hol pedig azt, hogy könyvet ír (KR, 323.). De előfordul olyan értelmű kiszólás is a szövegben, amely címzettként valamely, az elbeszélő-író számára közeli ismerősnek számító olvasót körvonalaz, s ily módon úgy tűnhet, mintha memoárt olvasnánk. (KR, 158.)

sort. A fikció és tényirodalom közötti köztes műfaj (ezt neveztem egy régi kritikámban *factionnek*) kidolgozott eszközeivel olyan fikciót hozott létre, amelyben a képzeletnek, képzelődésnek, éberáalomnak minden bizonnyal nagyobb szerepe volt, mint a dokumentálható valóságnak.²⁷¹

De túl az elbeszélésmód különbségén, Csalog és Hazai szövege között számos rokon vonás is fölfedezhető. Itt van máris a szóban forgó „regények” kísértetiesen hasonló, tételmondatyszerű kijelentése, amely a korabeli magyar társadalmat jellemző „skizó”-val és szexuális válsággal szemben a boldog elégedettség fénykörébe vonja az elbeszélő hőst. „Iszonyúan jól érzem magam, az égvilágon semmi bajom sincs, tele vagyok ötletekkel, és fantasztikusan boldog vagyok”²⁷² – írja Hazai (*nota bene*: éppen ezt a kijelentést emeli írása ironikus címébe Bán) –; „Állok a tükör előtt. Nézem magamat. Szép vagyok. Elöttem az élet”²⁷³ – írja Csalog.

S ha már a főhős kérdésénél tartunk, felhívánk a figyelmet egy különös névegyezésre. A hősnő itt is, ott is Krisztina, s ez nyilván nem csupán a véletlen játéka. Csakhogy kevesen tudják: Csalog soha be nem mutatott *Fájront* című színdarabjának, amelyet (Tóth Dezső közbenjárásnak „köszönhetőn”) a Csiky Gergely Színház kénytelen volt levenni műsoráról, eredetileg *Krisztina* volt a címe; mi több: még az Élet és Irodalom is ezzel a címmel hirdette meg az előadást. A történet közismert volt Csalog baráti-tanítványi körében – nyilván Hazai is tudott az ügyről (noha a *Budapesti skizo* kéziratát nem őrizte meg a Csalog-hagyaték, Hazai kéziratosa öröksége pedig egyelőre még nem kutatható). De azt kell mondjuk: parttalan pepecselés is volna azután nyomozni, vajon valóban ismerte-e a két alkotó egymás munkáját – az értelmezés ugyanis aligha gazdagodnék tőle.²⁷⁴

A tény így is, úgy is tény marad: mindkét szóban forgó szöveg a regény tévútját példázza. Maradva most már szorosán a Csalog-könyvnél: hogy a *Krisztina* nyelvileg-szerkezetileg (tehát regénypoétikailag) gyöngye alkotás, ezen – utólag – semmilyen elfogultság sem változtathat. Ám furcsa módon mégsem ez az elsődleges oka annak, hogy a szöveg nem szervesülhetett regénnyé. A magunk részéről e különös mű egzisztenciálfilozófiai

²⁷¹ RADNÓTI Sándor, *Anti-Sade*, Élet és Irodalom, 2008, 51–52. sz. (december 19.), 20.

²⁷² HAZAI Attila, *Budapesti skizo*, Bp., Balassi Kiadó, 1997, 133.

²⁷³ KR, 337.

²⁷⁴ Érdekességként mégis megemlítjük Hazai egyik korai elbeszélését, amely a Csalog-hagyatékban, a 445/1328/5/7. jelzeten maradt fenn. E felettébb didaktikus történet főhősei egyenesen Zsolt és Krisztina névre hallgatnak.

érvénytelenségét a főhősnő gondolkodásának ellentmondásosságában látjuk. Krisztina ugyanis értetlenül, mi több, hűvös lenézéssel viseltetik mindazok iránt, akiknek nem az általa egyedül üdvözítőnek tekintett S/M jelenti a teljes (szexuális) szabadságot és függetlenséget (s akik ily módon – legalábbis hősnőnk vélekedése szerint – természetesen nem is nevezhetők szabadnak). 'Az ilyen ember rab, a házasság rabja' – vallja Krisztina; alátámasztást azonban hiába várnánk, rögvest kiderülne: mindez csakis azért „van így”, mert neki, Krisztinának ez az évezredes társulási forma „nem jött be”, mert számára a hitvesi kapcsolat – első nászának tanulsága szerint – rabságot jelentett.²⁷⁵ Mármost adódik a kérdés: nem lehetséges vajon, hogy e kinyilatkoztatás révén valójában épp Krisztina válik a házasság rabjává, mégpedig annak tagadásán – valamint e tagadásnak saját önmeghatározása fundamentumává avatásán – keresztül? Ez a tény persze – önmagában – még mindig nem volna végzetes a „regény” számára, amely – a kettős kiadású magnum opushoz hasonlóan – másság és önmagaság örök kérdéseit exponálja. Ha – és itt jön a lényeg: – Krisztina az említett okokból végül is nem válna ugyanannak a szexuálfasizmusnak a szószólójává, amely ellen elvileg küzdeni hivatott, s amelynek házassága idején – mint mondja – maga is áldozata volt. Ilyen körülmények között vajon mekkora súlya-érvénye van a szado-mazoba ágyazva kétségkívül hatásos kijelentésnek: „GYŰLÖLÖM AZ ERŐSZAKOT”?²⁷⁶

Nem is vesztegetnénk több szót e félresikerült könyvre, ha nem volna még egy sajátossága, amelyet Radnóti írásának idézett szakasza már említett, s így elegendő, ha csupán hangsúlyozzuk. Ez a valami pedig: a módszer. Az a különös tény, hogy e könyv nyersanyaga – a szokásostól eltérően – ezúttal *belső forrásból* (az író élettapasztalatából, illetve fantáziájának régiójából) származik, míg a beszédmód, az írásjelhasználat, a „duktus” ugyanaz, mint a korábbiakban. S a végeredmény mégsem *doku!* Hogy miért? Talán, mert nem hiteles. Mert a *mondó hitelessége* és a *mondott igazsága* között – nyilván a piaci orientáció hatására – menthetetlenül megszakad az a szerves, elemi kötés, amely a Csalog-portrékat eladdig minden más szociográfiai jellegű szövegtől megkülönböztette.

Ezért érezhették hát joggal e „regény” tükrébe tekintve Lengyel Pétertől Rácz Péteren át Radnóti Sándorig oly sokan, hogy az arc, amely itt mintegy önportréként (egy egész életmű esszenciáját nyújt ars poeticaként) kínálja magát, jóllehet egyes vonásaiban kétségtelenül emlékeztet az egykor élt barátira, egészében mégsem azé a Csalog Zsolté, akit ismertek és szerettek.

²⁷⁵ Például: „Nyomorult embertársaim, mennyire nem tudtok élni!” – KR, 273.

²⁷⁶ KR, 250.

2.7 A szöveg és az olvasó – a magnum opus fényében

Összegezve: a doku-portré egy olyan, a képzőművészeti portré műfajának metaforikus kiterjesztésével létrehozott műfaji makrokategória, amely (részben vagy akár teljes egészében) magába fogadhatja, illetve átjárhatja a prózai elbeszélésmódok mindegyikét (így a regényt is) – azzal a megkötéssel, hogy (legtöbbször egyetlen) elbeszélő hősét teszi meg monologizáló elbeszélőnek, s így saját művészi megalkotottsága helyére – a hermeneutikai elemzés gyújtópontjába – az ábrázolt „tárgy” önfeltárásának metaforáját állítja. A dokumentum (vagy *doku*) előtag elsősorban arra utal, hogy a szerző reprodukciós eszközök, életvilágbeli források segítségével alkotott. Csalog így nézve csupán annyiban volt szociográfus, amennyiben a szociológiai kutatás módszereit applikálta, és amennyiben életművének társadalomtörténeti alkalmazhatósága igazolta saját tételét: „a szociográfia, persze (ha jó), dokumentumértékű írás – de a fikciós széppróza (ha jó) nem az-e szintén?”²⁷⁷

Amit tehát írunk a *Parasztregény Jegyzeteiben* „folyamatos egység”-nek nevezett, az valami olyan dinamikus, műfaji nukleuszokat, sőt egész műfajokat – karakteres, önálló elbeszélésformákat, hibrideket és mutánsokat – tömörítő forma, amely az *ábrázolás* fogalmának radikális elmozdítására tör. És hogy főművében az író megfelelő terepet választott ehhez, nem kétséges, hiszen a szocialista realista próza „irodalmi” kereteinek feltörését a leglátványosabban épp a „pártos” és „pártatlan” művészeti irányzatok közös vesszőparipáját képező parasztábrázolás gyökeres megújításán keresztül kísérelhette meg. A dokumentumprózai alkotás olvasásának újszerűsége, aktualitása, úgy véljük, ma is ebben áll, hogy tudniillik ez a műfaj az alkotás és az általa megformált anyag viszonyára a szó szoros értelmében *kultúratudományi* – azaz történeti, néprajzi és szociológiai – szempontok alapján kérdez rá. Mű és művész zsenialitása azonban, úgy tűnik, évtizedekkel előzte meg saját korát, nem is beszélve arról, hogy az írók kényszerű hallgatásra ítélő diktatúra „jóvoltából” életműve sem állt rendelkezésre a maga teljességében – ezzel is gátolva a műfaji szempontok kritikai érvényesülését. Hogyan kísérelhette volna meg tehát bárki ilyen körülmények között másként olvasni a *Parasztregényt*, mint a szociográfiával folytatott kényszerű, majd visszavont játékot? Az elemzések ugyanis – hogy Mészöly Miklóst citáljam – „általában itt bicsaklanak meg. Jobb híján összemossák a pusztán tudhatót a megismerő megértés értelmi-érzelmi megragadottságával.”²⁷⁸

²⁷⁷ *Szociográfusok felelnek... i. m.*, 13.

²⁷⁸ MÉSZÖLY Miklós, *A mesterségről* = M. M., *A tágasság iskolája*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1993, 102.

E megbicsaklás természetrajzához persze hozzátartozik, hogy az időszak legfontosabb esztétikai vitái sajnálatos módon a „föld alatt”, a nyilvánosság háta mögött zajlottak. „Jó volna legalább Esterházyt olvasni (a *Termelési-regényt*, azt hiszem, remekmű, de még alig tudtam elkezdni)” – írja Csalog 1979. május 23-án a Kornis-féle *Naplóba*.²⁷⁹ *Parasztregény* és *Termelési-regény* – 1978 (1985) és 1979. Anélkül, hogy túleröltetnénk a párhuzamot, fölteszük a kérdést: mi a különbség a két (vagy három?) szöveg között? Mármint az olvashatóságuk, a pluralitásuk, a recepciójuk, az irántuk táplált ellenszenv, rajongás és elvárás tekintetében? „Az extenzivitás és a szétszórás helyett az intenzivitás és az egyetlen szubjektumba való módszeres behatolás, az egynyelvűség és mozdíthatatlan világrend feltérképezése: kevésbé érdekes-e ez, s vajon kevésbé felforgató-e, mint Esterházy vállalkozása?” – szegezi olvasóinak, ugyancsak a *Termelési-regényt* emlegetve, Kálmán C. György.²⁸⁰ Miért nem tudjuk műfajelméleti-műfaj történeti szempontok szerint vizsgálni a Csalog-regényt; miért nem tudjuk kikapcsolni azt a kísértő hátsó gondolatot, hogy ezeket a szövegeket valami közvetlen referencialitás fűzi a (ma már *történeti*) valósághoz?

Több mint egy tucat portrékötet mellett itt van például a *Parasztregény*, ez a hatalmas könyv – egy parasztasszony „mindentudásának” inventárium, és általa egy portrésorozat is, egy leporelló, amelyről egy szeretnivalóan ellenszenves női arc tekint ránk. Azaz van egy ábrázolt sors, amelyet, tudjuk, ketten ábrázoltak – Eszter néni a folklór, Csalog az irodalom módszereivel, és van egy fotó a '85-ös kiadás borítóján – egy kép Eszter néni történetéből: férj és feleség az esküvő napján. Kétségtelenül romantikus! De vigyázzunk, ne terelje el a figyelmünket ez a *reprodukció!* Itt még közvetlen a referencia, de ha fölnyitjuk a meggyászú kartonfedelelet, ott egy másik, egy – művészi nyelvek eszközeivel – *reprezentált* arckép bontakozik ki lelki szemeink előtt. Helytállóan állapította meg Balassa Péter, hogy a *Parasztregényben* „lélektörténetet kapunk”.²⁸¹ Egy lélek történetét olvassuk – akár csak Martin du Gard-nál (*Jean Barois*) –, s mintha tükörbe néznénk: saját arcunkat látjuk. Az idegenben megszólítani a sajátot, a sajátban meglátni az idegent – erre hív meg az író. S a magunk részéről úgy véljük: ez mindenféle szépirodalmi olvasás, de főként a regényolvasás lényege.

²⁷⁹ CSALOG Zsolt, [Ez is az utolsó napra maradt...] = *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 171.

²⁸⁰ KÁLMÁN C., *Szelíd csapdák... i. m.*, 55.

²⁸¹ BALASSA, *Ki beszél... i. m.*, 167.

3. Az olti tutajút

Bevezetés a *Gézám!* című Csalog-elbeszélés olvasásába

„Ha nem tudná, minden
magnetofon meg telefonrögzítő
– az Béla.”

(*Esterházy-kalauz*)²⁸²

3.1. Kronológia

A *Parasztregény* szerzőjét (Margócsy István, Angyalosi Gergely és Kálmán C. György kivételével) legtöbb kritikusa realista-dokumentarista íróként könyvelte el, s műveit ehhez mérten szociográfiaként, szocioportréként, társadalmi-történeti dokumentumként olvasta. Pedig Csalog saját magát a „Péterek” nemzedékéhez²⁸³ tartozónak vallotta, szövegkezelő technikáját (imitatív szövegeinek „vendégszöveg” voltát), írói érdeklődését (amely elsősorban az írás és a mondás hogyanjára, a működésben lévő nyelvre, a hangzószó narratív megjelenítésében rejlő sajátos szemantikai lehetőségekre irányult) korszerűnek, sőt, e néhány értő kritikusához hasonlóan, sok tekintetben posztmodernnek vélte. Az a sajátos körülmény azonban, hogy a diktatúra idején egyszerre sújtotta publikációs tilalom, és egyszerre érezte égető szükségét annak, hogy saját művészi céljai helyett (vagy mellett) közösségi ügyek szószólója (és tevékeny, kétkezi résztvevője) legyen, azokat a szövegeket, melyek létezését – Csalog írói kompetenciáit ismerve – mindeddig csupán valószínűsíthettük, nem engedte napvilágot látni. Ezek közé tartozik az alább közreadott *Gézám!* című novella is.²⁸⁴

Lévén e kétlapnyi autográf kézirat születési idejére nézvést nincsenek pontos információink, elsősorban poétikai jegyei alapján következtethetünk arra, mikor, milyen irodalmi folyamatok hatása alatt íródhatott. A szöveg fokozott pluralitása (a közlés „többfedelűvé” tétele), a csillagozott jegyzetek teremtette hipertextualitás, a szövegközi utalások (többek között éppen „EP”-re), a megszakítottság, a cizellált, irodalmiaskodó

²⁸² *Esterházy-kalauz: Marianna D. Birnbaum beszélget Esterházy Péterrel*, Bp., Magvető Kiadó, 1991, 76.

²⁸³ Vö. GÁLL István, *Péter, küzdjünk meg?* = G. I., *Hullámlovás*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 320–349. Továbbá: „Mint prózáíró abba a nemzedékbe, »csapatba« tartozik, amelyet *Nádas Péter*, *Esterházy Péter*, *Hajnóczy Péter*, *Lengyel Péter* neve fémjelez. Bár Csalogot elsősorban a dokumentarizmus vonzza, szívesen vallja magát a »Péterek« rokonának.” – ADEFISZ, 78. (Kiemelések az eredetiben)

²⁸⁴ OSZK Kt. Fond 445/341.

nyelvezet („talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni”), a roppant túlbeszéltség, a stiláris heterogenitás („a kommunikáció duális modellje” kontra „pont erről ugatnék”), az autoreflexivitás (mint az elbeszélés elbeszéltségének hangsúlyozása), a hősök történetének fölcserélése a hősteremtés történetével, végül az olvasó, az „alkalmi embertárs” megszólítása, bevonása – mind-mind posztmodern sajátosságok.

Jóllehet, csupán másodsorban, de az olyan közvetett információk is segíthetik a szöveg időbeli és az életmű terében való elhelyezését, mint a *Termelési-regényre* történő explicit utalás. Amennyiben 1979 utáni a szöveg,²⁸⁵ úgy bizonyítást nyer, hogy túl van Csalog klasszikus novelláírói korszakán, amely 1966-tól körülbelül ’77-ig, harmadik kötetének megjelenéséig tart.²⁸⁶ „Talán legjobban szeretnék csehovi súlyú-keményiségű *novellákat* írni – de nincs rá időm, sok dolgom van: mindig újra szociográfiát kell írnom” – felelte a *Temető, ősszel* szerzője a *Mozgó Világ* ’78-as körkérdésére.²⁸⁷ És valóban: a korai novellák után – a *Kilenc cigány* epikus formáját kiteljesítve – immár a (dokumentum)regény műfaját veszi célba az író, s 1978-ban napvilágot is lát a *Parasztregény*. Innentől évtizedeken keresztül a „Másik” hangját modelláló doku-portré lesz Csalog kizárólagos műfaja, s csupán a kilencvenes években kezd személyes(ebb) hangvételi esszéket, tárcákat írni.²⁸⁸ Vajon honnan és miért hát a *Gézám!*, ez az Esterházy-ihletésű szöveg, melynek a hagyatékban s a Csalog-publikációkban sehol előképe, folytatása, de még párja sincs?

Az elbeszélés szövegterében megnyilvánuló egyes szám első személyű narratív hang – két zárójel között – így nyilatkozik: „Én még most is, ugyancsak őssen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte”. Már csak Matolay Mária Magdolna nevére²⁸⁹ való tekintettel is – kézenfekvő lehet ezt a hangot Csalog Zsolt

²⁸⁵ Az életmű és a hagyaték ismeretében nem tartjuk valószínűnek, hogy Csalog már a megjelenés előtt olvasta volna a *Termelési-regényt*.

²⁸⁶ Csalog csupán első (*Tavasza minden rendben lesz*, 1971) és harmadik (*Temető, ősszel*, 1977) kötetében közölt „novellákat” – maga nevezte így e szövegeket –, a második kötetében (*Kilenc cigány*, 1976) már úgynevezett „doku-portrékat” találunk (szintén az író saját terminusa).

²⁸⁷ *Szociográfusok felelnek*, *Mozgó Világ*, 1978, 6. sz., 13.

²⁸⁸ Elsősorban a *Magyar Naplóba*, melynek évekig főmunkatársa, majd 1994-ben (egy bő fél évig) rendszeres tárcaszerzője lesz. Az ezen időszak terméséből összeállított reprezentatív válogatás a *Falak és falromok* (1994) című kötet *Nyolcvankilenc, kilencven, kilencvenegy...* című ciklusa.

²⁸⁹ Matolay Mária Magdolna, becenevén Kuksi (1945–1982) szociológus, szociográfus, „szellemi szabadfoglalkozású”. A hetvenes évek elején Csalog Zsolttal együtt részt vesz a Kemény István által irányított szegény- és cigánykutatásokban. 1979-ben tagja a SZETA-t alapító nyolcagnak; a szervezet munkatársaként elsősorban az uszakai ügyeivel foglalkozik. A hetvenes évek végi, nyolcvanas évek eleji szamizdat kultúra, az

biográfiai-civil én-történetének alanyához rendelni, s a Csalog-biográfiát – mint önálló narratívát – a *Gézám!* pretextusaként olvasni. Amennyiben ezt a hangsúlyozottan életrajzi olvasásmódot választjuk, írónk 1974. január 15-i curriculum vitaéje fontos információkkal járulhat hozzá a „város-, ország- és Európa-szerte” szekvencia értelmezéséhez, s így természetesen a kézirat datálásához is. „Még muzeológus koromban jártam Lengyelországban, Csehszlovákiában, Belgiumban, Angliában, Nyugat-Németországban, Svájcban, Ausztriában, a Szovjetunióban, Romániában (tanulmányutak), valamint Jugoszláviában (MTA-megbízatus); azóta csak 1967-ben az NDK-ban (látogatás)” – olvashatjuk a hagyatékban maradt, mindeddig közöletlen dokumentumban.

Míg azonban a megírás legkorábbi időpontjának meghatározása (az Esterházy-utalásoknak köszönhetően) meglehetősen könnyű volt, a legtávolabbi időpont beméréséhez egyetlen poétikai-filológiai adat sem áll rendelkezésre. Itt mindössze abba kapaszkodhatunk, hogy Matolay már '82-ben meghalt, az életrajz, az elbeszélte történet és az elbeszélői diskurzus alanyainak tapadását-újraegyesítését szemléltető szövegben viszont nyoma sincs a gyásznak; semmi sem utal arra, hogy az elbeszélő „szerelme”, „legfőbb barátjáné” az írás-elbeszélés pillanatában már nem élt. Csupán ebben az összefüggésben nyer értelmet a *Gézám!* ötödik bekezdésének kijelentése is, mely szerint a leíró-narrátor „három évvel” később idézi fel az olti eseményeket. Így ha teljes önéletrajzi lefedettséget feltételezünk, azaz a szöveg születési idejét a '79 és '82 közötti időszakra korlátozzuk, és ebben az időkeretben

ún. második nyilvánosság egyik másoló-gépíró élmunkása. Fontosabb művei: *A délkelet-dunántúli cigányság építkezése és lakáshasználata* [szakdolgozat], Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001 (Studia Minoritatum, 3.); VEKERDY József(fel), *Cigánytelepek*, Valóság, 1970, 12. sz., 38–49.; CSALOG Zsolt(tal), *Munkásművelődés Komlón*, Kultúra és Közösség, 1975, 1. sz., 49–60. Tragikus halála után barátai, szerettei külön kötetben adóztak emlékének (*Temetés hajnalban*, szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, Bp., 1983). Míg Petri György versben búcsúztatta barátját (*Matolay Magdi halálára*), Csalog Zsolt 1989-es tamizdat kötetében emlékezett szerelmére (*Virág = ADEFISZ*, 48–56.). Tevékenységéről: KARDOS László, *SZETA*, Beszélő, 1998, 11. sz., 82–88.; CSIZMADIA Ervin, *A magyar demokratikus ellenzék 1968–1988: Monográfia*, Bp., T-Twins Kiadó, 1995, 178.; SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran Kiadó, 2012, II, 784. Matolay egy aktképe azután Csalog *Krisztina* című, 2008-as posztumusz regényének borítóján tér vissza. Tegyük hozzá: a könyvet a szerző eredetileg álnéven kívánta közzéadni; a sajtó alá rendezés és a borító megtervezése utolsó feleségét, Bognár Évát „dicséri”. A B1-en található aktfotóról Csalog így írt a *Naplóban*: „a gyékényre tűzve az aktfotó Ememem (róla nyilván sokat mesélek majd), igazából még sokkal jobb a teste (a Hámos-fotókon ez jobban bejön), de szeretem ezt a gyerekes mozdulatát, meg aztán Kisoroszin csináltam a képet, ez is fontos.” – *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNÁ Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 75.

értelmezzük a retrospekció távlatosságát is, a fabula alapjául szolgáló eseménysor megtörténtét nagyjából az 1971–1979 közötti időszakra tehetjük.

Csakhogy ezzel még korántsem merítettük ki a textus és a Csalog-életrajz viszonyának kérdéskörét. Maga a fabula ugyanis nem elsősorban a külső időről – a keletkezés időpontjáról – tájékoztat, sokkal inkább az önéletrajzi szövegtér immanens temporalitáspasztaát jelzi. Az *A, D–E–FISZ–G, A, D, D*, valamint a *Falak és falromok* olvasásából levonható konzekvenciák arra mutatnak, hogy a dokumentumirodalom lázában égő Csalog egyes szám első személyű (azaz saját írói alanyiságát működtető) írásaiban²⁹⁰ is a rögzítés, az öndokumentálás gesztusát érhetjük tetten. E sajátos tény belátása nyomán válik átláthatóvá a *Gézám!* egyszerre külső és belső metodológiája:

Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni, hogy mi is lett légyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak öszen és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.)

Az önéletrajziség Csalog esetében tehát nem a pozitivista irodalomtörténeti iskola által gyakorolt – rossz értelemben vett – „történeti” olvasásmód kulcsfogalma, hanem az alkotás metaforája. Nem a mű lesz a művész által percipiált élet lenyomatává, bírálataává – valamiféle kritikai realizmus jegyében –; épp ellenkezőleg! A művész élete irányul itt a műre; hisz csupán a magas hőfokon, a *történések*re való tudatos nyitottsággal megélt élet szolgálhat olyan ontológiai érvényű alapfogalmakkal, amelyek az olvasás aktusában, azaz egy *történet* keretei között képesek teremő módon találkozatni a befogadót a modellált létélménnyel. A *Gézám!* nagyszerűsége éppen abban az autoreflexív önéletrajziségben áll, amely a doku-jellegű alkotásmód programját, a művészi teremtés empirista elvét valósítja meg – kívülről az irodalomelmélet, belülről az életgyakorlat szintjén.

A *Gézám!* soraiban emlegetett Matolay Magdától búcsúzó, a hangkölcsonzés retorikai figuráját működtető *Virág* című Csalog-elbeszélésben olvashatjuk a következőket: „hány évig

²⁹⁰ Bár a hangkölcsonzésnek, a beszédmodellezésnek köszönhetően szinte minden Csalog-szöveg egyes szám első személyű, ezúttal azokról a munkákról van szó, amelyekben az életrajz (narratív) alanyának és az írás (aktuális) alanyának tapadása nyomán létrejövő komplex szubjektum nyilatkozik meg.

voltunk mi együtt? Hét? / – Hetvenegy ősztől hetvenkilenc nyaráig. Majdnem nyolc.”²⁹¹ Nos, amennyiben elbeszélésünk (ön)életrajzi ihletésű (amint azt a szöveg fabuláris és szüzsés struktúrája állítja), ha tehát az olti tutajút Csalog Zsolt (a biográfia alanya és az „implied author”) saját élménye volt, akkor a mű cselekménye is ebben az időszakban kell hogy játszódjon. Miért érdekes ez számunkra? Természetesen nem az életrajzi narratíva, sokkal inkább a doku-műfaj poétikája okán! A *Gézám!* esetében ugyanis *élet* (mint létpoétikai program) és *elmélet* (mint szövegpoétikai program) történeteinek párhuzamos olvasásáról beszélhetünk. Ez a sajátos, „többfedelű” elbeszélés maga utalja olvasóját az életmű tágabb szövegterébe – elméleti programja a csalogi élet(rajz) felé mutat; vagy másként fogalmazva: a szüzsé és a metapoétikai jegyek egyaránt a fabula által tematizált életrajzi narratívához irányítanak. A halott Matolayt „beszéltető” *Virág* hangkölcsonzése ezzel szemben visszavezeti olvasóját az elmélethez, amennyiben jelzi: az „alapfogalmakat” talált doku-szerző nem áll meg az élet határán; a „Zsolt” és „Magdi” között megkezdett „beszélgetés” az egykor használt közös nyelv és közös narratív valóság nyomain burjánzik tovább. Ezért szükséges hangsúlyoznunk: a doku nem pusztán valóság-irodalom, legalábbis nem annak klasszikus értelmében. A doku – mint a *Virág* esetében láthatjuk – nagyon is elkülönöződik az életvilág praxisától, el az életrajz szorosán értett narratívájától, s mégis megőrzi műfaji azonosságát. A történet (mint dialógus) a fikció világában, de továbbra is a biográfiai alany történetének *ihletésében* folytatódik.²⁹²

Az oeuvre öndokumentáló szöveghagyományával párhuzamos portrécsoport esetében ugyanez a kétirányúság figyelhető meg. Csalog Zsolt, több mint félszáz település szociográfusa (a megfigyelő, gyűjtő ember), a *Tavasza minden rendben lesz* (1971), a *Kilenc cigány* (1976), a *Temető, ősszel* (1977), a *Parasztregény* (1978) és a *Cigányon nem fog az átok* (1988) szerzője (a nyelvi modellek és az irodalmi műfajok kölcsönhatását tapogató prózaíró) a gyakorlati falukutatások, azaz a *leírás* időszakának lezárulta után fölszabadítja, függetleníti, önállósítja az *írást*. Megvan immár a nyersanyag, megvannak a bejáratott,

²⁹¹ CSALOG, *Virág... i. m.*, 54.

²⁹² Csupán érdekességként közöljük Matolay és Csalog levelezésének egy különösen szép és beszédes fordulát. „Vagy halottan újból velem lennél?” – kérdezi egy datálatlan levelében a kétségbeesetten szerelmes Matolay az akkor már belőle kiábrándult, öt többszörösen s bizony igen gorombán visszautasító férfitől (OSZK Kt. Fond 445/1262/11.). Függetlenül attól, hogy a Matolay-levelekből az író valamiféle levélregényt kívánt összeállítani (ezt jelzi többek között, hogy minden egyes szöveget gondosan legépelt – mintegy „sajtó alá rendezett”), idézetünk ékes példája élet és irodalom a Csalog-oeuvre-ön belül tapasztalható szimbiózisának, szerves, elemi kapcsolatának is. (Vö. CSALOG Zsolt, *Levélregény Áginak*, OSZK Kt. Fond 445/1263.)

személyes műfajok, a techné, a poétika is. A kutatás és a deskripció gyakorlatát fölvaltja a teremtés és formálás praxisa, s a megtalált alapfogalmak révén (a pálya végére) megszületik a *Mi újság falun?* című, egyszerre dialektológiai, szociológiai és ontológiai érvényű szöveg.²⁹³ Csalog itt egy falusi macskaasszonysággal „beszélget” – fiktív perspektívájával tudatosan játszva rá életművének említett önéletrajzisége. Érdeemes megfigyelni, hogy e remekül komponált szövegben hogyan visszhangoznak lépten-nyomon a hagyatékban maradt (különbféle szociológiai interjúk gépirataiból kivágott, a *Parasztregényből* kimaradt, illetve publikált portrékból idézett) szekvenciák – paraszt- és cigányaranyköpések –, milyen olajozottan működnek a korai novellákban még jobbára kidolgozatlan epikus szerkezeti egységek. S végül ehhez társul, mintegy ráadásként, hogy a fabula szintjén megjelenő – ma is létező – társadalmi problémák tárgyalásmódja is helytálló, hogy mindkét beszélgetőpartner érvelésmódja érvényes, sorsszerű.

²⁹³ CSALOG Zsolt, *Mi újság falun?* = F&F, 187–200.

3.2. Narratív névtan

A *Gézám¹!* szöveg-immanens értelmezése szempontjából tanulságos volna rekonstruálnunk a hagyaték kutatójának, rendszerezőjének, a textus lejegyzőjének értelmezői útját. Hogy miért döntött úgy: a kézirat leltárba vételén túl annak teljes szövegét aprólékos olvasásnak veti alá. Milyen műfaji sajátágokként értelmezte a szöveg egyes jegyeit, s az így kirajzolódó értelmezési fázisokban milyen beszédhelyzetet vélt felfedezni, rekonstruálni – az írás közlésstruktúráját vizsgálva. Nos, annyit talán elárulhatunk: a kéziratlap részletes tanulmányozásának háttérében annak reménye állt, hogy egy jelentős pályatárshoz (ha már „Gézám” a megszólítás, akkor mondjuk a *Legendárium* szerzőjéhez, Bereményi Gézához) írott – esztétikai jellegű – levéllel van dolgunk. Olyan levéllel, amely információkkal szolgál(hat) Csalog szöveg-, alkotás- és irodalom-felfogásáról – ezen belül pedig saját és kortársai szövegszervező tevékenységéről. Két okból is valószínűnek tetszett ez a feltételezés. Egyrészt mert – valamivel korábban – már találtunk a hagyatékban Lengyel Péter *Cseréptörés* című regényéről egy (elemző) jegyzetet, másrészt mert a *Gézám¹!* kéziratának közepén – szembetűnő helyen – szerepel Esterházy Péter monogramja, majd párszavas idézet a *Termelési-regényből*.

A tüzetes olvasás, főként a sorozatos újraolvasások azonban csakhamar rámutattak: a szöveg szerkezete roppant becsapós. Nem (egy egyszerű) levélről van itt szó – erősítette meg a text és a metatext (főszöveg és cím) viszonyára irányuló értelmezői kérdés. Csupán ekkor vált világossá, hogy az első pillantásra jelentéktelennek tűnő lábjegyzetindex, a címhez kapcsolt 1-es számjegy milyen fontos (ha nem épp a legfontosabb) jel a szövegben. Sőt! Immár az is kérdésessé vált: beszélhetünk-e egyáltalán címről és főszövegről, hiszen úgy tűnik, a „Gézám¹!” szó- és írásjelcsoportot valójában önnön magyarázata követi; így amit főszövegnek hittünk, az „csupán” lábjegyzet, amit pedig címnek, az maga a (fő)szöveg.

Eddig a szemiotika. És most nézzük meg mindezt szemantikai aspektusból is, azaz próbáljuk összeolvasni az első mondatot a cím tipográfiai pozíciójába helyezett szó- és írásjelcsoporttal, amelynek – legalábbis logikailag – alárendeltetett! „¹Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat” – olvasható az introitusban. Nos, amennyiben a „Gézám¹!” és az alatta hat bekezdésben elhelyezkedő szöveg között főszöveg–lábjegyzet, azaz magyarázott–magyarázó viszonyt feltételezünk, úgy tűnik, az idézett kijelentés valóban a nyitó szó- és írásjelcsoportra vonatkozik. E referencia pedig kétirányú: a nyitó kijelentés egyszerre utal vissza a „Gézám”-ra (mint a magyarázandó dologra), és egyszerre utal előre (önmagára), jelezvén saját

terjedelmét, amely (~ 6.000 karakter) valóban tetemesen meghaladja a magyarázott elem 5 betűjét.

„A dolgok” – olvashatjuk. De mik ezek a dolgok? Esetleg a szavak – például a „Gézám” szó? Nem valószínű, lévén a szó legfeljebb a költészet számára *dolog* (ha ugyan elfogadjuk Jean-Paul Sartre divatos vélekedését), ezúttal azonban prózáról van szó. Induljunk ki mégis a „Gézám” lexémából! Ez ugyanis – mint keresztnév – utaló, jelölő funkciójú: jelöl valakit, valamit, élőlényt vagy élettelen tárgyat. Esetünkben élőlények egész csoportját, azokét, akiknek a történetét olvassuk, olyanokét, akiknek nem csupán a története, de a neve is közös. Sőt: éppen azáltal közös a nevük, mert ugyanannak a történetnek voltak-lettek a szereplői. Már ezen a ponton kínálkozik egy remek párhuzam: a név történetének és a történet nevének párhuzama, amely a közösségi élmény mint közös történet és a közös nyelv (a közös szó) mint a közösségi élmény médiuma közötti elsődleges kapcsolatra épül. Ez a párhuzam pedig közvetlenül a szó történetére irányítja a figyelmet.

Nem véletlenül, tekintve, hogy a szó története is lehet dolog, legalábbis abban az értelemben, ahogyan azt mondjuk: „egy dolgot nem értek”, vagy: „régii dolog ez, s még mindig bánt” – azaz egy értelemmel felruházott múltbéli vagy eljövendő (potenciális) *történet* értve rajta. A fentebb vázolt referencia tehát létezik, csak épp nem a szó mint dolog és a név, hanem a szó története mint dolog és a név mint szemantikai program között feszül, hiszen a „Gézám” egyszerre egy megszólított (az Olvasó) neve, és egyszerre a szó történetének a neve is. Bizony, az Olvasóé, mert hisz a felkiáltójel az olvasónak szól – kinek másnak? –, aki résztvevőként, megszólítottként maga is a történet szereplőjévé válik: a *Gézám*¹! „című” elbeszélés olvastán a „Gézám” szó történetének hőségé, minthogy első szavával őt is ezen a néven szólítja meg az író.

Ráadásul e nyitó invokáció révén (és itt lépnek játékba mégiscsak a *levél* műfaji nukleuszai) az író már az olvasó megjelenése előtt, a szótörténet elbeszélésének első pillanatában beleírta az olvasó történetét a szó történetébe – mégpedig a név sajátos szemantikai státuszát aknázva ki. Egy keresztnév (mint például a Géza) ugyanis az által (és *csak az által*) létesít kapcsolatot viselői között, hogy azok sajátjukként fogadják el. Ily módon – bár egyszerre több ezer különböző személyt jelölhet – a keresztnév (mint hangsor és betűkép) *a megszólítás aktusában* mindig újra összekapcsolja utaltjait, viselőit. Éppen ez az a kapcsolat, amelyet Csalog Zsolt lappangóból nyílttá tesz, amikor elbeszéli a név-szó történetét az Olvasónak, „az információ feltételezett »befogadójá«”-nak, és éppen ezt a törvényszerűséget szemlélteti a nyitó megszólítással is. Mi ez, ha nem *Az összefüggő parkok* cortázari trükkje? A recept ugyanaz: az olvasót a történet szereplőjévé avatni, mintegy

„gyanúba keverni” – a részvét biztonsága helyett a részvétel kínos, meghökkentő bensőségességébe zárni. Megvonni a kívül maradás, a higgadt, pártatlan megfigyelés „klasszikus” biztonságát, s az elbeszélés nehézségeit, a forma és a propozicionális tartalom vállalásának (társalkotói) felelősségét oktrojálni az óvatlan „kukkolóra”.

Végül, a társaság fölhasználása után a Géza jelölő mintegy tiltólistára kerül, amely gesztus háttérében a jelölő radikális újraértésének ténye áll. Csalog – pontosabban ugye az elbeszélő – a Géza nevet egy(etlen) közös történet résztvevőinek jelölésére vezette be, és ily módon rögzítette annak jelöltjét (jelöltjeit). A szó itt már megszűnt klasszikus értelemben vett általános tulajdonnév lenni, azaz olyan névalak, amelyet bárki viselhet, ha szülei így keresztelik el. Az „asszociáció oly intim”, hogy az elbeszélő inkább kerüli a név használatát, még abban az esetben is, ha valakit ténylegesen így hívnak. Innentől a Gézám immár az elbeszélő történet, a benne szereplők, s az olvasó(k) neve lesz.

3.3. Rondó és remekmű

„[A]z új magyar széppróza a druszák összeesküvése, nevezetesen a Pétereké – és azoké, akiket tiszteletbeli Péterekként tart számon az elmélet.”

(Határ Győző)²⁹⁴

1979. május 23-án jegyezte fel Csalog Zsolt a Kornis-féle *Napló*ba a következő árulkodó mondatot: „Jó lenne legalább Esterházyt olvasni (a *Termelési-regényt*, azt hiszem, *remekmű*, de még alig tudtam elkezdni)”.²⁹⁵ A '79-es Esterházy-remek és a *Gézám!* poétikai kölcsönhatásának izgalmas kérdéséhez azonban számos kor- és poétikatörténeti problémán keresztül vezet az út. Ezek közül az első éppen az önéletrajziság folyvást visszatérő kérdése.

Csalog humán karakterének kettőssége ugyanis, a tény, hogy szociológus és író volt egy személyben, sok mindent megmagyaráz. Lengyel Péter írja *Rondó* című elbeszélésében a következőket: „A másik véglet: a te határidőid, a megbízásaid *mindenre* – megrendelt kutatással, felméréssel, magnózással kezdődik, abból eszik a gyerekek a parizert, és csak azután, jutalomjátékként lehet belőle *Parasztregény*”.²⁹⁶ Rendelkezik tehát írónk egyfelől egy szociológusi alanyisággal, melynek módszertana és etikája szerint egyaránt alapkövetelmény a kutató, a fölmérést végző személy koordinátáinak és tevékenységének állandó rögzítése – egyfajta permanens öndokumentáció.²⁹⁷ A másik pólus a „jutalomjáték” alanyáé, amely különös elhivatottságot érez egyes sorsok és a velük létszerű összefüggésben álló nyelvek rögzítésére – ez Csalog írói szubjektuma. „Egészen egyszerűen úgy éreztem, hogy *kötelességem* bizonyos hétköznapiak látszó sorsokat a magnó segítségével megörökíteni” –

²⁹⁴ HATÁR Győző, *Összeesküvésről szeretnék hírt adni*, Vár Ucca Tizenhét, 1996, 2. sz., 19.

²⁹⁵ *A Napló... i. m.*, 173. (Kiemelés tőlem – S. M.)

²⁹⁶ LENGYEL Péter, *Rondó* = L. P., *Rondó*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1982, 24.

²⁹⁷ Hogy Csalogot e kritérium elméleti szinten is izgatta, jól jelzik alábbi sorai: „vajon fel tudjuk-e ismerni minden lépésben és kellő időben, azonnal, hogy miről szól az orrunk előtt játszódó natúra? És a natúra, amellyel letagadhatatlan relációba kerültünk, nem manipulálódik-e jóvátehetetlenül ettől a relációtól?” (*A Napló... i. m.*, 171.) Sajátos tény, hogy a szociológus kipurgálhatatlan személyessége, privát jelenlétének empirikus kitevője, aktuális perspektívájának rögzítése, hermeneutikai szituáltságának belátása nem hogy gátja, torzítója, sőt épp ellenkezőleg: *garanciája* lesz a föltárt és megmutatott „valóságnak”.

nyilatkozta '89-ben.²⁹⁸ Igen fontos információval szolgál e kijelentés, amennyiben rámutat: a megörökítés elsősorban nem az Olvasónak (valamiféle eszményi Utókornak), sokkal inkább magának az etikai orientációjú, elhivatott írónak fontos – az ő „kötelessége” ez. Szociológusi öndokumentáció, mesterséges én-egységre, önazonosságra törekvés, illetve a nyelv és a sors összefüggései utáni (művészi) vágy – ez a kettősség adja ki Csalog írástudói karakterét, és ez magyarázza műveinek önéletrajziségét is. Ehhez csupán adalékként (bár kétségtelenül fontos adalékként) járulnak hozzá a kortörténeti kontextus tényei – így a megfigyelésből, a (le)tiltásokból fakadó rezisztencia kényszerműfajai is. Itt említhetjük többek között a naplót – az egyénit és a kollektívét –, melyben a második nyilvánosság *tiltakozó* és (a *közös történet* későbbi feledése, eltagadása ellen irányuló) *megörökítő* gesztusai érintkeznek egymással.²⁹⁹

A '77 és '82 között – meghatározott menetrend szerint³⁰⁰ – körbejáró Kornis-féle *Napló*val párhuzamosan egy másik körjáték is szerveződött. Amint az a kollektív diárium bejegyzéseiből, Lengyel Péter *Rondójából* és különféle interjúkból kiderül, Csalog 1977 nyarán, „a Nagykörútnak a Margit hídtól az egykori Oktogon térig terjedő darabján”³⁰¹ sétálva mondta el barátjának,³⁰² Lengyel Péternek az úgynevezett Rondó-kör tervét.³⁰³

²⁹⁸ VÖRÖS T. Károly, „Az ember nem tehetetlen”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Népszabadság, 1989. június 17., 19. (Kiemelés tőlem – S. M.)

²⁹⁹ Részletek Kornis Mihály megnyitójából: „Égetően fontosnak tartom egy rendszeres információcserére és öndokumentációra alkalmas forma kialakítását, amelyben *n* számú, nagyjából »egy cipőben járó« személy, meghatározott időn át *írásban* tájékoztatja egymást mindennapi életéről és (vagy) mindennapi gondolatairól. [...] Meggyőződésem, hogy ez az akció – sikeres lebonyolítása esetén – a »lyukas hetvenes évek« történelmi dokumentumává válik, s általa választ kapunk számos olyan kérdésre, amely ma mindannyiunkat foglalkoztat [...]. Természetes formát teremt egy kis csoport felelősségteljes *társadalmi beszélgetéséhez* – esetleg baráti vitáihoz.” – *A Napló... i. m.*, 9.

³⁰⁰ *Uo.*, 20–22.

³⁰¹ LENGYEL, *I. m.*, 22.

³⁰² „Több, mint irodalmi: barátok. Ebből az időből csak Zsolt, vele ott találkoztam először a huzatos előtérben. Ha nő volna, azt mondanám: meglátni és megszeretni. Elkezdtünk beszélni, megvárták a kedvesével, míg végzek, elhívtak ebédelni. Volt, hogy két hónapig nem láttuk egymást, Amerikába nősült, eltelt egy év, megjött, és a következő mondatnál folytattuk. Vagy hallgattunk egymás mellett a Nagykörúton oda és vissza és oda. [...] Kortársaim közül a legjobb barátom. Nehezen beszélek róla múlt időben.” – *Térkép, szóból: Lengyel Péterrel Rádai Eszter készített interjút*, *Élet és Irodalom*, 2007. március 16., 7.

³⁰³ „Itt fekszik előttem a dosszié, amely őrzi az ezzel kapcsolatos összes dokumentumot” – nyilatkozta Csalog 1989-ben. (VÖRÖS T., *I. m.*) Az iratgyűjtő jelenleg az OSZK Kézirattárában, a Fond 445/20-as jelzeten fekszik. Tartalma: egy Rondó feliratú, sárga, közepes méretű papírborítékban – nejlon huzatban – 7 kisalakú, Csalog Zsolt kézírásával készült kartonkártya. A nevek: Bereményi, Csalog, Esterházy, Hajnóczy, Kertész, Lengyel, Nádas; 4 kézírásos vázlatlap a Rondó felállításának terveivel; Csalog levele Esterházynak, 1978. I. 9.; Esterházy

A gyorsbüfé előtt, amelyet Kelet-Berlinnek nevez a város lakossága, elmondtad, hogyan kellene *közösen* írni. Ekkor még nem kör volt, csak egy lánc. A ír B-hez, B ír C-hez. [...] a láncon át, ha egyszerre készül, akkor is, A valamiképpen befolyással lehet B-re s így G-re is. Még alakult, behajlítottuk a végét, hogy harapjon a saját farkába: G meg írjon A-hoz. Két hónapot adjunk rá. Császár³⁰⁴ azután kiállt a körből – nekem most is hiányzik.³⁰⁵

Ez a körjáték (de már alapgondolata is, amely később Az év mondata díjban reinkarnálódott³⁰⁶) pontosan tükrözi azt a közösségi alkotásmodellt, amely Csalog számára az irodalmat mint olyant megtestesítette. Sokszor hangsúlyozta – s ezért tekintette különösen fontosnak a nemzedéki köteléket –, hogy az irodalom valamiféle *kollektív alkotás*.³⁰⁷ „Nádas minden bizonnyal világirodalmi színvonalú *Emlékiratok könyvét* vagy Lengyel Péter *Macskakövét* olvasva végig az volt az érzésem, hogy ezt *mi* csináltuk” – vallotta a Népszabadságnak adott interjújában.³⁰⁸

Lengyel Péter – Nádas egykori szavait idézve – így fogalmazta meg mindezt a *Rondóban*:

Más nincs, *befelé* kell megpróbálnunk keresni. Az, amit az előttünk járók, mondott egy nevet, és – most nagyon durva lesz, tette hozzá Péter –

levelezőlapja Csalognak, 1978. I. 23.; Csalog levele Esterháznak, 1978. II. 21.; Lengyel Péter *Rondó* című elbeszélésének gépiratváltozata.

³⁰⁴ Császár István (1936–1998).

³⁰⁵ LENGYEL, *I. m.*, 24. (Kiemelés tőlem – S. M.) Eredetileg Kornis Mihály neve is szóba került, a *Végre élsz* szerzője azonban – amint az Esterházy 1978. január 23-án Csalognak küldött levelezőlapjából kiderül – végül visszamondta a részvételt. „Változtatást vettem – akkor a szerint csinálom. – Egyébként már megcsináltam a Kornisnak valót; de most kihúztam. Miért mondta le?” – teszi fel a kérdést Esterházy (OSZK Kt. Fond 445/20/3). Csalog válaszát – ha ugyan volt – nem ismerjük.

³⁰⁶ 1990. február 8-i cikke szerint Csalog egy Sport-szelettel jutalmazta Esterházy egy „kiváló” mondatát – megalapítva ezzel Az év mondata díjat –, majd arra kérte íróársát, hogy jövőre ítélje oda maga is valakinek a kítüntető címet. (CSALOG Zsolt, *Az év mondata*, Magyar Napló, 1990, 8. sz., 3.)

³⁰⁷ „[M]áig hiszem, hogy az irodalom az valamiféle kollektív alkotás”. KISS Zsuzsanna, „*Lágyinterjújom*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz., 1080.

³⁰⁸ VÖRÖS T., *I. m.* (Kiemelés tőlem – S. M.)

mondott egy másik nevet, kialakítottak maguknak, az nem használható. Úgy nem lehet.³⁰⁹

Noha – Lengyel tapintatosságának „köszönhetően” – nem tudjuk, kiknek a nevét emlegette Nádas, úgy tűnik, e különlegesen erős nemzedéki kohéziót elsősorban az ottliki–mészölyi szöveg- és szerephagyomány(ok) folytathatatlanságának belátása táplálta. „Úgy éreztük akkor, hogy egy csapatba tartozunk, bár rokonság talán csak abban volt köztünk, hogy a komoly szemléleti különbségek ellenére is új irodalmat akartunk teremteni” – emlékezett vissza Csalog.³¹⁰ „Amikor én indultam, [...] még csak felfele lehetett nézni, Mészöly, Ottlik, Mándy felé. Jó volt felnézni rájuk, de nem igazán adtak mintát, hiszen ők egy más korosztály” – nyilatkozta más helyütt.³¹¹

1978. január 12-én, a körjáték megindításának pillanataiban azután a következő írás került a *Napló*ba (és nyilván az egyes résztvevőknek címzett borítékokba is):

Kedves X., indulhat a *Rondo*. A végleges szereposztás a következő: Nádas ír Lengyel P-nek, L. Csalognak, Cs. Hajnóczynak, H. Bereményinek, B. Temesinek, T. Esterháznak, E. Kertésznek, K. Nádasnak, és a kör zárva. Egyszerre dolgozunk, nem várjuk be a hozzánk címzett írásokat, ez azonban nem merev szabály, nincs elvi akadály annak sem, hogy már munka közben bárki írásába belesandíts. Jó lenne, ha február közepe felé készen lennénk, és közreadnánk egymás közt a 8 kéziratot, körbeolvasás után aztán még ki-ki módosíthat a magáén, sőt lehet szelíden belepofázni a másokéba is. Még egyszer a főbb játékszabályok és a koncepció magva: műfaji alapállás a *levél*, ez adja meg a hozzávetőleges keretet is (2 flekktől 1 ívig), ezt a műfaji modellt azonban mindenki annyira billenti el a neki tetsző irányba, amennyire óhajtja (remélhetőleg az egyéni felfogások tarka sorát kapjuk); az abszolút kötetlen tematikán belül jó lenne, ha az iromány valamilyen módon szólna arról, akinek címeztetett, arról, aki írja, és a többiekről, mindnyájunkról, arról, hogy van-e valami közünk egymáshoz, és mi, vagy hogy legyen-e, miért és mi, és ha igen, akkor miért nem. Ne „Nyolcak Kiáltványát” írjunk, és nem a Vigilia karácsonyi körkérdésére

³⁰⁹ LENGYEL, *Rondó... i. m.*, 25. (Kiemelés tőlem – S. M.)

³¹⁰ VÖRÖS T., *I. m.*

³¹¹ KISS, *I. m.*, 1080.

válaszolunk („Én, pályatársaim és az Isten”), nem a *Magyar irodalmi lexikon* 8 címszavát dolgozzuk ki – hanem talán inkább a kollektivitás lehetőségeit tapogatónk egy (ill. nyolc) még nem ismert módon. Vagy amit akartok. Üdv.: Cs. Zs.³¹²

A Csalog által megjelölt műfaj tehát a *levél*, s Lengyel Péter (kötetcím-adó) elbeszélése – amely Csalog szerint az egyetlen elkészült szövege a körjátéknak³¹³ – meg is valósítja ezt az elvárást. Elbeszélője egészen egyszerűen, a megszólított keresztnévvel indít („Zsolt...”), bár a terjedelmes írás végén a hirtelen elköszönés inkább a telefonbeszélgetések stílusát idézi.³¹⁴

Hajnóczy Pétertől – akihez a *Parasztregény* szerzője írt volna – nem találtunk levelet a Csalog-hagyatékban, csupán a Szerdahelyi-féle interjúkötetből tudjuk, hogy a Rondó szellemi atyja „szerencsétlenek” érezte a sorsolást, abban az időben ugyanis nem voltak különösebben meghitt viszonyban Hajnóczyval. „Kínlódtam a gondolattól – vallotta később Szerdahelyinek –, hogy neki kell írnom, mert nem akartam, hogy bántó legyen, viszont baráti meleg sem tudott volna lenni...”³¹⁵ Vajon előfordulhat ezek után, hogy a *Gézám!* mégiscsak *levél* – mégpedig rondó-levél –, amely, áthidalandó a Hajnóczy passzivitása és Csalog ódzkodása nyomán keletkező rést, egyenesen Bereményi Gézához szól? Elképzelhető; s ilyenformán – bár Lengyel szerint nem írta meg³¹⁶ –, úgy tűnhet, most mégis megtaláltuk Csalog rondóját. Mindez azonban túl hipotetikus; nem beszélve arról, hogy van itt valami más is: Esterházy „remekműve”.

Noha nem tudni, végül mit publikált Nádas a Rondó ügyel összefüggésben, az biztos, hogy *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* című szövegében mindazt megvalósította, amit az ötletgazda körlevele elvárásaként jelölt meg.³¹⁷ Írása *levél*, amely a

³¹² *A Napló... i. m.*, 77–78. (Kiemelés tőlem – S. M.)

³¹³ Ez persze nem egészen így van. Már Csalog is utal rá Hajnóczy kapcsán adott interjújában, hogy esetleg „Nádas Péter csinált valamit, amit más formában aztán publikált”. – SZERDAHELYI Zoltán, [*Beszélgetés Csalog Zsolttal Hajnóczy Péterről*] = *Sz. Z., Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 106. (Nem beszélve Esterházy rondójáról, melyre a későbbiekben külön kitérünk.)

³¹⁴ Ezt természetesen külön argumentálja az elbeszélő: „Megfigyelted, hogy milyen hirtelen szoktak befejeződni a beszélgetéseink? Egyik pillanatról a másikra megállsz, vagy felállsz, bevezetésül a nevedet mondod, azután: »Szia«. Több átkötés nincs.” – LENGYEL, *I. m.*, 22.

³¹⁵ SZERDAHELYI, *I. m.*, 106.

³¹⁶ „[K]iderült, hogy alig írja meg valaki. Ő [Cs. Zs.] sem írta meg.” – *Regényszólamok: Lengyel Péterrel beszélget Csordás Gábor*, Orpheus, 1991, 4. sz., 100.

³¹⁷ A sorrend is stimmel: Nádas írt volna Lengyelnek.

címzetről, a szerzőről és a nemzedéki kontextusról egyaránt véleményt formál; s ami a legfontosabb: látenszen ugyanahhoz a problémához fordul, amely Lengyel *Rondójának* is kulcskérdése – valóság és fikció zsdánovi dichotómiájához. Nádas – mint írja – eleinte ódzkodott Esterházy írásainak olvasásától, mert bosszantotta a fiatalember származása körüli pletykálgatás, amely megelőzte művét, s a gyanakvót egyúttal éppen annak az előítéletnek a csapdájába vonta, amely idegenkedésének hátterében állt. (Így azután csak jóval később, a „remekmű”, azaz a *Termelési-regény* kölcsönkapott kéziratának olvastával, s az azt követő személyes beszélgetés után érezhette át a *Családragény* szerzője annak nagyszerűségét, „ha két ember egészen másmilyen”.³¹⁸)

Van-e szerves kapcsolat, függőségi viszony a művészi szöveg hitelessége és az életvilág valósága (annak egzakt megismerése, precíz rögzítése, tényszerű ábrázolása, s a szerző ehhez kapcsolódó életrajzi alanyisága) között? – teszi fel az implicit kérdést Lengyel:

Előkeveredett, amiről veled a leginkább van vitatkozhatnék: tényirodalom, dokumentatív teljesség, tudomány szülte hitelességigény és az úgynevezett kitalált történetek, amelyek téged már nem tudnak érdekelni. A magnetofonod. Dobd el. Egy időre legalább.³¹⁹

Majd a pályatárs problémafölvetése nyomán (vagy azzal párhuzamosan) Nádas a következőket írja:

[É]n akkor mintha attól tartottam volna, hogy [Esterházy] novelláinak pusztá elolvasása abba a bűnbe sodor, amelynek a fordulat éve óta mindannyian áldozatai vagyunk. Tudniillik, szinte a vérünkbe ivódott már a zsdánovi művészetszemléletnek az a sugallata, miszerint egy mű megítélésében, akár pro, akár kontra történik az, művön kívüli szempontokat kell figyelembe venni.³²⁰

³¹⁸ NÁDAS Péter, *Levél Lengyel Péternek ezerkilencszázhetvennyolcból* = N. P., *Talált cetli*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1992, 188.

³¹⁹ LENGYEL, *I. m.*, 24.

³²⁰ NÁDAS, *I. m.*, 190.

Egy közös, *nemzedéki történetről* van tehát szó, egy közösség esztétikai ars poeticájáról, ars teoreticájáról – a valóság és az irodalom összefüggésének (kollektíváló és termékenyítő) alapkérdéséről. Valamiről, ami mitikus módon összefügg a keresztnevekkel...

Végül ide kíváncozik, hogy 1986-os kötetében Esterházy Péter is közzé tett egy *rondó* (sic!) alcímű szöveget – egy 11 darabból álló *levél-novellát*.³²¹ Koncentráljunk ennek is csupán a doku–fikció oppozíciót érintő szakaszára:

Nyilván mindannyian ugyanazt a Drahosch Ildikót lestük meg. Mindenki: különbség az emlékezésben van. A közös emlékeket – az idegekig közösetek – ...

A másik dologról: én nem ragaszkodom a hagyományhoz – tehát hogy a fiúknak kék, a lányoknak rózsaszín –, mert számomra ez (az **igen** és a **nem**): nem alternatíva.

Be akarom bizonyítani, hogy minden iskola elégtelen, ki fogom jelenteni, hogy mi nem akarunk iskolát csinálni, és hogy nincs is arra szükség, – sőt hogy mi benne gyökerezünk a *hagyományban*: és ez véleményem szerint csakugyan így is van, ez nyugtat meg és ez ad bátorságot.³²²

A különbség tehát az emlékezésben van – vallja Esterházy, s e differencia érzékeltetéséhez elegendő csupán az *Egy családtörténet vége* (1977), a *Látom, nekem kell lemennem* (1977), a *Cseréptörés* (1978), a *Parasztregény* (1978), a *Legendárium* (1978), *A halál kilovagolt Perziából* (1979) és a *Termelési-regény* (1979) mnemotechnikáinak, tudat- és nyelvébrázolási, szövegkezelési stratégiáinak különbözőségeire utalnunk. Mégis közös irodalmi (és nem-irodalmi) problémák körül szerveződött nemzedékké Csalog „generációja”.³²³ A hagyománnyal való számvetés, az előítéletektől való szabadulás vágya, az újítás szándéka, a közös érvényesülés lehetősége – „bizonyos dolgokat csak *együtt* (*csak*

³²¹ ESTERHÁZY Péter, *Bevezetés a szépirodalomba*, Bp., Magvető Kiadó, 1986², 47–50. (A különféle Rondó-szövegek összefüggését – az *Isten tenyerén ülünk* [Magvető, 1980] című antológia kapcsán, amelyben Esterházy és Lengyel rondói szorosán egymás után jelentek meg – már Határ Győző „leleplezte”. [HATÁR, *Összeesküvésről... i. m.*])

³²² ESTERHÁZY, *Bevezetés... i. m.*, 49.

³²³ A „generáció” kifejezés persze kissé megtévesztő, hiszen Csalog (*1935) és Esterházy (*1950) között például jó másfél évtizednyi korkülönbség van.

együtt) tudunk³²⁴ (Esterházy) –, ezek kapcsolták össze a Rondó tagjait. És e körjáték fedőneve alatt ne csak azokra gondoljunk, akik megírták szövegüket, ne is csak azokra, akik fölkérést kaptak a körjátékban való szereplésre, de mindazokra, akiket a fenti problémákkal-törekvésekkel vállalt közösség kapcsolt a nemzedékhez.

Mármost ha az itt jelzett tárgykörökből fakadó kérdésekre olvassuk válaszként a *Gézám!* című szöveget, a tulajdonnév egyesítő funkciója mögött éppen a „Péterek nemzedékének” (ön)kritikáját lokalizálhatjuk. „[I]tt mindenki Péter³²⁵ – hangsúlyozza Lengyel; s ha felidézzük a név történetének és a történet nevének, illetve a közös történetnek és a közös névnek fent tárgyalt viszonyrendszerét, a *Gézám!*-at akár e nemzedék allegorikus-szimbolikus történeteként is olvashatjuk. Emitt mindenki Péter, amott mindenki Géza – a történeti-poétikai szituáció pedig lassanként közösséggé kovácsolja a társaságot. „Ugyanaz történt-történik velünk, ugyanaz az alapélmény és belátás kapcsol össze bennünket” – üzeni a *Gézám!* –; s ha már a (nagybetűs) Történelem a Péter nevet ennek a bizonyos Közösnek a jelölésére vezette be, akkor az többé nem tulajdonnév, nem is írói név, hanem a nemzedéki sors kollektív jelölője – és mint ilyen: le sem tagadható. (Talán nem vetjük el a sulykot, ha a Csalog-elbeszélés ötcillagos jegyzetének „8² reláció”-ját is e nyolc fővel induló vállalkozás szimbólumaként értelmezzük.)

A Péterek minden újjító igyekezete ellenére sincs szó ugyanakkor a Mészöly–Ottlik-vonal *ironikus* elutasításáról, ahogyan a történetileg kialakult látásmódok és emlékezőtechnikák is megőrződnek az új nemzedékben. Míg Esterházy *rondója* a mészölyi szöveg-hagyományhoz kapcsolódik (hiszen a Pándzsó egyik bedőlt prészházában meztelenre vetkőztetett Drahosch Ildikó a *Nyomozás* elbeszélőjének emlékezőfolyamából származik át a *Bevezetésbe*³²⁶), addig Csalog a *Termelési-regény* struktúráját, valamint nyelv- és történetkezelését játssza meg és állítja párhuzamba saját, hagyományosabb elbeszélésmodelljével a *Gézám!* soraiban. Míg Esterházy regénye (Mészöly nyomdokain járva) a krónikás hitelesség radikális visszaszorításával nehezítette meg a történetmondó én egyértelmű azonosítását,³²⁷ addig Csalog (a modern magyar próza ottliki–kosztolányi-i

³²⁴ ESTERHÁZY, *Bevezetés... i. m.*, 47.

³²⁵ LENGYEL, *I. m.*, 25.

³²⁶ MÉSZÖLY Miklós, *Nyomozás* = M. M., *Alakulások*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1975, 722–723, 758. Ugyaninnen merít a (szöveg-előzménynek tekinthető) *Függő* is: ESTERHÁZY Péter, *Függő*, kiad. JANKOVICS József, Bp., Ikon Kiadó, 1993 (Matúra Klasszikusok), 31.

³²⁷ KULCSÁR SZABÓ Ernő, *A magyar irodalom története 1945–1991*, Bp., Argumentum Kiadó, 1994² (Irodalomtörténeti Füzetek, 130), 171.

hagyományát követő névtani-biográfiai játékaival³²⁸) e jogosan, mondhatni „közkívánatra” fölszámolt „zsdánovi” hitelesség helyére kívánt egy új, poétikai és szociális értelemben egyaránt korszerűbb valóságreferenciát (be)állítani.

A dolgok és magyarázatuk arányának tematizálásán (a *kisssregény* és a *Gézám!* „főszöveg”–„jegyzetek” tagolásán) túl talán jelölő és jelölt konvención alapuló egységének megbontása, egyes közszavak jelentésének radikális elmozdítása, majd a megszólalásig hasonló alakok aktuális értelmének hipertext-formátumú (ki)jelzése, az interferáló jelentések közötti ugrálás (ugraltatás) technikája – ez a sajátos szemantikai játék létesíti a leglátványosabb kapcsolatot a *Gézám!* és a *Termelési* közt. Legyen a példám a „fűzfa” szó, amelyet Esterházy a futballtréner (a „mester”) és a zuhanyzóban tusoló játékosok kötőszóvá-indulatszóvá váló trágárságainak helyettesítésére vezet be. Az alábbi rész olvastán nem kérdéses, hogy a „fölvívás keringőre” (elsősorban) Csalognak szól:

A fürdőben a mester szappanozott éppen – valaki hozott hazulról *szagos szappant*, és ő lecsapott rá, pedig... –, amikor a rezege baloldali középpályás, innét a Szúnyogcsödör név, azt mondta, hogy megáll... az ember esze. (A három pontról itt: *nem* valaminek a hiányát akartam evvel jelölni, *nem* vagyok annyira félvilági, noha a hiátus irodalma *nem* csekély, és gyarapszik. Dehát én róla írok, és céloom *nem* lehet irodalmi. – A kurzív: önirónia. – Mindazonáltal ha nem akarom a hölgyolvasók és érzékenyebb „kedélyek” megszolgált jóindulatát elveszíteni, illetve egyáltalában azokét, akikből még nem halt ki az igazi értékek iránti tisztelet, a tekintély és a többi; és vállalt módszerem, a hűségesség iránt is – hogy egy szójátékkal éljek – hű kívánok maradni, *nos* [!] ez esetben konfliktus szikrázik föl. Hogy miről van szó? Kérem: ott, akkor a fürdőben egy magnetofon a következőket rögzítette volna: MEGÁLL, BAZMEG, AZ EMBER ESZE. Jesszusom... De hát nem hiába a rutin, a tapasztalat, a kedvező környék – a mester –, ezeknek kerékvágásában mindig elrendeződnek a bajok. Nem akarok elvi alapvetést, nem az én asztalom, hanem hát álljon „csupán” alant a megvalósulás, az eredmény, mely esetében a művészi igazság lesz alkalmazva.)

³²⁸ Gondoljunk csak az *Esti Kornélra* és az *Iskolára!*

Elölről mégegyszer: a mester tehát, miután lecsapott a szélső (a legjobb) tusolóra, kitúrva onnan minden tekintélyével egy, az ifiből ez évben fölkerült ifistát, magához ragadott egy magán-szappant, lassú kéjjel vakargatta a hátát, s már hozzálátott elöl a mellkasának a szappanozásához. „Tudja, barátom, hány s hány olyan *személy* van, akinek itt elöl, tudja, az a szép *bekecse* van?” Báránybekecs, mondjuk kulturáltan. Ekkor a Szúnyogcsödör azt mondta a Jobbszélsőnek: „Megáll, fűzfa, az ember esze.” (Látható tehát. Ha a „fűzfa” fentitől eltérő értelemben szerepel, jelezzük.)³²⁹

Az írói és a magnetofonos rögzítés, valamint az irodalmi és nem-irodalmi cél közti különbségek, a hűséghez való hűség – mint vállalt módszer –, az érzékenyebb hölgykedélyekre (olvasói elvárásokra) tekintettel lévő (sőt: ahhoz igazított) *művészi igazság* és a szöveget semmiféle elvárásnak alá nem rendelő, a nyelvi obszcenitásokat meghagyó teljes, *dokumentarista igazság* párhuzama és ellentéte, irónia és önirónia kérdése – ezeket hozza játékba Esterházy.

Mire Csalog – dekódolván a személy szerint neki, de ugyanennyire a Rondó-nemzedéknek is szóló üzenetet – egy ellentörténet keretében dobja vissza a labdát. A jelölőhasználat itt (még) megegyezik a *Termelési* (aktuális) elbeszélője által bevezetettel; a „fűzfa” helyére gond nélkül behelyettesíthetők az Esterházy-szöveg által inkriminált indulatszavak.

„Fűzfa, ha elégettétek a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt tésztát, Gézám!”

Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentrálás eszköze (is) a pongyolaság (is).

A *Gézám!* első lépésben tehát nem az átvett jelölővel, hanem a *kisszregény* egyik témájával kezdeményez játékot, hiszen ez utóbbi elbeszélője néhány lappal odébb – éppen amikor a „fűzfa” jelölőt (csillagozott jegyzet kíséretében) „növényi értelemben” szerepelteti – egy ún.

³²⁹ ESTERHÁZY Péter, *Termelési-regény (kisszregény)*, Bp., Magvető Kiadó, 1979, 172.

„csónak-programot”³³⁰ mesél el, melynek végén valamiféle homályos „vízbepottyánásról” is szó esik.³³¹ Erre építi Csalog az olti tutajút önéletrajzi elbeszélését, mely utóbbi – mintegy módszertani feleletként – jelzi, hogy a „merített” szót a *Termelési* „merített ötös”³³² jelölőSORA által bevezetettől eltérő értelemben használja. (Jól tükrözi a *Gézám!*¹ szerző-elbeszélőjének nyelv- és irodalomszemléletét, hogy az „EP”-féle jelölő teljesítményének kioltása, majd e szekvencia értelmének újradefiniálása helyett csupán egy másik jelentésalternatíva csillagozott jegyzetben történő jelzésre szorítkozik.)

Mint láthattuk, kétféle önéletrajziságról, kétféle alanyiságról, kétféle nyelvhasználatról és irodalomfölfogásról beszélhetünk Csalog és Esterházy viszonylatában, mégis kölcsönös a rokonszenv a két író között. S noha sokáig kacérkodtunk a *Gézám!*¹ ironikus olvasatával, végül, belátva Kenyeres kijelentésének igazságát, mely szerint „az irónia az értékbizonytalanság leleplezése értékbizonytalan pozícióból”,³³³ éppen Csalog sziklaszilárd etikai alapállása és elhivatottsága – értékbizonyosságának e par excellence jelölői – nyomán ismertük fel, hogy írása csöppet sem ironikus. Emberi-írástudói alanyiségének fundamentuma a *rácsodálkozás* gyermeki attitűdje, etikai princípiumai között a másság elfogadása, a teljes tolerancia kezdettől az első helyen áll. Így lehet, hogy amíg a *Termelési-regény* a címében jelölt műfaj „direkt szatirikus paródiája”,³³⁴ addig a püspöklila remekmű poétikai eljárásait modellező *Gézám!*¹ nem az Esterházy-regényt (mint regényt), hanem a Rondó-levelet (mint levelet) parodizálja, és nélkülöz minden szatirikus élt. Kenyeres Zoltán már 1979-ben rámutatott, hogy „ha a *Termelési-regény* az értekezés, és az *E. följegyzései* a jegyzetek, akkor a két rész a tudományos közleményeket utánozza komikusan, vagyis a tudományos közleményformának mint modellált valóságnak a paródiája, anélkül, hogy annak valamely lehetséges tartalmát magában foglalná”.³³⁵ Mint azt fentebb bemutattuk, a Csalog-szöveg hasonló módszerrel függeszti fel a lineáris olvasás lehetőségét – állandó ingamozgásra kényszerítve olvasóját –, csakhogy a *Gézám!*¹ az Esterházy-regény helyett (mégis annak metódusával!) a Rondó-kör alapkérdését, a fikció–valóság relációt exponálja. Grendel Lajos jelezte nemrég a *Termelésiről* szólván, hogy az ott megfigyelhető „ikerregény jellegű kompozíciós elv [...] átjárást biztosít a fikciós és a nem-fikciós tünő regényterek

³³⁰ *Uo.*, 270.

³³¹ *Uo.*, 272.

³³² *Uo.*, 135.

³³³ KENYERES Zoltán, *Jelentés egy püspöklila könyvről, avagy kritika püspöklilában*, Kortárs, 1980, 4. sz., 651.

³³⁴ *Uo.*, 647.

³³⁵ *Uo.*, 649.

között”.³³⁶ Nyilván ugyanez a felismerés áll a *Gézám!* affirmatív szerkezetválasztása mögött is. A szöveg hangütése emellett megértő („igazad látszik lenni”), toleráns („mindig csodálom a pályatársakat”), nyoma sincs iróniának; szerzője inkább az alkati-gondolkodásbeli különbözőségek termékenységét, a másik alkotásmódjához szükséges kompetencia hiányát jelzi, mintsem saját fensőbbiségét; s ugyanezzel az empatikus könnyedséggel tesz hitet a privát techné igazsága mellett is.

„Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő?” – teszi fel a kérdést a *Gézám!* elbeszélője. Bizony, aki nem él, annak előbb-utóbb elfogy a mondani-/írni-alója – summázhatnánk ezek után a szöveg „általános” közléstartalmát, ha nem maga a textus korlátozná saját premisszáinak érvényességi körét a Csalog-életműre. S ez a szerény és visszafogott szubjektivitás (ez a „csak a saját nevemben mondhatom”) nem csupán a „szépirodalmi” szövegekben van jelen, de írónk minden nyilatkozatában. „Ha engem bezárnak egy írói alkotóházba – nyilatkozta 1991-ben Kiss Zsuzsannának –, akkor persze egy darabig igen jól elvagyok, de később már nem, és nem tudok úgy dolgozni, mint Lengyel Péter [...], aki úgy gondolja a maga részéről, hogy neki van egy olyan életanyaga, amiből most már meg tudja csinálni a könyveit”.³³⁷ Mindig, mindenütt ugyanaz az együtt érző távolságtartás, a különbségek pontos (ki)jelzése, amely mellett ugyanakkor nyoma sincs programadásnak, elvágólagosságnak, direktív radikalitásnak.

Végezetül, kissé hosszúra nyúlt bevezetőnk zárásaként Szegedy-Maszák Mihály sorait idézzük: „szokás az újabb magyar szépprózát ironikusnak mondani, de én igen óvatosan bánnék e minősítéssel. Esterházy kigúnyol ugyan műfajokat és stílusokat, de vannak értékek, amelyek érvényességét nem vonja kétségbe.”³³⁸ Sokkal többet, másabbat mi sem állíthatunk a *Gézám!* poétikájáról – legfeljebb a gúny teljes hiányára, az idegen elismerésének képességére, a rácsodálkozás kompetenciájára hívhatjuk föl a figyelmet. S talán éppen ennek a határtalanul közösségi, mégis karakteresen egyéni irodalomszemléletnek, az egyéniséget a közösségiségben megőrző és tovább kristályosító pluralizmusnak a metaforája az olti tutajút – Csalog Zsolt útja az irodalomban.

³³⁶ GRENDÉL Lajos, *A modern magyar irodalom története: Magyar líra és epika a 20. században*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2010, 484.

³³⁷ KISS, I. m., 1079.

³³⁸ SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Múltat átrendező jelen: Világirodalmi távlat és nemzeti hagyomány = A regényről*, szerk. SZERDAHELYI István, UNGVÁRI Tamás, Bp., Kossuth Kiadó, 1986 (Vélemények/Viták), 373.

4. „Szelíd lázadás az érvényes norma ellen”

Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához

„Megjelent a Nouvelle Revue de Hongrie, Georges Ottlik szerkesztésében.”

(Lengyel Péter: *Cseréptörés*)

4.1. Filológia

Csalog Zsolt méltatlanul elhanyagolt, poros, számfűles hagyatékát fölmérve, rendszerezve akadt a kezünkbe az a kétlapnyi autográf töredék,³³⁹ amely az alábbi – nem éppen érdektelen – nyomozási és újraolvasási hullám elindítója volt. A kizárólag a kézírás alapján azonosított, szerző és cím nélküli fragmentum részletes áttanulmányozását, eredetének, rendeltetésének kutatását elsősorban az indokolta, hogy a hagyatéki rendezéskor alkalmazott hivatalos könyvtári procedúra megköveteli a kutató felelős és felkészült döntését az alábbi három kérdésben: (1) a leltárba vett kézirat valóban a szerző saját munkája-e, avagy sem, (2) szépirodalmi, publicisztikai jellegű, vagy esetleg más szerzők műveiről szóló meta-szöveg, illetve: (3) publikálásra került-e valaha – akár a jelenlegi, akár rövidebb/hosszabb formában, részben vagy egészen eltérő cím alatt.

Az mindenesetre már az elsőként előkerült szövegrészből (az általunk sajtó alá rendezett változat 3–5. fejezeteiből) kiderült, hogy egy önálló mű második, befejező részét tartjuk a kezünkben. Mivel a kézírás – mint említettük – fölismerhetően Csalogtól származik, már csak a kézirat státuszát kellett meghatározni. A kék golyóstollal rótt szöveg egy bizonyos „LP” „Cs.” című regényéről szól; inentől – Csalog és Lengyel barátságának ismeretében – nem volt nehéz rájönni, miről is lehet szó. A szöveg tehát *kritika*, *recenzió*, irodalmi szövegről szóló szekunder szöveg – legalábbis így véltük. A különféle bibliográfiákból azonban csakhamar kiderült, hogy a *Cseréptörés*ről nem jelent meg sem laudáció, sem bírálat a *Parasztregény* szerzőjének tollából. Politikai vagy személyes okokból asztalfiókban maradt írással volna dolgunk? Jogos kérdés! Megkérdeztük hát az ügyben a (második) legilletékesebb személyt, a lelet által tárgyalt mű szerzőjét, Lengyel Pétert. Ám a Kossuth-díjas író – legnagyobb meglepetésünkre – azt üzent: soha még csak nem is hallott róla, hogy barátja írt

³³⁹ OSZK Kt. Fond 445/380.

volna valamit '78-as kötetéről. Nem tehattunk mást, várni kellett, és reménykedni, hogy a hagyatéék egy későbbi iratdobozából (a 85-ből ekkor még hátravolt vagy 30) előkerül egyszer a szöveg első fele is.

Közel húsz gyűjtővel odébb, egy szépirodalmi fragmentumokkal teli doboz alján azután megtaláltuk a becses holmit. Az újonnan felfedezett töredék első mondata („Néhány lazán összefűzött gondolat rövid felvázolásával szeretnék a közös beszélgetés – netán vita – kialakulásához indításokat adni”) máris megszabta kutatásunk új irányát. Ezek szerint *vitaestet, könyvbemutató előadást* keresünk – valamikor a megjelenés környékén. A kérdés csak az: mikor jelent meg egyáltalán a könyv? Ezt aránylag könnyen megtudhatjuk, csupán némi könyvtári kutatást igényel: végig kell lapozni az Élet és Irodalom '78-as számait – különös tekintettel *A hét új könyvei* rovatban közölt műcímekre. Nem is kell soká böngészni, már a június 24-i számban megleljük a kívánt adatot. Júniusi tehát a megjelenés, így nyilván még ebben az évben megtartották a bemutatót. Nézzük hát az év kulturális eseményeiről tájékoztató forrásmunkákat – elsőként *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiájának* vonatkozó fejezetét,³⁴⁰ majd Fodor András naplójának *Hetvenes évek* című kötetét!³⁴¹ Mondanunk se kell: semmi nyom.

Internetes kutakodásaink eredményeként bukkantunk rá Pataki Éva *Egy levelezőlap Ottliktól* című cikkére, melyben (persze csak említészerűen, de) már szó kerül egy bizonyos írószövetségi bemutatóról:

„Ottlik nem is iratkozott vissza [56 után] az írószövetségbe. Csak egyszer³⁴² lépte át a Bajza utcai épület küszöbét, amikor bemutatta Lengyel Péter új regényét. Az esemény nem arról híresült el, hogy megjelent a kitűnő *Cseréptörés*, hanem hogy Ottlik felbukkant az írószövetségben.”³⁴³

Sajátos véletlen, hogy éppen ebben az időszakban lapoztuk végig a bibliográfiai szempontból mindeddig feldolgozatlan Magyar Napló című kétheti lap 1989–1990-es (még

³⁴⁰ *A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája 1978*, Bp., Országos Széchényi Könyvtár, 1982, 98–99.

³⁴¹ FODOR András, *A hetvenes évek: Napló, 1975–1979*, Bp., Nap Kiadó, 1996, 402–505.

³⁴² Valójában még kétszer lépte át Ottlik azt a bizonyos küszöböt, néhány évvel később ugyanis a Bajza utcai épületben rendeznek számára születésnap-i köszöntést, ám ekkor már nem érzi olyan jól magát, mint a Lengyel-féle vitaesten, és korán távozik.

³⁴³ PATAKI Éva, *Egy levelezőlap Ottliktól*, 168 Óra, 2010, 51–52. sz. (december 22.), 35.

tartalomjegyzék nélküli, nagyalakú, újságformátumú) évfolyamait Csalog publikációs listájának összeállítása érdekében. Itt akadtunk rá ugyanis, a '91-es Ottlik-évkönyvben Kis Pintér Imre rövidke írására, amely újabb részletekkel szolgált a szóban forgó programra vonatkozóan.

„A harmincnégy év alatt – írja Kis Pintér –, úgy tudom, két ízben sikerült elhívni [Ottlikot] a Bajza utca 18-ba. Nem ment könnyen. Először három hónap alkudozás előzte meg, amíg erőszakoskodásomra (a kritikai szakosztályt képviseltem) ráállt, hogy Lengyel Péter szerzői estjét bevezeti. Voltaképpen az erkölcsi zsarolásnak engedett: a fiatalabbak közül köztudottan L. P. állt hozzá a legközelebb, L. P., akinek segítségére ez ügyben természetesen nem számíthattunk.”³⁴⁴

Majd magáról az estről szólva így folytatja:

„lementünk a Klubba, és szokatlanul nagy közönség előtt fölolvasta bonyolult hangzó tanulmányát a regényről, az R-modelljeiről.”³⁴⁵

Bár e szerencsés lelet kétségtelenül meggyorsította munkánkat, Kis Pintér szubjektív visszaemlékezését mégsem tekinthetjük perdöntő bizonyítéknak, már csak azért sem, mert a jeles esemény időpontja továbbra is homályban maradt.

Lévéen az Írószövetség könyvtárában alapvetően csak '90 utáni anyagokat őriznek,³⁴⁶ kikértük a Széchényi Könyvtár raktárából A Magyar Írók Szövetségének az 1976–1981-es időszakra vonatkozó összevont tájékoztatóját, ezt a hely- és évszámjelölés nélküli, stencilezett, keménykötésű dokumentumot. E sovány, s időpontok tekintetében bizony a legkevésbé sem informatív kötetnek a Prózai és Kritikai Szakosztályra vonatkozó fejezetében olvasható az alábbi bejegyzés:

³⁴⁴ KIS PINTÉR Imre, *Az Írószövetségben*, Magyar Napló, 1990, 44. sz. (november 1.), 5.

³⁴⁵ *Uo.*

³⁴⁶ Kivétel ez alól néhány doboznyi vegyes anyag, melynek gépelt listáját áttekintve, ügyünkre vonatkozóan nem találtunk semmi érdekeset, valamint a Németh György-féle Mozgó-monográfiában a Magyar Írószövetség Irattáraként aposztrofált anyag, amelyhez a kutatás során nem tudtunk hozzáférni. (NÉMETH György, *A Mozgó Világ története 1971–1983*, Bp., Palatinus Kiadó, 2002.)

„A két szakosztály együttesen rendezett vitát Nádas Péter: *Egy családregény vége*, Gáll István: *Ménesgazda*, Lengyel Péter: *Cseréptörés*, Esterházy Péter: *Termelési-regény*, Czákó Gábor: *Várkonyi krónika*, Balázs József: *Magyarok*, Cseres Tibor: *Parázna szobrok* című műveiről.

Előadók és korreferensek voltak: Mészöly Miklós, Balassa Péter, Simonffy András, Almási Miklós, Faragó Vilmos, Kiss Ferenc, Ottlik Géza, Csalog Zsolt, Kenyeres Zoltán, Kulcsár Szabó Ernő, Görömbei András, Kiss Pintér Imre, Berkes Erzsébet, Alföldy Jenő, Galgóczi Erzsébet, Hanák Péter.”³⁴⁷

Ottlik Géza, Csalog Zsolt, Kis Pintér Imre és Alföldy Jenő neve egy lapon – jelentős előrelépés ez, s mindenképpen arra sarkallja a kutatót, hogy fölkeresse a kötet két (ma is élő és alkotó) kritikusról, akikre Csalog vitaindítója hivatkozik.

Mivel azonban Kis Pintér és Alföldy, e két segítőkész filológus végül nem tudtak útmutatással szolgálni, figyelmünket *közvetett források* felé fordítottuk – s mint a példa mutatja, nem is egészen eredménytelenül. Kelecsényi László 2000-ben megjelent Ottlik-monográfiájában a következőket írja:

„Az Írószövetségbe 1957 után [Ottlik] nem lép vissza, s egy kivételtől eltekintve be sem teszi a lábát a székház épületébe. Ez a kivétel jelentős alkalomná nemesül: Lengyel Péter *Cseréptörésének* bemutatóján mond afféle laudációt 1978 novemberében.”³⁴⁸

Újabb dátumpontosítással szolgál tehát Kelecsényi könyve, ráadásul rámutat: valamiféle *laudációt* (is) mondott az író a friss Lengyel-regényről. Mármost ha elolvassuk a *Próza* című kötetbe fölvetett *A regényről* című tanulmányt – amely az egyetlen hozzáférhető ottliki trakta a Kis Pintér által emlegetett R-modellekről –, látni fogjuk: még utalás erejéig sem esik szó benne Lengyel művéről.³⁴⁹ Vajon két szövegről lenne szó, vagy csupán az elméleti bevezetőhöz hozzáfűzött szóbeli kiegészítés lett volna maga a méltatás?

A választ Sümegi István 2006-os Ottlik-könyvéből olvashatjuk ki:

³⁴⁷ *A Magyar Írók Szövetsége tájékoztatója 1976–1981.*, szerk. FÁBIÁN Zoltán, h. n., é. n., 32.

³⁴⁸ KELECSÉNYI László, *A szabadság enyhe mómora: Ottlik Géza életei*, Bp., Magvető Kiadó, 2000, 197–198.

³⁴⁹ OTTLIK Géza, *A regényről* = O. G., *Próza*, Bp., Magvető Kiadó, 1980², 184–200.

„*A regényről* című előadást Ottlik 1965-ben tartotta Bécsben egy kerekasztal-beszélgetésen, illusztris íróársak előtt.³⁵⁰ Magyarul 1979-ben jelent meg a Kortársban, majd a *Prózába* is felvette az író. A *Még egyszer a regényről* című publikálatlan gépirat³⁵¹ pedig Lengyel Péter *Cseréptörés* című könyvét recenzeálja egy hosszú elméleti bevezetőből elrugaszkodva.”³⁵²

Így hát megvan az esten elhangzott szöveg is. Azaz hogy még sincs meg; mert bár a magunk részéről szerettük volna az Ottlik- és a Lengyel-kutatás szempontjából egyaránt fontos gépiratot sajtó alá rendezni és Csalog vitaindítójával együtt még ugyanebben a kötetben közzétenni, ám ebbe a hagyaték kurátora, Lengyel Péter nem egyezett bele. Megkeresésünkkor arra hivatkozott, hogy Ottlik kérésének megfelelően befejezetlen írás közléséhez nem adhatja engedélyét, ahhoz pedig végképp nem, hogy közvetlenül őrá (is) szóló anyagot publikáljunk.³⁵³

Most már „csupán” a pontos dátumra volt szükségünk, mely ügyben egyetlen utolsó mentsvárunk maradt: az Ottlik-hagyaték – mondván: hátha találunk valami levélnyomot a program szervezéséről. Ennek megfelelően a 428-as fond jegyzékéből először a levelezésre vonatkozó adattáblákat tekintettük át, s máris megakadt a szemünk egy ’78-as Kis Pintér-levélen. Jól számítottunk, a Prózai és Kritikai Szakosztály nevében írt fölkérő levelet tartottuk a kezünkben:

„Kedves Uram,

1978. nov. 15-én ½ 5 órakor az Írószövetség vitaestet (beszélgetést) rendez Lengyel Péter *Cseréptörés* c. regényéről, a szövetség klubhelyiségében. Engem bíztak meg az est megszervezésével. Úgy tudom: szívesen olvasta és jól ismeri a regényt. Ezért is szeretném megkérni, hogy vegyen részt ezen az összejövetelen, s hogy ott első hozzászólóként mondja el rövid véleményét a könyvről, esetleg

³⁵⁰ A hagyatékban a magyar és a német nyelvű szöveg mellett megtalálható a konferencia minden fontos dokumentuma. OSZK Kt. Fond 428/314.

³⁵¹ OSZK Kt. Fond 428/313.

³⁵² SÜMEGI István, *A boldogság ízei: Ottlik Géza történetei*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2006, 135.

³⁵³ „Ottlik végrendeletileg úgy rendelkezett, hogy halála után a befejezetlen írásokat nem szabad kiadni. Különösen nem adna engedélyt (Péter) arra, ami – mint írja – laudatív örála szól. Ezt a művet sajnos nem lehetséges sajtó alá rendezni és publikálni.” (ZSOLT Angéla levele SOLTÉSZ Mártonhoz, 2012. június 2.)

füzzön hozzá néhány kötetlen, általánosabb megjegyzést. Nagyon remélem, hogy kérésem nem lesz kedve ellen való. Kedvező válasza: örömet jelentene.

Budapest, 1978. okt. 8.

Őszinte tisztelettel: Kis Pintér Imre³⁵⁴

4.2. Komparatiztika

Lengyel legközelebbi barátjának és pályatársának a *Cseréptörésről*, a hetvenes évek magyar irodalmának e szignifikáns remekművéről alkotott véleményét eleddig legfeljebb közvetett forrásokból ismerhettük, melyek közül minden bizonnyal a leghitelesebb és legirodalmibb példa Csalog '81-es munkáskönyvének *Én voltam a ló* című darabja. E kisregény helyét, munkás- és kulturális identitását kereső elbeszélője egy helyütt így nyilatkozik:

„A Lengyel Péter könyvét kezdtem el nemrég, a *Cseréptörést*, de azt is abbahagytam, valahogy nem lehetett olvasni – – [...] megláttam egy könyvesboltot. És egyből eszembe jutott a Lengyel Péter, mer ismerem is, még a Vince révén, meg előtte olvastam újságba hogy megjelent a könyve. És bementem és megvettem, és kiültem vele a parkba egy padra és elkezdtem olvasni. Csak akkor mellém telepedett egy TÖK részeg ember. Aztán meg jött egy kutyás krapek, és elkezdte bolygatni ezt a részegét. Hogy – Menjen innen azonnal, itt nem lehet aludni, mit képzelsz, rendőrt hívlak – meg mittudomén. Valami parkőr lehetett. És valahogy nem bírtam tovább, fölugrottam és elmentem. És utána minden nap elhatároztam, hogy tovább fogom olvasni a könyvet, de mindig elmaradt. Egész az elején voltam még, ott, hogy elindul egyedül megkeresni az apját – nem tudom már pontosan. – Szóval ahhoz, hogy az ember nap mint nap folyamatosan tudjon csinálni valamit, ahhoz meg kell találni a körülményeket. Nem lehet CSAK ÚGY olvasni!”³⁵⁵

A másik „nyom” egy 1987-es levél, amelyet az ez idő tájt éppen New Yorkban élő Csalog Lengyel feleségének, Zsolt Angélának címzett:

³⁵⁴ KIS PINTÉR Imre levele OTTLIK Gézához, 1978. október 8. OSZK Kt. Fond 428/725. A levél közlési jogáért köszönettel tartozunk a hagyaték kurátorának, Lengyel Péternek.

³⁵⁵ CSALOG Zsolt, *Én voltam a ló* = TAL1, 352.; TAL2, 282–283.

„...régí hitem, hogy az irodalom team-work, nem NP, LP vagy CsZs csinálja, ha az egyedi teljesítményeket ilyesféle nevekkal, monogramokkal jegyezzük is, hanem MI csináljuk – így indokolódik a suta „büszkeség” kifejezés. Utoljára egy bizonyos *Cseréptörés* című könyv olvasásakor éreztem ilyesfélét ilyen intenzíven (nem is tudom, hogy neked – P. – beszámoltam-e akkor erről így), a »remekmű«-dolgot is, meg a »team«-ügyet is.»³⁵⁶

A levélben „NP” monogrammal jelölt íróárs természetesen Nadas Péter, s a mű, melynek kapcsán a *Parasztregény* szerzője saját kollektív alkotásfogalmáról, majd a *Cseréptörés*ről szól, nem más, mint az 1986-os könyvhétre megjelent *Emlékiratok könyve*. Első pillantásra nem föltétlenül egyértelmű a párhuzam, holott az „NP”, „LP” és „CsZs” monogramok együttes szerepeltetése nagyon is tudatos lépés volt a levélíró részéről. A három plusz egy memoárt tömörítő monumentális remekmű 18. fejezete ugyanis (majd egy évtizeddel a *Cseréptörés* megjelenése után!) ismét a Bárán János-féle „apátlan nyomozás” történelemhagyományára kacsint vissza. Somi Tót Krisztián, a regény *Nincsen tovább* című önéletrajzi és szövegkritikai fejezetének „szerzője” vetette papírra a következőket:

„Ebben a vonatkozásban anyám özvegyi rögeszméjét követtem. Ha ismerhetné apám pusztulásának történetét, akkor visszakapná. Valami ilyesmit érezhetett, s érzése bennem eresztett gyökeret. Arra készültem, hogy ha majd magam is katona leszek, akkor a helyszínen tisztázzam apám halálának körülményeit.»³⁵⁷

Folytatódik tehát (vagy talán soha véget sem ért?) a *Gézám¹!*-fejezetben aposztrofált Rondó-körjáték, ez a szenvedélyes, egymást olvasó-megszólító játék, melynek ötlete a sokszorosan elismert, megkerülhetetlennek titulált, sőt (amint az Esterházy *Függőjéből* kiderül) effektív *függőségi* viszonyt létesítő ottliki–mészölyi hagyomány folytathatatlanságának belátásából, egy új irodalmiság kollektív kívánalmából született.³⁵⁸ És mert e vágy indokolt volt, a körtánc hamarosan kezdetét vette, még ha nem is pontosan olyan műfaji és strukturális keretek között, amelyeket szervezői megálmodtak számára.

³⁵⁶ CSALOG Zsolt levele ZSOLT Angélahoz, New York, 1987. január 28. (OSZK Kt. Fond 445/1105/4.)

³⁵⁷ NÁDAS Péter, *Emlékiratok könyve*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2012⁵, II, 351.

³⁵⁸ Vö. erről: SOLTÉSZ Márton, *Az olti tutajút: Bevezetés a Gézám¹! című Csalog-szöveg olvasásába*, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz., 535–553.

Az alapforma tudniillik a *levél* lett volna, éppen olyan, mint Nádas *Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból* című írása, vagy Lengyel – Csaloghoz címzett – *Rondója*.³⁵⁹ Emlékezzünk: a '78. január 12-i, minden egyes meghívotthoz eljuttatott játékfelhívás olyan szövegek megírására buzdított, amelyek egyszerre szólnak a levélíróról és címzettjéről, s egyszerre rajzolják ki, teszik láthatóvá a generáció történeti és elméleti fundamentumát – ideértve a hasonlóságok és különbségek (ki)jelzése mellett a kötődések és elhatárolódások regisztrációját is. Nádas említett levél-esszéje – eleget téve mindeme kívánalmaknak – érzékenyen világítja meg a *Termelési-regény* és az *Egy családregény vége* szerzői közti felfogásbeli különbséget, amikor rámutat: míg Esterházy alkotótevékenysége és ars poeticája szempontjából Joyce, addig saját írói működése és irodalomfogalma szempontjából Thomas Mann munkássága bír(t) döntő jelentőséggel. Kettejük viszonylatában – legalábbis e szenvedélyes hangvételű látélet szerint – az európai kultúra zárt egységének utolsó, manni pillanata áll szemben a széthullás, a törmelékké aprózódás joyce-i mozzanatával, s e kettő közül – véli Nádas – a *Cseréptörés* létre hívója szintén a manni modellt követi.

„[Esterházy] mondatainak görcstelen és derűs szabadsága azon kivételes energiából és képességből táplálkozik, hogy megtanult épületet emelni abból az anyagból, amiben más csak kétségbeesetten és görcsösen kotorászni tud.

És ez a kétségbeesettség, görcsösség és kotorászás, már megbocsáss, mindkettőnkre vonatkozik. Az én regényemre is (most éppen az udvariasság kívánja úgy, hogy magamat említsem előbb), a te regényedre is. Ez nem baj, de így van.”³⁶⁰

Csalog Zsolt írói programja már korántsem skatulyázható be ilyen könnyedén, s ennek oka nem utolsósorban az, hogy a *Parasztregény* szerzője – generációjának világirodalmi modelljeivel ellentétben – azt az amerikai antropológus-írót, Oscar Lewist tekintette

³⁵⁹ A táncrend – vagy ahogy Csalog nevezte: „szereposztás” – szerint Nádas valóban Lengyelnek írt volna. „A végleges szereposztás a következő: Nádas ír Lengyel P-nek, L. Csalognak, Cs. Hajnóczynak, H. Bereményinek, B. Temesinek, T. Esterháznak, E. Kertésznek, K. Nádasnak, és a kör zárva.” – *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNA Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990, 77.

³⁶⁰ NÁDAS Péter, *Levél Lengyel Péternek, ezerkilencszázhetvennyolcból* = N. P., *Talált cetli: És más elegyes írások*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2000, 198.

etalonnak, akinek műveit (*The Children of Sánchez: Autobiography of a Mexican Family* [1961]; *A Death in the Sánchez Family* [1969]) az olvasóközönség „szépirodalom gyanánt fogyasztja”, holott „szociológiai dokumentumok is”.³⁶¹ És bár a *Parasztregény* kétségtelenül a magyar paraszti kultúra zárt egységének utolsó pillanatát ragadja meg, a tradicionális népi elbeszélő értelmiségi voltának kidomborításával ugyanakkor jelzi: voltaképpen máris *túlléptük* azt a határt, amelyen a '78-as műalkotás műfaji kódjának, valamint látszólag semleges, homogén, egyes szám első személyű elbeszélői struktúrájának állítása szerint még *innen* vagyunk. Egyszerre prousti, manni és joyce-i hatást mutat tehát a tradicionális népi és a civilizált(abb) urbánus tudat ütközését, a modern identitás- és szerepzavart belülről föltáró csalogi magnum opus – s mégis más, különösebb, idegenebb; hiszen úgy kezdeményez játékot a Zola (*La Terre*), Reymont (*Chłopi*), Rebreau (*Ion*) és Urban (*Živý bič*) nevével fémjelezhető kelet-(közép)-európai parasztregény hagyományával, hogy szerzője – a különböző nemzedéki szisztémáktól eltérően – a választott irodalmi műfaj *megszűntetve megőrzéséhez*, az utolsó (s egyben persze az első) „igazi” parasztregény megalkotásához a szociológiai kutatás módszereit és hitelességfogalmát adaptálja/használja föl.

Így Nádas család-, Esterházy termelési-, valamint Lengyel sci-fi- és nevelődési regényeinek tiszta irodalmiságával párhuzamosan a csalogi *Bauernroman* – az empirikus kutatás és az eminens szövegalkotás összehangolásával (mintegy szimbiózisával) – forradalmian új összefüggést teremt *narratio* és *demonstratio* augustinusi kategóriái között. A kérdés már „csak” az – s erre a későbbiekben természetesen visszatérünk majd –, miként reagál e sajátos magatartásra, hogyan kapcsolódik e kétségtelenül újszerű (s egyben veszedelmes) jelenséghez (kapcsolódik-e egyáltalán?) a Rondó-nemzedék.

4.3. Hermeneutika

Mielőtt azonban rátérnénk a vitaindító szöveg elméleti kérdéseire, szögezzük le: számos író társával ellentétben – kik nagyjából azonos színvonalon és intenzitással művelték a szépírást és a kritika gyakorlatát – Csalog Zsolt nem volt kritikus. Még a legtöbbet (lévén írói pályájával párhuzamosan könyvillusztrátorként³⁶² és grafikusként³⁶³ dolgozott)

³⁶¹ KISS Zsuzsanna, „Lágyinterjújom”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Látó, 1991, 9. sz., 1078.

³⁶² *Art of Indonésie*, ed. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, [1972] 1973. (~180 rajz); GÁBORJÁN Alice, *Magyar népviseletek*, Bp., Corvina Kiadó, 1974. (~20 rajz); *Törzsi művészet I–II.*, szerk. BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, Bp., Corvina Kiadó, 1981. (~440 rajz); *Stammeskunst*, Hg. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, 1981.

képzőművészeti kiállításokról,³⁶⁴ esetenként filmekről³⁶⁵ és színházi előadásokról³⁶⁶ írt. Egyetlen irodalmi „kritikája” annak a Tar Sándornak az elbeszéléskötetéről szól (*Miért jó a póknak?*, 1989),³⁶⁷ aki a Mozgó Világ ’76-os szociográfiapályázatán első díjat nyert (ő maga csupán másodikat), aki a pártállami időszakban jelentéseket írt róla,³⁶⁸ és akit Csalog – mint író – igen nagyra tartott.³⁶⁹

„Nem vagyok a babérosztás mesterségében járatos kritikus. Csak idősebb pályatárs vagyok” – írta az említett Tar-kötet kapcsán.³⁷⁰ S bizony éppen ez az „inkompetencia” a mi szerencsénk, hiszen ha Csalog akkor a korabeli kritika nyelvén szólalt volna meg, abból bizonyára kevesebbet szűrhetnénk le ma irodalom- és kultúrafelfogásával kapcsolatban, mint ebből a kétségtelenül érzelmes és indulatos laudációból. Közelebbről szemügyre véve: ez a ’89-es Tar-kritika tulajdonképpen a ’78-as Lengyel-vitaindító inverze, lévén előbbi az író legközelebbi (talán nem túlzás állítani, hogy az *egyetlen*) hazai irodalmi rokonával, az eszményi doku-művésszel foglalkozik, utóbbi pedig a valóság–fikció oppozícióra épülő nemzedéki vita „ellenzéki” páholyában helyet foglaló „irodalmi” íróval.

Magától értetődő hát, hogy a *Cseréptörés* bemutatóján elhangzó problémafölvető előadás maga is e nemzedéki súlyú esztétikai dichotómia köré szerveződik. Az a „pozitív kicsengés” például, amelytől a Lengyel-mű – Iszlai Zoltán kifejezésével élve – „boldogító könyvvé” válik, az a tény tehát, hogy „írója kiküzd [..] a harmóniát” (ráadásul „anélkül,

³⁶³ *A tornacipőm*, Magyar Napló, 1990, 20. sz. (május 17.), 10.; *Levél a szerkesztőnek*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 2.; *Szuperlatívusz*, Magyar Napló, 1990, 35. sz. (augusztus 30.), 9.; *A teremtő vázlatfüzetéből*, Magyar Napló, 1993, 2. sz. (január 22.), 24–25.

³⁶⁴ *Fantázia – vizualitás: Beretvás András kiállítása elé*, a kiállítási brosúra belső borítóján, é. n.; *Lóránt Zsuzsa szobrai a Csók István Galériában*, Magyar Napló, 1990, 38. sz. (szeptember 20.), 14.

³⁶⁵ *Istenmezeje szociográfia*, Stúdió, 1976, 2. sz., 76–77.; *Cséplő Gyuri = dokumentum + játék = Cséplő Gyuri*, szerk. FEKETE Ibolya, tűzött gépiratban, [1978], 33–37.; „*Nem csak cigányfilm*”: Gyarmathy Livia – *Koportos (1980)*, Filmvilág, 1980, 3. sz., 10–11.

³⁶⁶ *Tragédia magyar nyelven: Az Elektra a Szkéné színpadán*, Igazság, 1990, 9. sz. (október 11.), 10.; *Milyen távol van New York! Halász Péter és a Love Theater Budapest*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 10.

³⁶⁷ CSALOG Zsolt, *Miért jó a póknak?*, Kritika, 1989, 10. sz., 42.

³⁶⁸ Vö. SZÖNYEI Tamás, *Titkos írás: Állambiztonsági szolgálat és irodalmi élet 1956–1990*, Bp., Noran Kiadó, 2012, 502, 706, 748–749, 795–802, 805–811. Minderről részletesebben: könyvünk *Egy lelkiismerettel megvert írástudó* című fejezetében.

³⁶⁹ Vö. erről: KOVÁCS Dezső, *Szabad emberként éltem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Világ, 1989, 5. sz. (június 22.), 41–42.

³⁷⁰ CSALOG, *Miért jó a póknak... i. m.*, 42.

hogy katarzisa hamis vagy rózsaszínű lenne”),³⁷¹ Csalog szerint „a kritikai alapállás következetes meghaladása”. Módfellett érdekesen játszik e két ars poetica a *hitelesség* központi kategóriája körül – az egyik, amelyik azt vallja, hogy a kitalált történetek, s a másik, amelyik azt, hogy az életvilág valóságának narratívái révén lehet a legadekvátabb módon kifejezni-megvilágítani az emberi lét örök kérdéseit, princípiumait. Evetke „bocsánatos félreértése”, amely a (kontinuitás helyreállítását célzó) „súlyosan gyakorlati kérdés” és az érzelmi kötődés kérdésének fölcserélésén alapul, szintén ezt a – nem csupán módszertani, de egyben felfogásbeli – differenciát hivatott megvilágítani. Vagyis épp e differencia látszatvoltát, amelyet Csalog persze nem ismer el teljes mértékben, hiszen a Lengyel-regény érdemeit szigorúan a fikciózus természetű széppróza határain belül jelöli ki. Mint írja: „Lengyel Péter arányválasztása a határokig jut, nagyon tanulságosan megmutatja a határokat, de nem lépi át azokat.”

Az a *fiction–non-fiction* szakadás azután, amely a kor külső, kritikai diszkurzusában (is) lejátszódik, Csalog és Lengyel viszonylatában mű-immanens, struktúraszervező problémává lényegül; esztétikai-poétikai vitájuk (akárcsak Lengyel későbbi *Rondójában*) a primer szépirodalmi szövegekben reinkarnálódik. Berkes Erzsébet – talán éppen a „szokatlanul nagy közönség” részvételével lezajlott írószövetségi est, az író társ és barát fölvezetője nyomán – különös érzékenységgel tapintott rá a Lengyel-féle írói magatartás („a megfigyelés objektivitása”) és a Bárán-típusú szereplői (világ)viszonyulás között fennálló szerves, a *Cseréptörés* szempontjából termékenyítő (s egyben irodalmi témává nemesülő) összefüggésre. „Az a lézengő típus – írja a ’79-es januári Kritika hasábjain –, amelyik a fikciónak látszó indítékot következetesen behelyezte a realitásba, nem a fikció felé vitte a megoldást, hanem a realitáshoz”.³⁷² Nem csoda hát, hogy a regény végén e meglepő doku-fikció értékválasztás eredményeként létrejött kölcsönös lefedettség, az a sajátság tudniillik, hogy az író mintegy „belevész”³⁷³ saját hősébe, explicit esztétikai krédó megfogalmazásához vezet:

„Az egész, persze, történet. Persze. Kezdetől fogva világos volt, öreg, hogy nem fogod azt hinni egy másodpercre sem, amint továbbhajtasz egy lapot, vagy új

³⁷¹ ISZLAI Zoltán, *Apátlan nyomozás = I. Z., A valóság közelében: Egy évtized prózái*, Bp., Kossuth Kiadó 1983 (Esztétikai Kiskönyvtár), 115.

³⁷² BERKES Erzsébet, *Csak okosan = B. E., Pillanatképek: Irodalmi bírálatok*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984, 228.

³⁷³ *Uo.*, 229.

kvarckristályt csúsztatás olvasókészüléked kék lemezére, hogy a tárgy, melyet a kezében tartasz, nem könyv, hanem egy darab hegyoldal Óbudán, Duna-part, zöld derengés, híd, tehervagon deszkája, harminc és feles beépítendő tarack, azóta kimúlt villamos a Kiskörútról, bőrfogantyú, neonkandeláber, benzinszagú autóbusz, hatodik emeleti garzonlakás vagy cigánygyerek piros csizmában. Történet. Másrészt: komoly, megbízható. Nem valami kitalált dologban lézengtél eddig. (Különben: kitalált történetek nincsenek.)³⁷⁴

Tisztán látszik, hogy ameddig Lengyel Péter elbeszélője a kitalált történetek létének általános tagadásával a fiktív és nem-fiktív narratívák közötti határvonal radikális eltörlését célozza, Csalog csupán a kritikai alapállás – jóllehet: „a hitelesség és a morális magatartás csorbája nélkül” történő – meghaladását ismeri el. Ez utóbbi tekintetében viszont a tőle megszokott szimpatikus szerénységgel kezdeményez önvizsgálatot: „nem ragadtam-e bele túlságosan a kritikai alapállásba?” – teszi fel a kérdést. Ám azt, hogy sajnos valóban beleragadt, elsősorban nem a hetvenes évek Csalog-portréi, e jól fölépített, korszerű szövegek tükrözik, sokkal inkább az a tény, hogy a szociografikus próza elkötelezettje képtelen túllépni a kritika kritikáján, s észrevenni a saját doku-portréinak hangkölcsonzó monológstruktúrája, illetve a *Cseréptörés Tűz-víz* című alfejezetének monológmontázs közötti narratív rokonságot. Míg a korai *Szvetter*, a *Kilenc cigány*, a *Gyökerek* vagy az *M. Lajos* szövegében a művészi nyelv – ez a sajátos poétikai szoftver – mintegy választóvízként strukturálja át, s teszi láthatóvá egyúttal az ábrázolt (természetes, azaz tisztításra, művészi újraalkotásra szoruló) életvilágbeli elbeszélői nyelve(ke)t-megnyilatkozás(oka)t a portré homofon diszkurzusában, addig Lengyel a báráni emlékezésfolyam háttérében álló tudatműködést ábrázolva vonja össze a korábban külön-külön megszólaltatott (vagy csupán jelzett-érezeltetett) elbeszélői szövegeket egyetlen, többszörösen fiktív portré monológjává. Miután az apja élettörténetét kutató fiatalember szemtanúk és sorstársak egész csoportját keresi fel és bírja vallomásra, lassanként egy emberré olvad emlékeiben a négy „adatközlő”, s az egykori közös életesemény utólagos narratíváiból az ő fejében-életében áll össze, s – kéredzkedik lassanként az Apa üres helyére – a rabközösség kollektív története.

³⁷⁴ LENGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 406–407. A regényből vett idézetek után közölt oldalszámok erre a kiadásra vonatkoznak.

„Nem tudta már, hogy mit melyiküktől hallott. Egy emberré olvadt a négy. Annak itta minden szavát. [...] Együtt jutottak előrébb, Rasszijszk városa, ezerkilencszáznegyvenhárom tele felé. Így beszélt körülbelül:

Harminc és feles beépítendő ágyúkkal álltunk ott. Elmondom, öregem, százötvenezer emberünk maradt ott, azért csináltuk végig, vagy nem azért, most már halljad, legyen meg.” (277–278)

Innentől azután oldalakon keresztül ezt a különös, a csalogi monológpróza műfaját idéző közös(ségi) hangot halljuk; s lassanként, e szimbolikus monológ kiáradása nyomán valamiféle kollektív, nemzedéki apa portréja rajzolódik ki előttünk.

Végezetül – visszatérve előző fejezetünk záró kérdéséhez – mondjuk ki: igenis van érdeklődés, mi több, fogékonyság Csalog módszertana iránt, jóllehet ez az érdeklődés – Lengyel alkatából adódóan – elsősorban technológiai utalás-kölcsonzés, egyfajta „narratív válasz” formájában jelentkezik; s csupán sajnálhatjuk, hogy válasza a *Gyökerek* és az *M. Lajos* szerzőjének – ugyancsak alkatából és gondolkodásmódjából adódóan – elkerüli a figyelmét. Olybá tűnik, ha a „doku-” és az „irodalmi” író egymást olvassák, szükségszerűen *alulértés* és *jobban értés* kettős áldozataivá válnak. Míg Csalog számot vetett a *Cseréptörés* kritikai tartalmaival, s jelezte a Lengyel-szövegnek „a regényidő és filmidő egyre képtelenebb besűrűsödés[éhez], rövidülés[éhez]” – mint kortársi trendekhez – való viszonyát, addig a *Cseréptörés* szerzője alkotó módon demonstrálta a csalogi monológpróza és az emlékezésfolyamat ábrázolásának prousti hagyománya között fennálló elemi kapcsolatot. Mindketten a sajátot keresték tehát az idegenben – tegyük hozzá: sikerrel! –, kölcsonös különbözőségük föltárásában önmagaságuk termékenyítő (egy valódi, összetartó írónemzedék számára nélkülözhetetlen) *egyediségét* tapasztalva meg. Ezzel pedig, ha csupán látensen is, de mindketten a Nádas-levél központi gondolatához kapcsolódtak:

„Több mint tíz éve már, hogy Bojtár Endre megfertőzött egy gondolattal, miszerint itt, ezen az igencsak tág földrajzi térségen, amely az Adriai tenger kék partjaitól a Balti tenger szürke partjáig terjed, minden másként érvényes, mint ettől nyugatabbra, északabbra és délebbre, a keletről nem is beszélve, ha tehát *itt*, azokról a történésekről akarunk beszélni, amelyek *csak itt történhetnek meg velünk*, akkor bizonyos értelemben még *a másságunk tudatát is el kell felejtenünk.*”

Csak az az ember önmaga, aki nem azért olyan, amilyen, mert mások másmilyenek, hanem azért mutatkozik mások között másnak, mert a saját adottságaival él.³⁷⁵

Csalog Zsolt 1978-as fölszólalásának telitalálatai és félreértései, barátja és saját művészetét érintő figyelmének vakfoltjai és ráfogásai mindenestül hozzá tartoznak a kor „külső” (akadémiai-zsurnálkritikai) és „belső” (művészi) diszkurzusához. Hű képet nem is kaphatnánk másként a *Cseréptörésről* – ahogyan születésének, fogadtatásának időszakáról sem –, csupán a mű címében is jelzett, s hatástörténetében is megfigyelhető nemzedéki játék eszközeinek, résztvevőinek és eredményeinek ismeretében. Megismerés és megismertetés e kettős célját szem előtt tartva rendezzük sajtó alá, s adjuk közre most, közel negyven évvel azután az ominózus írószövetségi bemutató után e tanulságos, szimptomatikus problémafölvetést.

³⁷⁵ NÁDAS, *Levél Lengyel Péternek... i. m.*, 189–190.

5. Tilos felszabadítás

Előzetes és utólagos megjegyzések a *Parasztregény* értelmezéséhez

„Amennyiben egy egyenlő létszámban vagy emberelőnyben játszó csapat játékos a saját térfeléről az ellenfél gólvonalán túlra lövi vagy üti a korongot, vagy az oda pattan róla, a játékot meg kell állítani és »tilos felszabadítást« kell ítélni.” (*Jégkorong szabálykönyv*, 2010, 460/b.)

E sorok szerzője 2011 és 2013 között mintegy ötven kisebb-nagyobb előadást tartott Csalog Zsolt írásművészetéről – s így természetesen az életmű eszmei-poétikai csúcspontját jelentő *Parasztregény*ről. Tette mindezt egyfelől a népművelés naiv lázában, de legalább annyira, ha nem még inkább saját „tudományos” érvrendszere, Csalog-képe finomításáért, az életmű szövegterében történő mind mélyebb elmerülésért, s végezetül azért a számtalan hasznos készítésért és visszajelzésért, melyekkel hallgatói ajándékozták meg. Az alábbi dolgozatban – kerülvén a személyeskedés veszélyét, s lehetőség szerint fenntartva a tudományos elemzés tárgyilagosságát – a jelzett hároméves periódus tapasztalatait kívánja összefoglalni, s ugyanakkor megfelelni az egyes órákon, vitaesteken és konferenciákon elhangzott kérdésekre, fölvetésekre is.

5.1. Paraszt – nem-paraszt

„A *Parasztregény* lapjain egy parasztasszony mondja el az életét” – foglalhatnánk össze egy kétségkívül bonyolult és szerteágazó regénytünemény „lényegét” a hetvenes évek kritikai nyelvén; s tán nem is tévednénk nagyot, hiszen valóban egy paraszt hangját halljuk, amikor az olvasás során belső fülünk számára hallhatóvá tesszük Csalog Zsolt szövegét. Eszter néni ugyanis „paraszt” – így mondja ezt magamagáról ő is, regénye címe is. Igaz továbbá, hogy (legalábbis az 1978-as első kiadásban) végig hősnőnk „beszél”, „mesél”, „vall” ismeretlen olvasóinak (s önmagának) mindarról, amiről beszélni lehet, de meg arról is, amiről – mint utóbb kiderül – hallgatni illene.

Az „életét” mondja – írjuk az imént –, csakhogy ideje volna tisztázni végre, mit is jelent, mit is takar egészen pontosan Eszter néni élete? Nos, akár az életvilágbeli adatközlőt (tehát Mohácsi Bálintné néprajzi pályázatokra beküldött önéletrajzi és falutörténeti írásait, valamint az íróval folytatott levelezését), akár a regényhőst (azaz Muharos Bálintné és Csalog Zsolt közös elbeszélését) tekintjük, meg kell állapítsuk: a szemünk-fülünk elé táruló epikus matériában meglehetősen biztonsággal tapintható ki öt nagyobb etap: egy rész *tradicionális paraszti munka*, egy rész *magánélet-történet* (*Régi Matvejek*, *Patonaiak* és *Idesapám*, *idesanyám* című fejezetek), egy rész *falusi magánélet* (Bálint bácsi, Zsófi néne), egy rész *megkülönböztető kaland* (polgári iskola, angliai út), s végezetül a teljes korpuszt átható és összetartó *tanyázási anyag* („Mer én amit hallottam a rígiekrül, azér azt megjegyeztem”³⁷⁶).

S mivel korábban elsősorban amellettt hoztunk föl érveket, hogy hősrünk valójában nem is „igazi” paraszt, ezúttal pont az ellenkezőjére kérdezzük rá. Mielőtt azonban a részletesebb kifejtésbe fognánk, idézzük föl legalább címszavakban korábbi ellenérveinket! Nem tősgyökeres paraszt Eszter néni – bizonygattuk –, hiszen az az epikus distancia, az a meglelt nézőpont, amely által önmagát és egzisztenciális problémáinak egy részét szemléli, majd nyelvbe önteni, történetté formálni igyekszik,³⁷⁷ az a képesség, melynek révén önmagát parasztnak láthatja, parasztnak nevezheti, s e foglalkozásnevet és társadalmi státuszt önként és dacosan vállalhatja (fel), már *ab ovo* döntéshelyzetet, egzisztenciális autonómiát, egyszóval *kétségtelen osztályfüggetlenséget* jelez. (A regény ettől természetesen még „parasztregény” marad, sőt: *válság*, *vállalás* és *vallomás* ontológiai triádjának felmutatásával, a parasztság létkérdéssé fokozásával s a hős egzisztenciáját emésztő identitásproblematika kifejezésének komplexitásával válik csak igazán azzá.³⁷⁸)

³⁷⁶ PR1, 27.; PR2, 28.; PR3, 21.

³⁷⁷ Állandó szemináriumi példánk: „Hát nekem, nekem meg ki fog megbocsátani? Azír amit nem is vitétem?!” – PR2, 484.; PR3, 344.

³⁷⁸ Anélkül, hogy hosszas teoretizálásba kezdenék, csupán megismétlem azon cikkek bibliográfiai adatait, amelyekről a korábbiakban heves vita folyt, s amelyekkel identitáskérdés és regényszerűség összefüggésének kérdésében érvelésemet alátámasztani igyekeztem. Paul EAKIN, *How Our Lives Become Stories: Making Selves*, New York, Ithaca, Cornell University Press, 1999.; Uő, *Living Autobiographically: How We Create Identity in Narrative*, New York, Ithaca, Cornell University Press, 2008.; Roland BARTHES, „*The Grain of the Voice*”: *The Responsibility of Forms*, Berkeley, University of California Press, 1991. (Ford. Richard HOWARD); Harold ROSEN, *Speaking from Memory: A Guide to Autobiographical Acts and Practice*, Staffordshire, Trentham Press, 1998.; Ken CORMIER, *Writing the Tape-Recorded Life*, *Auto/Biography Studies*, 2012, 2. sz. (Winter), 402–426.; Lars Ole SAUERBERG, *Fact in Fiction: Documentary Realism in the Contemporary Novel*, New York, St

Mármost mitől paraszt *mégis* Eszter néni?

Sajátságos válaszokat ad e fölvetésre a sokadszorra újraolvasott regény. Közülük az egyik – s minden bizonnyal a leghitelesebb – a *tanyázást* jelöli meg legfőbb bizonyítékként, mondván: ez a közösségi kommunikációs forma (ha tetszik: *műfaj*) hősnőnk esetében nem pusztán *része* az életmódnak, de maga szervesül életmóddá, s lesz ily módon az egyén önmagáról és a világról való gondolkodásának legfőbb strukturálójává. Mégis többször nekünk szegezték a kérdést: hogyan beszélhetünk egyáltalán regényről, ha nem is a hős áll a szóban forgó mű középpontjában, sokkal inkább mikrovilága, a falu, s így a könyv jószerivel ama szociográfiai riportokra hasonlít, melyeket tucatszám készített Csalog a Szövetkezeti Kutatóintézet, a Népművelési Intézet és más állami kutatóhelyek megbízásából.

Igen ám – igyekeztünk opponálni e meglehetősen széles körben elterjedt vélekedést –, csakhogy a népi nótafékéhez hasonló krónikás szerepet betöltő Eszter néni élete immár elválaszthatatlanul összefonódott közössége sorsával, s természetesen az annak közegül szolgáló paraszti emlékezet műfajával, a tanyázással is. Így lehet s lesz a személyközi (interperszonális) emlékezet terméke egyfajta internarratív (történetközi – mert történetek egymásutánjára tagoló) nagyelbeszélés. Ami tehát a *Parasztregény*ben első pillantásra a *kifelé forduló elbeszélő falusias anekdotizmusának* tűnik (s ami az is lehet példának okáért Mikszáthnál, kinek novella- és regényművészetében az elbeszélő[i] hang általában nem kötődik sem metaforikus, sem konkrét értelemben *egyetlen személy* egzisztenciájához), valójában a mű strukturális sajátága, a szöveg paraszt(i)ságának, paraszt voltának legfőbb bizonyítéka.

Ugyanitt szoktak rámutatni bírálóink arra az „aránytalanságra”, amely elemző koncepciónk általánosító gesztusának és a fölhasznált példaanyag mennyiségének összevetése nyomán – mint mondják – „nyilvánvaló”; arra a „tényre” tehát, hogy sajnálatos (mi több: „káros”) szűkítéssel éltünk, amikor kizárólag a *Paraszt maradtam* című fejezetre alapoztuk (a diszkurzív poétika nyelvén megfogalmazott) hipotézisünket.³⁷⁹ Éppen ezért – mintegy válaszul – most egy (a regény ontológiai építkezése szempontjából) „bevezető” fejezetnek számító szövegszakaszt választottunk ki tér, nyelv, emlékezet és műfaj összefüggéseinek felvillantására.

Martin's Press, 1991.; Bruce ROBBINS, *Lars Ole Sauerberg: Fact into Fiction*, *Modern Fiction Studies*, 1992, 2. sz. (Summer), 536.

³⁷⁹ „A diszkurzív poétika nyelvén azt mondhatnánk, hogy a *Parasztregény* – mint Eszter néni és Csalog Zsolt közös „története” – a vágy, a beszéd és a diszkurzus szubjektumai közti különbséget teszi láthatóvá” – állítottuk *A BRG-től a regényig* című tanulmányunkban.

5.2. Tér – történet – emlékezet

Nem vitás, hogy a *Legfontosabb a Tisza* címmel a Valóság 1975. évi 9. füzetében önálló elbeszélésként is megjelent írás eklatáns példája mindannak, amit Dull Andrea egy 2010-es tanulmányában lefektetett. „A környezetpszichológiai szakralitás azt jelenti – fejtegeti a Helikon folyóirat térpoétikai számának elemzője –, hogy az ember és az őt körülvevő szociofizikai környezet tranzakciója során az adott hely/dolog kiemelt pszichológiai jelentőséget nyer, beépül a személy identitásába. Ilyen értelemben a lélektanilag kitüntetett helyek/dolgok a szelf építőelemeivé, szerves részeivé válnak, az egyén/csoport rajtuk keresztül is meghatározza önmagát, és károsodásuk/elvesztésük gyászt eredményez. Ezeken a mechanizmusokon keresztül kedvelünk helyeket, tartjuk magunkat helyekhez tartozónak és fordítva, [...] és érezzük úgy, hogy a fontos társakon túl helyeink, tárgyaink is meghatároznak bennünket.”³⁸⁰

Már a *Régi Matvejek, Patonaiak* című nyitó fejezet végén, a hősnő otthonában őrzött családi ereklye, Mári néne „kaszlija” kapcsán bizonyítást nyernek a fenti sorok. Sőt, mint kiderül, a tárgyakhoz való érzelmi kötődés az öregedéssel – emlékezet és jövőbe tekintés arányának változásával – párhuzamosan egyre erősebb lesz: mind meghatározóbbá válnak a tárgyak szimbolizálta történetek. „[A]hogy öregszek, valahogy fontosabb nekem is mán az a rossz öreg bútor is, meg a sok történet rólluk” – vallja Eszter néni.³⁸¹ De helyszín és történés, tér és történet viszonyának, szoros egymásrataltságának határozott kimondása már jóval korábban, az általunk vizsgált Tisza-fejezet fölütésében megtörténik: „Én úgy gondolom, hogy a mi falunkba tán legfontosabb a Tisza. A nevünkbe is elől a Tisza van – TISZAtab –, meg hát itt minden csak a Tisza között történhetett, úgy körül vagyunk véve a nagy kanyartul.”³⁸²

És valóban: a folyó az egyéni és a közös(ségi) élet minden szegmensében domináns szerepet mondhat magáénak. Egyszerre szolgál ételül-italul,³⁸³ válik terepévé a

³⁸⁰ DULL Andrea, „*Vannak vidékek legbelül*”: *Környezetpszichológiai szakralitás a helyhasználatban*, Helikon, 2010, 1–2. sz., 228.

³⁸¹ PR1, 28.; PR2, 29.; PR3, 22.

³⁸² PR1, 29.; PR2, 30.; PR3, 23.

³⁸³ „Húslevest, bablevest nem is főzünk másba, ha lakodalomba szakácsasszon vótam is, mindig Tiszavizet hozattam főzni. De rígen azt is ittuk. Ha zavaros vót is, lehiggadt oszt megittuk.” – PR1, 29.; PR2, 30.; PR3, 23.

szórakozásnak,³⁸⁴ nyújt módot a tisztálkodásra és a fürdőzésre,³⁸⁵ testesíti meg az „egyszerű ember” számára az esztétikumot,³⁸⁶ képez örök beszédtemát,³⁸⁷ jelent gyilkos veszedelmet,³⁸⁸ s lesz – mind Eszter néni művészi megjelenítésében, mind a Csalog-regény értelemszerkezetében – *az emlékezet áramlásának metaforájává*. Az alábbi részlet – történet és történelem sajátos viszonyán túl – azt mutatja meg, hogyan alakul ki a hagyományozódás nyomán a kultúra, s hogyan lesz a tradícióból regény, azaz: miként válik a „szájru szájra” szálló közösségi történetkincs *egyetlen személy* sors történetének integráns részévé:

Azt én csak idesapámtul hallottam, hogy ezernyócszáz hetvenhatba vót itt nagy árvíz. Akkor begyött a faluig a Tisza, itt a társulati hivatal előtt fogták a halakat az úton, gyönyörű nagy halakat, akkor mindig halat ettek! [...]

Akkor, hetvenhatba törtínt, hogy Szapári gróf hitta Kúnhegyest is, segítsen az árvizet fogni. Aszt azt üzente vissza Kúnhegyes, igyák csak meg a tabiak, az övüké. De olyan mírges lett erre Szapári gróf, hogy Taksonynál átvágatta a gátat. Aszt szaladt a víz Kúnhegyesnek! Úgy hogy űk egy nappal hamarább vízbe vótak mint Tab. Lefutott a Mirhón Kúnhegyesnek az árvíz, elment egész Karcagig, Kisújszállásig, csak úgy fordúlt meg vissza Tabnak. Megüzente Szapári, hogy ezt meg nekik küdi, igyák csak, ez az ű porciójok.³⁸⁹

Még izgalmasabb s (a milleri esztétikát tekintve³⁹⁰) még korszerűbb elméleti fölfedezést rejt a '88-as árvizet tárgyaló szakasz, amennyiben az adatközlő-elbeszélő három tényező – (1)

³⁸⁴ „Szórakozásra is a Tiszapart vót nekünk. Ott sétáltunk a Tiszagáton, nyócan-tízen egycsapatba cimborák, összefogtunk azt mentünk, a fiúk meg gyöttek utánunk, űk harmonikáztak, mink énekeltünk!” – PR1, 30.; PR2, 31.; PR3, 30.

³⁸⁵ „Az uram nem szerette Akolhátat, de én meg nagyon. Jó föld is vót, szerettem benne dógozni, meg szerettem azt is hogy remek Tisza vót ott, meg is fürdhettünk kapálás közbe.” – PR1, 31.; PR2, 31.; PR3, 24.

³⁸⁶ „Meg, hogy mindig ott vót a Tisza, az engemet úgy gyönyörködtetett! Csak nagy dísze, szépsége vót Tabnak a Tisza, mindenkípp!” – PR1, 32.; PR2, 33.; PR3, 25.

³⁸⁷ „De a Tiszáru különössen sokat tudott, mer legnevezetesebb is vót, meg ahogy az Ármentesítő Társulatlánál vót ő fuharos, ott ugye mindig a Tiszáru folyt a szó, meg mindig be vótak űk fogva kisenlítbe, ha gyött a Tisza.” – PR1, 34.; PR2, 35.; PR3, 26.

³⁸⁸ „Nahát aztán nem kellett annak árvíz se: sokat megölt a Tisza.” – PR1, 38.; PR2, 38.; PR3, 28.

³⁸⁹ PR1, 33.; PR2, 33–34.; PR3, 25.

³⁹⁰ Vö. J. Hillis MILLER, *Ariadne's Thread: Story Lines*, New Haven, Yale University Press, 1992.

a saját deiktikus gesztusa révén megjelölt térpont, (2) az általa elbeszélte emlékezet és (3) a nyelvére talált vallomás – összekapcsolásával magát a szöveghelyet avatja emlékművé:

„Nyócvannyócba vót a másik víz, akkor is megszaladta a falut. Akkor nállunk szakadt át a gát. Ennek még emléke van máig: Ahun akkor a tótis kiszakadt, ott lett egy nagy forgó, egy mily gödör, de abbul a mai napig se szárad ki a víz. Kisján koromba még nem láttuk soha a fenekit, de azután száraz esztendők gyöttek, pár nagyon aszályos év, jól be is van rakódva mán, tele van káka-sással nyöve – öt-hat éve láttam, mán csak kötísig író gödör vót. De ha egyeb nem, egy kis tocsogó most is van a helyyin.”³⁹¹

De hozhatnánk más megvilágító példát is annak alátámasztására, hogy a *Parasztregény* írója a maga-korabeli s a mai („kortárs”) poétikákhoz mérten is aktuális nyelv- és szövegelméleti problémacsomókat tapogató ki adatközlő-hőse életmondásában. S amennyiben tartjuk magunkat az elképzeléshez, mely szerint a regényíró egyik lehetséges küldetése éppen abban áll, hogy az emberi tudatműködés nyelviségének egyedi és általános sajátosságait modellezze (jelenítse meg a maga egyéni hangnemében és vonalvezetésével), úgy az alábbi részlet kiemelését és művészi földolgozását (megszövegezését) sem tekinthetjük egyébnek *par excellence* írói munkánál:

„Ahogy a temető fele megyünk, ott is van egy nagy gödör, azt úgy híjuk, hogy Balog-Tisza. Hogy mér Balog-Tisza – nem tudom, ezt valahogy sose kérdeztem kiskoromba, most meg mán nincs kitül.”³⁹²

Jelölő és jelölt tehát megvan – rögzíti Eszter néni nyomán az író –, csupán a *jelölés története* hiányzik. Ez utóbbi tény azonban még ebben a deklarált formában sem akadályozza meg az adatközlőt abban, hogy továbbra is ragaszkodjék az etimológiai értelemben ismeretlen, de néprajzi értelemben nagyon is ismert (hiszen közszáji) eredetű, s ezért a saját (közösségi) kultúra igenlő megélésével-átélésével automatikusan elfogadott jelölőhöz.

³⁹¹ PR1, 33–34.; PR2, 34.; PR3, 26.

³⁹² PR1, 34.; PR2, 35.; PR3, 26.

5.3. Regénytéma és főszerep

Ha újraolvassuk a regény fogadtatástörténetének főbb dokumentumait, meg kell állapítsuk: regénytéma és főszerep az a két alapvető kérdésirány, amelyhez az értelmezői meglátások s az érdemi kritikai reflexiók túlnyomó része kapcsolódott. Hogy ez így alakult (így alakulhatott), természetesen nem a véletlen műve. Az esztétikai értékelés, a műelemzés ugyanis – irodalomértésünk hagyományait s jelenlegi viszonyait tekintve – aligha nélkülözheti az alapos műfajelméleti számvetést. Amivel önmagában nem is volna gond, ha elemzőink nem az egyes műfajok esztétikai vagy ontológiai definiálásán fáradozó metaszövegek premisszáit tekintenék egyedül mérvadónak; vagyis: ha egy adott alkotást nem műfajideológiai preconcepciók jegyében marasztalnának el vagy emelnének piedesztálra.

Márpedig a kritikusok egy része (miként a mai olvasók – s így hallgatóink – többsége is) a szociografikus riportázs és a regény – esztétikai értelemben „végzetes kimenetelű” – karamboljára alapozta a *Parasztregény* regény voltának tagadását. Számtalanszor citáltuk már Bata Imre 1978-as írását, de idézhettünk volna nyugodt szívvel másokat is: a képlet kísértetiesen hasonló. Addig hiteles és egységes a *Parasztregény* – állítják számosan –, amíg Eszter néni ki nem lép falujából, míg el nem hagyja nyelvi és szociokulturális értelemben vett pátriáját. S mindez – legalábbis első ránézésre – logikusnak is tűnik, hiszen a felületes szemlélő számára meglehetősen egyszerűséggel különválasztható „regénytéma” és „körítés”: az a fajta epikus matéria, amelyet ideálisnak vélünk egy regényszerű elbeszélés megalkotásához, attól a szociális-kulturális tematikájú szöveganyagtól, amely állítólag oly szoros rokonságot tart a szociográfiák topik-állományával.

Szilágyi Miklós – igaz, ellenkező előjellel – így sommázza a maga álláspontját:

„Muharosné »nagy sztorija«: János fia disszidálása, Angliában bekövetkezett halála, s a saját utazása a halott fiú emléke nyomában. Könnyű lenne élményanyagában »atipikusnak«, szerkezetileg túlméretezettnek minősíteni ezt a több fejezetnyire duzzadt epizód-láncolatot. Azt is szóvá tehetnénk, hogy megváltozik az elbeszélés módja: alig-alig enged Muharosné az asszociációknak, görcsösen ragaszkodik a kronológiához. Vagyis már-már leválik – leválasztható – a »műegészről« a regénynek az a része, mely a legszabályszerűbb epika. Csalog azonban ismeri-tudja, hogyan gondolkodik-érez egy parasztasszony, s ha elbeszél, mit *akar* elmondani. Tudja, hogy e nélkül a »nagy sztori« nélkül Muharosnének »nincs miről beszélnie«. Ez az élet, tehát »ez a regény«. Az élettörténet, a

családtörténet, a falurajz – mindaz, ami másnak érdekesebb, hiszen egy múltba süllyedt világ hiteles dokumentuma – *ennek a regénynek értelmező-magyarázó bevezetője csupán.*³⁹³

Csakhogy a *Parasztregény* nem enged az ilyen és hasonló (le)egyszerű(sítő) distinkcióknak! A figyelmes olvasó számára egy pillanatra sem lehet kétséges: a mű egyetlen szakasza sem tekinthető szimpla „tölteléknek”, pláne fölösleg(es)nek! És bár a magunk részéről nem „választanánk le” (merthogy nem is hisszük leválaszthatónak) a „nagy sztori”-ról a környező fejezeteket, azért Szilágyi „bevezető” terminusát mégiscsak használhatónak ítéljük, s mint ilyet megőrizzük, lévén – amint az a későbbiekben részletesebben is kifejtésre kerül – mind a regénytéma, mind a főszerep tekintetében szerves metaforikus fejlődést vélünk fölfedezni, melynek csúcspontján egyértelműen Csalog Zsolt (az „odaértett” író és ember) áll.

Most, visszatérve kiindulópontul választott fejezetünkhöz, nézzük meg közelebbről a főszerep alakulásának első fázisát! Amint azt Eszter nénitől megtudjuk: abban az időben, amelyre édesapja kapcsán visszaemlékezik, Tabon „mindíg a Tiszáruul folyt a szó”, azaz a korabeli (ha tetszik: az *ábrázolt*) tabi valóság főszereplője a Tisza volt. Most (az elbeszélés pillanatában) persze már nem az; a regényben ellenben – narráció és írás gesztusai révén – ismét (igaz, immár egészen másfajta) főszerephez jut a folyó, amikor tér, történet és emlékezet hármass metaforájává avanzsál. S e szerepét meg is őrzi mindaddig, amíg Eszter néni ki nem lép faluja világából. Szinte magától értetődik, hogy Angliában a Tiszának már sem az elbeszélés szociografikus síkján nem lehet különösebb jelentősége, sem a sorstörténeti emlékezet készítőjeként nem juthat többé szerephez – már csak azért sem, mert ekkorra tér, történet és emlékezet (a bevezető fejezetekben tapasztalható) egysége menthetetlenül fölbomlik. Így örökölheti meg az angliai utazást elbeszélő fejezet annak az újságcikknek a címét, amely Eszter néni és kísérelője kinn tartózkodásáról tudósít, s így kerülhet az elbeszélés sorai közé a cikk egy-egy bekezdése.³⁹⁴

Az angliai utazás megítélése, legalábbis a főszerep tekintetében, meglehetősen egységes, s magunk is hajlunk reá, hogy elfogadjuk: ez a „nagy sztori” voltaképpen regény a regényben, ahol a főhős kétséget kizáróan Eszter néni, „a világot járt parasztasszony”. A kérdés inkább az, hogyan alakul a főszerep sorsa az angliai epizód részletezése *után*? A regénynek ugyanis nem ez az egyetlen, végső katarzis-pontja, sőt még csak a vége sem.

³⁹³ SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 29.

³⁹⁴ *Hungarian Visitors Come to South Kirkby*, South Yorkshire Times, August 29th 1964.

Szerencsére nekünk, mai olvasóknak s a szintézis igényével föllépő kortárs irodalmároknak (szemben a hetvenes évek közvetlen recepciójának szerzőivel) már megvan a lehetőségünk arra, hogy egymás után, sőt akár párhuzamosan olvassuk a két *Parasztregényt*, s kettős olvasmányélményünk nyomán születő értelmezésünkben egyetlen műalkotás belső történetét rajzoljuk ki.

Fentebb már jeleztük, hogy a '78-as első kiadásban egyedül Eszter néni „beszél”, „mesél”, „vall” – ezzel pedig arra engedünk következtetni, hogy a második kiadás esetében nem ez a helyzet. S ha így tettünk, helyesen jártunk el. Mert bár a *Jegyzetek a Parasztregényhez* című záró fejezetben – az első kiadás végére biggyesztett *Utószó* című szövegmontázshoz hasonlóan – az írás szubjektuma, azaz a „Csalog Zsolt” nevű író-alakmás jut szóhoz, a két – első pillantásra hasonló (magyarázó-referencializáló) funkciójú – fejezet látszati rokonságánál sokkal fontosabb a kettejük közti különbség, amely leginkább a két kiadás együtt-olvasásában ragadható meg. Míg ugyanis a '78-as *Utószó*ban mindössze egy levél erejéig jut szóhoz az „író”, s akkor is maximálisan a választott műfajhoz igazodik, azaz nem szól (ki), nem beszél (el), nem vall sem magáról az írásról, sem az elkészült regényről, addig a '85-ös *Jegyzetek*ben már közvetlenül fordul az olvasóhoz – ha másért nem, hát azért, mert ekkorra mind Eszter néni, mind Bálint bácsi (adatközlő-modellje) réges-rég halott.

Ám függetlenül e műfaji és narratológiai differenciától, azért az 1973. május 10-re³⁹⁵ datált *Utószó* „Zsolt”-ja és az 1974–84³⁹⁶ között született *Jegyzetek* „Csalog Zsolt”-ja mégiscsak ugyanarra a jelöltre mutat: arra az *implikált szerzőre*,³⁹⁷ aki e két megnyilatkozása révén (előbb alig észrevehetően, majd mind tudatosabban) beleírja a *Parasztregény*be saját alanyiséga történetét. Hogy az *Utószó* nem pusztán magyarázó-referencializáló funkciót hivatott betölteni, abból látszik igazán, hogy a második kiadásban is benne marad – ráadásul „eredeti helyén”, változatlan szöveggel –; csupán a címe változik *Kedves Zsolt!*-ra. S ami a legbeszédesebb: a tartalomjegyzék szerint '78 és '84 között született magnós felvételek eredménye, a *Bálint, Bálint, Bálint!* fejezet az életvilágbeli történések időrendjében követi az átnevezett levélmontázst, végül pedig a *Jegyzetek* zárja a sort, amely (eredeti céljának megfelelően) egyfajta kettős nekrológgént funkcionál³⁹⁸ – a regényhős alanyiségát tápláló forrás kiapadásának (Eszter néni halálának) jelzésével mintegy meghirdetve a regényfolyam(at) végét is.

³⁹⁵ PR1, 440.

³⁹⁶ PR2, 636.

³⁹⁷ Vö. Wayne C. BOOTH, *The Rhetoric of Fiction*, Chicago, University of Chicago Press, 1983², 431.

³⁹⁸ Csalog Zsolt levele Máti Liviának, 1984. szeptember 22. (OSZK Kt. Fond 445/1114/2.)

Az implikált szerző története tehát (ha egybe nem is esik, azért) összekapcsolódik a narratíva genezisével, a regény születés- és kiadástörténetével. Ezt hivatottak hangsúlyozni a második kiadás két utolsó fejezetének címei mögött, zárójelben föltüntetett évszámok is. A tartalomjegyzék ily módon a regény értelemszerkezetének a szépirodalmi művek esetében szokásosnál messze hangsúlyosabb része lesz, amennyiben megmutatja, hogy a szóban forgó fejezet nyersanyagának begyűjtése (az *orális* elbeszélés) és a kész szöveg (az *írott* elbeszélés) megszületése körülbelül mikorra tehető – ezzel is segítve a regény diszkurzív szintjén (szintjein) történő olvasói tájékozódást.³⁹⁹

5.4. Elbeszélés-szerkezet

Míg egyfelől azt kívánta hangsúlyozni az író, hogy az úgynevezett „igaz történetek”-nek milyen mélységes-mély tradicionális-szociokulturális beágyazottsága, milyen nyelvi-formai fölépítettsége, s milyen műfaji hagyományozódási lehetőségei vannak, addig az írásképpel (a gondolatjelek és bekezdések rendszerével) ugyanakkor létrehozta annak látszatát, hogy szabályos elbeszéléssel, szabályos elbeszélő szerkezettel van dolgunk. Vegyük példának az alábbi szakaszt:

Szokás vót az is: ha jány megesett, ment a Tiszának. Egy Zsíros-jány vót illyen, az is így vígezte. Meg Kalapos Margitot tudom, rólla nóta is vót:

Szíp Kalapos Margit lement a Tiszára,

Telemérité kannáját, letette a partra.

Kiment a testvérje, nem győzte benn várni,

– csak eddig tudom, nem emlékszek tovább. A nővire megvan most is Kalapos Margitnak, de restellem tüle megkérdeni, hogy van a vége.⁴⁰⁰

³⁹⁹ S bizony el is kél ez az aprócska segítség: elegendő Michael Short – kissé leegyszerűsítő – tipológiájára utalnunk, mely szerint a prototipikus epikai szövegben mindjárt három diszkurzív szint figyelhető meg: az egyiket az író és az olvasó, a másikat a szereplők, a harmadikat pedig a narrátor és címzettje közötti diskurzus képviseli. (Vö. Michael SHORT, *Understanding Texts: Point of View = Language and Understanding*, ed. Gillian BROWN, Kirsten MALMKJÆR, Alastair POLLITT, John WILLIAMS, Oxford, Oxford University Press, 1994, 172–175.)

⁴⁰⁰ PR1, 38–39.; PR2, 39.; PR3, 29.

Noha a szedés világossága révén pontosan érzékeljük a kijelentésegységek műfaji és stílári határait, az emlékezet töredékessége végül mégiscsak szembefordul az íráskép teljességével és szabályosságával. A kurzivált nótaszöveg megszakad, a regény pedig azonnód el is hagyja az önmagában érdektelen forrást, s közvetlenül a hős reflexiójára fókuszál – ezzel is hangsúlyozva, hogy az emlékezet nem magnó, Eszter néni művészete pedig nem adatközlői témareprodukció, hanem emberi-művészi reprezentáció.

Végző soron persze meg lehetne tudni a nóta végét – érzékelteti hősünk –; a kérdés csak az: *minek*, ha egyszer nem ez a népköltési szöveg a fontos, hanem az azt adoptáló vallomás, melyből kiderül Eszter néni viszonya beszéde tárgyához: ama sajátos idegenkedés („restelkedés”), amelyről Kalapos Margit nővérének faggatása kapcsán beszámol. Mi több: úgy tűnik, éppen ebben a különbségtételben érhető tetten a folklórtudomány és a szépirodalom szövegkezelési stratégiája közötti differencia, az a tény tudniillik, hogy az író számára sokszor fontosabb, mit *nem tud* az adatközlő, amennyiben határozottabb megvilágításba helyezi *őt magát*, még ha a korszakot (a „világot”), amelyre emlékezik, homályban is hagyja némiképp.

Megállapítható tehát, hogy a folklórgyűjtések dokumentációjának helyére a *Parasztregényben* az egyéni emlékezet töredékességének sorstörténeti hűségű, ábrázoló lenyomata lép. De térjünk vissza még egy pillanatra a szerkezet zártságának és rendezettségének kérdéséhez! Az alábbi példaszövegen az interperszonális élőbeszéd faktikus nyitottságának s az önmagába záródó írásbeliség formakultúrájának összefonódását igyekszünk szemléltetni.

Idesapám jól tudta ezeket a rígi dógokat, az árvizeket különösen, ő ugye hetvenkilencbe született, a nyolcvanas árvizet má gyerekkorba átélte – hát a hetvenhatosra ő is csak hallott, de ő nagyon jól megjegyezte így a rígi dógokat, azt elmesélgette nekem. Oo, még rígebben történeteket is, mer a hatvanhármas nagy ínséget emlékszek ahogy mesélte, hogy [meleg tél vót, nem vót se fagy, se hó egy szem se, nem zsírozta a hó a földet, azt nyáron se lett egy csepp eső se, meghasadozott a föld, nem vót mező, *kipusztúltak a jószágbul is, szedték a ríten a gyikintüvet, azt ették, de maj meghaltak íhen*] – így beszélte idesapám. De a Tiszáru különösen sokat tudott, mer legnevezetesebb is vót, meg ahogy az Ármentesítő Társulatnál vót ő fuharos, ott ugye mindig a Tiszáru folyt a szó, meg mindig be vótak úk fogva kisenlítbe ha gyött a Tisza.

Mesélte idesapám: [Ezelőtt ha felgyött a Tisza, a túlatiszaiak mindig megkísérelték, hogy átvágják a gátunkat. Mer akkor ugye megmenekül az az ódal a víztől. Egyszer is éjjel három súlyi ember gyött át ladikon csákányokkal, hogy megbontják a tötíst. De őrség vót ugye, *nagyapámék* kinn ícakáztak puskával, egyik őr leste mán űket, várta mán hogy kikötnek. Aszt ahogy lípelt ki az első, egycsapásra agyonvágta Mónus Kis Jakab, a másikat meg beletaszította a Tiszába, azt elvitte a víz. A harmadik tudott csak visszamenekülni. Az isten se fogta érte törvínbe Kis Jakabot, nem kérte számon senki se.] Jakab bácsit ismertem is még kisján koromba – mutatta idesapám hogy [na ű vót] –, de nagyon öregnek mán.⁴⁰¹

A citátum jelentős része egyes szám első személyű narrátori szólam – e tekintetben tehát alig különbözik a regényszöveg egészétől. A szögletes zárójelbe tett mondatok-mondatforgácsok ellenben *akár* idézett monológként is olvashatók. Csupán a kurzívval szedett szakaszok figyelmeztetnek, hogy még a „Mesélte idesapám” fölütéssel s kettősponttal kezdődő szekvencia sem vegyítisza idézet: az is a tanyázó-adatközlő nyelvén és monológján átszűrve tükröződik a prózában. Az első kijelölésnél persze okoskodhatnánk úgy is, hogy a „kipusztultak”, a „szedték”, az „ették” és a „meghaltak” igék többes szám harmadik személye az *akkori* emberekre utal, azaz *általánosságban* vonatkozik a falu egykorvult közösségére. A második zárójelezésünkől vastaggal kiugratott első szám első személyű „nagyapám” szó azonban valószínűbbé teszi, hogy már az első esetben is *aktoriális* és *auktoriális* szólamok egymásba játszatasáról, hullámzásszerű váltogatásáról, keveréséről van szó. Amely technikának – föltéve, hogy a tanyázási elbeszélő retorikai pozícióját vesszük alapul – minden bizonnyal az elhangzottak hitelesítésben, a szó garanciájának szavatolásában is fontos szerep jut, amennyiben hangsúlyozza, hogy az előadó – miközben nyilvánvalóan rövidíti, tömöríti, saját elbeszélésének struktúrájához (annak fölvezetés–kifejtés–csattanó szerkezetéhez) igazítja mondandóját –, egykori szem- és fültanúként szinte szórul szóra idézi egy másik személy kijelentéseit. Ez utóbbi föltételezést támogatja az aláhúzással jelölt szekvencia is, amely egyszerre érthető a hallgatóságához (természetszerűleg nem a roffiakhoz, inkább az íróhoz s a leendő olvasókhöz) címzett magyarázó kiszólásként, de ugyanúgy az idézett apai monológ részeként is – szintén didaktikus funkcióban.

⁴⁰¹ PR1, 34–35.; PR2, 35–36.; PR3, 26–27.

5.5. Interferencia és katarzis

Még sokkalta élesebben jelentkezik elbeszélés-*mondás* és elbeszélés-*írás* strukturális különbségének problémája a *János elmegy* című fejezetben, amikor *tanyázási alkalom* és *regényfejezet*, *történetiszöveg* és *szövegszedés* stratégiai versengésének, teremtő interferenciájának lehetünk szemtanúi. A szoros olvasás során mind világosabban érzékelhető például, hogy az angol cikkrészletek és az első János-levelek a regénykoncepció szempontjából még szervesen, de már a tanyázás koncepcióját tekintve szervesen kapcsolódnak a vallomás nyelvi anyagához. Nézzük csak meg figyelmesebben a következő részletet:

Hát maradt akkor minden ahogy vót. Oda vót Jánoskám munkán, Pesten, Sztalinvárosba, ritkán gyött elő, kevés vót a kimenő, meg sokba gyött az utazás.

Kedves Szüleim! Kívánom, hogy ez a levelem a legjobb egészségben találja magukat. Én is jól vagyok csak egy kicsit fáradt és állandóan álmos vagyok. Azért van ez mert már lassan egy hónapja hogy minden vasárnap is 14–16 órát dolgozunk naponta. Túlórázunk mert rengeteg a munka. Reggel 6-kor kelünk és este 11–12 óra mikor végre haza megyünk. Nincs időm semmire sem. A csomagot nagyon szépen köszönöm jó volt. És megköszönöm a jó Istennek hogy ilyen áldott jó szülőket adott – –

Sokba gyött vóna az utazás, csak írogatta akkor a gyönyörű leveleket haza.⁴⁰²

Tisztán látszik: az esztétikai tudat (vagy ahogy korábban neveztük: a „nyelvi-poétikai szoftver”) működése nyomán sajátos *megszakítottság* áll elő: a dokumentum idegen testként ékelődik az elbeszélés szövetébe – keretes átkötésre, színpadias végszóismétlésre kényszerítve az írott szöveg hősét. (Nem csoda hát, hogy a fejezet fölépítése végül alig különbözik az *Utószó* levélmontázs-szerkezetétől.)

Mindennek természetesen az ellenkezőjére is találunk precedenst. Így például a *János Angliában* alábbi szakaszában éppoly szervesen illeszkedik a levélszöveg a tanyázás-koncepcióba, mint az írott elbeszélésbe. S noha sortörés és kurziválás ezúttal is jelzik a két

⁴⁰² PR1, 319.; PR2, 329.; PR3, 234.

szólam közti szerkezeti differenciát, az idéző forma és a gondolatjeles kapcsolás ideális gördülékenységet kölcsönöznek a szóban forgó szekvenciának.⁴⁰³

„*Drága Édesapám! Szívből jövő szeretettel kívánok kellemes karácsonyt és boldog újévet! Szerető fia János*”

– ez nekem nagyon szíp, havas karácsonyfa, de ezüsfestékkel nyomtatva. Ez nekem a legszebb, pedig sok szíp van!⁴⁰⁴

Ám e két rövid citátum, túl a műfaji stratégiák birkózásán, kiválóan alkalmas annak szemléltetésére is, milyen nehézséget jelent az *írói-elbeszélői* és az *előadói-elbeszélői dramaturgia* érzéki összehangolása. Mert azt bizony be kell lássuk: a regény esztétikai célját jelentő katarzis csakis e két fenomén gyümölcsöző együttműködéséből sarjadhat ki. Csalog vállalkozásának jelentőségét érzékeltetendő, nézzünk mindkettőre egy-egy példát!

A *János Angliában* című fejezet megalkotásakor az író kiváló érzéssel avatja *felütéssé* a „Nem tudhatom máig se, mir ment el János” kezdetű szekvenciát; majd az első levéldézetet úgy választja meg, hogy abban a kontamináció és transzformáció eredményeként létrejövő irodalmi szöveg fő esztétikai értékhozója, a titokmetafora másik tagja is benne legyen: „Az okot majd ha haza tudok menni akkor megmondom, hogy miért jöttem ki – –” Ez utóbbi helyen ráadásul (nyilván az introitus–exodus dialektika kedvéért – mindenesetre egyfajta keretet képezve) éppen *zárlat*-pozícióba kerül az utazási okra történő hivatkozás.

Eszter néni hasonló merészséggel és megfontoltsággal él a tanyázás adta dramaturgiai lehetőségekkel – s e narratív „manővereit” portréírója nem pusztán megőrzi és visszatükrözi (láthatóvá teszi szövegének felületén), de többnyire a kompozíció tekintetében (a koncepció mélyszerkezetében) is érvényesíti őket, mondhatni: idomul hozzájuk. A *Hungarian visitors* című fejezetből idézek – különös tekintettel a gondolatjellel hátravetett autoreflexív kitételre:

⁴⁰³ Tegyük hozzá: ez az a mesterségbeli tudás, amelyet Csalog a kilencvenes években tartott szemináriumi óráin elsőként kívánt átadni tanítványainak. Mint mondotta: sok más mellett épp az egyik legfontosabb eszköz, a gondolatjel használatára „nem tanít meg a középiskola”. „Úgy gondoltam – emlékezett vissza Németh Gábor, a Magyar Napló munkatársának mikrofonja előtt –, hogy egy »alapkézirat« módosulásait tanulmányozhatnánk. [...] hogy az interpunkció megváltoztatása milyen hatásokat eredményezhet, eltérő hatások érdekében milyen kompozíciós átalakítás volna lehetséges vagy mondjuk milyen eljárásokkal tehető dramatikusabbá egy szöveg.” – NÉMETH GÁBOR, *A tanítható ismétlése: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Napló, 1991, 16. sz. (november 29.), 4–5.

⁴⁰⁴ PR1, 331.; PR2, 341.; PR3, 242.

A repülőgépen nagyon jól éreztem magam, vígtelenül jól. Én ültem az ablakho, nizegettem ott kifele. Mondták hogy ne nizzek ki, nehogy szidüljek, de csak níztem ki. Maj nem nizek ha szidülök! De nem szidültem. Hazafelé csak – *de az majd később gyön.*⁴⁰⁵

Alkalmazkodásról beszéltünk az imént, s máris visszakoznunk kell – legalábbis részben –, hiszen a *János Angliában* végén éppen a tanyázó dramaturgiájával való írói ellenszegülés válik jelentéssé. Figyeljük csak meg: a fejezet végén a hős egy saját, „élőszóban” ismertetett tartalmú levelére hivatkozva zárja vallomásának eme szakaszát („De erre a levelemre már nem gyött válasz.”). Az író viszont – a tanyázás (persze szintén „csak” modellezett⁴⁰⁶) dramaturgiáját mintegy felülírva – még odailleszt a végére egy csokornyí részletet János leveleiből. S ezzel az öt szakaszból álló levélmontázzsal a tanyázás-katarzis helyett (vagy *mellett* – azt kiegészítendő) immár a regény-katarzis szolgálatába állítja a fejezetet.

Hogy mindez nem pusztán légből-kapott föltételezés – kiragadás és belemagyarázás eredménye –, sokkal inkább egy tudatos tendencia felismerése, arról, ha más nem, a regény vége biztosan meggyőzi kétkedő olvasóinkat. Hiszen a *kállató*-metafora – mint a művészi üzenet és a regénystruktúra közös komponense – nem állít s példáz egyebet, mint azt a félreérthetetlen és megkérdőjelezhetetlen tény, mely szerint *sem a modellezett diszkurzus, sem a modellező diszkurzus nem válhatna (s nem is válik) láthatóvá önmagában*: a regény sem lehetne regény a tanyázás hősenek egzisztenciális problémája nélkül, s a tanyázás sem válhatna soha az írásbeli kultúra szövetének szerves részévé (hogy így örökítse át önnön lényegét) a próza nagyműfajának nyelve és ontológiai karaktere nélkül. Igaz: végül mégiscsak az irodalom (leg-„fajtalanabb”) műfajának rendelődik alá az élőbeszéd művészete, amikor zárlettá egy *egyszeri* tanyázás kadenciája lép elő – a hős monológjának „reflexív hatósugarát”, „vonakoztatási keretét” kiterjesztve a teljes (illetve épp eme gesztus révén teljessé váló) regényszövegre:

Mit mondjak a vígire?

Amit a kállatóba mondtak a vígin, azt mondom én is.

⁴⁰⁵ PR1, 366.; PR2, 375.; PR3, 265–266. (Kiemelés tőlem – S. M.)

⁴⁰⁶ Ne feledjük: Eszter néni nem „egy az egyben” fejezeteket mondott magnóra, így természetesen ez a záró mondat is az író által fölszecsckázott első lejegyzés alapján – *utólag* – megformált kadencia!

Ahogy a lakodalom vót, utánna való nap visszamentek mégegyszer a vendígek, összegyűltek újra a lakodalmas házho – úgy mondták: megyünk *kállátóba*.

– Na meggyöttünk kállátóba! Mi kár esett komámasszony?

– Mit tudom én, – azt mondta rá a háziasszony – kérdjék meg a menyasszonyt!

Na ott lebzseltek még akkor egész nap, segítettek összerámolni, az asszonyok mosogattak, sepregettek, az emberek borozgattak, beszélgettek, ha kedvök vót még visszahíttak egy-két cigánt is, múlatgattak még, ott tanyáztak estig. Estefeledt a gazdasszony – jó fáradt vót ű is akkorra! – aszondta nekik:

– Nahát most má hagyják abba, aszt menjen el mindenki haza mer fáradt.

Adjon az isten nyugodalmas jóicakát.⁴⁰⁷

Persze, ez a tökéletesnek látszó írói megoldás is kiteszi a maga műfajelméleti kérdőjeleit. Jogosan merül föl, példának okáért, hogy vajon miként született meg az az életvilágbeli szöveganyag, amelyhez a fenti szakaszban a modellezett diszkurzus szülőatyja hűséges volt/maradt? (Merthogy ne feledjük: a „doku” – legalábbis a csalogi program szerint – a faktikus nyersanyag önelvét és a művészi reprezentáció hűségét hivatott egyesíteni a kidolgozásban...) A felelet bizony nem könnyű – ráadásul maga is kérdések formájában fogalmazódik meg. Lehetséges volna, hogy az író egyszerűen megkérte Eszter nénit: lépjen ki kedvéért a tanyázás-szituációból, s mondjon valamit a *regény végére*? Vagy egy vérbeli tanyázás zárásaként hangzottak volna el e szerpapi körülményességgel (s az amatőr néprajzos néni aggályos körültekintésével) megformált mondatok? Ki tudja?!

Az egymás után feltörő kérdéseket azonban – legalábbis rövid időre – még feledteti az *Utószó* levélmontázsa; s csupán akkor tűnődünk el ismét, amikor az utolsó mondat után, középre zárt szedéssel az alábbi (ifjúsági regényekből és szélesvásznú mozifilmekből ismerős) kiírás jelenik meg a szemünk előtt: „Vége”. Megkerülhetetlen immár a kérdés: *pontosan minek is van vége*? S ezúttal nem odázhajjuk tovább az utánajárást sem: vissza kell lapoznunk a regény – sokak által jelentéktelennek tekintett, mi több: a mű teljességét, egészlegességét megbontó, idegen anyagnak titulált – „bevezető” fejezeteihez.

Szerencsére nem kell soká keresgelnünk: mindjárt a harmadik, *Idesanyám története* című fejezet élén – kiemelt pozícióban – az alábbi sorokat olvassuk:

⁴⁰⁷ PR1, 430; PR2, 454.; PR3, 322–323.

„Szegény jó idesanyám mondta sokszor, hogy írjam meg az ő történetit. Az ő szenvedésit. Mer sok szenvedés jutott idesanyámnak.”⁴⁰⁸

Akármilyen különösen hangzik, mégiscsak igaz: ez a rövid – első pillantásra tán jelentéktelennek tűnő – szekvencia csupán most, a regény vége felől olvasva nyeri el igazi jelentőségét; most, amikor kiderül róla: a műegészhez való viszonyában a regény diszkurzív rendje tárul föl a maga teljességében. Nem kevesebbet demonstrál ugyanis már a mű elején, mint hogy a *történetírás vágya* immár „csak” (nota bene: tán először igazán) az írott szöveg formájában áll elénk. Mármost ha ez így van, akkor a „Vége” szó is tüstént érthetővé – ironikusan olvashatóvá – válik, mint olyan jelölő, amely (szemben a műfaji konvenciókkal) nem a végét, sokkal inkább az elejét jelenti be valaminek, amennyiben a megrögzítetthez, *a magát megrögzíteni képtelen tanyázáshoz*, azaz végső soron az élő elbeszéléshez vezet el az olvasót. „A tanyázástól a regényig és vissza” – ezt az utat járjuk be tehát a sorozatos újraolvasások során –, miként ez volt minden bizonnyal a *Parasztregény* írójának útja is: így jutott el a történelemhagyományozás emberi vágya a művészi sors- és igazságbeszéd írói készletének beteljesüléséig.

*

S itt voltaképpen be is fejezhetnénk, ha nem tudnánk, hogy a fentiekből még legalább két fontos dolog következik. Az egyik: hogy a tanyázás nem szűnik meg az olvasható szöveg elapadtával – szemben a regényhősökkel, melyek olvasásról olvasásra elhalnak, s a későbbiekben *mindig másként* születnek újjá. De nem csak a tanyázás nem ér véget; a regény sem. S éppen ez volna a másik fontos következmény: az a bizonyos ’85-ös második kiadás, mely lényegében *ott és úgy* folytatja a fentiekben vázolt poétikai programot, ahol a ’78-as elhagyta volt.

⁴⁰⁸ PR1, 43.; PR2, 44.; PR3, 33.

6. Mellékletek

6.1. Csalog Zsolt: Gézám¹!

¹Igazad látszik lenni benne, hogy a dolgok önnön terjedelmüket tetemesen meghaladó terjedelemben igénylik magyarázatukat (vagy nem ők maguk igénylik, hanem a kommunikáció duális modelljének „másik” eleme, tagja, az információ feltételezett „befogadója” igényli őket, feltételezhetően? Most tán ne menjünk bele, majd egy későbbi finomítás fázisában tán). S ha nem kutatod, hogy meddig is célszerű elmennünk abbéli vonzalmunkban, miszerint közlésünket többfedelűvé tegyük, e földi játékainkat firmányossá manipuláljuk, ebben ismét csak igazad látszik.

Nem sok évvel ezelőtt 3 barátommal és négy barátnőmmel* elutaztunk egy folyóparti városkába, hogy ott léggel töltött traktorgumikból, valamint merített** faanyagból két tutajt építenénk, és azokon „lecsurgunk” a nevezett (vagy még nem neveztem? Akkor nevezem most: Olt) folyón. A szerencsés merítés*** s a tutajok nem kevésbé szerencsés megalkotása után emlékezetesen hányatott és gyönyörű napjaink voltak. Rövid krónikában vázolva: az első két napon megtanulni véltük alkotásaink hozzávetőleges irányítását, és kiosztódtak a szerepek; a harmadik napon a folyó felfedte valódi és bizony rendkívül goromba arcát; a negyedik napon elhaladtunk a medvék ivóhelye előtt, feltöltöttük hordóinkat vadon termő borvízzel, és nagyobb tétel juhtúrót vásároltunk; az ötödik napon kimentettük néhány barátomat és barátnőmet a fantasztikus, bős habokból (köztük Mária Magdolnát, legfőbb barátnőmet, számos közismert napló- és levéltöredékem, valamint megannyi rólam is szóló pletyka hőjét, szerelmemet****), de nem mentettük ki a bográcsot, az egyik sátrat és az egyetlen nadrágomat; a hatodik és hetedik napon szárítottuk magunkat és maradék ingóságainkat, dokkba vontattuk a sziklákon összemorzsolódott vezérhajónkat; a nyolcadik napon folytatódott a kemény emberpróbálás; a kilencediket újfent vízből mentéssel töltöttük, s egy elméleti probléma megoldásának emberpróbálásával: szabad-e nagyszerű játékunkat tovább üznünk, ha – mint ahogyan az jól látható – a folyó jól artikulált hangon emberéletet is követel, nem ugyan az enyémet, hanem vélhetőleg egy szerettemét (mily ismerős és örök probléma, probléma-archetípus!). A tizedik, szomorú napon a kérdést nem eldöntvén ugyan, de tőle megfutva megszártkoztunk ismét, szétszedtük tutajainkat, és feloszlottunk – röviden így.

Tudom, persze, tudom, hogy ennyiben a történetek nincsenek leírva. De hát hogyan is... Közelítem másképp is, egy metszetben talán. Gézám! – ordítottam alkalmi embertársam***** fülébe, mivel közben a folyó is ordított, Gézám, balra! Bal-aa! Közben rá

nem nézhettem, mert az anatómiailag nem volt lehetséges, s így nem láthattam, hogy nincs már evező, amellyel „Gézám” végrehajthatná a tanácsoltam manővert. Gézáám! – ordította vissza az amúgy Zebra úr nevű illető nekem, öt centi távról, az evezőőő! Elmeent! Majd mindketten Fruzsínának és MM-nak, akik már hason fekvé kapaszkodtak a recsegő konstrukció merített faelemeibe: Az ágakat! Gézám! Kapjátok el az ágakat! – célozva ezzel a balparti kikötés homályos ábrándjára, és utána pedig, Fruzsínának, hogy Gézám, ne! Ne! Mert látszott, hogy az illető hölgy ugrani készül, a sziklák közé fejest, az elszabadult evezőért, de hiába, mert F. úrhölgy, annyit sem makkantva, hogy „Gézám”, már ugrott is. És csak három másodperccel később, Zebra úr, egy tízméteres, függőleges sziklafalnak feszülve, lába még a függőlegesre fordult, eléggé leürült vízi járművön: „Gézáám! A...”, és felbukva a habból, hogy „Hátra nézz! Magdolnát! Géé – glu-glu-glu – Gézám, menj, én tartom!” Satöbbi.

Na, na, talán így kicsinyég kitetszhet, kezdhet kitetszeni, hogy mi is lett légyen ez a „Gézám”. (Meg hogy – távolabbról – miért is mentem én az Oltra. Alapfogalmakért, természetesen. Mindig csodálom a pályatársakat, akik gyermekkorukból élnek – hogy lehet az elegendő? Én még most is, ugyancsak őszén és fogatlanul, alapmodellek után koslatok örökké város-, ország- és Európa-szerte.) „Gézám, tüzelőt, még. Ha sikerülne kiszárítani a nagy sátrat, át kéne jönnötök éjszakára.” „Gézám”, egy ifjú hölgynek, akinek való nevét is feledtem azóta (kissé nehezteltünk rá mind, mert nagy viharkabátot és ló gumicsizmákat hordott, s ezek miatt, valahányszor merült, igen nehéz volt felszínre hozni – sokat panaszkodtunk emiatt azokban a varázslatos napokban): „Gézám, ne üss tojást a puliszkába. Kihányom.” És J., akit prózai kísérleteimben gyakorta Dömötör néven is nevezek: „Fűzfa, ha elégették a törölközőmet, akkor a tieddel fogom szűrni a főtt tésztát, Gézám!”

Az olti tutajozás emlékei ma, három év után: a.) hogy állandóan vizes vagyok, hogy testem szárazsága valami olyan távoli emlék, mint a Három Nővérnek Moszkva; b.) hogy szikla törte testem minden pontja sajog és vérzik, de azért én makacsul tovább működtetem – sajátos belső élmény, magamról; c.) hogy a folyó nappal és éjjel, állandóan zúg és üvölt (mikor, 12 nap után, eltávolodtam tőle, azt hittem: megsüketültem; hülyén hiányzott a hangja); d.) a „Gézám”. Hogy mindenki Gézám.

Ha úgy véled, hogy szezonális dilingó volt ez a gézámkozás, elég jól megközelítetted az igazságot – egyik aspektusában. Mert tömbbé forrt asszociációim persze kívül maradnak illetén definíciódon. Pedig számomra itt van elásva a lényegi aspektus, Gézám. Az ott-volt – Olton-volt – urak – és alig kevésbé az úrhölgyek is – valami megfeythetetlenül kellemes emlékbosztánba kövülve hurcolódnak azóta is velem, lelkem legbelső magjára tapadva. Nem fejthető már meg, ki hozta be e hóbertot, mely kényelmetlen is volt nagyon (sosem

tudtuk, kihez kommunikálunk közös hangterünkben), meg is szűnt a szomorú oszlással. A többieket nem tudom, de én alig vagy nem is gézázok azóta. Nem mintha feledtem volna a leleményt, dehog, csak az asszociáció oly kínosan intim, hogy inkább kerülöm. Még ha valakit, egy kommunikációs aktusban partneremet, történetesen Géza névre kereszteltek volt is.

*

* barátnő – itt: mindössze a barát nőnemű szinonimája. Mivel hogy itt és most nincs szükségünk differenciáltabb fogalomalkotásra, a fogalomalkotás ezen túlmenő differenciálása ezúttal csak – feleslegesen – más irányba terelné a közlés lényegét (főcsapásának irányát). Muszáj valamennyire koncentrálnunk, fűzfa, és a koncentráció eszköze (is) a pongyolaság (is)!

** a szó más jelentésére v. ö.: EP, „merített ötös” – itt nem „állott sörbe pottyantott” értelemben szerepel!

*** lásd: **

**** de tudjunk itt megálljt parancsolni fogalomdifferenciáló jó szándékunknak! Másképp csúfosan az irány és a tárgy rovására megyünk. v. ö.: fentebb.

***** barátom, írtam fentebb; no itt kell most picinyt pontosítani. Mert persze hogy nem BARÁTSÁG, pláne barátságOK esete forgott itt fenn, 8² reláció esetében, gondolhatni. Alkalmi embertársam, ez itt jó lesz, és elég is, mert kifejezi e kapcsolatok szituatív voltát, s a nyitottságot is, mely nyitva volt e szituativitás révén bárfelé, teszem a barátság felé is. Lásd még alább is, hogy pont erről ugatnék. Csak – kétségtelenül – kissé körülményesen.

(Csalog Zsolt hagyatékából: OSZK Kt. Fond 445/341. Autográf kéziratforrásból sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta: Soltész Márton.)

6.2.

Csalog Zsolt

Lengyel Péter: *Cseréptörés*

*Vitaindító*⁴⁰⁹

1

Néhány lazán összefűzött gondolat rövid felvázolásával szeretnék a közös beszélgetés – netán vita – kialakulásához indításokat adni.

Ha megkísérlem a *Cseréptörés* alapgondolatát, központi írói programját megragadni, a következőket mondhatom: egy társadalom, egy kultúra történetében létrejött egy diszkontinuitás. E történelmi jelenség súlyosan veszélyezteti a társadalmi identitástudatot, és ily módon súlyos társadalmi „személyiségzavar” okozójává válik. Ha generációk nem kapják meg természetes kulturális örökségüket, a történelmi tudatban az időfolyamatot kettéosztó, az osztópont előtti időt eltakaró fal épül fel, s így e generációk, a kultúra aktuális, „ügyeletes” hordozói, bizományosai sem lesznek képesek letéti jelleggel birtokolt kultúrájuk tradálására; azaz az éles történelmi cezúra azt a veszélyt rejti magában, hogy a diszkontinuitás révén hosszú távú cselekvés- és létképtelenség áll elő. Egyetlen megoldás és elodázhatatlan feladat: a történelmi tudat rekonstruálása, a diszkontinuitás felszámolása. Mindez egy társadalom jelen életének és jövőjének alapvető feltétele: súlyosan *gyakorlati* kérdés (hangsúlyozom a könyvet idézve).

A *Cseréptörés* alapproblematikáját a fentiekben egy társadalomtörténelmi fogalomrendszer alapján próbáltam megfogalmazni. A regény természetesen nem ezt teszi, hanem a széppróza sajátos lehetőségeinek megfelelően egyénre, egyénekre vetítve jeleníti meg és tárgyalja a társadalmi érvényű-súlyú kérdéseket. A *Cseréptörés* hőse egyszemélyes sorsával, élethelyzetével és a regényidőben megtett útjával, katarziséval mintegy szimbóluma a társadalmi sorsnak, a társadalmi szélességű léthelyzetnek, a napjainkban aktuális, létező, vagy csak kívánatos társadalomtudati folyamatoknak.

Mármint ha ez így van, tézisregény-e ettől a *Cseréptörés*? Amennyiben a szónak pejoratív jelentésárnyalatot tulajdonítunk, úgy gondolom, hogy nem az. Sokkal konkrétabb, sokkal eredetibb epikus Lengyel Péter, könyve pedig sokkal szuverénebb alkotás, semhogy

⁴⁰⁹ Elhangzott 1978. november 15-én, Lengyel Péter *Cseréptörés* című kötetének a Magyar Írószövetség Prózai és Kritikai Szakosztálya által rendezett bemutató és vitaestjén, a Szövetség székházában.

egy teoretikus koncepcióval szemben másodlagosnak, pusztán illusztratívnak érezhetnénk, akár csak pillanatokra is.

2

Első pillantásra is szembeszökő a *Cseréptörés* írójának rendkívüli érzelmi kultúrája, s az a megtalált írói technológia, amellyel e mély érzelmi kultúrát kivetíteni, irodalmi művé formálni képes. A nyersanyag, amelyből építkezik, jobbára érzelem (és minimális arányban külsődleges történet), a mű mégis hiánytalanul epikává tud válni. Az érzelmi nyersanyaggal való bánni tudás biztonságát nyilvánvalóan a gondolati síkon rendezett koncepció szilárdsága biztosítja. Ahogy a mindenütt jelenlévő morál nem válik sehol öncélú moralizálássá, ugyanúgy az érzelmi természetű alapanyagból sem szentimentális lelkizés épül – hiszen (már a szinopszis funkciójú első fejezetből tudjuk): mindaz, ami itt az érzelmek szintjén játszódik, *gyakorlati* kérdés. Aki nem így olvassa a *Cseréptörést*, Evetke bocsánatos félreértésében⁴¹⁰ osztozik – és helyesebb, ha utánagondol.

Tovább időzve a szűken értett tartalmi, konceptuális kérdéseknél, egy szerintem nagyon lényeges vonatkozásra szeretnék még rámutatni. Az alapmondandót tekintve nagyon is természetesnek találnánk, hogy Lengyel Péter beírta volna a diszkontinuitás mint létrejött élethelyzet leírásával. Jelenkori irodalmunkat futólag áttekintve arról győződhetünk meg, hogy vállalkozásainkban alig is „szokás” túllépni a deskripciót – a kortárs művek általában e célrendszeren *belül* jók vagy rosszak –, de szinte szokatlan, hogy ne mondjam: illetlennek tűnő az a pozitív kicsengés, amely a *Cseréptörésnek* szerves sajátja. A kritikai alapállás következetes meghaladása ez. (Lengyel Péterrel közös ifjúkorunk deklarált irodalomelméleti alapmodellje jut itt eszembe, amely szerint a kvázi igazi irodalom nem állhat meg a társadalom kritikai ábrázolásánál, hanem – túljutva rajta – jövőbe vezető utat jelöl ki. E határozat – mai irodalmunk tanulsága szerint – jobbára papírrongy maradt, és most íme, itt a mű, amely ugyan Zsdánovra hivatkozó lábjegyzet nélkül, de mégis mintha ezt az eszményt valósítaná meg, ha talán nem is egyedülállóan, de mindenképpen váratlanul, meglepetésként.) A *Cseréptörés* materiájába ágyazva megtaláljuk ugyan a kritikai alapállás elemeit, de nem ezek az elemek dominálják a művet. A regény leírja, vagy legalábbis kijelöli azokat a tényeket, amelyek a diszkontinuitást okozták, a háborút, s az azt követő, azzal csaknem homogén történeti blokkot jelentő 50-es éveket (Bárán János generációjában e két korszak alig is válik el; időben is, jelentésben is szorosan összefügg), de nem ezeknél időzik az író;

⁴¹⁰ LENGYEL Péter, *Cseréptörés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1978, 13–14.

minderre leginkább csak jelzésekkel utal, mint tudott dolgokra; lényegi célja sokkal inkább a továbblépés lehetőségeit kutatni, figyelmét ez köti le. Feladatának nem a diszkontinuitás helyzetének ábrázolását, hanem az elveszett kontinuitás helyreállítását tartja.

3

A kritikai szempontoknak ez a másodrendre szorulása természetesen problémákat is felvet. Akadhatnak pontok, ahol az olvasó szinte kevesellheti, hiányolhatja egy-egy konkrét tény kritikai közelítését. Egy példa: a túlélő mérnök, Kóródi Dániel minisztériumi osztályvezető – akinek figurájából, áttűnéssel, a túlélő apa 60 éves álomalakja bomlik ki – rehabilitációja, sorskonzolidációja abban kulminál, hogy szobaszökőkutakat tervez különféle főhivataloknak. A kép nagyon is valós. A konkrét esetben a kritikai hangütés úgyszólván elmarad. Csak egy nagyon finom distinkció, alig is észrevehető távolságtartás jelzi, hogy az álmok szintjén nem ez a túlélés tartalma és értelme: az elképzelt apa nem szobaszökőkutakat tervez, hanem „forradalmi fürdőszobát”.⁴¹¹ A konkrétumokon túl felvethető a kérdés általánosan is. Úgy gondolom, hogy a kritikai tartalom és a jövőkeresés-találás arányválasztásán is múlik, hogy a regény főhősének megtalált öröme, életének visszaállt kontinuitása mennyire marad privát és egyszeri megoldás, vagy mennyire lesz mindnyájunk általánosítható élménye.

E megjegyzésekkel nem annyira bíráló szándékom volt: úgy vélem, Lengyel Péter arányválasztása a határokig jut, nagyon tanulságosan megmutatja a határokat, de nem lépi át azokat. Az adódó meggondolások bírálat helyett inkább önvizsgálatra készítetnek: a *Cseréptörés* olvastán – mint pályatárs – magamnak kell feltegyem a kérdést: nem ragadtam-e bele túlságosan a kritikai alapállásba? Ha, íme, túl is lehet lépni azt, itt és most, a hitelesség és a morális magatartás csorbája nélkül?

4

Végezetül formai kérdéseket szeretnék szóba hozni. A *Cseréptörés* formai megoldása tanúsítja, hogy Lengyel Péter birtokában van a mai regénytechnológiának, bőségesen él azokkal az eszközökkel, amelyekkel a prózaírás jelenlegi állása mellett élhet. Igen jellemzőnek találok azonban, hogy technológiai eszközeit szigorúan eszközszinten tartja, technikázgatásra, virtuozításra nem törekszik. Az időfolyamat snittelésével, az állandó térváltásokkal minden zsonglörködéstől mentesen bánik – egyáltalán: a formával mintegy

⁴¹¹ *Uo.*, 399.

észrevétlen igyekszik maradni. Így, ha a formát különválasztva vizsgáljuk, az eszköztár frissessége, „modernsége” mellett legalább annyira feltűnik a hagyományos eszközök használata is. Lengyel Péter kvázi „direktben” ír, látszólag igénytelen harmadik személyes nézőponttal vezet valahonnan valahová, és a regény tempója néhol szokatlanul lassúnak, úgyszólván régiesnek tűnik. Legyen a példám egy kijelölt helyszín, a Jókai téri szabóüzlet: hogy odajussunk, végigjárjuk az átszállásos utazást, a jelenet végeztével pedig ugyanúgy el is jövünk a műhelyből.⁴¹² A könyv tempója az első olvasáskor számomra is problémát jelentett: érzékelhetően nem igazodik a mai irodalom tempó-normájához. Alaposabb odafigyelés után már úgy látom: az eltérés szándékos, szelíd lázadás az érvényes norma ellen. És hozzátenném: nagyon is jogosult, indokolt lázadás. Látnivaló, hogy az utóbbi évtizedben többen is hasonló gesztussal tiltakoztak egy immáron veszélyessé váló folyamat, a regényidő és filmidő egyre képtelenebb besűrűsödése, rövidülése ellen. Ami pedig általában az új és a hagyományos technológiai elemek együttes szerepeltetését, szintézisét illeti, úgy gondolom, hogy a *Cseréptörés* írója csakis a szintézissel találhatta meg a regény tartalmi síkjával adekvát formát: formában is létrehozva a diszkontinuitást feloldó kontinuitást.

5

A regény kvalitását és jelentőségét illetően Kis Pintér Imrével értek egyet⁴¹³ – e rövid jelzés egyben felment a részletezés kényszere alól. Egy mondattal mégis utalnék Alföldy Jenő értékelő kritikájára,⁴¹⁴ amely érzésem szerint talán túlságosan is generációs keretekben értelmezi a *Cseréptörést*. Magam – bár közel egyidős vagyok Lengyel Péterrel – más színhelyeken és lényegesen eltérő személyes sorssal éltem végig a regény tárgyalt történelmet; talán ezért is tisztem, hogy a konkrét nemzedéki vonal helyett – vagy azon túl – a könyv általános jelentését hangsúlyozzam, és általános jelentőségét méltassam.

(OSZK Kt. Fond 445/380. Autográf kéziratforrásból sajtó alá rendezte, a szöveget gondozta, majd jegyzetekkel ellátta: Soltész Márton.)

⁴¹² *Uo.*, 351, 364.

⁴¹³ KIS PINTÉR Imre, *Mi a kultúra?*, Élet és Irodalom, 1978, 36. sz. (szeptember 9.), 11.

⁴¹⁴ ALFÖLDY Jenő, *Ér a nevünk*, Élet és Irodalom, 1978, 38. sz. (szeptember 23.), 15.

6.3. OSZK Kt. Fond 445

Csalog Zsolt hagyatékának végleges naplója

Feldolgozta: Soltész Márton

Szakrend

I. SZEMÉLYI IRATOK

II. MŰKÖDÉS 1. *(hivatali, közéleti, egyesületi tevékenységével kapcsolatos iratok)*

Ügydossziék

Politikai ügyek

Külföldi utazások és anyaggyűjtések

Kisebbségi társaságok ügyei

Kisebbségi ügyek – vegyes

Cigánykutatások (1971–1994)

Romológiai anyaggyűjtés

Szociális ügyek

Szociális témájú anyaggyűjtés

Településkutatások

Általános kutatások

III. ANYAGI ÉS TÁRGYI ÜGYEK

IV. CSALOG ZSOLT MŰVEI

Kötetes művek és kapcsolódó anyagok

Független írások és kapcsolódó anyagok

Romológiai írások, jegyzetek

Interjúk

Lektori jelentések

Fogalmazványok

Írásvázlatok

Előadásvázlatok

Naplók

Grafikák

Irodalmi nyersanyag

V. LEVELEZÉS

Levelek Csalog Zsolt-hoz

Csalog Zsolt levélfogalmazványai

VI. MŰKÖDÉS 2. (*írói, tudósi és politikusi tevékenységére vonatkozó iratok*)

VII. MÁSOK MŰVEI

Dr. Csalog József hagyatéka

Matolay Mária Magdolna hagyatéka

Vegyes

Csalog Zsolt hagyatékára vonatkozó anyag

VIII. CSALÁDI ANYAG (*földolgozatlan, zárolt*)

KIEGÉSZÍTÉS A FONDJEGYZÉKHEZ (*Csalog Zsolt interjúi Schiffer Pál hagyatékában*)

ZÁRADÉK (*2014. október 24.*)

I. SZEMÉLYI IRATOK

445/1. Iskolai Bizonyítványok – 3 db (3 fol.)

445/2. Igazolványok – 12 db

445/3. Házassági és válóperes iratok – 5 db (7 fol.)

445/4. Vegyes iratok – 5 db (7 fol. + 1 bor.)

445/4/1. A Magyar Néphadsereg Szolnoki Járási Kiegészítő Parancsnokságának feljelentése Cs. Zs. muzeológus ellen személyi körülményeiben történt változás bejelentésének elmulasztásáért (1964. július 10.) – 1 db (1 fol.)

445/4/2. Bérbeadási hozzájárulás a Budapest, Szinyei Merse u. 26. I/2. számú ingatlan kapukulcsának használatához (1967. április 15.) – 1 db (1 fol.)

445/4/3. Budapest VI. Kerületi Tanács Végrehajtó Bizottság Lakásügyi Osztályának elutasító határozata Horváth Judit, Horváth Ágnes, Matolay Mária Magdolna és Csalog Zsolt lakáscseréje ügyében (1979. április 26.); mellékként Matolay Mária Magdolna lakásbérleti szerződése (1975. december 17.) – 1 db (3 fol. + 1 bor.)

445/4/4. Csalog Zsolt nyilatkozata MZ 125 típusú motorkerékpárjának értékesítéséről (1986. július 9.) – 1 db (1 fol.)

445/4/5. Értesítés a Budapesti Rendőr-főkapitányság V. Kerületi Kapitányságának Csalog Benedeket sújtó, közlekedési szabálysértésért kirótt pénzbírságáról (1989. június 17.) – 1 db (1 fol.)

445/5. Fényképek – 4 db (4 fol.)

445/5/1. Cs. Zs. édesanyjával, Csalog Józsefné Gaskó Mártával és csecsemőkorú testvérével, Csalog Emőkével (é. n.)

445/5/2. Cs. Zs. és Csalog Emőke gyermekkori képe szánkózás közben (é. n.)

445/5/3. Cs. Zs., Csalog Emőke és Csalog Józsefné Gaskó Márta azonosítatlan hölgy társaságában (é. n.)

445/5/4. Csalog József és Csalog Emőke (é. n.)

445/6. Díjak – 13 db (7 fol. + 10 érem, plakett és kitűző díszdobozban)

445/6/1. A Hollandiai Mikes Kelemen Kör Magyar Irodalmi Figyelő Díja (1986) – 1 db (1 fol. + 1 érem díszdobozban)

445/6/2. A Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum Díja (1988) – 1 db (1 plakett díszdobozban)

445/6/3. Év Könyve Jutalom (1989) – 1 db (1 fol.)

445/6/4. Bölöni György-díj (1990) – 1 db (1 fol. + 1 érem díszdobozban)

- 445/6/5.** Israel State Medal (1991) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/6.** Déry-jutalom (1991) – 1 db (1 fol.)
- 445/6/7.** József Attila-díj (1992) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/8.** Nagy Imre Emlékplakett (1993) – 1 db (2 fol. + 1 érem díszdobozban)
- 445/6/9.** Joseph Pulitzer-emlékdíj (1995) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/10.** Tolerancia Díj (1996) – 1 db (1 fol.)
- 445/6/11.** Pro Humanitate et Libertate Kitüntető Cím (1996) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/12.** A Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztje (1997) – 1 db (1 érem díszdobozban)
- 445/6/13.** Azonosítatlan kitüntetés (é. n.) – 1 db (1 kitűző díszdobozban)
- 445/7.** Önéletrajzok – 13 db (21 fol.)
- 445/7/1.** 1962. augusztus 31. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/2.** 1965. február 20. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/3.** 1974. január 15. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/4.** 1977. január 5. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/5.** 1978. május 22. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/6.** 1980. január – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/7.** 1982. augusztus 6. – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/8.** 1985. április 6. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/7/9.** 1986. április 15. – gépir. (angol nyelvű) – 1 db (2 fol.)
- 445/7/10.** 1987. március – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/7/11.** [1993–1994] – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/7/12.** 1994. november 30. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/7/13.** é. n. – autogr. – 1 db (2 fol.)

II. MŰKÖDÉS 1.

445/8. Asztali naptárak – 2 db (2 füzet)

445/9. Zsebnaptárak – 12 db (12 kötet)

445/10. Noteszok – 1 db (1 füzet)

445/11. Telefonregiszterek – 3 db (3 kötet)

445/12. Névkitűzők, konferencia-belépők – 11 db (11 fol.)

445/13. Névjegyek – 410 db (457 fol.)

445/13/1. Ágoston Erzsébet; **2.** Alpek István; **3.** Avenesian, Alex; **4.** Bajna Gábor; **5.** Bakó László; **6.** Bakonyi Éva; **7.** Bálint Éva, V.; **8.** Balla D. Károly; **9.** Balogh Sándor (Bp., Tetőpont '93 Kft.); **10.** Balogh Sándor (Sopron, Selectronic Kft.); **11.** Bán Margit (titkár, Hungarian International Press Association); **12.** Bán Margit (tanácsadó, Catro-szenzor Kft.); **13.** Bandy, Alex; **14.** Bánfi Ferenc; **15.** Bánki András; **16.** Bányai Péter Mihály; **17.** Barabás Tamás; **18.** Baraczkáné Nagy Mária; **19.** Baranyai László; **20.** Baranyai Rudolf; **21.** Barki Éva Mária; **22.** Barsacq, Elisabeth; **23.** Barth, Bernd-Rainer; **24.** Beigelbeck Ottó; **25.** Bence György; **26.** Bendl Júlia; **27.** Benedek Pál; **28.** Benyovszki Pál; **29.** Bérci Gyula; **30.** Bereczki Józsefné; **31.** Berg, Rudolf van den; **32.** Bernáth Gábor; **33.** Berzeviczy Etelka; **34.** Betlen János (2); **35.** Bika Julianna (2); **36.** Bizám György; **37.** Bódi Ágnes; **38.** Bódi Zsuzsanna; **39.** Bodova, Luisa; **40.** Bogataj, Mirko; **41.** Bognár Botond (2); **42.** Bognár Éva (4); **43.** Bognár Szabolcs (2); **44.** Bojtár Endre; **45.** Bonnyman, Gordon; **46.** Bordás Gizella; **47.** Boros László; **48.** Bozai Ágota; **49.** Bubor Gyula; **50.** Callan, John; **51.** Clark, Agi; **52.** Czecei Horváth László; **53.** Czető Bernát László; **54.** Csaba Ferenc; **55.** Csalog Benedek (2); **56.** Csalog Judit; **57.** Csalog Zsolt (6); **58.** Csalogovits József; **59.** Cser Erzsébet (Brezináné) (2); **60.** Csergő Miklós; **61.** Csirmaz Mariann; **62.** Csongor Anna; **63.** Csóti István; **64.** Dácsi Farkas József; **65.** Dávid János; **66.** Deák Gábor; **67.** Derdák Tibor; **68.** Diósi Ágnes; **69.** Dobos László; **70.** Draveczy Balázs; **71.** Dubbelman, J. E.; **72.** Duray Miklós; **73.** Ecroyd, Sallie; **74.** Egri, George (3); **75.** Elődi Péter; **76.** Emeritzky György; **77.** Engel, Dean W.; **78.** Fabók Szilárdné Bolyós Zsuzsa; **79.** Fábry Sándor; **80.** Farkas Flórián; **81.** Fasang Árpád; **82.** Fátyol Mihály; **83.** Fazekas-Ruck Levente; **84.** Fekete Györgyné Tordai Emese; **85.** Fekete, Paul; **86.** Fenyő Krisztina (2); **87.** Ferda Zsuzsanna; **88.** Firon András; **89.** Fišer, Ivan; **90.** Fodor Sándor; **91.** Fodor Tamás (2); **92.** Fogarassy Miklós; **93.** Forgács Pál; **94.** Földes Annamária; **95.** Frank László; **96.** Fraser, Derek R. T.; **97.** Füzes Endre; **98.** Gábor Éva; **99.** Gabor, Francis A.; **100.** Galjuš, Orhan; **101.** Garai

Gábor; **102.** Gazdag Ilona; **103.** Gellért Gyöngyi; **104.** Gellért Kis Gábor; **105.** Gérando, Isabelle de; **106.** Gesztelyi Jenő (2); **107.** Gobeli, Sylvia; **108.** Göndör András; **109.** Grant, Stefanie; **110.** Greenspan, Judith; **111.** Gulyás Gyula; **112.** Gutai Magda; **113.** Guy, Lázár (2); **114.** Györffy László; **115.** Györgyey Klára; **116.** Györi András; **117.** Hábetler Helga; **118.** Hajdu József; **119.** Hakansson, Ulf; **120.** Halda Aliz; **121.** Hegedűs Zsuzsa; **122.** Hegyesi Gábor; **123.** Hell István; **124.** Heltai György; **125.** Heltai Péter; **126.** Herl, Michael; **127.** Hermann Gábor; **128.** Hingyi László (2); **129.** Hoffmann Tamás; **130.** Horibayashi, Takumi; **131.** Horka Horváth István; **132.** Horváth Aladár (2); **133.** Horváth Ernő; **134.** Huszár Tamás; **135.** Illés Attila; **136.** Illés László; **137.** Imrei Zoltán; **138.** Iván Károly; **139.** Jávör István (2); **140.** Javorniczky István; **141.** Jordan, Michael J.; **142.** Joris, Lieve; **143.** Józsa Márta; **144.** Kadocsa Gyula; **145.** Kalla Pál; **146.** Kálmán György; **147.** Kalocsai Péter; **148.** Kamm, Henry; **149.** Kampis Anna; **150.** Karádi Éva; **151.** Kasza L. László; **152.** Kasza Mihály; **153.** Katona Ferenc; **154.** Kecskeméti Károly; **155.** Kelemen Elemér; **156.** Kelen László; **157.** Kende Péter (Pesti Músort főszerkesztő); **158.** Kende Péter (MSZP Társadalmi Kapcsolatok Titkársága); **159.** Keszei L. András; **160.** Kilényi Géza; **161.** Király Zsuzsa; **162.** Kirkland, Stephen; **163.** Kis Zoltán; **164.** Kiss Enikő; **165.** Kiss Györgyi; **166.** Kiss T. Anna; **167.** Klay, Andor C.; **168.** Klenjanszky Tamás; **169.** Kleßmann, Anna; **170.** Kleppert, Kenneth; **171.** Koch Júlia; **172.** Kocsis Irén; **173.** Kocsis, Julius; **174.** Koháry Ilona; **175.** Komáromi István; **176.** Konkoly-Thege Aladár; **177.** Kontrohr Tivadar; **178.** Koltai Susi; **179.** Kormos István; **180.** Kormos Mihály; **181.** Kosaras, William; **182.** Koszticsák Szilárd; **183.** Kovács Kázmér; **184.** Kovács László (2); **185.** Kovács Zoltán; **186.** Kovalcsik József; **187.** Kovats, Martin; **188.** Kozma Blanka; **189.** Körmendy Ferenc; **190.** Kőszeg Ferenc; **191.** Kövesdy, Paul (3); **192.** Kralovánszky Alán; **193.** Krasznói András; **194.** Krén Ildikó; **195.** Krokovay Zsolt; **196.** Laczkó Mihály; **197.** Lakos János; **198.** Láng Éva Ildikó; **199.** Lange, Barbara Rózsa; **200.** Lángh Júlia; **201.** Lehel László; **202.** Libik György (2); **203.** Lipp László (2); **204.** Lipták, Béla G.; **205.** Liska Tibor; **206.** Liska Tiborné Pólya Lenke; **207.** Lovas, I. K.; **208.** Lugosi Lugo László; **209.** Luigits Tamás; **210.** Lukács Ferenc; **211.** Lukkien, Remmelt; **212.** Macsikás László; **213.** Macskásy, Paul de; **214.** Madarász Edit; **215.** Mahics Csaba; **216.** Makkai Ádám; **217.** Mándoki László; **218.** Marcus, Judith (2); **219.** Marián Béla (Bp., Medián); **220.** Marián Béla (Szekszárd, SZDSZ); **221.** Martos Péter; **222.** Matheidesz Gyula; **223.** Matin (Kyrenia Memories Restaurant); **224.** Matos Lilla; **225.** Mátrai Julianna; **226.** Matúz Gábor; **227.** Matvejević, Predrag; **228.** Matyó, A. Jutka;

229. Mátyus Imre; **230.** Meaders, Wilson E.; **231.** Mécs Imre; **232.** Megyeri-Egri, Edith; **233.** Mélykuti Ferenc; **234.** Mészáros András; **235.** Mezei István; **236.** Mihai, Irina; **237.** Mihály István; **238.** Mijs, Jetske; **239.** Molnár István; **240.** Mózsi (J.) Ferenc (5); **241.** Murzsa Attila; **242.** Nábrádi Lajos; **243.** Nagy Bálint; **244.** Nagy Bernadette; **245.** Nagy Éva; **246.** Nagy Gábor (Tamás) (3); **247.** Nagy Ildikó Emese; **248.** Nagy Károly (Middlesex County College); **249.** Nagy Károly (Szeged, Congress & Hobby Service); **250.** Nagy Mihály; **251.** Nagy, Julian; **252.** Nagyné Sebestyén Krisztina; **253.** Nasdor, Marc; **254.** Nemessuri Zoltán; **255.** Németh Bálintné; **256.** Németh Lehel; **257.** Niemezcs Ágnes; **258.** Nyeste Zoltán Péter (2); **259.** Olszański, Tadeusz; **260.** Orosz Endre; **261.** Orosz Ferenc; **262.** Orosz Jenő; **263.** Oszkay, Csaba E.; **264.** Ottovay László; **265.** Óvári Árpád; **266.** Paján Viktor; **267.** Palásthy András; **268.** Pallavicini András (2); **269.** Pallós Péter; **270.** Pankucsi Márta; **271.** Papp Gábor; **272.** Papp László; **273.** Papp Sándor; **274.** Paetzke, Hans-Henning; **275.** Pavelić, Saša; **276.** Pázmándy Pártos Györgyi; **277.** Pázmányi György; **278.** Pekşa, Stefan; **279.** Perger Éva; **280.** Pettinga, Dick; **281.** Pierre-Bloch, Jean; **282.** Pikó András; **283.** Piniau, Bernard; **284.** Pintér Lajos; **285.** Plaks, Livia B.; **286.** Pócs Gyula; **287.** Polgár Julianna; **288.** Pósch Mihályné; **289.** Postma, Renée; **290.** Pozsár Jánosné; **291.** Pregitzer Fruzsina; **292.** Presér József; **293.** Pröhle Gergely; **294.** Puporka Lajos; **295.** Rádai József; **296.** Ráday Mihály; **297.** Radnóti Sándor; **298.** Raffay Béla; **299.** Rajki Márton (2); **300.** Rasmussenová, Nelly; **301.** Rejtő Gábor; **302.** Rékai Miklós; **303.** Réti, Sigrid; **304.** Romhányi Tamás; **305.** Rónai Tiborné; **306.** Rosenblatt, Sabine; **307.** Rozsnyai Zsuzsa; **308.** Ruva-Farkas Pál Sándor; **309.** Ságghy Miklós; **310.** Sanders, Ivan; **311.** Sándor Anikó; **312.** Sándor Brigitta; **313.** Sándor Eleonóra; **314.** Sándorov Péter; **315.** Sansa, Tito; **316.** Sáros András Miklós; **317.** Savany, Piroshka (3); **318.** Schields, Michael; **319.** Schiffer Pál (2); **320.** Schiller, Bill; **321.** Schokkenbroek, Jeroen; **322.** Schüler, Maria; **323.** Schwáb, Judith; **324.** Scofield, John E.; **325.** Sebesi István; **326.** Sebestyén Ferenc; **327.** Sebestyén J. András; **328.** Seiler Tibor (2); **329.** Sellei Iván; **330.** Simó György; **331.** Skorka, Aniko; **332.** Skorka, George; **333.** Skotvedt, Tove; **334.** Sneé Péter (2); **335.** Sólyom Erika; **336.** Somlyó Zsuzsa; **337.** Somogyi, Joseph; **338.** Spieler, F. Joseph; **339.** Spirk József; **340.** Stankiewicz, Stanisław; **341.** Štaras, Arūnas; **342.** Steinman, Richard; **343.** Stoica, Virgil; **344.** Straus, David S.; **345.** Sulko, Taip; **346.** Szabad György; **347.** Szabados T. József; **348.** Szakonyi Péter; **349.** Szebényi Ferenc; **350.** Székely Ádám; **351.** Szekfű András; **352.** Szent-Iványi Ágnes; **353.** Szerdahelyi Edit; **354.** Szegő György; **355.** Szilágyi Aladár; **356.** Szirányi István; **357.** Szita

Szabolcs; **358.** Szmodits Júlia; **359.** Szöllősy Balázs; **360.** Szőnyi László; **361.** Szunyogh, Šandor; **362.** Szűcs Attila; **363.** Szvetelszky Lajos; **364.** Taraszovics Sándor; **365.** Thompson, Liane; **366.** Tiborcz Attila; **367.** Toldi Éva; **368.** Topkis, Gladys; **369.** Tóth Árpád; **370.** Tóth Béla (2); **371.** Tóth Éva; **372.** Tóth János; **373.** Tóth Róbert; **374.** Török András; **375.** Törzsök Erika; **376.** Törzsök Éva; **377.** Treer András; **378.** Trencsényi Imre; **379.** Ungár András; **380.** Urbach Katalin; **381.** Urbonaitis, Gediminas; **382.** Vágó Éva; **383.** Vaisz Péter (2); **384.** Valkó Emőke; **385.** Vámos Miklós; **386.** Van Dijk, Harry; **387.** Van Dijk, Peter; **388.** Várdy, Steven Béla; **389.** Varga B. Villó; **390.** Varga Iván; **391.** Varga József; **392.** Varga László (2); **393.** Varga Zsófi; **394.** Várhegyi Attila; **395.** Várnai Zoltán; **396.** Vass Tibor (2); **397.** Veszely Emőke; **398.** Vészi János; **399.** Viczai Ferenc; **400.** Vitézy László; **401.** Vogler, Heini; **402.** Voigt Vilmos; **403.** Vyrukaitis, Vincas; **404.** Wahl, Nicholas; **405.** Walther, Franz von; **406.** Wimmer Gyuláné; **407.** Winkler, Maria; **408.** Wlachovsky, Karol; **409.** Zemo, August L.; **410.** Zolnay László

445/14. Munkaszerződések, megbízások – 156 db (232 fol.)

445/15. Működéssel kapcsolatos vegyes iratok – 13 db (34 fol.)

445/15/1. Cs. Zs. jelentése a Tolna Megyei Múzeumok Igazgatóságának, Mészáros Gyula múzeumigazgató elvtársnak (Szekszárd, 1966. július 16.)

445/15/2. Cs. Zs. muzeológus jelentése az 1968. október hónapban végzett munkájáról (Eger, 1968. október 29.)

445/15/3. Cs. Zs. a Cigány Közművelődési Munkabizottság tanácsadójaként kifejtett tevékenységével kapcsolatos iratok (1976. szeptember–november)

445/15/4. Cs. Zs. jelentése a JATE Klub Történész Körének *Szüleink, nagyszüleink mesélik* c. pályázatról, illetve javaslata a díjak odaítéléséről (Budapest, 1981. március)

445/15/5–6. Megbízólevelek interjúkészítésre (1982. március–szeptember)

445/15/7. Azonosítatlan szerző levelének xerox-másolata (1985. szeptember 23.)

445/15/8. Az ELTE Csalog-féle írószemináriumával kapcsolatos iratok (1990)

445/15/9. Cs. Zs. álláspályázata az FMK igazgatói állására (1991. szeptember 30.)

445/15/10. A Hadkötelezettséget Ellenzők Ligájának felhívása (1996)

445/15/11. Cs. Zs. feljegyzése a FIJAK pécsi tanácskozásának előkészületeiről és körvonalairól (é. n.)

445/15/12. A Másképp Alapítvány állandó belépője Cs. Zs. részére a Cirko–Gejzir Filmszínházba.

- 445/15/13.** Cs. Zs.-nak szóló könyvdedikációk xerox-másolatai (Péliné Nyári Hilda, Bari Károly, Gubi Magda)
- 445/16.** Könyvheti eseményekkel, író–olvasó-találkozókval kapcsolatos iratok – 36 db (140 fol. + 4 bor.)
- 445/17.** Nyilvános szereplésekkel (előadásokkal és előadóestekkel) kapcsolatos iratok – 50 db (70 fol.)
- 445/18.** Meghívók – 121 db (180 fol. + 1 bor.)

ÜGYDOSSZIÉK

- 445/19.** A *Magyarország Felfedezése* c. sorozat ügye (1977–) – 26 db (26 fol.)
- 445/19/1.** Cs. Zs. levele a *Magyarország Felfedezés* sorozat szerkesztőbizottsági tagjainak – fogalmazvány (1977. október 21.)
- 445/19/2–7.** Cs. Zs. azonos tartalmú levelei Ortutay Gyulának, a Magyar Írók Szövetsége titkárságának, Illés Endrének, Lázár Istvánnak, Berkovits Györgynek és Kőrösi Józsefnek (1977. december 3.)
- 445/19/8.** Berkovits György levele Cs. Zs.-nak (1978. január 31.)
- 445/19/9.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1978. június 7.)
- 445/19/10.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1980. május 15.)
- 445/19/11.** Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1980. május 18.)
- 445/19/12.** Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1980. október 25.)
- 445/19/13.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. június 16.)
- 445/19/14.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. július 14.)
- 445/19/15.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1981. augusztus 7.)
- 445/19/16.** Rátkai András, a Művelődési Minisztérium Irodalmi és Művészettájékoztatási Főosztály vezetőjének levele Cs. Zs.-nak (1983. október 12.)
- 445/19/17.** Rátkai András, a Művelődési Minisztérium Irodalmi és Művészettájékoztatási Főosztály vezetőjének levele Cs. Zs.-nak (1984. december 11.)
- 445/19/18.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1983. december 13.)
- 445/19/19.** Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (1983. december 15.)
- 445/19/20.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1984. január 2.)
- 445/19/21.** Gondos Ernő levele Cs. Zs.-nak (1988. június 14.)
- 445/19/22–25.** Gondos Ernő levelei Cs. Zs.-nak (é. n.)
- 445/19/26.** Cs. Zs. levele Gondos Ernőnek (é. n.)
- 445/20.** A Rondó-ügy (1978–) – 5 db (56 fol. + 1 bor. nejlon huzatban)

- 445/20/1. A novellarondó menetrendtervei
- 445/20/2. Cs. Zs. levele Bereményi Gézának (1978. január 9.)
- 445/20/3. Esterházy Péter levele Cs. Zs.-nak (1978. január 23.)
- 445/20/4. Cs. Zs. levele Esterházy Péternek (1978. február 21.)
- 445/20/5. Lengyel Péter *Rondó* c. elbeszélése (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (42 fol.)
- 445/21. A Zebegényi Olvasótábor ügye (1978) – 10 db (59 fol.)
- 445/21/1. A tábor programja
- 445/21/2. Szkárosi Endre levele Cs. Zs.-nak (1978. május 9.)
- 445/21/3. Cs. Zs. levele Forgács Péternek (1978. szeptember 7.)
- 445/21/4. Cs. Zs. levele [?] Gézának és [?] Tamásnak (1978. szeptember 7.)
- 445/21/5. Cs. Zs. levele Margócsy Istvánnak (1978. november 9.)
- 445/21/6. *A kultúra rólatok szól* c. cikk (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (12 fol.)
- 445/21/7. Mezei Éva, a Népművelés c. folyóirat szerkesztőségi titkárának levele Cs. Zs.-nak (1979. március 1.)
- 445/21/8. *A kultúra rólatok szól* c. cikk fogalmazványa (gépir. + autogr. jav.) – 1 db (15 fol.)
- 445/21/9. A Népművelés c. folyóirat 1979. évi 4. száma
- 445/21/10. Szentpétery Tamás cikkének újságkivágata
- 445/22. A Szilágyi János-féle plágiumügy (1980) – 17 db (21 fol. + 2 bor.)
- 445/22/1–3. Az ügygel kapcsolatos újságkivágatok
- 445/22/4. Cs. Zs. levele Gothár Péternek (1980. február 2.)
- 445/22/5. Gothár Péter levele Cs. Zs.-nak (1980. február 14.)
- 445/22/6. Szilágyi János levele Cs. Zs.-nak (1980. február 18.)
- 445/22/7. Cs. Zs. levele a Szerzői Jogvédő Hivatal Jogi Osztályának (1980. február)
- 445/22/8. Vágó István, az MTV szerkesztőjének levele Cs. Zs.-hoz (1980. április 28.)
- 445/22/9. Varga Ferenc, az MTV osztályvezetőjének levele Pálos Györgyhez, a Szerzői Jogvédő vezető jogtanácsosához (xerox-másolatban). A 445/22/10. jelzetű levél melléklete (1980. május 13.)
- 445/22/10. Pálos György levele Cs. Zs.-nak (1980. május 16.)
- 445/22/11. Cs. Zs. levele a Szerzői Jogvédő Hivatal Jogi Osztályának (1980. május 26.)
- 445/22/12. Az MTV szerződése Cs. Zs. részére a *Mese és valóság* c. film forgatókönyvének tárgyában. A 445/22/13. jelzetű levél melléklete (1980. május 26.)
- 445/22/13. MTV levele Cs. Zs.-nak. (1980. május 28.)

- 445/22/14.** Lévai Béla, a Rádió- és Televízióújság szerkesztőjének levele Cs. Zs.-hoz (1980. június 17.)
- 445/22/15.** A Rádió és Televízióújságban megjelent helyreigazítás kivágott és fölragasztott példánya
- 445/22/16–17.** Cs. Zs. levél- és nyilatkozatfoglalmozványai (autogr.)
- 445/23.** A Kozma Sándor-féle bűnügy (1989–) – 14 db (30 fol.)
- 445/24.** A *Dokumentumfilm 1990* c. dosszié (1990) – 5 db (80 fol. + 1 bor.)
- 445/25.** A Budapest c. lap ügye (1990–) – 30 db (99 fol.)
- 445/26.** A Bercsi János-féle sajtóetikai ügy (1992) – 7 db (8 fol. + 1 bor.)
- 445/27.** A Holczer István-féle bűnügy (1995) – 28 db (46 fol. + 2 bor.)
- 445/28.** A *Dokumentumfilm 1997* c. dosszié (1997) – 6 db (254 fol. + 1 bor.)
- 445/29.** Egy Bicskéről tervezett film ügye (é. n.) – 7 db (9 fol. + 1 bor.)

POLITIKAI ÜGYEK

- 445/30.** A Charta 77 nyilatkozattal kapcsolatos iratok – 4 db (8 fol.)
- 445/31.** A Demokratikus Ellenzékkel kapcsolatos iratok – 9 db (17 fol.)
- 445/31/1.** Cs. Zs. 1981. január 7-i FMK-estjével kapcsolatos tájékoztató röpcédula (1981. január 16.)
- 445/31/2.** Cs. Zs. *Párbeszéd, Budapest 1988. VI. 16. c.* jelentése a Demokratikus Ellenzék tagjai számára
- 445/31/3.** Cs. Zs., Konrád György és Nagy Bálint közös tiltakozó nyilatkozata az 1988. június 16-i békés megemlékezés elleni rendőri akció ügyében (1988. július 7.)
- 445/31/4.** A Duray Bizottság első tájékoztató levele
- 445/31/5.** A Gdanski Megállapodás második évfordulójának megünneplésére szólító röpcédula
- 445/6.** A SZETÁ-val kapcsolatos iratok
- 445/7.** A Szabad Kezdeményezések Hálózatával kapcsolatos iratok
- 445/8–9.** Gyászjelentések
- 445/32.** Cs. Zs. az SZDSZ tagjaként kifejtett tevékenységével kapcsolatos iratok – 48 db (151 fol. + 1 bor.)
- 445/33.** Az SZDSZ falupolitikájával kapcsolatos iratok – 60 db (149 fol.)
- 445/34.** Cs. Zs. az SZDSZ-ből történő kilépésével kapcsolatos iratok – 19 db (30 fol. + 2 bor.)

KÜLFÖLDI UTAZÁSOK ÉS ANYAGGYŰJTÉSEK

- 445/35.** A Soros-ösztöndíjből finanszírozott első amerikai úttal kapcsolatos iratok (1982) – 12 db (22 fol.)
- 445/36.** Az Amerikába történő kitelepüléssel kapcsolatos iratok (1983–1986) – 20 db (29 fol.)
- 445/37.** Cs. Zs. amerikai estjeivel és könyvbemutatóival kapcsolatos iratok – 3 db (3 fol.)
- 445/38.** A *Les Belles Etrangères* c. párizsi írótalálkozóval kapcsolatos iratok (1989) – 12 db (87 fol.)
- 445/39.** A Cionista Szövetség izraeli útjával kapcsolatos iratok (1991) – 8 db (53 fol. + 2 bor.)
- 445/40.** Az *Amerikai magyar ügyek* c. anyaggyűjtés (1985–1987) – 35 db (89 fol.)
- 445/41.** Az 1956-os forradalommal kapcsolatos amerikai anyaggyűjtés (1945–1957) – 11 db (114 fol.)
- 445/42.** Gereben István tevékenységével kapcsolatos amerikai anyaggyűjtés (1983–1991) – 80 db (127 fol.)

KISEBBSÉGI TÁRSASÁGOK ÜGYEI

- 445/43.** Az Amaro Drom Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 2 db (3 fol.)
- 445/44.** A Gandhi Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 12 db (38 fol. + 2 bor.)
- 445/45.** A Lungo Drom Szövetséggel kapcsolatos iratok – 8 db (11 fol.)
- 445/46.** A Martin Luther King Egyesülettel kapcsolatos iratok – 4 db (13 fol.)
- 445/47.** A Phralipe Cigány Szervezettel kapcsolatos iratok – 7 db (64 fol.)
- 445/48.** A Raoul Wallenberg Egyesülettel kapcsolatos iratok – 57 db (148 fol. + 10 bor.)
- 445/49.** A Roma Parlament hivatalos iratai – 24 db (100 fol.)
- 445/50.** A Roma Parlamenttel kapcsolatos levelezés – 16 db (34 fol. + 16 bor.)
- 445/51.** Cs. Zs. *Roma Parlament* c. munkadossziéja – 20 db (37 fol.)
- 445/52.** A Roma Polgárjogi Alapítvánnyal kapcsolatos iratok – 12 db (61 fol.)
- 445/53.** A Roma Sajtóközponttal kapcsolatos iratok – 12 db (65 fol. + 1 bor.)
- 445/54.** Cs. Zs. *Roma Sajtóközpont* c. munkadossziéja – 30 db (107 fol. + 2 bor.)

KISEBBSÉGI ÜGYEK – VEGYES

- 445/55.** A Nap Mozi cigány közművelődési klubba történő átalakításával kapcsolatos iratok – 14 db (59 fol.)
- 445/56.** Horváth Aladárral kapcsolatos iratok – 18 db (69 fol.)
- 445/57.** Cigány-ügyek vegyes – 3 db (7 fol.)

CIGÁNYKUTATÁSOK (1971–1994)

- 445/58.** Kérdőbiztosi utasítás az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatáshoz – 1 db (18 fol.)
- 445/59.** Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos iratok – 9 db (15 fol. + 2 bor.)
- 445/60.** Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos anyaggyűjtés – 9 db (46 fol.)
- 445/61.** Az 1971-es Kemény István-féle országos cigánykutatás munkadossziéja (Cs. Zs. és Matolay Mária Magdolna vegyes feljegyzéseivel) – 1 db (81 fol.)
- 445/62.** Kemény István: *Beszámoló a cigányok helyzetével foglalkozó 1971-ben végzett kutatásról* (é. n.) – gépir. – 1 db (142 fol.)
- 445/63.** Az 1993-as Kemény István-féle országos cigánykutatással kapcsolatos iratok – 7 db (45 fol. + 1 bor.)
- 445/64.** Cs. Zs. *Cigány terepmunka, 91. XII., 92. I. c.* munkadossziéja – 14 db (45 fol.)

ROMOLÓGIAI ANYAGGYŰJTÉS

- 445/65.** Eva Dávidová – Milena Hübschmannová – Karel Kára – Jaroslav Kozl: *A cigánység társadalmi problematikája a CSSZSZK-ban* (Prága, CSTA Filozófiai és Szociológiai Intézet, 1975) – gépir. – 1 db (224 fol.)
- 445/66.** Vegyes anyaggyűjtés – 18 db (217 fol.)
- 445/66/1.** Cigány igazolványok (Buzás Vendel, Orsós Katalin, Bogdán Katalin)
- 445/66/2.** Mészáros György: *Cigánydialektusok Magyarországon (nyelvöldrajz)* c. cikk különlenyomata (1974)
- 445/66/3.** Fejes Erzsébet: *Zalai Cigányügyi Napok (1977. november 14–15–16.)* c. kiadvány
- 445/66/4.** Edith Gerth, Reimer Gronemeyer, Mark Münzel, Bernhard Streck: *Kulturelle Alternativen und Integration Zigeuner und andere marginale Gruppen. Projektentwurf* c. kiadvány (1977)
- 445/66/5.** *Etnikum, nemzet, nemzetiség, cigányügy* (szerk. Lakner Zoltán) c. kiadvány (é. n.)
- 445/66/6.** *Jelentés a Politikai Bizottságnak a magyarországi cigánylakosság helyzetéről* (1979)
- 445/66/7.** Tauber István: *A cigánybűnözésről* (1979)

- 445/66/8.** Szekfü András: „Cséplő Gyuri”. *Közvélemény, cigánykérdés és egy film ankétjai* (1980)
- 445/66/9.** *Cigányság és életmódváltás.* A Magyar Hírlap Tanácsok Fóruma c. melléklete (1981. március 3.)
- 445/66/10.** *A cigányság helyzete. Válogatás az újabb magyar irodalomból 1978–1981 c.* kiadvány (1981)
- 445/66/11.** *A cigánylakosság helyzetével foglalkozó Tárcaközi Koordinációs Bizottság 4/1983. számú állásfoglalása a cigány gyermekek oktatásának, nevelésének helyzetéről* (1983)
- 445/66/12.** Rácz Györgyi: *Előterjesztés a Főigazgatói Tanács ülésére* (1983. június 29.)
Téma: A cigánygyermekek nevelésének-oktatásának specialitásai (1983)
- 445/66/13.** *Jelentés a magyarországi cigánylakosság helyzetéről, javaslat az időszerű feladatokra* (1984)
- 445/66/14.** *A cigánylakosság helyzete és a Hazafias Népfront feladatai a cigány lakosság segítésében* (1984)
- 445/66/15.** *Kisebbség – nemzetiség – cigányság. Utak – módok – lehetőségek.* Beszélgetéssorozat, II. rész. Vezeti: Kepes András. Résztvevők: Kiszely István, Czeizel Endre, Voigt Vilmos. „*Mit örököltek a cigányok*” c. segédanyag (1988)
- 445/66/16.** *Tájékoztató a cigányok társadalmi beilleszkedésének eredményeiről és a további feladatokról* (é. n.)
- 445/66/17.** Várnagy Elemér: *Cigánygyermekek hátrányos helyzetének problémái* (é. n.)
- 445/66/18.** Rácz Györgyi: *A cigány gyermekek óvodáztatása* (é. n.)

SZOCIÁLIS ÜGYEK

- 445/67.** Az FSZSZKI hivatalos iratai – 40 db (154 fol.)
- 445/68.** Az FSZSZKI kiadványai – 2 db (139 fol.)
- 445/69.** Cs. Zs. FSZSZKI-munkadossziéja – 13 db (85 fol.)
- 445/70.** A Csapó Margit-ügy dossziéja (1995. szeptember 19. – november 2.) – 12 db (41 fol.)

SZOCIÁLIS TÉMÁJÚ ANYAGGYŰJTÉS

- 445/71.** A Terézvárosi Önkormányzat Szociális és Kisebbségvédelmi Bizottságának munkájával kapcsolatos iratok – 44 db (125 fol.)
- 445/72.** Vegyes anyaggyűjtés – 9 db (216 fol.)

TELEPÜLÉSKUTATÁSOK

- 445/73. Abaliget – 1 db (21 fol.)
- 445/74. Alsószentmárton: anyaggyűjtés – 2 db (26 fol.)
- 445/75. Alsószentmárton: interjúanyag nyers – 1 db (354 fol.)
- 445/76. Alsószentmárton: munkadosszié – 3 db (97 fol.)
- 445/77. Balatonszentgyörgy – 1 db (5 fol.)
- 445/78. Baranya – 3 db (49 fol.)
- 445/79. Barcs munkadosszié – 6 db (166 fol.)
- 445/80. *A Barcsi cigánytelepen végzett próbamérések eredményei* – gépir. (é. n.) – 1 db (146 fol.)
- 445/81. Béc – 1 db (4 fol.)
- 445/82. Békés – 2 db (54 fol.)
- 445/83. Bükkösd – 1 db (29 fol.)
- 445/84. Dél-Dunántúl – 1 db (5 fol.)
- 445/85/1–24.*⁴¹⁵ Dunapataj: interjúanyag (1975) – 24 db (623 fol.)
- 445/86/1–13*. Dunapataj: anyaggyűjtés – 13 db (659 fol.)
- 445/87. A Dunapataj-kutatásra vonatkozó iratok – 14 db (103 fol.)
- 445/88. Fülöpszállás–Szalkszentmárton – 1 db (32 fol.)
- 445/89. Gerjen–Visonta – 2 db (40 fol.)
- 445/90. Göcsej: névtani anyaggyűjtés – 1 db (81 fol.)
- 445/91/1–3.* Gyöngyössolymos: munkadossziék – 3 db (62+100+85 fol.)
- 445/92. A Gyöngyössolymos-kutatással kapcsolatos iratok – 22 db (38 fol. + 1 bor.)
- 445/93. Istenmezeje: kutatófüzetek – 3 db (45 fol.)
- 445/94. Istenmezeje: anyaggyűjtés – 5 db (60 fol.)
- 445/95. Istenmezeje: fényképek – 100 db (100 fol.)
- 445/96. Istenmezeje: a tervezett településmonográfia tematikus cédulacsomói – 12 db (250 fol.)
- 445/97/1–15.* Istenmezeje: interjúk – 15 db (348 fol.)
- 445/98/1–4.* Istenmezeje: a tervezett monográfia fejezetei – gépir. – 4 db (106 fol.)
- 445/99. Istenmezeje: portrékötet töredéke – gépir. – 1 db (110 fol.)
- 445/100. *Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje c. tanulmány* – gépir. – 1 db (42 fol.)

⁴¹⁵ A csillagozott helyeken a perszám a pallium jelzetéhez tartozik. Ahol egy palliumon belül több dokumentum (például egy személytől több interjú) található, ott a darabszámok értelemszerűen újabb perszámokat képeznek.

- 445/101. Az Istenmezeje-kutatással kapcsolatos iratok – 12 db (48 fol.)
- 445/102. Jászapáti – 1 db (12 fol.)
- 445/103. Jászfényszaru: kérdőlapok – 1 db (126 fol.)
- 445/104. Jászfényszaru: anyaggyűjtés – 1 db (27 fol.)
- 445/105. Jászkisér–Kengyel–Kunhegyes – 1 db (38 fol.)
- 445/106. Jászladány–Jászfényszaru – 1 db (31 fol.)
- 445/107. Jugoszlávia – 3 db (17 fol. + 2 bor.)
- 445/108. Kisújszállás: kutatófüzet – 1 db (10 fol.)
- 445/109/1–9.* Kisújszállás: interjúk – 25 db (357 fol.)
- 445/110. Kisújszállás: Ábri Károly portrényersanyaga fölvágva – 3 db (168 fol.)
- 445/111/1–17.* Komló: interjúk – 17 db (216 fol.)
- 445/112. Komló: munkadosszié – 3 db (64 fol.)
- 445/113. Mindszentkállya–Ordas – 2 db (29 fol.)
- 445/114. Mezőtúr: kutatófüzet – 1 db (8 fol.)
- 445/115/1–28.* Mezőtúr: interjúk – 32 db (854 fol.)
- 445/116. Mezőtúr: interjútüredékek – 2 db (12 fol.)
- 445/117. A Mezőtúr-kutatással kapcsolatos összegző tanulmányok – 4 db (150 fol.)
- 445/118. A Mezőtúr-kutatással kapcsolatos vegyes anyag – 4 db (22 fol.)
- 445/119. Monor–Szenna – 1 db (8 fol.)
- 445/120. Nagykőrös: munkadosszié – 2 db (33 fol.)
- 445/121/1–31.* Nagykőrös: interjúk – 42 db (1087 fol.)
- 445/122. Nagykőrös: cédulaanyag – 1 db (455 fol.)
- 445/123/1–15.* Naszály: interjúk – 15 db (336 fol.)
- 445/124. Naszály: munkadosszié – 33 db (44 fol.)
- 445/125. Nógrád megyei gyűjtések – 5 db (26 fol.)
- 445/126. Nyírkáta – 1 db (30 fol.)
- 445/127. Ócsa – 7 db (42 fol.)
- 445/128. Orosháza – 2 db (21 fol.)
- 445/129. Orosháza–Körösladány – 1 db (17 fol.)
- 445/130/1–10.* Pécsvárad: interjúk – 11 db (292 fol.)
- 445/131. Pécsvárad: kutatófüzet – 1 db (20 fol.)
- 445/132. Pécsvárad: fényképek – 6 db (6 fol.)
- 445/133. Pécsvárad: a kutatással kapcsolatos feljegyzések – 2 db (3 fol.)
- 445/134. Rinyakovácsi – 1 db (3 fol.)

- 445/135.** Somogy – 1 db (25 fol.)
- 445/136/1–14.*** Szatmárcseke: interjúk – 14 db (437 fol.)
- 445/137.** Szentés–Csongrád–Makó – 1 db (18 fol.)
- 445/138/1–20.*** Szentgál: interjúk – 20 db (461 fol.)
- 445/139.** Szolnok – 1 db (34 fol.)
- 445/140.** Taktaszada – 1 db (13 fol.)
- 445/141.** Tiszapüspöki–Tószeg–Túrkeve–Tiszafüred – 1 db (21 fol.)
- 445/142.** Veszprém – 1 db (25 fol.)
- 445/143.** Vezseny – 1 db (7 fol.)
- 445/144.** Visonta – 1 db (9 fol.)
- 445/145/1–9.*** Zengővárkony: interjúk – 9 db (189 fol.)
- 445/146.** Zengővárkony: fényképek – 16 db (17 fol. + 1 bor.)
- 445/147.** Településkutatásokkal kapcsolatos beszámolók – 27 db (59 fol.)
- 445/147/1.** Baranyaszentgyörgy; **2.** Békés; **3.** Bükkösd; **4.** Csebény; **5.** Felsőegerszeg; **6.** Fülöpszállás; **7.** Godisa; **8.** Gorica; **9.** Gyűrűfű; **10.** Horváthertelend; **11–12.** Jászfényszaru; **13.** Kán; **14.** Kárász; **15.** Korpád; **16.** Köblény; **17.** Liget; **18.** Naszály; **19.** Ócsa; **20.** Sásd; **21.** Szágy; **22.** Szalatnak; **23.** Szászvár; **24.** Tormás; **25.** Varga; **26.** Vázsnok; **27.** Kézzel rajzolt térkép a Dombóvár–Baranyajenő–Komló–Bonyhád négyszögről.

ÁLTALÁNOS KUTATÁSOK

- 445/148.** A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: *A magyar falu vallási kettéosztottsága – protestáns és katolikus parasztságunk. Előzetes jelentés a téma 1975–77. évi kutatási eredményeiről* – gépir. + autogr. jav. (1977. május–november) – 1 db (35 fol.)
- 445/149/1–41.*** A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: az egyes településvizsgálatok beszámolóí – 41 db (562 fol.)
- 445/149/1.** Sopronnémeti; **2.** Levél; **3.** Bőnyréta; **4.** Bana; **5.** Szöny; **6.** Kömlőd; **7.** Padragkút; **8.** Bakonyszentkirály; **9.** Nagyabajom; **10.** Tengőd; **11.** Seregélyes; **12.** Felcsút; **13.** Csertő; **14.** Vejtő; **15.** Böleske; **16.** Szalkszentmárton; **17.** Fülöpszállás; **18.** Kengyel; **19.** Jászkisér; **20.** Kunhegyes; **21.** Nagyszénás; **22.** Pusztaföldvár; **23.** Csárdaszállás; **24.** Dévaványa; **25.** Nagyhegyes; **26.** Újtikos; **27.** Tiszatelek; **28.** Nyírmada; **29.** Pusztadobos; **30.** Nyírkáta; **31.** Taktaszada; **32.** Tiszaeszlár; **33.** Sajószentpéter; **34.** Sajóhidvég; **35.** Csobaj; **36.** Szegilong; **37.** Putnok; **38.** Martonyi; **39.** Csenyete; **40.** Alsóvadász; **41.** Zsujta.

- 445/150.** A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: anyaggyűjtés – 5 db (69 fol.)
- 445/151.** A magyar falu felekezeti kettéosztottsága: a kutatással kapcsolatos iratok – 21 db (63 fol.)
- 445/152.** Bejáró munkások: interjúk – 12 db (132 fol.)
- 445/153.** Bejáró munkások: *A társadalmi struktúra alakulása a szocializmusban: a bejáró munkások* c. tanulmány – gépir. + autogr. jav. – 1 db (24 fol.)
- 445/154.** Bejáró munkások: Matolay Mária Magdolna jegyzetei – 1 db (23 fol.)
- 445/155.** Bejáró munkások: a kutatással kapcsolatos iratok – 16 db (49 fol.)
- 445/156.** Bűnözők (A Kassai-dossié) – 65 db (191 fol. + 4 bor.)⁴¹⁶
- 445/157.** Fiatal értelmiségiek beilleszkedési gondjai – 1 db (1 fol.)
- 445/158.** Kosárfonás: anyaggyűjtés az egyetemi szakdolgozathoz – 7 db (180 fol.)
- 445/159.** Munkásfiatalok helyzete, eszmei-politikai arculata – 1 db (8 fol.)
- 445/160/1–6.*** Munkáskutatás 1. (Bányagépgyár, Ganz, Kőbányai Sörgyár) – 6 db (375 fol.)
- 445/161/1–11.*** Munkáskutatás 2. (MHD és Sortex) – 11 db (472 fol.)
- 445/162.** Palóckutatás (Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága; Bakó Ferenc) – 14 db (63 fol.)
- 445/163.** Románia – 27 db (136 fol.)
- 445/164.** Veteránok – 9 db (179 fol.)
- 445/165.** Zsidó identitás – 1 db (4 fol.)
- 445/166.** Cs. Zs. egyetemi jegyzetei – 5 db (128 fol.)

⁴¹⁶ Vö. 445/1088. (Csalog Zsolt levele Kassai Ferencnek)

III. ANYAGI ÉS TÁRGYI ÜGYEK

- 445/167.** Cs. Zs. anyagi ügyeivel kapcsolatos iratok – 98 db (320 fol. + 3 bor.)
- 445/167/1/1–10.*** Pénzügyekkel kapcsolatos hivatalos iratok – 10 db (13 fol.)
 - 445/167/2/1–6.*** Forint- és devizaszámlák kivonatai – 6 db (6 fol. + 3 bor.)
 - 445/167/3.** Lakbérkönyv 1972–1979 – 1 db (28 fol.)
 - 445/167/4.** Pénznapló 1971–1981 – 1 db (73 fol.)
 - 445/167/5.** Pénznapló 1982–1984 – 1 db (104 fol.)
 - 445/167/6/1–21.*** Vegyes pénzügyi feljegyzések – 21 db (22 fol.)
 - 445/167/7/1–2.*** Postai utalványszelvények (érkezett pénz) – 2 db (2 fol.)
 - 445/167/8/1–31.*** Díjbeszedő nyugták – 31 db (31 fol.)
 - 445/167/9/1–4.*** Vegyes nyugták – 4 db (4 fol.)
 - 445/167/10/1–7.*** Postautalványok feladóvevényei (elküldött pénz) – 7 db (7 fol.)
 - 445/167/11/1–7.*** Postacsomagok feladóvevényei – 7 db (7 fol.)
 - 445/167/12/1–5.*** Ajánlott küldemények feladóvevényei – 5 db (5 fol.)
 - 445/167/13/1–2.*** Kölcsönzési ügyek – 2 db (2 fol.)

IV. MŰVEK

KÖTETES MŰVEK ÉS KAPCSOLÓDÓ ANYAGOK

TMRL

445/168. A kötet tördelt belívjének korrektúralevonata – nyomtatv. + autogr. jav. – 1 db (196 fol.)

445/169. *Orbis sensualium pictus* c. mű változatai + kapcsolódó anyag (levél Kondor Bélának, 1966. november) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (58 fol.)

445/170. A TMRL novelláinak kéziratai – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 12 db (156 fol.)

445/170/1. *Adalékok a fasizmus történetéhez* – autogr. – 1 db (11 fol.)

445/170/2. *Adalékok a fasizmus történetéhez* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (21 fol.)

445/170/3. *A Lány, a Fiú és sokan mások* – autogr. – 1 db (18 fol.)

445/170/4. *A Lány, a Fiú és sokan mások* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 fol.)

445/170/5. *A három vándorló királyfiról szóló széphistória* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 fol.)

445/170/6. *Töredékek magyar népmesékből* – gépir. + autogr. bejegyzések – 1 db (4 fol.)

445/170/7. *Szvetter* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (22 fol.)

445/170/8. *Tavasza minden rendben lesz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 fol.)

445/170/9. *Pandamackó* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/170/10. *Vonat* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 fol.)

445/170/11. *Vonat* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)

445/170/12. TMRL kötet fülszövegének fogalmazványai – autogr. – 1 db (2 fol.)

445/171. *Kunhegyesi öregek* – gépir. + autogr. jav. (rajta ceruzával: „Szolnoki Rádió 1961 v. 1962”) – 1 db (4 fol.)

9C

445/172. A *Kilenc cigány* c. kötet egyes anyagainak első gépelt változata – gépir. + autogr. jav. (1974) – 3 db (70 fol.)

445/172/1. *Tisztelnék-becsülnek engem* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 fol.)

445/172/2. *Dalolni szerettem* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 fol.)

445/172/3. *Tizenegyszer büntetve* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 fol.)

445/173. A *Tizenegyszer büntetve* c. portré adatközlőjével, Kőházi Miklóssal készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 fol.)

445/174. A *testvéremet keresem* c. portré adatközlőjével, Orsós Máriával készült magnóinterjú gépelt lejegyzésének tematikusan felvágott anyaga – gépir. + autogr. jav. – 1 db (47 fol.)

445/175. A *Csúnya, fekete asszony vagyok* c. portré adatközlőjével, Radics Zsófiával készült magnóinterjú gépelt lejegyzése és tematikusan felvágott anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (48 fol.)

445/176. A *Harcolt a két vér* c. portré adatközlőjével, özv. Takács Ágostonnéval készült magnóinterjú gépelt lejegyzésének tematikusan felvágott anyaga – gépir. + autogr. jav. – 1 db (117 fol.)

445/177. A 9C kötet megjelenésével kapcsolatos anyagok (szinopszis, honoráriumszámla, fül, levelek) – gépir. + nyomtatv – 6 db (9 fol.)

T,Ő

445/178. A *Három tétel* c. mű első kézírata – autogr. – 1 db (7 fol.)

445/179. A *Dívolják az erdőt* c. mű első kézírata – autogr. – 1 db (3 fol.)

445/180. Az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* c. mű első gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 fol.)

445/181. A T,Ő c. novelláskötet első gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 7 db (60 fol.)

445/182. Az *Alma* c. mű gépelt változata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)

445/183. A *Gyökerek* c. portré anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (114 fol.)

445/183/1. Interjú Pély Tamással, Bp., 1974. november 4. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (34 fol.)

445/183/2. A mű kézzel írt fogalmazványa – autogr. – 1 db (22 fol.)

445/183/3. A kész portré gépelt változata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (58 fol.)

445/184. Interjúk Pély Tamással (1974 vége; 1975. február) – gépir. – 2 db (14 fol.)

445/185. A T,Ő c. kötetrel kapcsolatos anyagok (kötettervek, a *Menetrend* c. mű német nyelvű folyóiratközlése) – autogr. + nyomtatv. – 2 db (3 fol.)

PR

445/186. A regény géppel írt fogalmazványa – gépir. + autogr. jav. (1972–1974 Mohácsi Bálintné bejegyzéseivel + a nevek kódjával) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (388 fol.)

445/187. Mohácsi Bálintné elbeszéléseiről készült magnófelvétel (Tiszaroff, 1972–1978) nyers lejegyzése Mohácsiné bejegyzéseivel – gépir. + autogr. jav. – 1 db (509 fol.)

- 445/188.** Tiszaroffiakkal és Mohácsi Bálintnével készült interjúk gépelt anyaga tematikusan fölvágva (vegyes) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (91 fol. + 1 bor.)
- 445/189.** A PR négy fejezetének kézírásos fogalmazványa – autogr. – 4 db (20 fol.)
- 445/190.** A PR 1985-ös második kiadása *Jegyzetek a Parasztregevényhez* c. záró fejezetének három változata – gépir. + autogr. jav. – 3 db (19+72+132 fol.)
- 445/191.** Mohácsi Bálintné írásai a honismereti-néprajzi pályázatra (1970 körül) – gépir. + autogr. jav. – 2 köteg (28+23 fol.)
- 445/192.** Mohácsi Bálintné fiának, Mohácsi Jánosnak levelei Angliából (1956–1959, a PR-be részben bedolgozva) – autogr. – 40 db (74 fol.+1 bor.)
- 445/193.** Mohácsi Bálintné levele fiának, Mohácsi Jánosnak Angliába – 1 db (1 fol.)
- 445/194.** Mohácsi Bálintné levelei Cs. Zs.-nak a PR írása idején – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 43 db (56 fol. + 11 bor.)
- 445/195.** Mohácsi Bálintné kicédulázott, s részben a regénybe illesztett levelei Cs. Zs.-nak a PR írása idejéből – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 27 db (39 fol. + 7 bor.)
- 445/196.** Cs. Zs. levelei Mohácsi Bálintnének a PR írása idején – autogr. + gépir. – 20 db (21 fol.)
- 445/197.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely a végleges szövegből kimaradt – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 12 db (394 fol.)
- 445/198.** A PR-hez kapcsolódó, Cs. Zs. által összegyűjtött jegyzetek, cédulák – autogr. – 24 db (47 fol.)
- 445/199.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 1. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (254 fol.)
- 445/200.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 2. – gépir. + autogr. jav. – 1 db (262 fol.)
- 445/201.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 3. – gépir. + autogr. jav. – 1 köteg (251 fol.)
- 445/202.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely bedolgozásra került a végleges szövegbe 4. – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (200 fol.)
- 445/203.** A PR nyersanyagául készült gépelt magnólejegyzések tematikusan fölvágott anyaga, amely a végleges szövegbe nem került bedolgozásra – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 6 db (95 fol.)
- 445/204.** A PR „Eszter néni – munkaanyag és félkész” című munkadossziéjának cédulaanyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (29 fol.)

- 445/205.** A PR forrásanyagai (sajtóanyagok) – nyomtatv. – 2 db (17 fol.)
- 445/206.** Mohácsi Bálintné levelei Cs. Zs.-hoz és családjához – autogr. – 38 db (39 fol. + 8 bor)
- 445/207.** Cs. Zs. levelei Mohácsi Bálintnéhoz – gépir. – 21 db (21 fol.)
- 445/208.** Bekker Béla levelei Cs. Zs.-nak – autogr. – 6 db (6 fol.)
- 445/209.** A PR-el kapcsolatos levelezés – autogr. + gépir. – 8 db (9 fol. + 2 bor.)
- 445/210.** A PR megjelentetésével kapcsolatos iratok – gépir. + autogr. – 10 db (31 fol. + 1 bor.)
- 445/210/1.** Szinopszis (gépir., 1972. április)
- 445/210/2.** Feljegyzés a Szépirodalmi Kiadó számára a szerzői jogokkal és a honorárium elosztásával kapcsolatban (gépir., 1973. augusztus 1.)
- 445/210/3.** Honoráriumok és más pénzbeli juttatások postai feladóvevényei
- 445/210/4.** Kiadói szerződés a PR második, átdolgozott kiadásához (1984. április 18.)
- 445/210/5.** Sáros László fényképész levele Csalog Zsoltnak a második kiadás borítója ügyében (autogr., melléklettel, 1985. július 12.)
- 445/210/6.** Fejezettervek és hibalisták Cs. Zs., Mohácsi Bálintné és Mátis Livia kezétől (autogr.)
- 445/210/7.** Előszótervek (gépir.)
- 445/210/8.** A PR második kiadásának *Jegyzetek a Parasztregevényről* c. fejezetéhez készített vázlat (autogr.)
- 445/210/9.** Borítótervek az első és a második kiadáshoz (nyomtatv.)
- 445/210/10.** Tiszteletpéldányok küldésével kapcsolatos névjegyzék (autogr.)

TAL

- 445/211.** Az *Én voltam a ló* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1976) – 1 db (101 fol.)
- 445/212.** Az *Én voltam a ló* c. portré gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. (~1976) – 1 db (45 fol.)
- 445/213.** A Jakab Istvánnal, az *Én voltam a ló* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., ~1975) lejegyzett gépirata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (315 fol.)
- 445/214.** *A tengert akartam látni* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1979) – 1 db (144 fol.)
- 445/215.** Németh Mihállyal, *A tengert akartam látni* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., 1978. december 20.) gépiratos lejegyzése – gépir. – 1 db (90 fol.)

445/216. Németh Mihálllyal, *A tengert akartam látni* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Bp., 1978. december 20.) gépiratos lejegyzése tematikusan felvágva + szakasztervek – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (565 fol.)

445/217. Az *Átlagos ember vagyok* c. portré kézírásos fogalmazványa – autogr. (~1979) – 1 db (48 fol.)

445/218. Az *Átlagos ember vagyok* c. portré gépelt kézírata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (39 fol.)

445/219. Pál Istvánval, az *Átlagos ember vagyok* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – autogr. + gépir. (több ponton hiányos) – 1 db (74 fol.)

445/220. Pál Istvánval, az *Átlagos ember vagyok* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépirata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (170 fol.)

445/221. Szabó Csőke Lászlóval, a *Vasember* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (26 fol.)

445/222. Szabó Csőke Lászlóval, a *Vasember* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése, tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (205 fol.)

445/223. A TAL teljes, cenzúrázatlan gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (267 fol.)

445/224. Interjú Jakab Istvánval, az *Én voltam a ló* c. portré adatközlőjével (1978. november 17.) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (150 fol.)

445/225. Cs. Zs. és Jakab István „Szöveg + dob” estjének anyaga (Fiatal Művészek Klubja, 1979. december 12.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (46 fol.)

445/226. Az *Én voltam a ló* c. portré alapján tervezett 90 perces film szinopszisa (1980. március) – gépir. – 1 db (4 fol.)

445/227. Györgyey Klára próbafordításai a TAL szöveganyagából (1987. március 7–9.) – gépir. – 2 db (5 fol.)

445/228. TAL fülszövegtervek – gépir. – 2 db (3 fol.)

445/229. A TAL c. kötetvel kapcsolatos anyagok – autogr. + gépir. – 15 db (16 fol.)

445/229/1–3. Szinopszisok – gépir. – 3 db (4 fol.)

445/229/4–15. Vegyes – autogr. + gépir. + xerox – 1 db (12 fol.)

ML,42

445/230. Az ML,42 c. portré gépirata (valamelyik szamizdat kiadás céljaira készült – ’70-es évek vége, ’80-as évek eleje) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (35 fol.)

445/231. Mikluszko Lajossal, az ML,42 c. portré adatközlőjével készült interjú (Tiszafüred, 1991. május) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (109 fol.)

445/232. Az ML,42 c. mű 1989-es kiadásának cédulamontázs alapkézirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (122 fol.)

445/233. Az ML,42 c. mű Csicsery-Rónay István fordításában – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (75 fol.)

445/234. Az ML,42 c. művel és adaptációival kapcsolatos anyagok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + xerox – 4 db (13 fol.)

CNÁ⁴¹⁷

445/235. Károlyi Lászlónéval, a CNÁ adatközlőjével és lányával, Anikóval készült magnóinterjú (Bp., 1980. február 17.) gépelt lejegyzése – gépir. + autogr. jav. – 1 db (72 fol.)

445/236. Károlyi Lászlónéval, a CNÁ adatközlőjével és lányával, Anikóval készült magnóinterjú (Bp., 1980. február 17.) gépelt lejegyzése tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (45 fol.)

ADEFISZ

445/237. A *Kerítés* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/238. Az ADEFISZ c. mű adatközlőjével, a túrkevei kultúrotthon igazgatójával készült magnóinterjú gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/239. A *Kerítés* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/240. A *Viktus néni háza* c. mű változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (2 fol.)

445/241. A *Fal* c. mű gépirata – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 fol.)

445/242. A *Öregek* c. mű változatai – gépir. – 2 db (11 fol.)

445/243. A *Virág* c. mű változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (10 fol.)

445/244. Az ADEFISZ c. kötetrel kapcsolatos iratok – gépir. – 1 db (1 fol.)

BVH

445/245. A *Ceaușescu and the miners: István Hosszú's story* c. mű újságkivágata (1989) – nyomtatv. xerox-másolata – 1 db (7 fol.)

445/246. A BVH c. kötet tárgyát érintő forrásanyagok – xerox – 4 db (11 fol.)

445/247. A BVH c. kötet megjelenése után született kapcsolódó iratok – autogr. + xerox + nyomtatv. – 3 db (7 fol.)

⁴¹⁷ A CNÁ egy autográf javításoktól mentes („tiszta”) gépirata a barát és munkatárs, Schiffer Pál hagyatékában maradt fenn: HU OSA 356-2-7, 1. doboz (1 db, 132 fol.).

FK!

445/248. A FK! c. kötet utószavának fogalmazványai – autogr. + gépir. + autor. jav. – 2 db (11 fol.)

445/249. A *Homeless in my homeland* c. fordítás változatai (Ági Clark munkái) – gépir. + autogr. jav. – 2 db (71 fol.)

445/250. Az *It's just fornication* c. fordítás – gépir. + autogr. jav. – 1 db (25 fol.)

445/251. A FK! c. kötetrel kapcsolatos anyag – autogr. – 2 db (2 fol.)

ETÉL

445/252. Rejtőnével, a *Ki merek állni a közösség elé* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése (~1975) + ugyanez tematikusan felvágva – gépir. – 2 db (92 fol.)

445/253. A *Ki merek állni a közösség elé* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (65 fol.)

445/254. Az *Én valahogy nem féltem* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata (~1978) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (49 fol.)

445/255. Nagy Ferencsel, az *Egy téglát én is letettem* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt változata tematikusan felvágva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (183 fol.)

445/256. Az *Egy téglát én is letettem* c. portré kézírásos fogalmazványa és első gépelt változata a nevek kódjával – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 köteg (146 fol.)

445/257. Kána Lőrincsel, *A mosónő fia* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése (1982. január 9.) – gépir. – 1 db (165 fol.)

445/258. Kána Lőrincsel, *A mosónő fia* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú gépelt lejegyzése tematikusan felvágva (1982. január 9.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (414 fol.)

445/259. *A mosónő fia* c. portré kézírásos fogalmazványa (1982) – autogr. – 1 db (180 fol.)

445/260. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa (1982) – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (194 fol.)

445/261. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa az adatközlő, Kána Lőrinc kívánságai szerint javítva – gépir. + autogr. jav. – 1 db (241 fol.)

445/262. *A mosónő fia* c. portré gépelt fogalmazványa az adatközlő, Kána Lőrinc kívánságai szerint ismét javítva, KL kézírásos betoldásaival + KL gépiratos kiegészítése – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (200 fol.)

445/263. Az ETÉL-ről készült lektori jelentés (Szépirodalmi Kiadó – név nélkül, é. n.) – gépir. – 1 db (9 fol.)

445/264. Az ETÉL c. kötethez kapcsolódó iratok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 17 db (34 fol.)

445/264/1–13. Az ETÉL kiadásához kapcsolódó iratok – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 13 db (29 fol.)

445/264/14–17. Vegyes anyag – autogr. + gépir. + nyomtatv. – 4 db (5 fol.)

445/265. Demény Pállal, *A Párt foglya voltam* c. portré adatközlőjével készült magnóbeszélgetés lejegyzett anyaga (1982) – gépir. – 1 db (23 fol.)

D56

445/266. Erdei Sándorral, a *Többé nem hazudunk* c. mű adatközlőjével készült magnóinterjú lejegyzett anyaga (Bp., 1982. június) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 fol.)

445/267. Maléter Pálné Gyenes Judittal, a *Pali* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú lejegyzett anyaga (1985. április 24.) – gépir. – 1 db (53 fol.)

445/268. Heltai Györggyel, a *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré adatközlőjével készült magnóinterjú (Charleston, 1983. január) lejegyzése – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (54 fol.)

445/269. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré gépiratos változata Cs. Zs. és Heltai György javításaival – gépir. + autogr. jav. – 1 db (102 fol.)

445/270. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré gépiratos változata Cs. Zs. javításaival – gépir. + autogr. jav. – 1 db (223 fol.)

445/271. A D56 kiadásához kapcsolódó anyagok – autogr. + gépir. + autogr. jegyz. – 3 db (26 fol.)

445/271/1. Maléter Pálné Gyenes Judit korrekciójegyzéke, amelyet Ausztriából küldött Cs. Zs. címére + a szöveg egy részlete Gy. J. javításaival (~1987) – 2 db (21 fol.)

445/271/2. A Maléter Pálné Gyenes Judit által kért és végre is hajtott korrekciók listája Cs. Zs. kézírásával – autogr. – 1 db (4 fol.)

445/271/3. A *Pali* c. portréból kimaradt munkacédula – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (1 fol.)

445/272. [Kristóf Annamária álnéven] a *Pali* c. portré – gépir. + autogr. jav. – 1 db (149 fol.)

445/273. A D56 c. kötethez kapcsolódó anyaggyűjtés – autogr. + nyomtatv. – 2 db (8 fol.)

445/274. A *Hogyan kell forradalmat csinálni?* c. portré rádiójáték-változata – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (84 fol.)

F&F

445/275. A kötet írásainak kéziratái és folyóiratközlései a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

445/275/1. *Szegény főhadnagy* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 fol.)

445/275/2. *Fegyversírató* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/275/3. *Két látogatás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)

445/275/4. *Budapest gyertyái* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/275/5. *Önéletrajz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 fol.)

445/275/6. *New York-i levél* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)

445/275/7. *Levél, most Pestrül* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)

445/275/8. *Búcsú az NDK-tól* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 fol.)

445/275/9. *V!* (1–2. rész) – nyomtatv. – 2 db (4 fol.)

445/275/10. *Nemzeti gög* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)

445/275/11. *A kazánfűtő Guszti esete a rendszerváltással* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)

445/275/12. *A mi házunk* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

445/275/13. *Kampánynapló, kilencven április* változatai – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)

445/275/14. *Naplórészlet, kilencven május* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)

445/275/15. *Szo, do* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)

445/275/16. *Novellette* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)

445/275/17. *Napló, kilencven október* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (18 fol.)

445/275/18. *A gyilkos édesanyja* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)

445/275/19. *Kompromisszum* – gépir. – 1 db (1 fol.)

445/275/20. *Magyar napló* változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (21 fol.)

445/275/21. *Dubrovnik az enyém* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (9 fol.)

445/275/22. *238 kérdőjel* c. mű magyar és angol nyelvű változatai – gépir. + autogr. jav. + xerox – 3 db (20 fol.)

445/275/23. *Sort sztori* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)

445/275/24. *Magyar vagyok* c. mű + kapcsolódó anyag – autogr. + nyomtatv. – 3 db (6 fol.)

445/276. A kötet alapkézírata – gépir. + autogr. jav. + xerox + autogr. jav. – 1 db (213 fol.)

445/277. Az F&F c. kötet kiadásával kapcsolatos iratok – gépir. – 6 db (6 fol.)

CSA!

445/278. A kötet írásainak kéziratái és folyóiratközlései a tartalomjegyzék szerinti sorrendben

445/278/1. *Én győzni akarok!* c. portré kézírásos és gépelt fogalmazványai – autogr. + gépir. + autogr jav. xerox-másolata – 2 db (85 fol.)

445/278/2. *Csendet akarok! Kocsis Etelka, 42 éves* – nyomtatv. – 1 db (7 fol.)

445/278/3. *Mese a kerge kismalacról* – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata + nyomtatv. – 2 db (4 fol.)

445/278/4. *Történelmi érv* – autogr. – 1 db (2 fol.)

445/278/5. *Felelősség* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)

445/278/6. *Az öreg ales* – gépir. + autogr. jav. (rajta kézzel: „rádió”) – 1 db (3 fol.)

445/278/7. *Szomorú felnőttek* – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/278/8. *Információ* – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/278/9. *Álom, 95. I. 30/31.* – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/278/10. *1997. május 11.* – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/279. A *Csendet akarok!* c. portré alapján készült monodrámával kapcsolatos anyagok – gépir. + xerox – 3 db (4 fol.)

445/279/1. Cs. Zs. bevezetője a plakáthoz – gépir. – 1 db (1 fol.)

445/279/2. Az előadás plakátja – xerox – 1 db (1 fol.)

445/279/3. Az 1997. évi Szegedi Országos Színházi Találkozó (június 8–15.) főlhívása a találkozón történő részvételre + a találkozó színházi műsorterve a *Csendet akarok!* előadásával – gépir. + xerox – 1 db (2 fol.)

Fájront (*Három évszak* és *Krisztina* címeken is)

445/280. *Fájront* c. színmű három felvonásban (1979–1980 – „Nem jelent meg, nem mutatták be, letiltották”) – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (150 fol.)

445/281. *Fájront* c. színmű korábbi, hosszabb változata – gépir. xerox-másolata + autogr. jav. – 1 db (162 fol.)

445/282. *Fájront* fogalmazványváltozat – gépir. + autogr. jav. – 1 db (147 fol.)

445/283. *Fájront*: fogalmazvány és vázlatok – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 5 db (54+47+54+78+106 = 339 fol.)

445/284. *Fájront*: fogalmazvány-részletek – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (7+96+5+46 = 154 fol.)

445/285. *Három évszak*=*Fájront*: végleges változat – gépir. + autogr. jav. – 1 db (155 fol.)

445/286. A *Fájront* c. színdarab bemutatásával kapcsolatos anyagok – 15 db (21 fol.)

- 445/286/1.** Munkanapló 1981. január–február – 1 db (1 fol.)
- 445/286/2.** A *Krisztina* c. színdarab színopszisa és szerkezeti vázlata – 1 db (5 fol.)
- 445/286/3.** A *Hét kulturális eseményeiből* c. rovat újságkivágata az Élet és Irodalom 1981. február 21-i számából – 1 db (1 fol.)
- 445/286/4.** Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1982. június 15.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/5.** Malonyai Dezső levele Cs. Zs.-nak (1982. szeptember 21.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/6.** Cs. Zs. levele Mrsán Jánosnak (1982. szeptember 28.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/7.** Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1983. június 3.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/8.** Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (1983. június 16.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/9.** Mrsán János levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/10.** Dr. Soukup Lajosné, a Nemzeti Színház gazdasági igazgatójának levele Cs. Zs.-nak (1983. július 8.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/11.** Engedély kiviteli vámkezelés céljára (1983. augusztus–október) – 1 db (2 fol.)
- 445/286/12.** Forgách András levele Cs. Zs.-nak (1983. december 20.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/13.** Cs. Zs. levele Malonyai Dezsőnek (1984. január 4.) – 1 db (1 fol.)
- 445/286/14.** Malonyai Dezső levele Cs. Zs.-nak (1984. január 19.) – 1 db (2 fol.)
- 445/286/15.** A Nemzeti Színház Titkárságának levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 fol.)

FÜGGETLEN ÍRÁSOK ÉS KAPCSOLÓDÓ ANYAGOK

- 445/287. *A Belváros csalogánya voltam: Annamari, 32 éves* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 fol.)
- 445/288. *A feketerigó esete* – nyomtatv. (1995. április 12.) – 1 db (1 fol.)
- 445/289. *A gluglu-készítő* címmel tervezett írása anyaga – autogr. – 1 db (10 fol.)
- 445/290. *A 33-as busz megint a régi* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 fol.)
- 445/291. *A keresztnévadás Visontán* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (28 fol.)
- 445/292. *A következő emlékkönyvbe* – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/293. *A kör bezárult* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)
- 445/294. *A magunk képére és hasonlatosságára* – gépir. + autogr. jav. xerox másolata – 1 db (81 fol.)
- 445/295. *A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról* – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (14 fol.)
- 445/296. *A 43-as fekete félcipő* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/297. „*A szeretetünket kínáljuk*”: *Cigányok Magyarországon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 fol.)
- 445/298. „*A szocializmus jegyében*”: *Hajnal Márta, kiadói lektor, 60 éves* – gépir. – 1 db (64 fol.)⁴¹⁸
- 445/299. *A teremtő vázlatfüzetéből* c. cikk fogalmazványa és fordítástervei – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (3 fol.)
- 445/300. *A Végvári-rejtély* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/301. *Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (11 fol.)
- 445/302. *Alku (jelenetvázlat)* – autogr. + gépir. + autogr. jav. (Fábry Péterrel közösen) – 1 db (90 fol.)
- 445/303. *Állati tényező* – gépir. – 1 db (2 fol.)
- 445/304. *Amerikai irodalmi és grafikai portfoliók* – gépir. + nyomtatv. – 6 db (96 fol.)
- 445/305. *Antipacifista gondolatok a rehabilitációról* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)
- 445/306. *Antónia, ne add vissza a koronát!* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4+1 fol.)

⁴¹⁸ Egy Márványi Judittal készült interjúból formált portré. Eredetileg a FK! c. kötetben jelent volna meg. (Vö. 445/251/2.) Megjelenéséről nem tudunk.

- 445/307.** *Az aprómunka füstje nem látszik: Válasz egy tagtársamnak, New Brunswickba* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 fol.)
- 445/308.** *Az Expóról jut eszembe* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/309.** *Az ifjú Toldi estéje* – gépir. + autogr. jav. (1972. május) – 1 db (4 fol.)
- 445/310.** *Az urbanizáció társadalmi problémái* (A Komlón, 1972. június 26–28. között tartott szociológiai konferencia előadásiról készült jegyzet) – gépir. – 1 db (21 fol.)
- 445/311.** *Az utolsó nyár* – gépir. + autogr. jav. + fénykép – 1 db (13 fol.)
- 445/312.** Bácskai Szemle c. kézírásos házi újság 1946–47-es füzetei – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (8 fol.)
- 445/313.** *Bajok vannak* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)
- 445/314.** *Balkán! Balkán!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/315.** [Barátaim, ismertem egy hóhért...] autogr. – 1 db (1 fol.)
- 445/316.** Bejegyzések a Kornis-féle kollektív *Naplóba* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 9 db (60 fol.)
- 445/317.** A *Békalencse* címmel tervezett mű anyaga – autogr. – 12 db (73 fol. + 4 bor.)
- 445/318.** *Békító, Bibó szellemében* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (8 fol.)
- 445/319.** A *Budapest-portraits* címmel tervezett kötet anyaga + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. (Györgyey Klára fordításai) – 24 db (237 fol.)
- 445/320.** *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/321.** A *Cigánymontázs* címmel tervezett kötet anyaga – autogr. + gépir. – 1 db (86 fol. + 9 bor.)
- 445/322.** *Cigányok* – nyomtatv. (tördelt korrektúralevonat, 1993. július 9.) – 1 db (1 fol.)
- 445/323.** *Családok, sorsok, hozomány* – gépir. + autogr. kieg. (Földes Lászlóval) – 1 db (2 fol.)
- 445/324.** *Csattanósan ütköznek a „nemzeteszmék”* c. cikk + kapcsolódó anyag – nyomtatv. – 2 db (2 fol.)
- 445/325.** A *Cséplő Gyuri* c. filmmel és hősével kapcsolatos írások – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (76 fol.)
- 445/325/1.** Cs. Zs. *Cséplő Gyuri: Dokumentum/játék* c. műve – gépir. – 1 db (3 fol.)
- 445/325/2.** *Cséplő Gyuri* (Bp., Hunnia Filmstúdió és Balázs Béla Filmstúdió, kézirat gyanánt, é. n.) – nyomtatv. + autogr. jegyz. – 1 db (70 fol.)
- 445/325/3.** A *Cséplő Gyuri* c. film szórólapja – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/325/4.** Cs. Zs. *Cséplő Gyuri* c. műve – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)

- 445/326.** Az *Ég a kollégium* címmel tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. – 15 db (64 fol.)
- 445/327.** *Egy cáfolat margójára* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (2 fol.)
- 445/328.** *Egy történet két nézete* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + xerox – 2 db (7 fol.)
- 445/329.** *Egyszer volt, ez már volt egyszer* – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/330.** *Életforma és tudat a huszadik századi magyar tanyavilágban* c. tanulmány + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + autogr. – 15 db (105 fol.)
- 445/330/1.** A tanulmány gépirata – 1 db (35 fol.)
- 445/330/2–3.** A tanulmány munka- és tématervei (1973. február–december) – 2 db (2 fol.)
- 445/330/4–11.** A kiadással kapcsolatos iratok – 8 db (13 fol.)
- 445/330/12–14.** Anyaggyűjtés – 3 db (53 fol.)
- 445/330/15.** Dénes Iván Zoltán megjegyzései Cs. Zs. tanulmányához – autogr. – 1 db (2 fol.)
- 445/331.** Az *Életünk és a Testőr* című iskolai újságok – nyomtatv. (Cs. Zs. szerkesztő és főmunkatárs volt) – 12 db (36 fol.)
- 445/332.** *Elhallgattatva, már megint* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/333.** *Éljen a vállalkozás!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)
- 445/334.** *Én csak kérdezek* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/335.** *És mégsem mozog a Föld?* – gépir. + autogr. jav. xerox másolata – 1 db (2 fol.)
- 445/336.** *Év végi beszélgetés Farkas Flóriánnal, az Országos Cigány Kisebbségi Önkormányzat elnökével* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 fol.)
- 445/337.** *Figyelem! Figyelem! Figyelem! Hirdetéeés!!!* – gépir. + autogr. jav. (az Igazság c. lap korrektúralevonata) – 1 db (1 fol.)
- 445/338.** Folyóiratok körkérdéseire adott válaszok – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 10 db (34 fol.)
- 445/338/1.** Válasz a *Mozgó Világ* szociográfiai körkérdésére – 1 db (3 fol.)
- 445/338/2.** Válasz az *Alföld Móricz*-körkérdésére – 1 db (2 fol.)
- 445/338/3–4.** Válasz az *Aetas Közép-Európa*-körkérdésére + kapcsolódó anyag – 2 db (16 fol.)
- 445/338/5–6.** Válasz a *Századvég népi–urbánus*-körkérdésére + kapcsolódó anyag – 2 db (7 fol.)
- 445/338/7.** Válasz a *168 Óra* választási körkérdésére – 1 db (3 fol.)
- 445/338/8–9.** Válasz a *Pannon Tükör* 56-os körkérdésére – 2 db (2 fol.)

- 445/338/10. A *Válasz egy körkérdésre* c. kézirat – autogr. – 1 db (1 fol.)
- 445/339. *Füty* – gépir. + autogr. jav. (rajta kézírással: „nem jelent meg”) – 1 db (2 fol.)
- 445/340. *Gazdag falu a homokon* c. tanulmány változatai + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 3 db (96 fol.)
- 445/341. *Gézám!* – autogr. – 1 db (2 fol.)
- 445/342. *Gondolatok az egérről és a brontosauruszról* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/343. *Gondolkodás – látás* – gépir. + nyomtatv. (Beretvás András *Fantázia – vizualitás* c. kiállításának brosúraszövege) – 2 db (4 fol.)
- 445/344. A Göncz Árpád köszöntésére írt beszéd változatai (Földes Péterrel közösen) – 3 db (8 fol.)
- 445/345. *Görkori* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/346. *Gúzsba kötve* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/347. *Gyerekkorunk* címmel (Csalog Judittal közösen) tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 7 db (29 fol.)
- 445/348. *Gyermekkor: Levél Szokolay Zoltánnak* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (7 fol.)
- 445/349. *Ha nem vagy már fáradt* (Csalog Zsolt műveiből összeállította Spitkó Viktória) – gépir. (Cs. Zs. és S. V. közös irodalmi estjének műsoranyaga) – 1 db (12 fol.)
- 445/350. *Hajléktalanok krízishelyzetben* – gépir. autogr. jav. – 1 db (8 fol.)
- 445/351. *Hallgatom a sporthíreket* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/352. *Harangzúgás* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 fol.)
- 445/353. *Három játék* c. írás változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (17 fol.)
- 445/354. *3 kérdés Rajk Lacihoz* – gépir. + autogr. jav. (az Igazság folyóirat korrektúralevonata) – 1 db (10 fol.)
- 445/355. *Három válasz* c. cikk változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (6 fol.)
- 445/356. *Hazaszeretet* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)
- 445/357. A Helmes Józsefről tervezett portré(film) anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 13 db (238 fol.)
- 445/357/1. Interjú Helmes Józseffel és élettársával (Visegrád, 1978. november 5.) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (71 fol.)
- 445/357/2. Interjú Helmes Józseffel (töredék) – gépir. – 1 db (38 fol.)
- 445/357/3. *Helmes-interjú*. Kérdező Schiffer Pál – gépir. – 1 db (12 fol.)
- 445/357/4. *Hová tűntek a többiek? Helmes Józseffel való dialóg*. Kérdező: Schiffer Pál – gépir. – 1 db (2 fol.)

- 445/357/5. *Szerelmi történet* – gépir. – 1 db (77 fol.)
- 445/357/6. *Helmes Jóska. Forгатókönyvi vázlat az 1979. április–májusi forгатási szakasz után* – gépir. – 1 db (11 fol.)
- 445/357/7. *Helyszínek és helyzetek, amelyben Helmes Józsefet szerepeltetni lehet* – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/357/8–12. *Jelenetvázlatok* – gépir. – 5 db (9 fol.)
- 445/357/13. *Munkacédulák* – 1 db (17 fol.)
- 445/358. *Helyreigazítás* – gépir. – 1 db (4 fol.)
- 445/359. *Horváth M. Judit és Vásárhelyi Szandra képei elé* – gépir. – 1 db (3 fol.)
- 445/360. *Humanitás '82: Talált vers Ottlik Géának, igaz tisztelettel* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (1+1 fol.)
- 445/361. *Ilyen-olyan fegyverek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/362. *Imádság piacért* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/363. *Információ, ó!* – gépir. + autogr. bejegyzés + nyomtatv. – 2 db (2+1 fol.)
- 445/364. *Irodalom és élet* – gépir. (1991. március 27.) – 1 db (1 fol.)
- 445/365. *Író–olvasó-találkozó: avagy a nézetkülönbségek kulturált kezeléséről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (1+1 fol.)
- 445/366. *Írószövetségi közgyűlés, 81. XII. 12–13.* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 fol.)
- 445/367. *Jelentés Debrecenből, indulattal* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. (1991. október 5.) – 9 db (51 fol.)
- 445/367./1–2. A cikk gépirata és újságkivágata – 2 db (15 fol.)
- 445/367/3–9. Háttéranyagok – 7 db (36 fol.)
- 445/368. *Jolikára emlékezve – arany szíve volt* c. novella változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (11 fol.)
- 445/369. *Juci is indul* c. cikk+ kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. – 2 db (5 fol.)
- 445/370. *Juci visszalépett* – nyomtatv. (1994. május 24.) – 1 db (1 fol.)
- 445/371. *Kedves író bácsi!* – gépir. + autogr. jav. (*A mi házunk* című írás folytatása. Vö. *Falak és falromok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 182–186.) – 1 db (4 fol.)
- 445/372. *Képeslap Svédországba* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (4 fol.)
- 445/373. *Kereszténymarxizmus* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)
- 445/374. *Kokárda* – nyomtatv. (1994. március 26.) – 1 db (1 fol.)
- 445/375. *Kordon* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (4 fol.)
- 445/376. *Kőbányai János: Magyar siratófal* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)

- 445/377. *Közép-Európa? Európa? Kelet-Európa? – Gondolatok Timothy Garton Ash cikkéhez* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 fol.)
- 445/378. *Közös Tóni bácsink* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/379. *A Krassó György-féle '56-os emlékkötetbe szánt írás változatai* – gépir. + autogr. jav. – 3 db (9 fol.)
- 445/380. *Lengyel Péter: Cseréptörés: Vitaindító* – autogr. – 1 db (6 fol.)
- 445/381. *Levél a baloldaliságról* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. 3 db (8 fol.)
- 445/382. *Levél a börtönbe* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (4 fol.)
- 445/383. *Levél a munkanélküliségről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 fol.)
- 445/384. *Levél a szegénységről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/385. *Levél a szerkesztőnek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)
- 445/386. *Levél a szociális hálóról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/387. *Levél a tudatlanságról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/388. *Levél arról, hogy szépek vagyunk-e* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 fol.)
- 445/389. *Levél az amerikanizálódásról* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6 fol.)
- 445/390. *Levél az idegenségről* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/391. *Levél egy pedagógushoz* – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/392. *Levél Pető Ivánnak – a birkapörköltről* c. cikk + levél Pető Ivánnak – gépir. + autogr. jav. – 2 db (6 fol.)⁴¹⁹
- 445/393. *Levél, még mindig az idegenekről* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (6+1 fol.)
- 445/394. *Levél-regény Áginak (Sajnos, még csak részletek)* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 köteg (33 fol. + 2 bor.)
- 445/395. *Lopott madarak* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/396. *Lóránt Zsuzsa kiállításához* – gépir. (1990. augusztus 30.) – 1 db (2 fol.)
- 445/397. *A Lócsei Pálról tervezett portré anyaga* – autogr. + xerox – 3 db (8 fol.)
- 445/398. *Magunkat védjük: Keserű beszélgetés Ill Mártonnal, az MLK Egyesület elnökével* – nyomtatv. (1992. november 13.) – 1 db (1 fol.)
- 445/399. *Még mindig: pápa* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + autogr. jav. – 4 db (11 fol.)

⁴¹⁹ Vö. Pető válaszával: 445/34/3.

- 445/400.** *Megköszönök egy karácsonyi ajándékot, egy kazettát* – nyomtatv. (1993. január 15.)
– 1 db (1 fol.)
- 445/401.** *Mi legyen velük?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)
- 445/402.** *Milyen távol van New York! Halász Péter és Love Theater Budapesten* – gépir. + autogr. jav. (1990. november 1.) – 1 db (4 fol.)
- 445/403.** *Mit tehetnénk az antiszemitizmus ellen?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/404.** *Most megjedtem* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/405.** *Motoron* – gépir. – 1 db (4 fol.)
- 445/406.** *Mozgó Világ-bemutatók* – autogr. + gépir. (Hámos Gusztáv, Kerekes Gábor) – 2 db (18 fol.)
- 445/407.** *A Nándi-novella* címmel tervezett mű anyaga – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (149 fol.)
- 445/408.** *Napló, most* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 fol.)
- 445/409.** *Négy magyar népmese* – autogr. – 1 db (25 fol.)
- 445/410.** *Nem csak „cigány film”* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/411.** *Nem tisztelem az anyákat* c. cikk + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (15 fol.)
- 445/412.** *„Nemzeti-demokratikus forradalom volt”: Csalog Zsolt három kérdése Lőcsei Pálhoz* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (15 fol.)
- 445/413.** *New York arnyai* – gépir. – 1 db (2 fol.)
- 445/414.** *„Nyakravalótlanok takarodjatok a csatatérről!” – avagy: Tisztelt ismeretlen!* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/415.** *Nyilatkozattervezet* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/416.** *Ó, a Körönd* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (5 fol.)
- 445/417.** *Orfeusz* – gépir. – 1 db (2 fol.)
- 445/418.** *Osztrák és magyar magánügyek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/419.** *Önkény ellen önkény* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + xerox – 1 köteg (22 fol. + 1 bor.)
- 445/420.** *Őszintén, de bizakodva* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 fol.)
- 445/421.** *Pályamű helyett levél* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/422.** *Például: Vasmegyer* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)
- 445/423.** *Plecsni* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 3 db (7 fol.)
- 445/424.** *Problematika* – gépir. (1964. október) – 1 db (4 fol.)

- 445/425.** Rádiójáték-tervezet a Magyar Rádió 1977. október 13-án kiírt pályázatára (lehetséges címváltozatok: *Fiatalok voltak; Történelmi lecke fiataloknak; Bokros 700 éves*) + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (77 fol.)
- 445/426.** Rádiónyilatkozat lejegyzése – gépir. + autogr. jav. (1976) – 1 db (4 fol.)
- 445/427.** *Régészeti ásatások Tiszaszöllősen és Bálint bácsi* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/428.** *Régi falusi konyhák* – gépir. – 1 db (5 fol.)
- 445/429.** *Rejtett félelmek szorításában: Beszélgetés Vujicsics D. Sztoján magyarországi szerb íróval* – nyomtatv. (1993. március 26.) – 1 db (1 fol.)
- 445/430.** [Rékasi János] – gépir. + autogr. jav. – 1 db (24 fol.)
- 445/431.** *Reklamáció* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 4 db (11 fol.)
- 445/432.** *Requiem egy klubért* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)
- 445/433.** „*Romarumli*” – nyomtatv. xerox-másolata (1996. október 3.) – 1 db (1 fol.)
- 445/434.** Rudolf Berg munkástémájú filmjéhez készült előzetes anyagok – gépir. – 5 db (11 fol.)
- 445/435.** *Sajnálattal közöljük* – gépir. – 1 db (2 fol.)
- 445/436.** *Slicc* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/437.** *Sok-sok szeretettel* – gépir. + autogr. jav. (Rádió, 1994 Karácsony) – 1 db (3 fol.)
- 445/438.** *Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú szubjektivitással* – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 2 db (47 fol.)
- 445/439.** *Spenót* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. + autogr. – 3 db (9 fol. + 1 bor.)
- 445/440.** *Stephen Vizinczey: Érett asszonyok dicsérete* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/441.** *Szabaddemokrata gondolatok a nyakunkon maradt hadseregről* – gépir. + autogr. jav. (Válasz Pick Róbertnek a Beszélőben megjelent cikkére. A Beszélő nem közölte.) – 1 db (5 fol.)
- 445/442.** *Szalag a messzi idegenbe* c. rádiójáték – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 4 db (34 fol.)
- 445/443.** *Szembenülés, hetvenhárom június* – gépir. + autogr. jav. – 1 db. (5 fol.)
- 445/444.** *Szépnek lenni* – nyomtatv. (1993. március 9.) – 1 db (1 fol.)
- 445/445.** *A Szeptember 11.* címmel tervezett mű anyaga – gépir. + autogr. + autogr. jav. – 18 db (233 fol.)

- 445/446. „Szerény leszek mások véleményének meghallgatásában”: 3 kérdés Demszky Gáborhoz – gépir. – 1 db (9 fol.)
- 445/447. *Szeretem-e Angyal Istvánt?* – gépir. + autogr. jav. (Lukácsy András *Felismerem-e Angyal Istvánt?* c. könyvéről) – 1 db (6 fol.)
- 445/448. *Szó sem lehet róla?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/449. *Sztárayt köszöntöm* – nyomtatv. (1993. június. 25.) – 1 db (1 fol.)
- 445/450. *Tábla* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. xerox-másolata – 3 db (6 fol.)
- 445/451. *Találkozás?* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. xerox másolata – 2 db (4 fol.)
- 445/452. *Tegeződés* – gépir. – 1 db (3 fol.)
- 445/453. *Telefonfülke, napfogyatkozás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)
- 445/454. *Télköszöntő* – nyomtatv. + autogr. jav. – 1 db (1 fol.)
- 445/455. *The Hungarian Revolution* c. televízió-műsor tervének angol és magyar változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (34 fol.)
- 445/456. *Tilos a Rádió* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. (1991. szeptember 14.) – 2 db (4 fol.)
- 445/457. *Tiszabői riport* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 fol.)
- 445/458. *Tisztelt Hócipő!* – autogr. + gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/459. *A Tizenkét tanítvány* címmel tervezett film anyaga – autogr. – 14 db (14 fol.)
- 445/460. *Tolerancia* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (2 fol.)
- 445/461. *Történelmi mitológiánk és a tudományos történelemkutatás* – gépir. + autogr. jav. (Válasz Fekete Sándor cikkére) – 1 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/462. *Törvényhozás* – gépir. + nyomtatv. xerox-másolata – 2 db (2 fol.)
- 445/463. *Tragédia magyar nyelven: Az Elektra a Szkéné színpadán* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)
- 445/464. *Tudósítás az utcáról, 92. X. 23.* – nyomtatv. (1992. október 26.) – 1 db (1 fol.)
- 445/465. *Tudósítás egy tüntetésről* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/466. *Tziganes, dans le piège* – nyomtatv. (1993. március) – 1 db (2 fol.)
- 445/467. *Unokáknak, dédunokáknak való* c. cikk változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (11 fol.)
- 445/468. *Utóirat a hétfő esti beszélgetésünkhöz* – gépir. – 1 db (2 fol.)
- 445/469. *Utószezon* c. novella változatai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (4+5 fol.)
- 445/470. *Vérszem* – gépir. + nyomtatv. – 2 db (1+1 fol.)
- 445/471. *Vicanéninek születésnapjára 1949. máj. 18.* – autogr. (cérnafűzött) – 1 db (4 fol.)
- 445/472. *Vissza! Vissza! (tanulmány)* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 fol.)

445/473. *Visszhangos csattanás* – gépir. + autogr. jav. + nyomtatv. – 2 db (5 fol.)

445/474. „*Wir bieten unsere Lieben an*”: *Zigeuner in Ungarn* c. cikk + kapcsolódó anyag – gépir. + autogr. jav. – 11 db (68 fol.)

ROMOLÓGIAI ÍRÁSOK, JEGYZETEK

445/475 *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt* c. cikk változatai – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 5 db (37+46+48+45+38 = 214 fol.)

445/476. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon* – gépir. – 1 db (8 fol.)

445/477. *A cigányság Békés megyében* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (30 fol.)

445/478. *A cigányság Somogy megyében* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (41 fol.)

445/479. *A cigányság szegregált helyzete a magyar munkaerőpiacon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (9 fol.)

445/480. *A cigányság Szentesen, Csongrádon és Makón* c. cikk + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. – 2 db (20 fol.)

445/481. *A jászfényszarusi cigányság 1971-ben* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (32 fol.)

445/482. *A magyarországi cigány kisebbség hátrányos helyzete* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)

445/483. *A Report on the Situation of Gypsies in Hungary* c. cikk változatai – gépir. + autogr. jav. – 3 db (27 fol.)

445/484. *A Roma Magazin* c. televízió-műsor anyaga – autogr. + xerox – 8 db (13 fol.)

445/485. *Adalékok a „cigányság” fogalmához* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (17 fol.)

445/486. *Asszimiláció vagy integráció?* – korrektúralevonat xerox-másolata + autogr. jav. (A Phralipe folyóirat korrektúrája) – 1 db (15 fol.)

445/487. Az 1995 júliusi cigányügyi kormány-előterjesztéssel kapcsolatos iratok + Cs. Zs. szakvéleménye – gépir. + autogr. jav. – 3 db (50 fol.)

445/488. *Beszámoló a magyarországi cigányság helyzetéről* – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata – 1 db (12 fol.)

445/489. *Cigány falu Baranyában* – nyomtatv. + autogr. kiem. – 1 db (6 fol.)

445/490. *Cigányok, kelepében* – gépir. – 1 db (6 fol.)

445/491. *Gypsies in the Hungarian Labour Market* – gépir. – 1 db (8 fol.)

445/492. *Hol tart a magyarországi cigányság?* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)

445/493. *Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéséről* – autogr. + gépir. – 1 db (63 fol.)

445/494. *Mit csináljunk a cigányokkal?* – gépir. + autogr. jav. + korrektúralevonat
faxmásolata + autogr. jav. – 2 db (16 fol.)

445/495. Romológiai előadások – gépir. – 2 db (31 fol.)

INTERJÚK

445/496. Árpád – gépir. + autogr. jav. – 1 db (23 fol.)

445/497. B. Márta – gépir. (1981. július 16.) – 1 db (44 fol.)

445/498. Bajovics Róza – gépir. (1977) – 1 db (59 fol.)

445/499. Bálintffy Péter – gépir. (1983. január) – 1 db (22 fol.)

445/500. Berecz Frigyes – gépir. (1982. szeptember 8.) – 1 db (89 fol.)

445/501. Berényi Péter – gépir. (1980. április) – 1 db (4 fol.)

445/502. Bognár Éva – gépir. (1986. július) – 1 db (11 fol.)

445/503. Bognár Szabolcs – gépir. + autogr. jav. (1980. augusztus 8.) – 1 db (106 fol.)

445/504. Clark, Ági – gépir. (1983) – 3 db (12 fol.)

445/505. Csaba (Alcsutdoboz) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (19 fol.)

445/506. Deák Ferenc – autogr. + gépir. + autogr. jav. (é. n.) – 2 db (11 fol.)

445/507. Eörsi István – gépir. (1981. november 22.) – 1 db (24 fol.)

445/508. Gábor Sándor – gépir. (1978) – 1 db (182 fol.)

445/509. A „Gitta-ügy” interjúanyaga – autogr. + gépir. (1981. március–április) – 4 db (71 fol.)

445/510. Györi Eszter – gépir. (1982. december 2.) – 1 db (23 fol.)

445/511. Horváth Imre – gépir. (1982. július) – 1 db (81 fol.)

445/512. Hüse – gépir. (1984. március 15.) – 1 db (67 fol.)

445/513. I. Gy. – gépir. (1982. június 22–27.) – 3 db (88 fol.)

445/514. Irsa Katalin – gépir. (1979. április 25.) – 1 db (38 fol.)

445/515. Irodalmi riportsorozat lejegyzése + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (Cs. Zs. beszélget Pomogáts Bélával, Györgyei Klárával, Mózsi Ferencsel, Durai Miklóssal, Földes László Hobóval, Faludy Györggyel, Sárközi Mátyással, 1990. szeptember) – 3 db (35 fol.)

445/516. Iványi Gábor – gépir. + autogr. jav. (1995. január 31.) – 1 db (27 fol.)

445/517. Juhász Pál-interjú + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1993. június 7.) – 1 db (11 fol.)

445/518. Klein Gyula és neje – gépir. (1978 október 15.) – 1 db (54 fol.)

- 445/519.** Konok István-interjú + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1977. augusztus 1.) – 1 db (89 fol.)
- 445/520.** Kőrösi Zsuzsa (Pór Györgyné) – gépir. (1974. szeptember) – 2 db (26 fol.)
- 445/521.** Máté György – gépir. (1979. január 17.) – 1 db (84 fol.)
- 445/522.** Mircea és barátja – gépir. (1988. május 24.) – 1 db (5 fol.)
- 445/523.** Misi – gépir. – 1 db (50 fol.)
- 445/524.** Obersovszky Gyula – gépir. (1981) – 1 db (21 fol.)
- 445/525.** Ötvenhatos kerekasztal (részlet) – gépir. (1981. december 5.) – 1 db (59 fol.)
- 445/526.** Pál István – gépir. + autogr. jav. (1978. december 1–11.) – 2 db (79 fol.)
- 445/527.** Pikács Rudolf + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1978, 1980) – 3 db (45 fol.)
- 445/528.** Pór György – gépir. (1974. július, é. n.) – 3 db (46 fol.)
- 445/529.** Simon Pál (Debrecen) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (12 fol.)
- 445/530.** Sz. B. vége – gépir. (é. n.) – 1 db (2 fol.)
- 445/531.** Szilágyi Zoltán – gépir. + autogr. jav. – 1 db (14 fol.)
- 445/532.** Szmodits Júlia – gépir. (1990. április 22.) – 1 db (35 fol.)
- 445/533.** Vértes Lászlóné Meller Ágnes – gépir. + autogr. jav. (1984. március) – 1 db (85 fol.)
- 445/534.** Vértes László – gépir. (1984. február) – 1 db (53 fol.)

LEKTORI JELENTÉSEK

- 445/535.** Geleta Ferenc *Cigányok a magyar erdőkben* c. szinopszisáról – gépir. (1997. február) – 1 db (1 fol.)
- 445/536.** Hans Silvester és Jean-Paul Clébert *Tsiganes et Gitanes* c. albumáról – gépir. (1978. február) – 1 db (1 fol.)
- 445/537.** Heiczinger János *Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról* c. kéziratáról – gépir. (1980. január) – 1 db (1 fol.)
- 445/538.** Hoppál Mihály és Küllös Imola *Parasztéletrajzok – paraszti írásbeliség* c. tanulmányáról – gépir. (1972. március 2.) – 1 db (1 fol.)
- 445/539.** Szegő László *Cigánytelepi közösségek belső struktúrája* c. kéziratáról – gépir. + autogr. jav. (1977. május 5.) – 1 db (1 fol.)
- 445/540.** Tomka Miklós *A vallási tudat szerkezete* c. dolgozatáról – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)

445/541. Az *Egy élethelyzet körülírása* c. gyűjteményről – gépir. (1982. április) – 1 db (10 fol.)

445/542. A *Roma tanulmányok* c. szociológiai kötetről – gépir. (1996. augusztus 25.) – 1 db (5 fol.)

445/543. Egy, a cigánykérdéssel kapcsolatos válogatáskötetről írt lektori vélemény – gépir. – 1 db (1 fol.)

445/544. Egy Tiszabövel kapcsolatos szociológiai szakdolgozatról készített opponensi vélemény – gépir. – 1 db (1 fol.)

FOGALMAZVÁNYOK

445/545/1–14. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 1. (datált kéziratok) – 14 db (54 fol.)

445/545/15–53. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 2. (datálatlan kéziratok, címmel) – 40 db (58 fol.)

445/545/54–122. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 3. (datálatlan kéziratok, cím nélkül) – 69 db (146 fol.)

445/545/123–143. Cs. Zs. *Fogalmazványok* c. munkadossziéi 4. (cédulák) – 21 db (21 fol.)

SZINOPSZISOK, TÉMA- ÉS MUNKATERVEK

445/546/1. *A cigányság a magyar munkaerőpiacon* – gépir. + autogr. jav. (é. n.) – 1 db (2 fol.)

445/546/2. *A Máté-család: dokumentumregény egy munkáscsaládról* c. szinopszis + kapcsolódó anyag (1977) – gépir. – 1 db (6 fol.)

445/546/3. A Móra Kiadó Kozmosz-sorozatának egy a cigánysággal, cigánykérdéssel foglalkozó kötetéről – gépir. (Kemény Istvánnal közösen, é. n.) – 1 db (1 fol.)

445/546/4. *Alíz macskái: Színmű három felvonásban* – gépir. (1983. augusztus) – 1 db (1 fol.)

445/546/5. *Állam-egyház/ak, (destruktív?) szekták* c. szimpózium tervezete – gépir. + autogr. jav. xerox-másolata (1993. április 30.) – 1 db (1 fol.)

445/546/6. *Az örökség (Idegenek v. Bolyongás)* c. film – gépir. + autogr. jav. (1996. október) – 1 db (3 fol.)

445/546/7. *Betyárok*: Kb. 20–25 perces TV-film szinopszisa – gépir. (é. n.) – 1 db (1 fol.)

445/546/8. Cigányokkal kapcsolatos írásokból összeállítandó kötet szinopszisa – gépir. + autogr. jav. (1993. május) – 1 db (2 fol.)

- 445/546/9.** *Egyházak új szerepben* c. filmszinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1993. november 17.) – 1 db (18 fol.)
- 445/546/10.** *Ember és kultúra – a néprajztudomány műhelyében*: Ismeretterjesztő könyv a Búvár-sorozat számára – gépir. (Morvay Judittal közösen, é. n.) – 1 db (2 fol.)
- 445/546/11.** *Falusi társadalmunk és a gazdaság*: Kutatási tervvázlat a *Gazdaság és társadalom összefüggései* c. téma keretein belül végzendő kutatáshoz – autogr. + gépir. + autogr. jav. (1982. április) – 1 db (5 fol.)
- 445/546/12.** *Hazalátogatók*: 50 perces tv-dokumentumfilm szinopszisa + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1983. április) – 1 db (3 fol.)
- 445/546/13.** *Írj naplót* c. tervezet változatai – autogr. + gépir. (1976. január) – 2 db (9 fol.)
- 445/546/14.** *J.*: 90 perces játékfilm szinopszisa – gépir. (1990. április) – 1 db (3 fol.)
- 445/546/15.** *Magyarországi portrék* c. szinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. (1980. november 6.) – 1 db (3 fol.)
- 445/546/16.** *Melyik hazámnak?* c. kötet szinopszisének változatai – gépir. (1983. március 1.; 1984. január) – 2 db (2 fol.)
- 445/546/17.** *Menekülők: „A század második fele”* c. dokumentumműsor – gépir. (1988. október) – 1 db (1 fol.)
- 445/546/18.** Néprajzi tábor tervezete – gépir. + autogr. jav. (1993) – 1 db (6 fol.)
- 445/546/19.** *Portré a magyar népművészetben*: 15–25 perces néprajzi TV-film szinopszisa – gépir. (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/546/20.** *Requiem* c. hangversenyterv – gépir. (é. n.) – 1 db (2 fol.)
- 445/546/21.** *Szinopszis vagy tervezet vagy javaslat fiatal kutatókkal készítendő interjúsorozatra* – gépir. (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/546/22.** Szociálpszichológiai szöveggyűjtemény tervezete – gépir. (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/546/23.** Tématerv 17 perces dokumentumfilmhez – gépir. (1980. augusztus) – 1 db (2 fol.)
- 445/546/24.** *Vidéki jelentések* c. tanulmánykötet – gépir. (1979. október) – 1 db (2 fol.)
- 445/546/25.** *Video-dokumentációs anyaggyűjtés a 980-as évek amerikai „USA” magyarságáról* c. szinopszis + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. (Jávor Istvánnal közösen, é. n.) – 1 db (5 fol.)

ÍRÁSTERVEK, MUNKATERVEK, KÖTETTERVEK

- 445/547.** Írástervek, munkatervek, kötettervek – autogr. – 27 db (30 fol.)

ÍRÁSVÁZLATOK

445/548. A magyar faluval és parasztságával kapcsolatos vázlatok – 22 db (22 fol.)

445/549. Kisebbségügyi vázlatok – 20 db (32 fol.)

ELŐADÁSVÁZLATOK

445/550. Előadásvázlatok – autogr. – 11 db (15 fol.)

NAPLÓK

445/551. 1953 – autogr. (egy 1950-es filmgyári forgatókönyv lapjain) – 1 db (86 fol.)

445/552. 1981. IV. 19-től – autogr. – 1 db (84 fol.)

445/553. 1984. III. 4–5. – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/554. 1985. VI. 30 – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/555. 1986. VI. 24. – autogr. – 1 db (2 fol.)

445/556. 1988. XI. 14-től, Country – autogr. – 1 db (44 fol.)

445/557. 1989. II. 19-től, Lahore – autogr. – 1 db (13 fol.)

445/558. 1989. III. 4., Country – autogr. – 1 db (3 fol.)

445/559. 1989. VII. 30-tól – autogr. – 1 db (7 fol.)

445/560. 1989. IX. 3-tól – autogr. – 1 db (8 fol.)

445/561. 1989. IX. 9-től, Toscana – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/562. 1989. XI. 6-tól – autogr. – 1 db (3 fol.)

445/563. 1990. XII. 16-tól – autogr. – 1 db (3 fol.)

445/564. 1992. I. 22. – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/565. 1992. V. 20-tól, Kijev – autogr. – 1 db (15 fol.)

445/566. 1994. XI. 16-tól – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 fol.)

445/567. 1996. IV. 1., Kaltenbach – autogr. – 1 db (3 fol.)

445/568. é. n. (IX. 13.) – autogr. – 1 db (4 fol.)

445/569. é. n. (XII. 23.) – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/570. é. n. – autogr. – 1 db (2 fol.)

445/571. é. n. – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/572. é. n. – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/573. é. n. – autogr. – 1 db (1 fol.)

445/574. é. n. – autogr. – 1 db (1 fol.)

GRAFIKÁK

445/575. Cs. Zs. rajzai, grafikái + kapcsolódó anyag – autogr. + nyomtatv. – 26 db (26 fol.)

IRODALMI NYERSANYAG

445/576. Cs. Zs. *Irodalmi nyersanyag* c. munkadossziéi

445/576/1. Cs. Zs. művé formálendő fogalmazványai – 54 db (87 fol.)

445/576/1/1. *Feljegyzés* (1968. június 14.) – 1 db (1 fol.)

445/576/1/2. *Éva 72. IV.* – 1 db (1 fol.)⁴²⁰

445/576/1/3. *Éva 72. VI.* – 1 db (3 fol.)

445/576/1/4. *Lakásügy, minisztertanácsi papírral* (1975. október) – 1 db (1 fol.)

445/576/1/5. *Láda-szállítás* (1975. október–november) – 1 db (1 fol.)

445/576/1/6. *Hiszekegy* (1977. július 28.) – 1 db (2 fol.)

445/576/1/7. *Intercontinental* (1978. június) – 1 db (1 fol.)

445/576/1/8. *Éva talponálló, 79. ápr.* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/9. *Fény presszó, 79. ápr.* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/10. [Kedves Gyuri!] (1983. március 18.) – 1 db (1 fol.)

445/576/1/11. *Napló, 88. május* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/12. [A cigány volt...] – 1 db (2 fol.)

445/576/1/13. *A gyermek* – 1 db (2 fol.)

445/576/1/14. *A kapcsolatteremtés akadályai* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/15. [A Királynak, ami a királyé...] – 1 db (2 fol.)

445/576/1/16. [A szabadság...] – 1 db (1 fol.)

445/576/1/17. [A szent kereszt jelét...] – 1 db (4 fol.)

445/576/1/18. *A teremtés. Apokrif töredék* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/19. *A tradic. paraszti kultúra sorsa. A néprajzi kutatás és ismeretterjesztés időszerű kérdései* – 1 db (4 fol.)

445/576/1/20. [AB rendszámu...] – 1 db (1 fol.)

445/576/1/21. *Aki a Virágot szereti* – 1 db (1 fol.)

445/576/1/22. *Allegro, Bartók-témára* – 1 db (2 fol.)

445/576/1/23. *Az idő és a sor-rend fontosságáról* – db (2 fol.)

445/576/1/24. *Butorok* – 1 db (1 fol.)

⁴²⁰ A 445/576/1/2–3. jelzetű írások valószínűleg Pócs Éva elbeszéléseinek magnószalag nyomán született lejegyzései.

- 445/576/1/25. [Elég lesz a papír?...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/26. [Értesítés...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/27. *Eső* – 1 db (4 fol.)
- 445/576/1/28. [1988. szeptember közepén...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/29. *Fúrás* – 1 db (2 fol.)
- 445/576/1/30. *Gondolatok a mozi előtt* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/31. [Ha Lázár István...] – 1 db (2 fol.)
- 445/576/1/32. [Idegroham a 12/a. buszon...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/33. *Ideológia* – 1 db (4 fol.)
- 445/576/1/34. [Kedves Gabi!] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/35. [Kedves J.] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/36. *Keressük Erzsikét* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/37. *Kétféle logika* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/38. [Mi a filozófiai alapja?...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/39. *Magyar zarándokházak* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/40. *Második (élet-)kép, sok dekorációval* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/41. *Nekrológ* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/42. [Nem tudom nem humorosan venni...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/43. [Nézzed Etu...] – 1 db (2 fol.)
- 445/576/1/44. *Nihilizmus* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/45. *Novellaterv* – 1 db (3 fol.)
- 445/576/1/46. *Regény-téma* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/47. *Repeta Spenót* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/48. *Séma* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/49. *Szöveggyűjtemény* – 1 db (2 fol.)
- 445/576/1/50. [Tájékoztattak róla...] – 1 db (2 fol.)
- 445/576/1/51. *Tisztelet Anton Pavlovicsnak – vagy valami eféle* – 1 db (6 fol.)
- 445/576/1/52. [Valami itt nem stimmel...] – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/53. *Vigyázat, szélhámosságok!* – 1 db (1 fol.)
- 445/576/1/54. *Virágos Kiss* – 1 db (2 fol.)
- 445/576/2. Cs. Zs. független irodalmi cédulái, följegyzései – 182 db (221 fol.)
- 445/576/3. Cs. Zs. magnós anyaggyűjtéseiből származó irodalmi cédulák, följegyzések – 91 db (232 fol.)

445/576/4. Cs. Zs. idegen szerzőktől származó irodalmi nyersanyagai – 10 db (69 fol. + 1 bor.)

445/576/4/1. Bognár Éva levele Bognár Botondnak – 1 db (2 fol.)

445/576/4/2. Gyenes Péter *élet története. Emlék irat* – 1 db (21 fol.)

445/576/4/3. Kassai Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1990. április 24.) – 1 db (1 fol.)

445/576/4/4. Pócs Éva levele Cs. Zs.-nak (1966. szeptember 15.) – 1 db (2 fol. + 1 bor.)

445/576/4/5. Pócs Éva följegyzése – 1 db (1 fol.)

445/576/4/6. Szendrey Mihály *kunhegyesi paraszt feljegyzései* – 1 db (38 fol.)

445/576/4/7. Ismeretlen szerző befejezetlen levele Hoffmann Tamásnak (1973. június 18.) – 1 db (1 fol.)

445/576/4/8. Ismeretlen szerző befejezetlen levele Tímár Mátyásnak – 1 db (1 fol.)

445/576/4/9–10. Ismeretlen szerzők töredékes művei – 2 db (2 fol.)

V. LEVELEZÉS

LEVELEK CSALOG ZSOLTHOZ SZEMÉLYI RÉSZ

- 445/577.** Alexa Károly – 1 db (1 fol.)⁴²¹
- 445/578.** Alexander, Adriana – 3 db (5 fol. + 2 bor.)
- 445/579.** Andor Csaba – 2 db (2 fol.)
- 445/580.** Andrásfalvy Bertalan – 6 db (8 fol. + 3 bor.)
- 445/581.** Andrási Kata – 1 db (8 fol.)
- 445/582.** Anóka Eszter – 1 db (1 fol.)
- 445/583.** Babarczy László – 1 db (1 fol.)
- 445/584.** Bajna Gábor – 2 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/585.** Balaskó Jenő – 2 db (2 fol.)
- 445/586.** Balassa András – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/587.** Balassa Iván – 1 db (2 fol.)
- 445/588.** Balassa M. Iván – 2 db (2 fol.)
- 445/589.** Balassa Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/590.** Balla D. Károly – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/591.** Bán András – 1 db (1 fol.)
- 445/592.** Baránszky-Jób László – 1 db (1 fol.)
- 445/593.** Bari Károly – 3 db (3 fol.)
- 445/594.** Báthory János – 1 db (1 fol.)
- 445/595.** Bekker Béla – 1 db (1 fol.)⁴²²
- 445/596.** Bencze József – 1 db (1 fol.)
- 445/597.** Benyó Bertalan – 1 db (1 fol.)
- 445/598.** Bereczky Zoltán – 1 db (1 fol.)
- 445/599.** Beretvás András – 1 db (1 fol.)
- 445/600.** Berey Katalin – 1 db (1 fol.)
- 445/601.** Berkovits György – 4 db (4 fol.)⁴²³

⁴²¹ További egy Alexa-levél itt: 445/1002/9.

⁴²² A Bekker–Csalog-levelezés folytatása itt: 445/208.

- 445/602.** Bertha Zoltán – 1 db (1 fol.)
- 445/603.** Bíró József – 1 db (1 fol.)
- 445/604.** Bognár Botond – 1 db (1 fol.)
- 445/605.** Bognár Szabolcs (Udvari Kerstin, Magyarai Éva) – 19 db (26 fol. + 4 bor.)
- 445/606.** Bojtár Endre – 2 db (2 fol.)
- 445/607.** Bokor József – 2 db (2 fol. + 2 bor.)
- 445/608.** Boldizsár Péter – 5 db (5 fol. + 2 bor.)
- 445/609.** Bor Ambrus – 3 db (3 fol. + 2 bor.)
- 445/610.** Boros Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/611.** Boscagli Edit – 1 db (5 fol.)
- 445/612.** Botos Attila – 1 db (1 fol.)
- 445/613.** Clark, Ági – 20 db (24 fol. + 2 bor.)
- 445/614.** Czukor, Nicholas J. – 1 db (1 fol.)
- 445/615.** Csalog Benedek – 19 db (28 fol. + 2 bor.)
- 445/616.** Csalog Eszter – 27 db (27 fol. + 1 bor.)
- 445/617.** Csalog Gábor – 9 db (14 fol. + 1 bor.)
- 445/618.** Csalog Judit – 4 db (5 fol.)
- 445/619.** Csaplár Vilmos – 3 db (3 fol.)
- 445/620.** Csengey Dénes – 1 db (1 fol.)
- 445/621.** Csermely Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/622.** Csongor Anna – 3 db (3 fol.)
- 445/623.** Csoóri Sándor – 1 db (1 fol.)
- 445/624.** Csurka István – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/625.** Dajka Balázs – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/626.** Dániel Ferenc – 4 db (4 fol.)
- 445/627.** Danó Anna – 1 db (1 fol.)
- 445/628.** Darányi Sándor – 1 db (1 fol.)
- 445/629.** Daróczi Ágnes – 2 db (2 fol.)
- 445/630.** Daróczi János – 1 db (1 fol.)
- 445/631.** Del Medico Imre – 1 db (1 fol.)
- 445/632.** Demszky Gábor – 5 db (10 fol. + 1 bor.)
- 445/633.** Dénes Iván Zoltán – 6 db (7 fol.)

⁴²³ További Berkovits-levelek itt: 445/1002.

- 445/634.** Derdák Tibor – 1 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/635.** Dobó Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/636.** Donáth Ferenc – 2 db (2 fol. + 2 bor.)
- 445/637.** Dragomán Krisztina – 1 db (1 fol.)
- 445/638.** Egri Mária – 1 db (1 fol.)
- 445/639.** Elbert Márk – 1 db (1 fol.)
- 445/640.** Elek István – 5 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/641.** Elek Judit – 2 db (2 fol.)
- 445/642.** Emeritzy György – 1 db (1 fol.)
- 445/643.** Engländer Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/644.** Erős Ferenc – 2 db (2 fol.)
- 445/645.** Esterházy Péter – 3 db (3 fol.)
- 445/646.** Fábri Péter – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/647.** Faludi Lászlóné – 1 db (1 fol.)
- 445/648.** Falus Tamás – 1 db (1 fol.)
- 445/649.** Farkas Péter – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/650.** Ferge Zsuzsa – 1 db (1 fol.)
- 445/651.** Fodor István – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/652.** Fodor Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/653.** Fonyó Ilona – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/654.** Forgách András – 3 db (3 fol.)
- 445/655.** Forner, George F. – 1 db (1 fol.)
- 445/656.** Földes Annamária – 3 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/657.** Frech József – 1 db (1 fol.)
- 445/658.** Füzes Endre – 1 db (1 fol.)
- 445/659.** Gábler Dénes – 1 db (2 fol.)
- 445/660.** Gábor Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/661.** Gábor László – 1 db (1 fol.)
- 445/662.** Gádor Judit – 3 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/663.** Gáll István – 1 db (1 fol.)
- 445/664.** Gáll Vera – 1 db (1 fol.)
- 445/665.** Gaskó Dénes – 8 db (8 fol.)
- 445/666.** Gaskó Vilma – 1 db (1 fol.)
- 445/667.** Gémes Balázs – 1 db (1 fol.)

- 445/668.** Gera Andrea – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/669.** Gereben B. István – 1 db (1 fol.)
- 445/670.** Goldschmidt Dénes – 1 db (1 fol.)
- 445/671.** Gondos Ernő – 2 db (2 fol. + 2 bor.)
- 445/672.** Gordos Gyuláné Csorba Ibolya – 15 db (25 fol. + 8 bor.)
- 445/673.** Gosztonyi Péter – 5 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/674.** Gothár Péter – 2 db (2 fol.)
- 445/675.** Göbölös József – 1 db (1 fol.)
- 445/676.** Grant, David – 1 db (1 fol.)
- 445/677.** Gyarmati Gyöngyi – 2 db (2 fol.)⁴²⁴
- 445/678.** Gyenes Judit (Maléter Pálné) – 1 db (1 fol.)
- 445/679.** Györgyey Klára – 2 db (2 fol.)
- 445/680.** Gyulai Ernőné – 1 db (1 fol.)
- 445/681.** Halbauer Anna – 1 db (1 fol.)
- 445/682.** Haldimann Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/683.** Halmos István – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/684.** Hamburger Mihály – 1 db (1 fol.)
- 445/685.** Hankiss Elemér – 1 db (1 fol.)
- 445/686.** Hansági Ottilia – 1 db (1 fol.)
- 445/687.** Haraszti Miklós – 1 db (1 fol.)
- 445/688.** Harmath István – 2 db (2 fol.)
- 445/689.** Hatolkay Árpád – 2 db (2 fol. + 2 bor.)
- 445/690.** Havaskői Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/691.** Háy Ágnes – 1 db (1 fol.)
- 445/692.** Hegedűs B. András – 4 db (5 fol.)
- 445/693.** Hegedűs István – 1 db (1 fol.)
- 445/694.** Hegedűs Katalin – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/695.** Hodosán Róza – 1 db (1 fol.)
- 445/696.** Hofer Tamás – 2 db (2 fol.)
- 445/697.** Horgas Béla – 2 db (2 fol.)
- 445/698.** Horváth Péter – 2 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/699.** Hules Endre – 1 db (1 fol.)

⁴²⁴ Egy további Gyarmati-levél itt: 445/932/9. (Olvasói levelek)

- 445/700.** Iványi Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/701.** Jakab Anna – 3 db (4 fol. + 2 bor.)
- 445/702.** Jakab Ernő – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/703.** Jávor Zsuzsa – 1 db (1 fol.)
- 445/704.** Kaiser Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/705.** Karády Victor és Veronika – 1 db (1 fol.)
- 445/706.** Karkovány Gyula – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/707.** Károlyi Anna – 5 db (5 fol. + 2 bor.)
- 445/708.** Kaslik Péter – 1 db (3 fol.)
- 445/709.** Kassai Ferenc – 4 db (4 fol.)⁴²⁵
- 445/710.** Katona Géza – 1 db (1 fol.)
- 445/711.** Katona Imre – 2 db (2 fol.)
- 445/712.** Keleti Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/713.** Keller Antalné – 1 db (1 fol.)
- 445/714.** Kellér Endréné – 1 db (1 fol.)
- 445/715.** Kemenczky Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/716.** Kemény István – 20 db (36 fol. + 6 bor.)
- 445/717.** Kende Ágnes és Buda Géza – 2 db (3 fol. + 2 bor.)⁴²⁶
- 445/718.** Kenedi János – 8 db (13 fol. + 1 bor.)
- 445/719.** Kerekes Márton – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/720.** Király Béla – 6 db (10 fol.)
- 445/721.** Kiš, Danilo – 1 db (2 fol.)
- 445/722.** Kisfaludi Júlia – 5 db (6 fol.)
- 445/723.** Kispintér Imre – 1 db (1 fol.)
- 445/724.** Kiss Sándorné – 2 db (4 fol.)
- 445/725.** Kiszél Sándor – 1 db (1 fol.)
- 445/726.** Klay, Andor C. – 1 db (1 fol.)
- 445/727.** Koch Halmi Kató – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/728.** Koh István – 1 db (1 fol.)
- 445/729.** Kontra Miklós – 2 db (2 fol.)
- 445/730.** Korányi Judit – 1 db (1 fol.)

⁴²⁵ További Kassai-levelek itt: 445/156. (Általános kutatások), illetve: 445/576/4/3. (Irodalmi nyersanyag).

⁴²⁶ A 2-es tételszámmal jelölt fotó mellett külön papírszeleten a hagyaték rendezőjének magyarázó jegyzete az MTA KIK fejléces borítékjában.

- 445/731. Kornis Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/732. Kósa László – 1 db (1 fol.)
- 445/733. Kottmayer Tibor – 2 db (2 fol.)
- 445/734. Kovács Ákos – 1 db (1 fol.)
- 445/735. Kovács Endre – 4 db (7 fol. + 3 bor.)
- 445/736. Kovács Kristóf – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/737. Kovács Sándor – 1 db (2 fol.)
- 445/738. Kovács Katalin – 2 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/739. Kozák Gyula – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/740. Kőbányai János – 5 db (6 fol.)
- 445/741. Könczöl Csaba – 2 db (2 fol.)
- 445/742. Körmendi Lajos – 2 db (2 fol.)
- 445/743. Körösi P. József – 1 db (1 fol.)
- 445/744. Körösi Zsuzsa – 3 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/745. Kőszeg Ferenc – 3 db (3 fol.)
- 445/746. Köteles Pál – 7 db (7 fol. + 1 bor.)⁴²⁷
- 445/747. Krassó György – 5 db (7 fol. + 1 bor.)
- 445/748. Krein Andrea – 1 db (1 fol.)
- 445/749. Kriskó János – 1 db (1 fol.)
- 445/750. Krokovay Zsolt – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/751. Kukorelly Endre – 1 db (1 fol.)
- 445/752. (Kyrenia Memories) Matin – 1 db (1 fol. + 1 bor.)⁴²⁸
- 445/753. Ladányi János – 1 db (1 fol.)
- 445/754. Lakatos József – 2 db (2 fol.)
- 445/755. Lászlóné Magda – 1 db (1 fol.)
- 445/756. Légrádi Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/757. Lengyel Balázs – 2 db (2 fol.)
- 445/758. Lengyel Gabriella – 1 db (1 fol.)
- 445/759. Lengyel Péter és Zsolt Angéla – 27 db (36 fol. + 6 bor.)
- 445/760. Licker Károlyné – 3 db (4 fol. + 2 bor.)

⁴²⁷ További Köteles-levelek itt: 445/937. (Alföld folyóirat)

⁴²⁸ Vö. 445/13/223. A hagyaték előrendezője félreolvasta a levélen szereplő nevet – s ez a rendezés során nekünk sem tűnt fel. Később vettük észre csupán a több száz névjegy közt fennmaradt vendéglői kártyát, és kapcsoltuk össze a rajta szereplő cégnevet a helytelenül felvett személynévi alakkal.

- 445/761. Lipták Béla – 4 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/762. Litván György – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/763. Lóczi Magda – 1 db (1 fol.)
- 445/764. Lóránt Zsuzsa és Kálmán György – 5 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/765. Lovas István – 1db (1 fol.)
- 445/766. Lovas Mária – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/767. Lövey István – 6 db (10 fol. + 5 bor.)
- 445/768. Má dai Péter – 1 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/769. Madarász Edit – 1 db (1 fol.)
- 445/770. Magyar Ágnes – 2 db (2 fol.)
- 445/771. Magyar Bálint – 3 db (4 fol.)
- 445/772. Magyar i Éva Judit (Bognár Éva, özv. Csalog Zsoltné) – 26 db (34 fol. + 5 bor.)
- 445/773. Mándoki János – 4 db (4 fol.)
- 445/774. Márkus István – 3 db (3 fol.)
- 445/775. Marton (Dévényi) Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/776. Máté György – 1 db (1 fol.)
- 445/777. Mátis Lív ia – 25 db (30 fol.)
- 445/778. Matolay Veronika Anna – 3 db (4 fol.)
- 445/779. Matolay Mária Magdolna – 1 db (1 fol.)
- 445/780. Matyó Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/781. Mesterházi Márton – 1 db (1 fol.)
- 445/782. Micskó Aranka – 1 db (1 fol.)
- 445/783. Mohácsi Erzsébet – 1 db (2 fol.)
- 445/784. Morcsányi Géza – 1 db (1 fol.)
- 445/785. Morvay M. Beáta – 1 db (1 fol.)
- 445/786. Mó zsi Ferenc (Szivárvány) – 17 db (17 fol. + 2 bor.)
- 445/787. Mrsán János – 1 db (1 fol.)⁴²⁹
- 445/788. Ná das Péter – 3 db (3 fol. + 2 bor.)
- 445/789. Nagy Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/790. Nagy Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/791. Nagy Ilona – 1 db (1 fol.)
- 445/792. Nagy Károly – 8 db (9 fol.)

⁴²⁹ További Mrsán-levelek itt: 445/286. (A *Fájront* c. színdarabbal kapcsolatos iratok)

- 445/793. Németh Katalin – 6 db (7 fol.)
445/794. Németi Edit – 1 db (1 fol.)
445/795. Nordin, Eszter – 1 db (1 fol.)
445/796. Oláh Dávid – 3 db (3 fol. + 1 bor.)
445/797. Orbán József – 1 db (1 fol.)
445/798. Orsós Imre – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/799. Ortutay Gyula – 3 db (3 fol.)⁴³⁰
445/800. Ottlik Géza – 1 db (1 fol.)
445/801. Órszigethy Erzsébet – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/802. Paetzke, Hans-Henning – 1 db (1 fol.)
445/803. Pál Ilona – 3 db (3 fol. + 1 bor.)
445/804. Palkó Magda – 1 db (1 fol.)
445/805. Palkovics Éva – 1 db (1 fol.)
445/806. Pálos István – 4 db (4 fol.)
445/807. Papp Éva – 4 db (4 fol.)
445/808. Papp Éva – 1 db (4 fol.)
445/809. Pásztor János – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/810. Pelle János – 1 db (1 fol.)
445/811. Péntek Imre – 3 db (3 fol.)
445/812. Peták István – 1 db (1 fol.)
445/813. Petőcz György és Nagy Ilona – 1 db (1 fol.)
445/814. Petz Gábor – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/815. Pik Katalin – 1 db (1 fol.)
445/816. Pintér Lajos – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/817. Polacsek Lajos László – 1 db (1 fol.)
445/818. Pregitzer Fruzsina – 5 db (7 fol. + 1 bor.)
445/819. Prónai Csaba – 1 db (1 fol.)
445/820. Puskás Vilmos – 1 db (1 fol.)
445/821. Rác Péter – 12 db (14 fol. + 3 bor.)
445/822. Radetzky Zsolt – 1 db (1 fol.)
445/823. Radnai Ferenc – 1 db (1 fol.)

⁴³⁰ A 2. és 3. tétel Ortutay Gyulával kapcsolatos anyaggyűjtés (újságkivágatok). Ezek össze voltak kapcsolva az 1978. január 31-i levéllel.

- 445/824. Radnóti Zsuzsa – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/825. Rainò, Nicola – 1 db (1 fol.)
- 445/826. Rajk László – 1 db (1 fol.)
- 445/827. Ránki Júlia – 1 db (1 fol.)
- 445/828. Rasmussenová, Nelly – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/829. Rátky Gézáné – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/830. Rékasi János – 1 db (3 fol.)
- 445/831. Répási Tibor – 2 db (3 fol.)
- 445/832. Réz Pál – 3 db (5 fol. + 3 bor.)
- 445/833. Roboz István – 4 db (5 fol.)
- 445/834. Rohan, Géza de – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/835. Román Anna – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/836. Román Katalin, E. – 1 db (2 fol.)
- 445/837. Rostás-Farkas György – 1 db (1 fol.)
- 445/838. Salánki Balázs – 1 db (2 fol.)
- 445/839. Sanders Iván – 5 db (6 fol. + 1 bor.)
- 445/840. Sándor Anna – 1 db (1 fol.)
- 445/841. Sáros László – 1 db (1 fol.)
- 445/842. Sarusi Mihály – 1 db (1 fol.)
- 445/843. Sáska Géza – 1 db (1 fol.)
- 445/844. Schiffer Pál – 11 db (11 fol.)
- 445/845. Sebes Ágnes – 1 db (1 fol.)
- 445/846. Sebestény Rita – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/847. Sisa József – 1 db (1 fol.)
- 445/848. Sneé Péter és Horányi Márta – 2 db (3 fol.)
- 445/849. Soczó Erzsébet – 3 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/850. Solt Ottilia – 4 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/851. Solténszky Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/852. Soltész Márton – 1 db (3 fol.)
- 445/853. Somlai Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/854. Soós György – 1 db (1 fol.)
- 445/855. Soros György – 1 db (2 fol.)
- 445/856. Stauder Mária – 3 db (3 fol.)
- 445/857. Stegmüller, Renate – 1 db (1 fol.)

- 445/858. Stewart, Michael – 1 db (1 fol.)
- 445/859. Sturcz József – 2 db (3 fol.)
- 445/860. Sugár János – 1 db (1 fol.)
- 445/861. Sulyok, Tom – 1 db (1 fol.)
- 445/862. Szabad György – 5 db (6 fol. + 2 bor.)
- 445/863. Szabó Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/864. Szabó Imre – 1 db (1 fol.)
- 445/865. Szabó János – 12 db (13 fol. + 1 bor.)
- 445/866. Szabó Livia – 1 db (1 fol.)
- 445/867. Szabó T. Ágnes – 1 db (1 fol.)
- 445/868. Szabó Zoltán – 1 db (1 fol.)
- 445/869. Szabó Zsigmond – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/870. Szacsvey Éva – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/871. Szádvári Gabriella – 1 db (1 fol.)
- 445/872. Szafalowicz Lucja és Dávid Ildikó – 3 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/873. Szalai Pál – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/874. Szántó György – 2 db (2 fol.)
- 445/875. Szegő Imre – 3 db (8 fol.)
- 445/876. Székely Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/877. Székely Gabriella – 2 db (2 fol.)
- 445/878. Székely Lajos – 1 db (1 fol.)
- 448/879. Szendrődi Edéné – 1 db (1 fol.)
- 445/880. Szent Tibor – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/881. Szentirmay Eleonóra – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/882. Szent-Iványi Ágnes – 1 db (1 fol.)
- 445/883. Szentpétery Tamás – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/884. Szigeti Katalin – 2 db (3 fol.)
- 445/885. Szilágyi Elek – 10 db (14 fol. + 3 bor.)
- 445/886. Szilágyi Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/887. Szilágyi Miklós – 4 db (4 fol.)
- 445/888. Szirák Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/889. Szirtes András – 2 db (2 fol.)
- 445/890. Szomjas György – 2 db (2 fol.)
- 445/891. Szörényi László – 2 db (2 fol.)

- 445/892. Sztáray Zoltán – 4 db (5 fol.)
- 445/893. Tar György és Sarkadi Imre – 2 db (2 fol.)
- 445/894. Tar Sándor – 9 db (16 fol. + 1 bor.)⁴³¹
- 445/895. Téglásy Ferenc – 1 db (1 fol.)
- 445/896. Teleki Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/897. Temesi Ferenc – 2 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/898. Thomai, Ioannidou – 3 db (3 fol.)
- 445/899. Tiszai Lajos – 1 db (1 fol.)
- 445/900. Tóth Erzsébet – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/901. Tóth Gábor – 2 db (4 fol. + 2 bor.)
- 445/902. Tóth Péter – 1 db (7 fol.)
- 445/903. Török András – 1 db (1 fol.)
- 445/904. Törzsök Erika, R. – 1 db (1 fol.)
- 445/905. Trogmayer Ottó – 2 db (2 fol.)
- 445/906. Újvári Mária – 1 db (2 fol.)
- 445/907. Unger Mihály – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/908. Vadas Ferenc – 1 db (1 fol.)
- 445/909. Vági Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/910. Vágó Péter – 3 db (3 fol.)
- 445/911. Valkó Mihály – 9 db (10 fol. + 4 bor.)
- 445/912. Van den Berg, Rudolf és Bogers, Linda – 1 db (1 fol.)
- 445/913. Varga György – 3 db (3 fol.)
- 445/914. Varga József – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/915. Varga Kálmán – 1 db (1 fol.)
- 445/916. Varga Lajos Márton – 1 db (1 fol.)
- 445/917. Vekerdi József – 1 db (1 fol.)
- 445/918. Vidák István és Nagy Mari – 3 db (6 fol.)
- 445/919. Virág Ibolya – 1 db (1 fol.)
- 445/920. Völgyi Melinda – 1 db (1 fol.)
- 445/921. Vörös Gabriella – 1 db (1 fol.)
- 445/922. Vörös Károly – 2 db (2 fol.)
- 445/923. Vucsinovicsné Ibolya – 1 db (3 fol.)

⁴³¹ A 445/894/6. jelzetű levél *Nézőpont* című csatolmánya itt: 445/1320. (Mások művei)

- 445/924.** Weaver, Eric – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/925. Wessely Anna és Ortmayr Imre – 3 db (3 fol. + 1 fénykép + 1 bor.)
445/926. Zám Mária – 2 db (2 fol.)
445/927. Zám Tibor – 7 db (7 fol. + 1 bor.)⁴³²
445/928. Zelnik József – 1 db (1 fol.)
445/929. Zempléni Ádám – 1 db (1 fol.)
445/930. Zimányi Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/931.** Azonosítatlan feladók – 78 db (84 fol. + 13 fénykép + 3 bor.)
445/932. Olvasói levelek – 14 db (19 fol. + 6 bor.)
445/933. Gratulációk a József Attila-díjhoz – 11 db (11 fol.)
445/934. Asztali üzenetek – 61 db (97 fol. + 1 bor.)
445/935. Gyászjelentések – 9 db (11 fol.)⁴³³

INTÉZMÉNYI RÉSZ

- 445/936.** Akadémiai Kiadó – 4 db (4 fol. + 1 bor.)
445/937. Alföld szerkesztőség – 13 db (13 fol. + 2 bor.)
445/938. Bács Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 fol.)
445/939. Biográf Kiadó – 2 db (4 fol.)
445/940. Budapest szerkesztőség – 2 db (2 fol. + 1 bor.)
445/941. Budapesti Fényképész Szövetkezet – 1 db (1 fol.)
445/942. Budapesti Rendőr-főkapitányság – 1 db (1 fol.)
445/943. Cimborák szerkesztőség – 1 db (2 fol.)
445/944. Corvina Kiadó – 1 db (1 fol.)
445/945. Csiky Gergely Színház Kaposvár – 4 db (5 fol. + 2 bor.)
445/946. Csongrád Megyei Múzeumok Igazgatósága – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
445/947. Élet és Irodalom szerkesztőség – 4 db (4 fol.)
445/948. Eötvös Loránd Tudományegyetem – 12 db (13 fol.)
445/949. Esti Hírlap szerkesztőség – 3 db (3 fol.)

⁴³² Egy további Zám-levél itt: 445/953/5.

⁴³³ Egyes személyek – így Csalog József és Matolay Mária Magdolna – gyászjelentéseit a személyükkel kapcsolatos dossziékban helyeztük el.

- 445/950.** Felsőmagyarország Irodalmi Alapítvány (Dimenziók szerkesztőség) – 3 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/951.** Fiatal Művészek Klubja – 3 db (3 fol.)
- 445/952.** Fondation pour une Entrade Intellectuelle Européenne – 1 db (1 fol.)
- 445/953.** Forrás szerkesztőség – 8 db (8 fol.)⁴³⁴
- 445/954.** Fővárosi Önkormányzati Cigány Szociális és Művelődési Központ – 5 db (7 fol.)
- 445/955.** Garay János Gimnázium Miskolc – 1 db (2 fol.)
- 445/956.** Gondolat Kiadó – 3 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/957.** Győr-Sopron Megyei Tanács VB Művelődési Osztálya – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/958.** Hatvany Lajos Múzeum Hatvan – 2 db (2 fol.)
- 445/959.** Héttorony Kiadó – 1 db (1 fol.)
- 445/960.** Heves Megyei Múzeumok Igazgatósága – 7 db (7 fol.)
- 445/961.** Hungarian Digest Kiadó – 3 db (3 fol.)
- 445/962.** International P. E. N. Club – 1 db (1 fol.)
- 445/963.** IRAT Intézőbizottság – 2 db (2 fol.)
- 445/964.** Írók Boltja – 2 db (2 fol.)
- 445/965.** Janus Pannonius Tudományegyetem – 3 db (3 fol.)
- 445/966.** Jász Múzeum – 6 db (6 fol.)
- 445/967.** Jászsági Évkönyv szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/968.** Jelenkor szerkesztőség – 3 db (3 fol.)
- 445/969.** József Attila Tudományegyetem – 2 db (2 fol.)
- 445/970.** Kortárs szerkesztőség – 6 db (6 fol.)
- 445/971.** Kossuth Kiadó – 5 db (5 fol.)
- 445/972.** Közgazdasági és Jogi Kiadó – 1 db (1 fol.)
- 445/973.** Kritika szerkesztőség – 13 db (13 fol.)
- 445/974.** Kulturális Minisztérium – 3 db (3 fol. + 2 bor.)
- 445/975.** Lapkiadó Vállalat (Előszó szerkesztőség) – 2 db (2 fol.)
- 445/976.** Látóhatár szerkesztőség – 2 db (3 fol. + 1 bor.)
- 445/977.** Lobogó szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/978.** Magvető Kiadó – 1 db (1 fol.)
- 445/979.** Magyar Filmgyártó Vállalat – 6 db (6 fol.)
- 445/980.** Magyar Helsinki Bizottság – 1 db (1 fol.)

⁴³⁴ További Forrás-levelek itt: 445/927.

- 445/981. Magyar Hírlap – 1 db (1 fol.)
- 445/982. Magyar Ifjúság szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/983. Magyar Írók Szövetsége – 6 db (6 fol.)
- 445/984. Magyar Írók Szövetsége József Attila Köre (FIJAK) – 4 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/985. Magyar Képzőművészeti Főiskola – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/986. Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülete – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/987. Magyar Mezőgazdasági Múzeum – 4 db (4 fol.)
- 445/988. Magyar Naturisták Egyesülete – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/989. Magyar Népköztársaság Főkonzulátusa – 1 db (1 fol.)
- 445/990. Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja – 11 db (11 fol. + 1 bor.)
- 445/991. Magyar Posta – 1 db (1 fol.)
- 445/992. Magyar Rádió – 5 db (5 fol.)
- 445/993. Magyar Színházművészeti Szövetség – 1 db (1 fol.)
- 445/994. Magyar Televízió – 3 db (3 fol.)
- 445/995. Magyar Tudomány szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/996. Magyar Tudományos Akadémia – 8 db (8 fol.)
- 445/997. Mensáros László Alapítvány – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/998. Ministère de la Culture et de la Communication – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/999. Minisztertanács Tanácsi Hivatala – 5 db (5 fol. + 1 bor.)
- 445/1000. Móra Kiadó – Kozmosz Könyvek – 3 db (3 fol. + 2 bor.)
- 445/1001. Motolla Baráti Kör (New York) – 1 db (1 fol.)
- 445/1002. Mozgó Világ szerkesztőség – 15 db (15 fol.)
- 445/1003. Művelődési Minisztérium – 1 db (1 fol.)
- 445/1004. Napjaink szerkesztőség – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1005. Narancs Alapítvány – 2 db (3 fol.)
- 445/1006. Népművelési Intézet – 1 db (1 fol.)
- 445/1007. Népszava szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1008. Országos Takarékpénztár (OTP) – 1 db (1 fol.)
- 445/1009. Osztálytalálkozókkal kapcsolatos levelek – 4 db (5 fol.)
- 445/1010. Palócföld szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1011. Panaszkönyvi válaszok – 4 db (4 fol.)
- 445/1012. Pécsi Szelet szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1013. Pedagógusok Demokratikus Szervezete – 1 db (1 fol.)
- 445/1014. Sebok Travel Service Inc. – 1 db (1 fol.)

- 445/1015.** Sikeres Magyarok Alapítvány – 2 db (3 fol.)
- 445/1016.** Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre – 1 db (1 fol.)
- 445/1017.** Szakszervezetek Országos Tanácsa – 4 db (4 fol.)
- 445/1018.** 168 Óra szerkesztőség – 5 db (5 fol.)
- 445/1019.** Szépirodalmi Kiadó – 11 db (11 fol.)
- 445/1020.** Szerzői Jogvédő Hivatal – 1 db (2 fol.)
- 445/1021.** Szociológia szerkesztőség – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1022.** Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága – 2 db (2 fol.)
- 445/1023.** Szolnok Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 fol.)
- 445/1024.** Szőnyi Múzeum – 1 db (1 fol.)
- 445/1025.** Tekintet Alapítvány – 1 db (1 fol.)
- 445/1026.** Temps Economie Litterature szerkesztőség – 3 db (3 fol.)
- 445/1027.** The New York Institute for the Humanities – 6 db (11 fol. + 3 bor.)
- 445/1028.** Tiszatáj szerkesztőség – 3 db (3 fol.)
- 445/1029.** Tudományos Ismeretterjesztő Társulat – 2 db (2 fol.)
- 445/1030.** Új Forrás szerkesztőség – 4 db (4 fol.)
- 445/1031.** Új Írás szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1032.** Valóság szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1033.** Városi Művelődési Központ Szolnok – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/1034.** Vigilia szerkesztőség – 2 db (2 fol.)

CSALOG ZSOLT LEVÉLFOGALMAZVÁNYAI
SZEMÉLYI RÉSZ

- 445/1035.** Alexander, Adriana – 1 db (2 fol.)
445/1036. Andrásfalvy Bertalan – 4 db (6 fol.)
445/1037. Babarczy László – 2 db (2 fol.)
445/1038. Balassa Iván – 1 db (1 fol.)
445/1039. Balla D. Károly – 1 db (1 fol.)
445/1040. Bakó Ferenc – 1 db (1 fol.)
445/1041. Báthory János – 1 db (1 fol.)
445/207/6. Bekker Béla – 1 db (1 fol.)⁴³⁵
445/1042. Berkovits György – 3 db (3 fol.)
445/1043. Bertha Zoltán – 1 db (1 fol.)
445/1044. Bognár Szabolcs – 1 db (1 fol.)
445/1045. Bokor József – 1 db (1 fol.)
445/1046. Boldizsár Péter – 1 db (1 fol.)
445/1047. Brenner György – 1 db (1 fol.)
445/1048. Choli-Daróczi József – 1 db (1 fol.)
445/1049. Clark, Ági – 2 db (2 fol.)
445/1050. Czeglédy Ilona – 1 db (1 fol.)
445/1051. Czukor, Nicholas J. – 1 db (1 fol.)
445/1052. Csalog Eszter – 1 db (2 fol.)
445/1053. Csalog József és Csalog Józsefné Gaskó Márta – 44 db (49 fol. + 10 bor.)
445/1054. Cseppentő Miklós – 1 db (1 fol.)
445/1055. Csonka Ferenc – 1 db (1 fol.)
445/1056. Csordás Gábor – 2 db (2 fol.)
445/1057. Daróczi Ágnes – 1 db (1 fol.)
445/1058. Del Medico Imre – 1 db (1 fol.)
445/1059. Dénes Iván Zoltán – 1 db (1 fol.)
445/1060. Dénes János – 1 db (1 fol.)
445/1061. Dobos József – 1 db (1 fol.)
445/1062. Dobszay László – 1 db (3 fol. + 1 bor.)

⁴³⁵ A Mohácsi Bálintnének írt 1978. szeptember 21-i levélfogalmazvány hátlapján.

- 445/1063.** Egyed Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/1064.** Elek Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/1065.** Engländer Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/1066.** Eörsi István – 1 db (1 fol.)
- 445/1067.** Faludi Lászlóné – 1 db (1 fol.)
- 445/1068.** Farkas Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/1069.** Farkasházy Tivadar – 1 db (1 fol.)
- 445/1070.** Forgách András – 1 db (1 fol.)
- 445/1071.** Gábor Sándor – 1 db (1 fol.)
- 445/1072.** Gaskó Vilma és Bodnár Jenőné Wigand Hedvig – 22 db (25 fol.)
- 445/1073.** Géczy János – 1 db (1 fol.)
- 445/1074.** Gonda Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/1075.** Gosztonyi Péter – 4 db (6 fol.)
- 445/1076.** Györgyey Klára – 1 db (1 fol.)
- 445/1077.** Győri László – 1 db (1 fol.)
- 445/1078.** Hatolkay Árpád – 1 db (1 fol.)
- 445/1079.** Hegedűs B. András – 1 db (2 fol.)
- 445/1080.** Hofer Tamás – 2 db (2 fol.)
- 445/1081.** Holczer István – 1 db (1 fol.)
- 445/1082.** Horváth Aladár – 1 db (1 fol.)
- 445/1083.** Jókai Anna – 1 db (1 fol.)
- 445/1084.** Junger Mihály – 2 db (2 fol.)
- 445/1085.** Kardos László – 1 db (2 fol. + 1 bor.)
- 445/1086.** Károlyi Anna – 4 db (15 fol.)
- 445/1087.** Kaslik Péter – 2 db (2 fol.)
- 445/1088.** Kassai Ferenc – 1 db (1 fol.)
- 445/1089.** Katona Géza – 1 db (1 fol.)
- 445/1090.** Keleti Judit – 1 db (1 fol.)
- 445/1091.** Kemenczky Judit – 3 db (11 fol.)
- 445/1092.** Kemény István – 11 db (16 fol.)
- 445/1093.** Király Béla – 2 db (2 fol.)
- 445/1094.** Kiš, Danilo – 1 db (1 fol.)
- 445/1095.** Kisfaludi Júlia – 2 db (2 fol.)
- 445/1096.** Kósa László – 1 db (1 fol.)

- 445/1097.** Kottmayer Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/1098.** Kovács Ákos – 1 db (1 fol.)
- 445/1099.** Kovács Katalin – 1 db (1 fol.)
- 445/1100.** Kovrig, Bennet – 1 db (1 fol.)
- 445/1101.** Köllő Miklós – 1 db (1 fol.)
- 445/1102.** Krassó György – 6 db (11 fol.)
- 445/1103.** Lakatos József – 1 db (1 fol.)
- 445/1104.** Lengyel Balázs – 2 db (2 fol.)
- 445/1105.** Lengyel Péter és Zsolt Angéla – 4 db (11 fol.)
- 445/1106.** Lövey István – 1 db (1 fol.)
- 445/1107.** Magyar Bálint – 1 db (2 fol.)
- 445/1108.** Maléter Pálné Gyenes Judit – 1 db (4 fol.)
- 445/1109.** Márkus István – 1 db (1 fol.)
- 445/1110.** Marosán György – 1 db (1 fol.)
- 445/1111.** Marosán Lajosné – 1 db (1 fol.)
- 445/1112.** Martos Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/1113.** Máté György – 1 db (1 fol.)
- 445/1114.** Mátis Lívia – 6 db (7 fol.)
- 445/1115.** Misz Mária – 1 db (1 fol.)
- 445/1116.** Molnár János – 1 db (1 fol.)
- 445/1117.** Mócsi Ferenc – 9 db (12 fol.)
- 445/1118.** Mészáros Gyula – 1 db (1 fol.)
- 445/1119.** Németh Katalin – 1 db (1 fol.)
- 445/1120.** Nordin, Eszter – 1 db (1 fol.)
- 445/1121.** Oláh Dávid – 1 db (1 fol.)
- 445/1122.** Orsós Imre – 2 db (2 fol.)
- 445/1123.** Paetzke, Hans-Henning – 3 db (3 fol.)
- 445/1124.** Péli Tamás – 1 db (1 fol.)
- 445/1125.** Péntek Imre – 1 db (1 fol.)
- 445/1126.** Pik Katalin – 1 db (1 fol.)
- 445/1127.** Pócs Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/1128.** Polgár Tibor – 1 db (1 fol.)
- 445/1129.** Pór György – 1 db (1 fol.)
- 445/1130.** Rabinovitch, M. – 1 db (1 fol.)

- 445/1131.** Rácz Péter – 1 db (1 fol.)
- 445/1132.** Raj Tamás – 1 db (1 fol.)
- 445/1133.** Rajk László, ifj. – 1 db (1 fol.)
- 445/1134.** Rasmussenová, Nelly – 1 db (1 fol.)
- 445/1135.** Répási Tibor – 2 db (2 fol.)
- 445/1136.** Réz Pál – 2 db (4 fol. + 1 bor.)
- 445/1137.** Rézműves Melinda – 1 db (1 fol.)
- 445/1138.** Rozsnyai Zoltán – 1 db (3 fol.)
- 445/1139.** Sáros László – 2 db (2 fol.)
- 445/1140.** Sennett, Richard – 1 db (1 fol.)
- 445/1141.** Simon János – 1 db (2 fol.)
- 445/1142.** Soós György – 1 db (1 fol.)
- 445/1143.** Soros György – 2 db (2 fol.)
- 445/1144.** Stegmüller, Renate – 1 db (1 fol.)
- 445/1145.** Szabó János – 1 db (1 fol.)
- 445/1146.** Szabó Jánosné – 1 db (1 fol.)
- 445/1147.** Szafalowicz, Lucja – 1 db (1 fol.)
- 445/1148.** Szeberényi Lehel – 1 db (1 fol.)
- 445/1149.** Szentirmay Eleonóra – 1 db (1 fol.)
- 445/1150.** Szentiványi György – 1 db (1 fol.)
- 445/1151.** Szentpétery Tamás – 1 db (1 fol.)
- 445/1152.** Szilágyi Elek – 5 db (13 fol.)
- 445/1153.** Szilágyi Miklós – 6 db (6 fol.)
- 445/1154.** Szittár Éva – 1 db (1 fol.)
- 445/1155.** Szomjas György – 1 db (2 fol.)
- 445/1156.** Szörényi László – 1 db (1 fol.)
- 445/1157.** Sztáray Zoltán – 2 db (2 fol.)
- 445/1158.** Tamás Gáspár Miklós – 1 db (1 fol.)
- 445/1159.** Tar Sándor – 1 db (1 fol.)
- 445/1160.** Temesi Ferenc – 1 db (1 fol.)
- 445/1161.** Timkó Iván – 1 db (1 fol.)
- 445/1162.** Tiszai Lajos – 1 db (1 fol.)
- 445/1163.** Tóth Gábor – 1 db (1 fol.)
- 445/1164.** Valkó Mihály – 7 db (8 fol.)

- 445/1165. Varga Lajos Márton – 1 db (1 fol.)
- 445/1166. Vásárhelyi Miklós – 2 db (2 fol.)
- 445/1167. Vass Csaba – 1 db (1 fol.)
- 445/1168. Vekerdi József – 2 db (2 fol.)
- 445/1169. Veress Miklós – 1 db (1 fol.)
- 445/1170. Virág Ibolya – 1 db (1 fol.)
- 445/1171. Vörös Gabriella – 1 db (1 fol.)
- 445/1172. Wessely Anna és Ortmayr Imre – 1 db (1 fol.)
- 445/1173. Worklan, Mary Ann – 3 db (4 fol.)
- 445/1174. Zám Mária – 1 db (1 fol.)
- 445/1175. Azonosítatlan címzettek – 27 db (32 fol.)

INTÉZMÉNYI RÉSZ

- 445/1176. Acta Archaeologica szerkesztőség – 2 db (4 fol.)
- 445/1177. Alföld szerkesztőség – 8 db (8 fol.)
- 445/1178. Bács-Kiskun Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 fol.)
- 445/1179. Bibó István Emlékbizottság – 1 db (1 fol.)
- 445/1180. Budapest IV. kerületi Tanács Anyakönyvi Hivatal – 1 db (2 fol.)
- 445/1181. Corvina Kiadó – 1 db (1 fol.)
- 445/1182. Eötvös Loránd Tudományegyetem – 1 db (1 fol.)
- 445/1183. Forrás szerkesztőség (Hatvani Dániel, Zám Tibor) – 8 db (8 fol.)
- 445/1184. Ganz Villamossági Művek Személyzeti Osztály – 1 db (1 fol.)
- 445/1185. Gödöllői Városi-járásai Művelődési Központ – 1 db (1 fol.)
- 445/1186. Győr-Sopron Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 fol.)
- 445/1187. Heves Megyei múzeumok Igazgatósága (Bakó Ferenc) – 5 db (5 fol.)
- 445/1188. Jász Múzeum – 1 db (1 fol.)
- 445/1189. Jelenkor szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1190. József Attila Tudományegyetem (JATE) – 4 db (11 fol.)
- 445/1191. Kritika szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1192. Maecenas Kiadó – 2 db (2 fol.)
- 445/1193. Magvető Kiadó – 2 db (2 fol.)
- 445/1194. Magyar Írók Szövetsége – 5 db (5 fol.)
- 445/1195. Magyar Mezőgazdasági Múzeum Eszköztörténeti Tár – 1 db (1 fol.)

- 445/1196.** Magyar Napló szerkesztőség – 3 db (3 fol.)
- 445/1197.** Magyar Nemzeti Bank – 2 db (2 fol.)
- 445/1198.** Magyar Népköztársaság Konzulátusa New York – 3 db (3 fol.)
- 445/1199.** Magyar Népköztársaság Művészeti Alapja – 9 db (9 fol.)
- 445/1200.** Magyar Televízió – 1 db (1 fol.)
- 445/1201.** Magyarország szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1202.** Mikes Kelemen Kör – 1 db (1 fol.)
- 445/1203.** Mozdó Világ szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1204.** Művelődésügyi Minisztérium – 1 db (1 fol.)
- 445/1205.** Népművelési Intézet – 1 db (1 fol.)
- 445/1206.** Országos Takarékpénztár (OTP) – 1 db (1 fol.)
- 445/1207.** Palacsinta szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1208.** Pesti Szalon Kiadó – 1 db (1 fol.)
- 445/1209.** Romania Mare szerkesztőség – 2 db (2 fol.)
- 445/1210.** Szabaddemokraták Szövetsége (SZDSZ) – 2 db (3 fol.)
- 445/1211.** 168 Óra szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1212.** Szerzői Jogvédő Hivatal – 3 db (3 fol.)
- 445/1213.** Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága – 2 db (2 fol.)
- 445/1214.** Szolnok Megyei Tanács VB Művelődési Osztály – 1 db (1 fol.)
- 445/1215.** Szövetkezetek Országos Tanács Kulturális, Agitációs és Propaganda Osztály – 3 db (5 fol.)
- 445/1216.** Tankönyvkiadó Vállalat – 1 db (1 fol.)
- 445/1217.** Temps Economie Littérature szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1218.** Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa Szövetkezetpolitikai Osztály – 1 db (7 fol.)
- 445/1219.** Tisztatáj szerkesztőség – 2 db (2 fol.)
- 445/1220.** Új Szó szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1221.** Valóság szerkesztőség – 1 db (1 fol.)
- 445/1222.** Vigilia szerkesztőség – 2 db (2 fol.)

VI. MŰKÖDÉS 2.

445/1223. Interjúk Cs. Zs.-tal – 14 db (46 fol.)

445/1224. Cs. Zs. írói-politikusi tevékenységére vonatkozó iratok – 11 db (20 fol.)

445/1225. Cs. Zs. egyes műveiről szóló írások (cikkek, tanulmányok, kritikák) – 23 db (49 fol. + 1 bor.)

VII. MÁSOK MŰVEI

I. DR. CSALOG JÓZSEF HAGYATÉKA⁴³⁶

- 445/1226.** Cs. J. műveinek különlenyomatai – nyomtatv. – 40 db (412 fol.)
- 445/1227.** Cs. J. *Fejfék* c. grafikája – autogr. – 1 db (1 fol.)
- 445/1228.** Sipos János levele Cs. J.-nek (1962. június 27.) – autogr. – 1 db (1 fol.)
- 445/1229.** Cs. J. levele Csalog Zsoltnak és családjának – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1230.** Kovrig Ilona *Kora-avarkori sírok Törökbálinton* c. tanulmányának különnyomata Cs. J.-nek dedikálva (1958) – 1 db (13 fol.)
- 445/1231.** A Cs. J. hagyatékában található gyászjelentések – nyomtatv. – 1 db (1 fol.)
- 445/1232.** Cs. J. hagyatékára vonatkozó iratok – 2 db (2 fol.)

II. MATOLAY MÁRIA MAGDOLNA HAGYATÉKA

ÍRÁSAI

- 445/1233.** *A cigányok eredetéről* – gépir. – 1 db (5 fol.)
- 445/1234.** A Heves megyei cigányságról szóló kézirat töredékek – gépir. – 1 db (7 fol.)
- 445/1235.** *A magyarországi cigánykutatók története és feladatai* – gépir. – 1 db (8 fol.)
- 445/1236.** Bejegyzés a Kornis-féle kollektív Naplóba (1978. május 14.) – gépir. – 1 db (4 fol.)
- 445/1237.** *Besenyőtelek* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)
- 445/1238.** Hozzászólás Csalog Zsolt Somogy-dolgozatához – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)
- 445/1239.** *Recsk* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (10 fol.)
- 445/1240.** Sárközi Lászlóval kapcsolatos anyagok (környezettanulmány – 1975. november 29. –, illetve kérelem) – gépir. + autogr. jav. – 2 db (4 fol.)
- 445/1241.** *Szajla* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 fol.)
- 445/1242.** *Titi Jenőné*, Pesterzsébet – gépir. (töredék) – 1 db (1 fol.)
- 445/1243.** *Ügyvezető, motorral* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)

⁴³⁶ Dr. Csalog József hagyatéka a jelen fond anyagában található, 445/1232/2. számú irat szerint 1985. május 23-án került a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményébe.

INTERJÚI

- 445/1244.** Csupor Ferencné Plegányi Sarolta – gépir. – 1 db (16 fol.)
445/1245. Danyi Lajos – gépir. (1971. február 14.) – 1 db (10 fol.)
445/1246. Jáger Lénárd – gépir. – 1 db (11 fol.)
445/1247. Nyerges János – gépir. + autogr. jav. (1971. július 25.) – 1 db (11 fol.)
445/1248. Oláh Antalné – autogr. (1971. február 13.) – 1 db (16 fol.)
445/1249. Oláh Sándor – gépir. + autogr. jegyz. (1971. június) – 1 db (10 fol.)
445/1250. Puporka Jenő – gépir. (1971. április 12.) – 1 db (19 fol.)
445/1251. Rafael Jánosné Luterna néni – autogr. + gépir. (1972, május 3–4.) – 1 db (10 fol.)
445/1252. Toldi László – gépir. (1971. július 22.) – 1 db (3 fol.)
445/1253. Turó Györgyné Váradi Szidónia – gépir. + autogr. jav. (1971. augusztus, töredék) – 1 db (13 fol.)

ANYAGGYŰJTÉSE

- 445/1254.** A *Cséplő Gyuri* című film ankétjainak leiratai (1978) – gépir. + autogr. jegyz. – 6 db (167 fol.)
445/1255. A *Kék Iskola 1978* c. munkadosszié – autogr. + gépir. – 5 db (12 fol.)
445/1256. *Beszámoló Heves megye cigánylakossága helyzetének alakulásáról és helyzetük további javítása érdekében szükséges feladatokról* – nyomtatv. – 1 db (16 fol.)
445/1257. Komló-interjúk – gépir. + autogr. jav. – 19 db (243 fol.)
445/1258. *Mesetábor Tiszaörs 1977 program* – nyomtatv. – 1 db (7 fol.)
445/1259. Sanford, Navitt: *Az autoriter személyiség elmélete* – xerox – 1 db (10 fol.)
445/1260. *Szemponatok a mélyinterjú elkészítéséhez* (1971) – nyomtatv. – 1 db (14 fol.)
445/1261. Töredékes meseanyag Mohácsi Sándorné Daróczi Virágtól – gépir. – 10 db (65 fol.)

CSALOG ZSOLT MMM-VAL KAPCSOLATOS GYŰJTÉSEI

- 445/1262.** *A Kuksi-dosszié.* MMM életével és halálával kapcsolatos iratok – autogr. + gépir. + autogr. jegyz. + nyomtatv. + fotó + film – 22 db (30 fol. + 7 bor.)
445/1262/1. MMM a Fiatal Művészek Klubjába szóló tagsági igazolványa – 1 db (3 fol.)
445/1262/2. MMM-t ábrázoló fotónegatívok – 2 db (2 fol. [2 csík, 4 kocka] + 1 bor.)
445/1262/3. Interjútöredék MMM-val (1977. március) – 1 db (2 fol.)
445/1262/4. Cs. Zs. levele MMM-nak (1974. március 20.) – 1 db (1 fol.)

- 445/1262/5. Cs. Zs. levele MMM-nak (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/1262/6. Cs. Zs. levele MMM-nak (1981. április 14. – változatok) – 1 db (3 fol.)
- 445/1262/7. Cs. Zs. levele MMM-nak (1981. április 14.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1262/8. MMM levele Cs. Zs.-nak (1981. január 25.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1262/9. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 fol.)
- 445/1262/10. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 bor.)
- 445/1262/11. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1262/12. MMM levele Cs. Zs.-nak (é. n.) – 1 db (2 fol.)
- 445/1262/13–14. MMM gyászjelentései (1982. október 6.) – 2 db (2 fol.)
- 445/1262/15. Kőszeg Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1982. október 10.) – 1 db (1 fol.)
- 445/1262/16. Kőszeg Ferenc levele Cs. Zs.-nak (1982. október 17.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1262/17. Cs. Zs. levele Kőszeg Ferencnek (1982. november 8.) – 1 db (1 fol.)
- 445/1262/18. Rác Páter levele Cs. Zs.-nak (1982. december 3.) – 1 db (3 fol. + 1 bor.)⁴³⁷
- 445/1262/19–22. Vegyes anyag – 4 db (4 fol.)
- 445/1263. *Levéltregény Áginak* – gépir. – 53 db (82 fol.)

III. VEGYES

- 445/1264. A Hírmondó c. szamizdat lap 1989/1. szám – nyomtatv. – 1 db (35 fol.)
- 445/1265. A Kisúgó c. szamizdat kiadvány – nyomtatv. – 1 db (30 fol.)
- 445/1266. Ady Endre publicisztikai írásai – xerox + autogr. jegyz. – 1 db (3 fol.)
- 445/1267. Anóka Eszter: *Ember embernek farkasa? Avagy öljük meg a spenótot!* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 fol.)
- 445/1268. Boldizsár Péter írásai – gépir. (1970) 2 db (13 fol.)
- 445/1269. Bujtor László levelei – autogr. – 6 db (10 fol. + 8 bor.)
- 445/1270. Czilczer Olga írásai – autogr. + gépir. – 2 db (35 fol.)
- 445/1271. Csiki Tibor Zoltán: *Hív a Hargita* – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/1272. Demszky Gábor: *Stigma analízis* (előadás, amely az FMK-ban, 1980 januárjában hangzott el) – gépir. + autogr. jav. – 1 db (39 fol.)

⁴³⁷ Benne mellékletként Rác Páter *Temetés hajnalban* című verse, amely később az azonos című szamizdat kiadványban jelent meg. (Vö. OSZK Törzsgyűjtemény, MB 239.381)

- 445/1273.** Dénes Iván Zoltán: *A paraszti polgárosodás modellje. Erdei Ferenc tanyafelfogásának alakulása (1933–1942)* – gépir. – 1 db (56 fol.)
- 445/1274.** Dobszay László: *Mit hívjunk zenei formának?* – gépir. – 1 db (16 fol.)
- 445/1275.** Ellenzéki röplapok – gépir. + nyomtatv. – 3 db (5 fol.)
- 445/1276.** Farkas Géza: *A gazdaság, az ideológia és a politika viszonyának történeti-logikai fejlődése: ellentmondásai és feszültségpontjai a szocializmusban* – gépir. – 1 db (16 fol.)
- 445/1277.** Faulkner, William: *Rózsaszál Emily Kisasszonynak* c. mű Gömöri Endre-féle fordítása – gépir. + autogr. jav. – 1 db (13 fol.)
- 445/1278.** GAC: *Köszönőlevél ellenségeimnek, és a „Cavellini eset” magyarázata a szkeptikusok, a hitetlenek, a közömbösök és mindazok számára, akik előtt csodálatos művészi kalandom ezidáig ismeretlen maradt* (1979. július, ford. Klaniczay Gábor)⁴³⁸ – nyomtatv. (az FMK pecsétjével) – 1 db (4 fol.)
- 445/1279.** Gondolat-Jel c. lap (JATE BTK) számai (1987–1988) – nyomtatv. – 3 db (36 fol.)
- 445/1280.** Gyorsírásos jegyzőkönyv a Magyar Írók Szövetsége 1956. december 28-án tartott taggyűléséről – gépir. + autogr. jav. – 1 db (56 fol.)
- 445/1281.** Halász Imre: *A hirtelen jött májusi eső újra megfürdeti az autógyárat* – gépir xerox-másolata – 1 db (16 fol.)
- 445/1282.** Hegedűs B. András–Kozák Gyula: *Tervezet a „Gazdaságunk szervezeti rendszere” c. OKKFT program keretében végzendő vezetői életút vizsgálatokra* (1981) – nyomtatv. – 1 db (15 fol.)
- 445/1283.** Hiány c. szamizdat lap 1988/1. szám (április 25.) – nyomtatv. – 1 db (12 fol.)
- 445/1284.** Hugli Bálint: *Az alternatív oktatási program története a tiszabői általános iskolában* – xerox – 1 db (30 fol.)
- 445/1285.** Jeles András cím nélküli írása 1986-ból – xerox – 1 db (10 fol.)
- 445/1286.** Jobbágy Lajos: *Életrajzom* (kötött füzetben) – autogr. – 1 db (87 fol.)
- 445/1287.** Juhász Angéla: *Általában az érdekviszonyokról, érdekképviseléstről...* – gépir. – 1 db (25 fol.)
- 445/1288.** Juhász Bálint: *Tiszaroff* (1950. január 9.) – gépir. – 1 db (58 fol.)
- 445/1289.** Junger Mihály filmterve – autogr. – 5 db (12 fol.)
- 445/1290.** Kalla Éva–Noszkai Gábor tanulmánya a cigánykérdésről – gépir. xerox-másolata + autogr. jegyz. – 1 db (23 fol.)
- 445/1291.** Kemenczky Judit művei – gépir. – 11 db (39 fol.)

⁴³⁸ GAC = Guglielmo Achille Cavellini (1914–1990).

- 445/1292.** Kenedi János: *A „tisza forrástól” – a vérpatakig. Esszé Jancsó Miklós filmformanyelvének kialakulásáról és felbomlásáról* – gépir. + autogr. jav. (keménykötésben, a lapok kilazultak, Csalog Zsolt és mások javításaival, 1972–1973) – 1 db (555 fol.)
- 445/1293.** Kenedi János: *Találkozás Bálint Györggyel a folyómederben* – gépir. (1979. október) – 1 db (19 fol.)
- 445/1294.** Kepes Károly versei – gépir. + autogr. jav. – 5 db (5 fol.)
- 445/1295.** Kis János levele Lipták Bélának + kapcsolódó anyag – gépir. xerox-másolata (1982) – 2 db (3 fol.)
- 445/1296.** Kovács Kikova László–Székely Szilárd: *Se hús, se hal? Bővített újrahergelés* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (7 fol.)
- 445/1297.** Körner András családtörténeti tárgyú kézírata + kapcsolódó anyag – autogr. – 1 db (49 fol.)
- 445/1298.** Kutrucz Gizella: *Egy háborús főbűnösrel kapcsolatos kutatás anatómiája Magyarországon* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (43 fol.)
- 445/1299.** Lázár György: *Jelentés Erdélyből* – gépir. – 1 db (65 fol.)
- 445/1300.** Lehrstück Mária: *Az értelmiség önmeghatározása* – gépir. – 1 db (45 fol.)
- 445/1301.** Lengyel György: *Kötélék* c. mű + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. – 1 db (25 fol.)
- 445/1302.** Litván J.: *Mikor kezdődtek Rákosi Mátyás álmatlan éjszakái* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (4 fol.)
- 445/1303.** Márkus István: [Mint paraszttal és paraszttársadalmakkal foglalkozó tudós...] – gépir. + autogr. jav. – 1 db (11 fol.)
- 445/1304.** Márkus István: *Nagykörös. Kandidátusi értekezés tézisei* – nyomtatv. – 1 db (4 fol.)
- 445/1305.** Matkó Sándor: *A francia idegenlégió igaz története* – gépir. + xerox + fotó – 6 db (22 fol.)
- 445/1306.** Mészöly Miklós: [Kedves Barátaim!] – gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/1307.** Mici írásai – autogr. + gépir. – 24 db (33 fol.)
- 445/1308.** Mozart, Wolfgang Amadeus: *Les petits' riens. Balett.* Bábszínpadra átköltötte: Urbán Gyula – gépir. – 1 db (4 fol.)
- 445/1309.** Nagy János: *Önéletrajz* + kapcsolódó anyag – autogr. + gépir. – 2 db (13 fol.)
- 445/1310.** Obersovszky Gyulának írt levelek – 2 db (2 fol. + 2 bor.)
- 445/1310/1.** Markos Károly – autogr. (1990. augusztus 17.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)
- 445/1310/2.** Szénási Gyula – gépir. + autogr. jegyz. (1990. augusztus 21.) – 1 db (1 fol. + 1 bor.)

- 445/1311. Oláh Pál cím nélküli írása (gépir. xerox-másolata) – 1 db (190 fol.)
- 445/1312. Örszigethy Erzsébet írásai – gépir. + autogr. jav. – 2 db (20 fol.)
- 445/1313. Palacsinta újság (Tiszabői Freinet Műhely lapja) – nyomtatv. – 12 db (87 fol. + 2 bor.)
- 445/1314. Petri György: *Büntetés* – autogr. – 1 db (1 fol.)⁴³⁹
- 445/1315. Rácz Péter cím nélküli írása – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)
- 445/1316. Radikális Értesítő c. lap, 1989/1. szám (január 15.) – nyomtatv. – 1 db (5 fol.)
- 445/1317. Sárfalvy Béla: *Magyarország aprófalvai* c. tanulmány + kapcsolódó anyag (1982) – xerox – 1 db (11 fol.)
- 445/1318. Spitzkó Viktória *Jób* c. műve + kapcsolódó anyag (Csalog Zsolt levele S. V.-nak – 1982. július 9.) – gépir. + autogr. jegyz. – 2 db (18 fol.)
- 445/1319. Szféra c. szamizdat lap (1980–1981) – nyomtatv. – 8 db (144 fol.)
- 445/1320. Tar Sándor: *Nézőpont. Munkásokról írni* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (8 fol. + 1 bor.)⁴⁴⁰
- 445/1321. Tompa Kálmán önéletrajza – autogr. – 1 db (3 fol.)
- 445/1322. Tóth Endre írásai – gépir. – 6 db (43 fol.)
- 445/1323. Tóth Gábor–Garaci László: *Túlpartról* (1979) – gépir. – 2 db (82 fol.)
- 445/1324. Tóth István: *Memorandum* – gépir. – 1 db (14 fol.)
- 445/1325. Vincze István: *Anna örök* – autogr. + gépir. – 1 db (1 fol.)
- 445/1326. Ismeretlen szerző: *Mozambiki sakkparti* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (6 fol.)
- 445/1327. Ismeretlen szerző: *Vallomás* – gépir. + autogr. jav. – 1 db (2 fol.)
- 445/1328. Az ELTE Csalog Zsolt-féle írószemináriumának hallgatói dolgozatai
- 445/1328/1. Bugnár Szilvia – 2 db (8 fol.)
- 445/1328/2. Dobó Judit – 5 db (19 fol.)
- 445/1328/3. Földes Annamária – 5 köteg (170 fol.)
- 445/1328/4. Harangi Andrea – 19 db (37 fol.)
- 445/1328/5. Hazai Attila – 7 db (83 fol.)
- 445/1328/6. Mirnics Zsuzsanna – 2 db (6 fol.)
- 445/1328/7. Ismeretlen szerzők – 5 db (28 fol.)

⁴³⁹ Valószínűleg Kemenczky Judit 1973. október 14-i (445/715.) melléklete volt.

⁴⁴⁰ Az anyag minden valószínűség szerint a 445/894/6. jelzetű levél csatolmánya volt.

A HAGYATÉKRA VONATKOZÓ ANYAG

445/1329. Csalog Zsolt hagyatékára vonatkozó anyagok

445/1329/1. Cs. Zs. jegyzéke magnóinterjúinak nyers lejegyzéseiről – gépir. + autogr. jegyz. – 1 db (1 fol.)

445/1329/2. Cs. Zs. jegyzéke saját hagyatékának az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában elhelyezendő részéről – gépir. autogr. jegyz. (1992. november 12., 1993. február) – 1 db (7 fol.)

445/1329/3. Szita Gábor és Nemeskéri Erika jegyzéke Cs. Zs. levelezéséről – gépir. + autogr. jav. – 1 db (3 fol.)

VIII. CSALÁDI ANYAG

Pócs Éva és a jogörökösök egy csoportjának (Csalog Gábor, Csalog Benedek, Csalog Eszter) kérésére az anyag határozatlan időre zárolva. Minisztériumi hatáskörbe tartozó apasztása – személyiségi jogokra történő hivatkozással – folyamatban van.

KIEGÉSZÍTÉS A FONDJEGYZÉKHEZ

Csalog Zsolt interjúi Schiffer Pál hagyatékában

(Open Society Archives, Fond 356)

HU OSA 356-1-6 – Box 1

Munkásinterjúk 1. című pallium:

- *Jakab István, 1978. november 17. – gépir (hiány: 34–38. lap/oldal) – 1 db (143 fol.)*

Csalog Zsolt interjúi című pallium:

- *„Durva ember vagyok”. Bogár Béla szobafestő, 30 éves – Zoli „pecás haverja” – gépir. + autogr. jav. – 1 db (23 fol.)*
- *„Nem nagy jövőt jósolok magunknak”. Bogár Béláné Marika, 28 éves – gépir. + autogr. jav. – 1 db (22 fol.)*

HU OSA 356-1-6 – Box 2.

Munkásinterjúk 3. című pallium:

- *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. október 11. – gépir. – 1 db (42 fol.)*
- *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. október 17. – gépir. – 1 db (16 fol.)*
- *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. november 2. – gépir. – 1 db (24 fol.)*
- *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. december 14. – gépir. – 1 db (40 fol.)*
- *Németh Mihály, Angyalföld, 1978. december 20. – gépir. – 1 db (48 fol.)*

Munkásinterjúk 4. című pallium:

- *Török Mihály, 1978. október – gépir. – 1 db (47 fol.)*
- *Magda Árpád, 1978. október – gépir. – 1 db (56 fol.)*
- *Klein Gyula, 1978. október 15. – gépir. – 1 db (54 fol.)*

Munkásinterjúk 5. című pallium:

- *Gábor Sándor, Zebegény, 1978. szeptember 8. – gépir. – 1 db (182 fol.)*

Munkásinterjúk 6. című pallium:

- *Átlagos ember vagyok – gépir. + autogr. jav. – 1 db (64 fol.)*

Záradék

Alulírott a 445-ös fond végleges naplóját lezártam, a hagyatékot megtekintett állapotban a Kézirattár részéről Földesi Ferenc osztályvezetőnek, a Raktár részéről Szita Gábor főkönyvtáros kollégának átadtam.

Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2014. október 24.

Soltész Márton
MTA KIK
főkönyvtáros

6.4. BIBLIOGRÁFIA

Primer irodalom

Önálló kötetek

1971 — *Tavasza minden rendben lesz*, Bp., Magvető Kiadó. (TMRL)

1. *Szvetter* (5–23.)
2. *Portré* (24–40.)
3. *A Lány, a Fiú és sokan mások* (41–78.)
4. *Pandamackó* (79–89.)
5. *Vonat* (90–102.)
6. *Adalékok a fasizmus történetéhez* (103–128.)
7. *A három vándorló királyfiúról szóló széphistória* (129–154.)
8. *Töredékek magyar népmesékből* (155–170.)
9. *Orbis Sensualium Pictus* (171–191.)

1976 — *Kilenc cigány*, Bp., Kozmosz Kiadó. (9C)

1. *Dolgozok a két kezem által* (9–51.)
2. *Heló, Zsoké!* (52–71.)
3. *A testvéreimet keresem* (72–81.)
4. *Tizenegyszer büntetve* (82–112.)
5. *Dalolni szerettem* (113–140.)
6. *Cigánynak se könnyű lenni* (141–151.)
7. *Szókére festem a hajamat* (152–156.)
8. *Tisztelnék, becsülnek engem* (157–178.)
9. *Harcol a két vér* (179–224.)
10. *Utószó helyett* (225–240.)

1977 — *Temető ősszel*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. (T,Ő)

1. *Emlékezés egy nyáréjszakára* (5–26.)
2. *Lábatlan szép Berci bátyám* (27–30.)
3. *Menetrend* (31–33.)
4. *Három tétel* (34–50.)
5. *Magyar népi hangszerek* (51–66.)
6. *Alma* (67–70.)
7. *Csúnya fekete asszony vagyok* (71–85.)

8. *Dívolják az erdőt* (86–95.)
9. *Disznótor* (96–117.)
10. *Temető, ősszel* (118–132.)
11. *Homo sum* (133–144.)
12. *Apám nagybátyja* (145–176.)
13. *Gyökerek* (177–240.)

1978 — *Parasztregény*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. **(PR)**

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–28.)
2. *Legfontosabb a Tisza* (29–42.)
3. *Idesanyám története* (43–53.)
4. *Idesapám, idesanyám* (54–65.)
5. *Paraszt maradtam* (66–80.)
6. *Ennyi Tab* (81–98.)
7. *Ez egy kedves emlék* (99–115.)
8. *Boldogok vagyunk?* (116–128.)
9. *Iszik az uram* (129–138.)
10. *Többel jó* (139–152.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (153–172.)
12. *Érdekes uraságok* (173–196.)
13. *Urak szeretői* (197–213.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (214–223.)
15. *Nevelem a fiamat* (224–234.)
16. *Nem magunkban élünk* (235–256.)
17. *Idesapám halála* (257–264.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (265–277.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (278–295.)
20. *Történelem* (296–313.)
21. *János elmegy* (314–325.)
22. *János Angliában* (326–348.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (349–361.)
24. *Hungarian visitors* (362–379.)
25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (380–396.)
26. *Nem jönnek soha* (397–413.)
27. *Öreg vagyok* (414–430.)

28. *Utószó* (431–440.)

1981 — *A tengert akartam látni: Négy munkásportré*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. **(TAL1)**

1. *A Vasember* (5–65.)
2. *A tengert akartam látni* (67–274.)
3. *Én voltam a ló* (275–422.)
4. *Átlagos ember vagyok* (423–489.)

1982 — *M. Lajos, 44 éves* [szamizdat], Bp., AB Független Kiadó. **(ML, 44→ML, 42)**

1985 — *M. Lajos, 44 éves* [szamizdat], Bp., ABC Független Kiadó.

— *Lajos M., lat 44* [szamizdat], Warszawa, CDN, 1985 (Biblioteka „Obozu”).

— *Parasztregény*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. **(PR2)**

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–29.)
2. *Legfontosabb a Tisza* (30–43.)
3. *Idesanyám története* (44–55.)
4. *Idesapám, idesanyám* (56–67.)
5. *Paraszt maradtam* (68–84.)
6. *Ennyi Tab* (85–103.)
7. *Ez egy kedves emlék* (104–122.)
8. *Boldogok vagyunk?* (123–136.)
9. *Iszik az uram* (137–147.)
10. *Többel jó* (148–161.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (162–182.)
12. *Érdekes uraságok* (183–206.)
13. *Urak szeretői* (207–222.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (223–232.)
15. *Nevelem a fiamat* (233–245.)
16. *Nem magunkban élünk* (246–267.)
17. *Idesapám halála* (268–275.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (276–288.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (289–306.)
20. *Történelem* (307–323.)
21. *János elmegy* (324–335.)
22. *János Angliában* (336–357.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (358–370.)
24. *Hungarian visitors* (371–388.)

25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (389–404.)
 26. *Zsófi néném, sógorom* (405–416.)
 27. *Nem jönnek soha* (417–433.)
 28. *Öreg vagyok* (434–454.)
 29. *Kedves Zsolt!* (455–463.)
 30. *Bálint, Bálint, Bálint!* (464–506.)
 31. *Jegyzetek a Parasztrehányhoz* (507–633.)
- 1986** — *M. Lajos, 44 éves = Gulag ABC* [szamizdat], Bp., ABC Független Kiadó, 3–80.
- 1987** — *Ma tahtsin merd näha: Neli töölisportreed*, Tallinn, Kirjastus Eesti Raamat. (Ford. Edvin HIEDEL, Ivar WILD)
1. *Raudmees* (5–42.)
 2. *Ma tahtsin merd näha* (43–170.)
 3. *Mina olin hobune* (171–261.)
 4. *Ma olen tavaline inimene* (262–303.)
- 1988** — *Cigányon nem fog az átok*, Bp., Maecenas Kiadó, 7–191. (CNÁ)
- 1989** — *A, D–E–Fisz–G, A, D, D*, Köln, Irodalmi Levelek. (ADEFISZ)
1. *Fal* (5–18.)
 2. *Öregek* (19–26.)
 3. *Kerítés* (27–32.)
 4. *Viktus néni háza* (33–34.)
 5. *Napló, nyolcvan december* (35–47.)
 6. *Virág* (48–56.)
 7. *A, D–E–Fisz–G, A, D, D* (57–75.)
- *Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél*, New York, Bp., Hungarian Human Rights Foundation, Európa Kiadó. (BVH)
1. „*fészekből kipottyant fióka*” (1–3.)
 2. „*náluk a kenyér, náluk a kés*” (4–13.)
 3. „*Ceaușescu és a bányászok*” (13–24.)
 4. *reflektorfényben* (24–26.)
 5. „*a román nép legszeretettebb fiának becsületszava*” (26–29.)
 6. „*egyétértek a főtitkár politikájával*” (29–32.)
 7. „*Joszif jelenti a Securitatenak*” (33–34.)
 8. „*magyar nevet említék*” (34–36.)
 9. „*hagyd itt a Zsil völgyét!*” (36–38.)

10. „*építő beszélgetések*” (39–49.)
 11. *egy civilruhás, barna férfi* (49–55.)
 12. „*akarsz-e jönni velem?*” (56–61.)
 13. „*maga nagyon fáradt, idegileg kimerült*” (61–63.)
 14. *egy fehér Dacia* (63–66.)
 15. „*szabályos kízókamra*” (66–72.)
 16. *Ágoston Sándor ezredes* (72–79.)
 17. „*mennék, ha lenne hová*” (79–83.)
 18. „*nem értek egyet a párt politikájával*” (83–87.)
 19. *Király Károly, Szócs Géza* (87–90.)
 20. *mi a dolga a követségnek?* (90–92.)
 21. „*felrobbantom a Szováta Szállót*” (92–97.)
 22. „*rokon temetésére utazunk*” (97–100.)
 23. „*nemzeti-forradalmi hosszú kéz*” (100–102.)
 24. „*győzelem helyett be kell érnem ennyivel*” (103–110.)
 25. *Függelék* (111–117.)
- *Fel a kezekkel!*, Bp., Maecenas Kiadó. **(FK!)**
1. *Csikágó a Pesti utcán: König László, 28 éves* (5–25.)
 2. *Fel a kezekkel!: Pál Guszti, 29 éves* (26–54.)
 3. *Ömlött a vér: Nyíri Katalin, 24 éves* (55–78.)
 4. *Sajnos sok a buta állampolgár: Sipos Lajos, 6 éves* (79–103.)
 5. *Az arabok fáinak: Ráczi Rozi, 20 éves* (104–119.)
 6. *Jobb, mint egy rossz házasság: B. Tóth Árpád, „Pöce”, 30 éves* (120–159.)
 7. *Emberek között vagyok: Szép Ervin, „Szög”, 17 éves* (160–174.)
 8. *Hogyan lettek a melegek?: Lévárd Tibi, 25 éves* (175–189.)
 9. *Nem érdemes kurvának lenni: Kovács Piroska, 20 éves* (190–211.)
 10. *Valahová tartozni kell: Jancsi és Marci, 19 évesek* (212–253.)
 11. *Csak paráználok: Bogay Fruzsina, 18 éves* (254–284.)
 12. *Királynő vagyok: Szabó Éva, 25 éves* (285–344.)
 13. *Hontalan vagyok a hazámban: Rostás Kálmán, 32 éves* (345–390.)
 14. *Utóirat* (391–403.)
- *Egy téglát én is letettem: Öt kis történelmi portré*, Bp., Szépirodalmi Kiadó. **(ETÉL)**
1. *Egy téglát én is letettem* (5–74.)
 2. *Ki merek állni a közösség* (75–110.)

3. *Én valahogy nem féltem* (111–132.)

4. *A mosónő fia* (133–366.)

5. *A párt foglya voltam* (367–431.)

— *M. Lajos, 42 éves / Lajos M., Aged 42*, Bp., Maecenas Kiadó, 5–125/5–137. (Ford.

István CSICSERY-RÓNAY, Agi CLARK) (ML, 42)

1990 — *Doku 56: Öt portré a forradalomból*, Bp., Unió Kiadó. (D56)

1. „Többé nem hazudunk”: *Interjú Erdei Sándorral, Budapest, 1982* (5–53.)

2. „Nagy mulasztást követtünk el”: *Katona, Washington, 1984* (54–96.)

3. *Keserű boldogság: Jancsó Livia Washington, 1984* (97–153.)

4. *Konyak és vodka: Földes Péter, Budapest, 1986* (154–296.)

5. „Pali”: *Maléter Gyenes Judit, Budapest, 1985* (297–358.)

1994 — *Falak és falromok*, Pécs, Jelenkor Kiadó. (F&F)

1. *Fal* (7–20.)

2. *Öregek* (21–28.)

3. *Kerítés* (29–34.)

4. *Viktus néni háza* (35–36.)

5. *Napló, nyolcvan december* (37–48.)

6. *Virág* (49–57.)

7. *A, D-E-Fisz-G, A, D, D* (58–78.)

8. *Szegény főhadnagy* (79–84.)

9. *Fegyversírató* (85–90.)

10. *Két látogatás* (91–98.)

11. *Budapest gyertyái* (99–106.)

12. *Önéletrajz* (107–114.)

13. *Rudikám, öllek!* (115–134.)

14. *New York-i levél* (135–140.)

15. *Levél, most Pestről* (141–143.)

16. *Milyenek a csehek?* (144–151.)

17. *Búcsú az NDK-tól* (152–158.)

18. *V!* (159–171.)

19. *Nemzeti gög* (172.)

20. *A kazánfűtő Guszti esete a rendszerváltással* (173–181.)

21. *A mi házunk* (182–186.)

22. *Mi újság falun?* (187–200.)

23. *Kampánynapló, kilencven április* (201–205.)
24. *Naplólap, kilencven május* (206–208.)⁴⁴¹
25. *Szo, do* (209.)
26. *Novellette* (210.)
27. *Naplólap, kilencven október* (211–227.)
28. *A gyilkos édesanyja* (228–231.)
29. *Kompromisszum* (232–233.)
30. *Magyar Napló, kilencvenegy* (234–251.)
31. *Dubrovnik az enyém!* (252–260.)
32. *238 kérdőjel* (261–268.)
33. *Naplólapok, kilencvenkettő július* (269–277.)
34. *Sort sztori* (278)
35. *Magyar vagyok* (279–302.)

1999 — *Csendet akarok!*, Bp., Ant-Ko Kiadó. (CSA!)

1. *Én győzni akarok!* (7–72.)
2. *Csendet akarok!* (73–108.)
3. *Csak cigarettát kérek* (109–126.)
4. *Kalap. Kabát. Kalap* (127–131.)
5. *Mese a kerge kismalacról* (132–135.)
6. *Történelmi érv* (136–137.)
7. *Felelősség* (138–142.)
8. *Az öreg ales* (143–148.)
9. *Szomorú felnőttek* (149.)
10. *Folytatólagosleveles* (150–153.)
11. *Információ* (154–158.)
12. *Halálom óráján* (159.)
13. *Álom, 95. I. 30/31.* (160–161.)
14. *1997. május 17.* (162–164.)

— *Parasztregény*, Szekszárd, Babits Kiadó (Korjellemező Magyar Próza 1945–1990).

(PR3)⁴⁴²

1. *Régi Matvejek, Patonaiak* (7–22.)

⁴⁴¹ A kötet tartalomjegyzéke innentől hibásan adja meg az egyes szövegek nyitó oldalszámait.

⁴⁴² A kötetnek saját tartalomjegyzéke nincs.

2. *Legfontosabb a Tisza* (23–32.)
3. *Idesanyám története* (33–41.)
4. *Idesapám, idesanyám* (42–50.)
5. *Paraszt maradtam* (51–62.)
6. *Ennyi Tab* (63–75.)
7. *Ez egy kedves emlék* (76–88.)
8. *Boldogok vagyunk?* (89–98.)
9. *Iszik az uram* (99–106.)
10. *Többel jó* (107–116.)
11. *Ezelőtteni parasztok* (117–131.)
12. *Érdekes uraságok* (132–148.)
13. *Urak szeretői* (149–159.)
14. *Én vagyok a legfáinabb asszony* (160–166.)
15. *Nevelem a fiamat* (167–176.)
16. *Nem magunkban élünk* (177–191.)
17. *Idesapám halála* (192–197.)
18. *Idesanyám estéje, halála* (198–206.)
19. *Sok kutyaság elfolyik* (207–218.)
20. *Történelem* (219–230.)
21. *János elmegy* (231–238.)
22. *János Angliában* (239–253.)
23. *Ugye meghalt a fiam?* (254–262.)
24. *Hungarian visitors* (263–275.)
25. *Édesanyám, nyissa ki az ajtót* (276–287.)
26. *Zsófi néném, sógorom* (288–296.)
27. *Nem jönnek soha* (297–308.)
28. *Öreg vagyok* (309–323.)
29. *Kedves Zsolt!* (324–329.)
30. *Bálint, Bálint, Bálint!* (330–360.)
31. EKLER Andrea: *Utószó* (361–376.)

2001 — *Romakönyv*, Bp., Ant-Ko Kiadó. (RK)

1. *Viktus néni háza* (5–6.)
2. *Dolgozok a két kezem által* (9–47.)
3. *Heló, Zsóké!* (48–65.)

4. *A testvéremet keresem* (66–75.)
5. *Tizenegyszer büntetve* (76–103.)
6. *Dalolni szerettem* (104–128.)
7. *Cigánynak se könnyű lenni* (129–138.)
8. *Szókére festem a hajamat* (139–142.)
9. *Tisztelnek, becsülnek engem* (143–162.)
10. *Harcol a két vér* (163–204.)
11. *Cigányon nem fog az átok* (205–318.)

2008 — *Krisztina*, Pócsmegyer, Dr. Bognár Éva & Tsa kiadása, 5–337. **(KR)**

2010 — *A tengert akartam látni: Négy munkásportré*, Bp., Palatinus Kiadó. **(TAL2)**

1. *A Vasember* (5–52.)
2. *A tengert akartam látni* (53–220.)
3. *Én voltam a ló* (221–340.)
4. *Átlagos ember vagyok* (341–393.)

Köteten kívül (is) megjelent írások**Önálló Csalog-kötetben közölt anyagok antológia-, folyóirat- és napilapközlései⁴⁴³**

- *A Lány, a Fiú és sokan mások*, Új Írás, 1966, 8. sz. (augusztus), 26–37. **(TMRL)**
- *Portré*, Új Írás, 1966, 10. sz. (október), 10–15. **(TMRL)**
- *Menetrend*, Élet és Irodalom, 1972, 27. sz. (július 1.), 8. **(T,Ő)**
- *Lábatlan szép Berci bátyám*, Élet és Irodalom, 1972, 34. sz. (augusztus 9.), 2. **(T,Ő)**
- *Alma*, Népszava, 1972. szeptember 16., 7. **(T,Ő)**
- *Temető, ősszel*, Tiszatáj, 1972, 10. sz. (október), 10–16. **(T,Ő)**
- *Homo sum*, Alföld, 1972, 12. sz. (december), 14–18. **(T,Ő)**
- „*Dolgozok a két kezem által*”, Valóság, 1973, 12. sz. (december), 41–50. (= *Hogyan kell harangot önteni?: Irodalmi riportok*, szerk. SZÉKELY Éva, Bp., Kozmosz Kiadó, 1976, 96–110. [rövidített verzió]) **(9C)**
- *A testvéreimet keresem*, Élet és Irodalom, 1975, 4. sz. (január 25.), 14. **(9C)**
- *Dívolják az erdőt: Egy parasztember monológja*, Magyar Hírlap, 1975. július 20., 9. **(T,Ő)**
- *Disznótör*, Kortárs, 1975, 8. sz. (augusztus), 1229–1238. **(T,Ő)**
- „*Legfontosabb a Tisza*”, Valóság, 1975, 9. sz. (szeptember), 80–85. **(PR)**
- *Csúnya fekete asszony vagyok*, Jászkunság, 1975, 4. sz. (november), 13–19. (= *Nomád katona*, szerk. GYŐRI László, Bp., Móra Kiadó, 1980, 342–354.) **(9C)**
- *Gyökerek*, Látóhatár, 1976, 5. sz. (május), 31–74. **(T,Ő)**
- *A Vasember*, Mozgó Világ, 1977, 3. sz. (március), 54–73. (= *Budapesti Negyed*, 2002, 1–2. sz., 93–128.; = *Folyamatos jelen: Fiatal szociográfusok antológiája*, szerk. BERKOVITS György, LÁZÁR István, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1981, 311–348.) **(TAL)**
- *Eszter néni, régi szerelmekről*, Új Tükör, 1977, 34. sz. (augusztus 21.), 17. **(PR)**
- *M. Lajos, 44 éves = Profil* [szamizdat], szerk. KENEDI János, Bp., ABC Független Kiadó, 1977, 15–66. **(ML, 44.)**
- *János*, Kortárs, 1977, 10. sz. (október), 1560–1576. **(PR)**
- *Zsófi néném, sógorom*, Alföld, 1978, 10. sz. (október), 12–17. **(PR2–3)**
- *Csoportkép = Mit ér a kéziratos irodalom, ha magyar?*, Bp., Párizs, Dialogues Européens, 1978 (Magyar Füzetek, 2), 27–32. **(ML,42)**
- *Dani meséli: erőszakkal születtem*, Népszava, 1980. február 9., 6–7. **(TAL)**

⁴⁴³ A címleírások végén zárójelben a befogadó kötet(ek) rövidítése. Minden esetben az első közlés fölött szereplő címet adtuk meg; a jelentősebb eltéréseket jegyzetben jelöltük.

- *Dani mesél a tisztességről*, Élet és Irodalom, 1980, 7. sz. (február 16.), 14. **(TAL)**
- *Dani mesél a pedagógiáról*, Élet és Irodalom, 1980, 17. sz. (április 26.), 14. **(TAL)**
- *Dani meséli: Nagyon kemény tél volt*, Élet és Irodalom, 1980, 25. sz. (június 21.), 14. **(TAL)**
- *„Maszek is voltam”*, Valóság, 1980, 8. sz. (augusztus), 77–86. (= *Írószemmel 1980*, Bp., Kossuth Kiadó, 1981, 44–66.) **(TAL)**
- *Dani a kultúráról*, Élet és Irodalom, 1980, 32. sz. (augusztus 9.), 14. **(TAL)**
- *Dani meséli: a tengert akarta látni*, Alföld, 1980, 9. sz. (szeptember), 32–36. **(TAL)**
- *Én voltam a ló*, Tiszatáj, 1980, 10. sz. (október), 35–42. **(TAL)**
- *Dani mondja: ha én göré vónék...*, Élet és Irodalom, 1980, 43. sz. (október 25.), 14. **(TAL)**
- *Dani mesél angyalföldi kölyökkoráról*, Budapest, 1980, 12. sz. (december), 14–15. **(TAL)**
- *Melós vagyok, erős vagyok*, Alföld, 1981, 2. sz. (február), 51–57. **(TAL)**
- *A mi gyárunk...*, Kritika, 1981, 5. sz. (május), 21–25. **(TAL)**
- *Egy téglát én is letettem*, Mozgó Világ, 1982, 2. sz. (február), 19–54. **(ETÉL)**
- *Én valahogy nem félttem*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 7–17. **(ETÉL)**
- *Napló, nyolcvan december = Feketében: Irodalmi és grafikai gyűjtemény a magyarországi szegények támogatására [szamizdat]*, szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, LENGYEL Gabriella, Bp., SZETA, 1982, 36–42. (= Kritika, 1989, 9. sz. [szeptember], 33–34.) **(ADEFISZ, F&F)**
- *Ki merek állni a közösség elé*, Mozgó Világ, 1983, 1. sz. (január), 37–49. **(ETÉL)**
- *Öregek: Magyar élet*, Új Forrás, 1983, 5. sz. (szeptember–október), 38–42. **(ADEFISZ, F&F)**
- *Kerítés*, Szivárvány, 1983, 11. sz., 37–40. **(ADEFISZ, F&F)**
- *Virág = Temetés hajnalban: Matolay Magda emlékére [szamizdat]*, szerk., kiad. KÖSZEG Ferenc, Bp., 1983, 18–26. **(ADEFISZ, F&F)**
- *Bálint, Bálint, Bálint*, Kortárs, 1985, 5. sz. (május), 50–57. (= *Körkép 87*, Bp., Magvető Kiadó, 1987, 78–93.) **(PR2–3)**
- *Jegyzetek a Parasztreghényhez*, Valóság, 1985, 6. sz. (június), 63–76. **(PR2)**
- *Looking for my brother = Present Continuous: Contemporary Hungarian Writing*, szerk. István BART, Bp., Corvina Kiadó, 1985, 278–288. (Ford. Richard L. ACZEL) **(9C)**

- *Parasztregény = Falusi Magyarország: Antológia*, szerk. RÁDICS József, Bp., Mezőgazdasági Kiadóvállalat, 1985, 464–473. **(PR⁴⁴⁴)**
- *A D–E–Fisz–G, A, D, D = Isten éltesse Pista! Kemény István 60. születésnapjára*, szerk. HAVAS Gábor, KENEDI János, KOZÁK Gyula, Bp., é. n. [1985], 37–45. **(ADEFISZ)**
- *Szerzőtársam portréjához: Kommentár a Parasztregényhez*, Újhold-Évkönyv, 1986, 1. sz. (január–június), 428–441. **(PR2)**
- [KOCSIS Annamária],⁴⁴⁵ „Pali” – részlet egy portréból, Szivárvány, 1986, 20. sz., 25–48. **(D56)**
- *Julis néni meséli*, Újhold-Évkönyv, 1987, 1–2. sz., 413–454. **(CNÁ)**
- [KOCSIS Annamária], „Pali” – részlet egy portréból 2., Szivárvány, 1987, 21. sz., 47–65. **(D56)**
- *A párt foglya voltam*, Szivárvány, 1987, 23. sz., 49–70. **(ETÉL)**
- *A párt foglya voltam 2.*, Szivárvány, 1987, 24. sz., 25–47. **(ETÉL)**
- *Fahrplan = Heute: Anthologie der modernen ungarischen Literature*, szerk. Éva TÓTH, Bp., Corvina Kiadó, 1987, 213–214. (Ford. Hans SKIRECKI) (= Budapesti Rundschau, 1988, 25. sz. [június 20.], 10.) **(T,Ő)**
- *Horaires = Aujourd’hui: Anthologie de la littérature hongroise contemporaine*, Bp., szerk. Éva TÓTH, Corvina Kiadó, 1987, 197–199. (Ford. Françoise JÁRCSEK) **(T,Ő)**
- *Timetable = Today: An Anthology of Contemporary Hungarian Literature*, szerk. Éva TÓTH, Bp., Corvina Kiadó, 1987, 179–181. (Ford. George F. CUSHING) **(T,Ő)**
- „Emberek között vagyok”: *A budapesti arcképcsarnokból: Szög, 17 éves, prostituált*, Élet és Irodalom, 1988, 32. sz. (augusztus 5.), 14. **(FK!)**
- *Lajos M., 44 ans*, L’Autre Europe, 1988, 17–19. sz., 108–124. (Ford. Martine ASSELAÏN, Anna ROMAN) **(ML,42)**
- *Tábornok voltam: Részletek egy dokumentumportréről*, Medvetánc, 1988, 4. sz./1989, 1. sz., 221–242. **(ETÉL – Kána-portré)**
- „Sajnos sok a buta állampolgár”: *Kovács Lajos, 26 éves, rendőr*, Kritika, 1989, 2. sz. (február), 30–34. **(FK!)**
- *Pöce, a strici*, Kortárs, 1989, 3. sz. (március), 99–113. **(FK!)**
- *Pali: Részlet egy portréból I*, Kritika 1989, 7. sz. (július), 32–38. **(D56)**

⁴⁴⁴ Az *Öreg vagyok* című fejezet.

⁴⁴⁵ Álnéven.

- *Pali: Részlet egy portréból II*, Kritika, 1989, 8. sz. (augusztus), 25–29. **(D56)**
- „Rendkívüli közlemény”, Magyar Napló, 1989, 2. sz. (október 20.), 4. **(D56 – Földes-portré)**
- *Önéletrajz*, Magyar Napló, 1989, 7. sz. (november 24.), 3. **(F&F)**
- *New York-i levél*, Magyar Napló, 1989, 12. sz. (december 29.), 3. **(F&F)**
- *Megadta nekem a Jóisten – részlet*, Szivárvány, 1989, 29. sz., 31–40. **(D56 – Jancsó-portré)**
- *Ceausescu and the miners: István Hosszú's story*, The New Hungarian Quarterly, 1989, 116. sz. (tél), 5–11. **(BVH)**
- *Levél, most Pestrül*, Magyar Napló, 1990, 1. sz. (január 5.), 5.⁴⁴⁶ **(F&F)**
- *V!*, Beszélő, 1990, 1. sz. (január 15.), 26–27. **(F&F)**
- *Milyenek a csehek?*, Hiány, 1990, 1. sz. (január 17.), 3–5. (= Magyar Lettre Internationale, 2009, 74. sz. [ősz], 3–4.) **(F&F)**
- *V! (II. rész)*, Beszélő, 1990, 2. sz. (január 22.), 25–27. **(F&F)**
- *Amerikai csúcstechnológia Kelet-Európáért*, Beszélő, 1990, 3. sz. (január 29.), 32. **(F&F⁴⁴⁷)**
- *Mi újság falun?: Interjú Cilivel*, 2000, 1990, 2. sz. (február), 30–35. **(F&F)**
- *Лаўоў М., 42 року*, Весвіт, 1990, 4. sz. (április), 150–160 és 180–183. (Ford. JUNGER Mihály) **(ML,42)**
- „Szovjet ágyúk csöve mered a városra”: *Részlet egy portréból*, Hiány, 1990, 7. sz. (április 11.), 6–10. **(D56 – Földes-portré)**
- *Nemzeti gőg*, Magyar Napló, 1990, 15. sz. (április 12.), 2. (= Korunk, 1990, 4. sz., 459.) **(F&F)**
- *Ötvenes évek*, Kritika, 1990, 5. sz. (május), 10–13. **(D56 – Földes-portré)**
- *Ötvenhat vége*, Holmi, 1990, 5. sz. (május), 512–519. **(D56 – Földes-portré)**
- *Antiszemitizmus, '56, demokrácia. Részletek egy portréből*, Magyar Napló, 1990, 18. sz. (május 3.), 6. **(D56 – Földes-portré)**
- *Vote early, vote often*, The New Hungarian Quarterly, 1990, 118. sz. (nyár), 51–52. **(ETÉL)**
- *Rudikám, öllelek!*, Kortárs, 1990, 6. sz. (június), 37–49. **(F&F)**
- *Szegény főhadnagy*, Magyar Napló, 1990, 23. sz. (június 7.), 3. **(F&F)**

⁴⁴⁶ Válaszol rá: REMÉNYI József Tamás, *Válaszlevél Csalog Zsoltnak*, Magyar Napló, 1990, 1. sz. (január 5.), 5.

⁴⁴⁷ A *Kampánynapló, kilencven április* című szöveg részeként.

- *Naplórészlet kilencven május*, Kritika, 1990, 7. sz. (július), 24. **(F&F)**
- „*Hagyták elvérezni a magyarokat*”, Világ, 1990, 28. sz. (július 12.), 38–41. **(D56 – Katona-portré)**
- *Fegyversírató*, Igazság, 1990, 1. sz. (augusztus 16.), 6–7. **(F&F)**
- *A kazánfűtő Guszti esete a rendszerváltozással*, Igazság, 1990, 2. sz. (augusztus 23.), 6–7. **(F&F)**
- *Szo, do*, Igazság, 1990, 9. sz. (október 11.), 5. **(F&F)**
- *Búcsú az NDK-tól*, Magyar Napló, 1990, 42. sz. (október 18.), 16. **(F&F)**
- *A mi házunk*, Igazság, 1990, 10. sz. (október 18.), 12–13. **(F&F)**
- *Budapest gyertyái*, Igazság, 1990, 12. sz. (november 1.), 16. **(F&F)**
- *Novellette*, Magyar Napló, 1990, 47. sz. (november 22.), 4. **(F&F)**
- *Börtön, bent és kint – részletek egy portréből*, Szivárvány, 1990, 30. sz., 66–71. **(D56 – Földes-portré)**
- *Тюрмою була моя Вітчизна: Уривки з книги*, Всесвіт, 1991, 2. sz. (február), 220–231. (Ford. JUNGER Mihály) **(BVH)**
- *Magyar Napló*, Magyar Napló, 1991, 4. sz. (június 14.), 16–21. **(F&F)**
- *A gyilkos édesanyja – avagy: milyen legyen a történelmi tudatunk?*, Kritika, 1991, 7. sz. (július), 48. **(F&F)**
- *Dubrovnik az enyém!*, Élet és Irodalom, 1991, 41. sz. (október 11.), 6. **(F&F)**
- *Kétszázharmincnyolc kérdőjel*, Élet és Irodalom, 1991, 45. sz. (november 8.), 8.⁴⁴⁸ (= *Szarajevó: Egy antológia*, Bp., Kozmopolisz Rt, 1994 [Narancs Könyvek], 15–22.) **(F&F)**
- *Viktus néni háza – cigány románc*, Szivárvány, 1991, 35. sz., 47. **(ADEFISZ, F&F)**
- *Cigányon nem fog az átok (Dokumentumregény – I. rész)*, Phralipe, 1992, 5. sz. (május), 13–20. **(CNÁ)**
- *Napló, most: Galambokról, varjakról, egyéb madarokról*, Magyar Napló, 1992, 15. sz. (július 24.), 3, 47.⁴⁴⁹ **(F&F)**
- *Sztori*, Élet és Irodalom, 1992, 30. sz. (július 24.), 3.⁴⁵⁰ **(F&F)**
- *Kompromisszum*, Élet és Irodalom, 1992, 36. sz. (szeptember 4.), 3. **(F&F)**
- *Magyar vagyok I*, Kritika, 1993, 5. sz. (május), 3–5. **(F&F)**

⁴⁴⁸ Válaszol rá: GASKÓ Dénes, *Mire valók a katonák?*, Élet és Irodalom, 1993, 14. sz. (április 9.), 2.

⁴⁴⁹ *Naplólapok, kilencvenkettő július* főcímmel, *Galambokról, varjakról, vadkacsákról, egyéb madarokról* alcímmel.

⁴⁵⁰ *Sort sztori* címmel.

- *Magyar vagyok II*, Kritika, 1993, 6. sz. (június), 40–42. **(F&F)**
- *Kalap. Kabát. Kalap*, Beszélő, 1995, 28. sz. (július 13.), 26–27. (= *Írószemmel 1996*, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 56–59.) **(CSA!)**
- *Mese a kerge kismalacról*, Élet és Irodalom, 1995, 44. sz. (november 3.), 9. **(CSA!)**
- *Az öreg ales*, Élet és Irodalom, 1995, 51–52. sz. (december 22.), 34. (= Élet és Irodalom, 1997, 30. sz. [július 25.], 19.;⁴⁵¹ = *Élet és Irodalom antológia '96*, Bp., Irodalom Kft, 1996, 162–164.) **(CSA!)**
- *Cigányon nem fog az átok* = „Minden ember király...”: *Antológia a toleranciáról*, szerk. BUDAI Éva, tan. VAJDA Zsuzsa, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 68–69. **(CNÁ)**
- *Felelősség*, Kritika, 1996, 1. sz. (január), 47. **(CSA!)**
- *Csendet akarok! – Kocsis Etelka, 42 éves*, Kritika, 1996, 3. sz. (március), 33–39. **(CSA!)**
- *Én győzni akarok!: Orsós Gyuri, 32 éves I*, Kritika, 1996, 7. sz. (július), 12–17. **(CSA!)**
- *Én győzni akarok!: Orsós Gyuri, 32 éves II*, Kritika, 1996, 8. sz. (augusztus), 36–39. **(CSA!)**
- *Én győzni akarok!: Orsós Gyuri, 32 éves III*, Kritika, 1996, 9. sz. (szeptember), 36–38. **(CSA!)**
- *Én győzni akarok!: Orsós Gyuri, 32 éves IV*, Kritika, 1996, 10. sz. (október), 34–36. **(CSA!)**
- *Történelmi érv*, Kritika, 1998, 1. sz. (január), 22. **(CSA!⁴⁵²)**
- *Folytatólagosleves*, Népszabadság, 1998. szeptember 26., 26. **(CSA!)**
- *Információ*, Népszabadság, 1998. október 24., 30. **(CSA!⁴⁵³)**
- *1997. május 17.*, Kritika, 1998, 10. sz. (október), 46. **(CSA!)**
- *Csak cigarettát kérek – D. Ferenc, 42 éves*, s. a. r. BOGNÁR Éva, Kritika, 1999, 3. sz. (március), 38–40. **(CSA!)**
- *Cigányon nem fog az átok (Részlet)* = *Soha többé...: Visszaemlékezések a holokausztra*, szerk. BÓDI Zsuzsanna, Bp., Magyar Néprajzi Társaság, 2000 (*Cigány Néprajzi Tanulmányok*, 9), 59–60. **(CNÁ)**

⁴⁵¹ Változatlan újraközlés az ÉS 1995. évi 51–52. számából, Csalog Zsolt halála okán.

⁴⁵² Zárójeles megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

⁴⁵³ Zárójeles megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

- *Cigányon nem fog az átok = Irodalmi szöveggyűjtemény 9.*, Debrecen, Pedellus Kiadó, 2001, 241. (CNÁ)

Csak antológiában, folyóiratban és újságban megjelent írások

Történeti, néprajzi, régészeti és szociológiai szakcikkek, előadások

- *Fragment eines bronzzeitlichen Korbes aus Tószeg*, Folia Archaeologica, 1960, 21–25.
- *Kőkori falu maradványai a tiszaszöllősi határban*, Szolnok Megyei Néplap, 221. sz. (1960. szeptember 18.), 3.
- *A jászberény–borsóhalmi rézkori temető és lakótelep (1)*, Jászkunság, 1961, 2. sz. (június), 53–58.
- *A jászberény–borsóhalmi rézkori temető és lakótelep (2)*, Jászkunság 1961, 3–4. sz. (szeptember–december), 144–150.
- *Gondolatok a falu kultúrájáról*, Valóság, 1961, 5. sz., 70–74.
- *Múzeumi levél Tiszaszöllősről*, Múzeumi Levelek, 1961, 4. sz., 3–5.
- *Szkíta és szarmata temető Surjánban*, Múzeumi Levelek, 1961, 4. sz., 11–13.
- *A régész munkája*, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 1–2.
- *Egy térkép, amely hat évig készül*, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 6–7.
- *A fűkosártól a „kukta” gyorsfőzőig*, Múzeumi Levelek, 1961, 5. sz., 25–26.
- *A bodrogkeresztúri kultúra kerámiájának fonott edényeket utánzó ornamentikája*, Archaeológiai Értesítő, 1962, 2. sz., 172–180.
- *A magyar népi fonástechnikák típusai*, Ethnographia, 1962, 2. sz., 302–323.
- *Egymást öelve a megbékítő halálban is: Régészeti ásatás Rákóczi falván*, Szolnok Megyei Néplap, 1962. június 13., 5.
- *Múzeumi kiállítás Mezőtúron*, Szolnok Megyei Néplap, 1962. szeptember 4., 3.
- *A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen*, Néprajzi Értesítő, 1963, 5–34.
- *Régészeti kutatómunka Szolnok megyében*, Jászkunság, 1963, 2. sz. (június), 69–77.
- *Régészeti ásatások Tiszaszőlősen és Bálint bácsi*, Szolnok Megyei Néplap, 1963. július 7., 5.
- *Szolnok megye története a legrégebb időktől napjainkig: Állandó kiállítás a Szolnoki Múzeumban*, Jászkunság, 1964, 1–2. sz. (március–június), 84–88.
- *Jól sikerült a régészeti konferencia a szolnoki múzeumban*, Szolnok Megyei Néplap, 1964. április 14., 6.

- *Megszólal a Tisza vidéki ősmúlt*, Szolnok Megyei Néplap, 1964. december 13., 5.
- *Múzeumi leletbejelentő hálózat Szolnok megyében*, *Múzeumi Közlemények*, 1964, 1. sz., 43–48.
- *A jégkori ember nyomában*, *Múzeumi Levelek*, 1964, 6. sz., 1–2.
- *Múzeumi levél a karcagi határból*, *Múzeumi Levelek*, 1964, 6. sz., 3–4.
- *Régészeti ásatások Rákóczián*, *Múzeumi Levelek*, 1964, 6. sz., 9–11.
- *Egy szakkör születése*, *Múzeumi Levelek*, 1964, 6. sz., 18–19.
- *Múzeumi kiállítás Mezőtúron*, *Múzeumi Levelek*, 1964, 6. sz., 19–20.
- *A kocsis és a szekér Szentes környékén*, *Néprajzi Közlemények*, 1965, 1–2. sz., 3–44.
- *Régészeti munkálatok az abádszalóki Berében*, *Múzeumi Levelek*, 1965, 7–8. sz., 20–22.
- *Leletek és ásatások Tiszafüreden*, *Múzeumi Levelek*, 1965, 7–8. sz., 22–23.
- *Megszólal a Tisza-vidék ősmúltja*, *Múzeumi Levelek*, 1965, 7–8. sz., 26–27.
- *A Jászberény–cserőhalmi későbronzkori temető*, szerzőtárs: KEMENCZEI Tibor, *Archaeológiai Értesítő*, 1966, 1. sz., 65–97.
- *A Jászság története az őskortól napjainkig: Vezető a jászberényi Jász Múzeum állandó kiállításához*, szerzőtárs: TÓTH János, Jászberény, Jász Múzeum, 1966.
- *Ornamentikhistorische Forschungen im urzeitlichen Material des Karpatenbeckens = Atti del VI Congresso Internazionale delle Scienze Preistoriche e Protoistoriche (Roma, 29 agosto – 3 settembre 1962. III. comunicazione sezioni V–VIII.)*, Roma, Sansoni, 1966, 369–370.
- *A IX–XI. századi magyarság gazdálkodásának és életformájának kérdéseiről*, *Agrártörténeti Szemle*, 1967, 1–2. sz., 228–240.⁴⁵⁴
- *Zum Nomadismus der landnehmenden Ungarn: Ein neuer Versuch zur Bestimmung der Phasen des Sesshaftwerdens = Viehwirtschaft und Hirtenkultur: Ethnographische Studien*, szerk. László FÖLDES, Bp., Akadémiai Kiadó, 1969, 186–198.
- *Útmutató és kérdőív a falutörténet helyben található forrásainak áttekinthető feldolgozásához*, Eger, Dobó Vármúzeum, 1970 (Palóc-kutatás, 6).
- *Paraszti kereskedelem és munkamigráció: Kérdőív a palóckutatás számára*, Eger, Dobó Vármúzeum, 1973 (Palóc kutatás, 16).

⁴⁵⁴ A Magyar Néprajzi Társaság 1965. március 17-i felolvasóülésén elhangzott munkabeszámoló-jellegű előadás rövidített formája.

- *Divatjelenségek a magyar falusi keresztnévadásban*, szerzőtárs: MÁNDOKI László = *Névtudományi előadások: II. Névtudományi Konferencia, Budapest, 1969. szept. 2–4.*, szerk. KÁZMÉR Miklós, VÉGH József, Bp., Akadémiai Kiadó, 1970 (Nyelvtudományi Értekezések, 70), 145–152.
- *Phenomena of the Fashion in the Hungarian Rural Christian Naming: Ethnolinguistical study*, szerzőtárs: László MÁNDOKI = *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1969–1970*, Pécs, Janus Pannonius Múzeum, 1974, 321–328.
- *Munkásművelődés Komlón*, szerzőtárs: MATOLAY Magdolna, *Kultúra és Közösség*, 1975, 1. sz., 49–60. (= *Munkásművelődés, szocialista kultúra*, szerk. a Csorba Mária Szocialista Brigád, Bp., Kossuth Kiadó, 1976, 155–174.)
- *A keresztnévadás Visontán = Visonta: Fejezetek a falu történetéből*, szerk. BAKÓ Ferenc, Eger, 1975, 133–143.
- *Istenmezeje szociográfia*, *Stудиó*, 1976, 2. sz., 63–77.
- *Egy tradicionális bányászfalu: Istenmezeje = Utazó munkások*, szerk. RÁDICS József, SIPOS Zsuzsa, Bp., NPI, 1976, 117–139.
- *Életforma és tudat a 20. századi magyar tanyavilágban = A magyar tanyarendszer múltja*, szerk. PÖLÖSKEI Ferenc, SZABAD György, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980, 339–361.
- *Gazdag falu a homokon*, *Kritika* 1980, 7. sz. (július), 23–27. (= *Írószemmel 1980*, Bp., Kossuth Kiadó, 1981, 137–162.)
- *Paraszt-életrajz, egy parasztcsalád története: Útmutató ajánlott pályatétel kidolgozásához = Az életrajzi módszer: Alkalmazása és eredményei a néprajzban és az antropológiában*, szerk. KÜLLÖS Imola. Bp., MTA–SZKI, 1982, 175–178.
- *Skythenzeitliches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján–Újtelep*, szerzőtárs: KISFALUDI Júlia, *Acta Archaeologica Scientiarum Hungaricae*, 1985, 3–4. sz., 307–344.
- *Magyar néprajzi atlasz I–IX*, szerk. BARABÁS Jenő, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987–1992. (Zárójelben az egyes térképek sorszáma)
 - VII. kötet (1992): *A domináns férfi keresztnév (1900–1910)* (483); *A domináns női keresztnév (1900–1910)* (484); *Az András név részesedése a névskálában (1900–1910)* (485); *A Bertalan név részesedése a névskálában (1900–1910)* (486); *A Zsuzsanna név részesedése a névskálában (1900–1910)* (487); *Az Eszter név részesedése a névskálában (1900–1910)* (488); *A Zsófia név részesedése a névskálában (1900–1910)* (489); *A Lídia név részesedése a*

- névszókálában (1900–1910) (490); A Károly név részesedése a névszókálában (1900–1910) (491); Az Ilona név részesedése a névszókálában (1900–1910) (492); A Veron(ik)(a) név részesedése a névszókálában (1900–1910) (493); A Margit név részesedése a névszókálában (1900–1910) (494); A Gyula név részesedése a névszókálában (1900–1910) (495); Az Etel(ka) név részesedése a névszókálában (1900–1910) (496); A Viktória név részesedése a névszókálában (1900–1910) (497); A Kálmán név részesedése a névszókálában (1900–1910) (498); A férfi névszókála terjedelme (1900–1910) (499); A női névszókála terjedelme (1900–1910) (500); A férfi és a női névszókála terjedelmének összehasonlítása (1900–1910) (501); A domináns férfinev százalékértéke (1900–1910) (502); A domináns női név százalékértéke (1900–1910) (503); A férfi névszókála alacsony (1% alatti) értékeinek összege (1900–1910) (504); A női névszókála alacsony (1% alatti) értékeinek összege (1900–1910) (505); A férfi keresztnévek százalékos azonossága a fővárosiakkal (1900–1910) (506); A női keresztnévek százalékos azonossága a fővárosiakkal (1900–1910) (507).*
- VIII. kötet (1992): *A kelengye szállításának formái 1900 körül (513); A kelengye szállításának ideje 1900 körül (514); A kelengyeszállítás ünnepélyessége és időpontja 1900 körül (515); A kelengye szállításának neve (516); Mivel fizettek a kelengyéért? (517); Kik alkudtak a kelengyére (a vőlegény képviselőjében)? (518); Kik fizettek a kelengyéért? (519); Az álló fenyőkarácsonyfa előtti formák (karácsonyi zöldág) (533); Mióta általános az álló fenyőkarácsonyfa? (534); Kik kezdeményezték, honosították meg az álló fenyőkarácsonyfát? (535); Pásztorünnep – az ünnepelés formái (560); Mely napokhoz kötődnek a pásztorszokások? 1. Tavasz dátumok (561); Mely napokhoz kötődnek a pásztorszokások? 2. Őszi, téli dátumok (562); Mely napon volt a pásztorok zajkeltése? (563); Kik vettek részt a karácsonyi énekes házalásban? (564); Mely napon kaptak a pásztorok tojásajándékot? (565); Milyen itallal kínálták, ajándékozták meg a pásztorokat? (566); A pásztorünnep neve (567).*
 - IX. kötet (1992): *Hány éves koráig járt a lányhalottnak a menyasszonyi temetés? (585); Kik vitték a lányhalott koporsóját? (586); Lakodalmi elemek a lányhalott temetésén 1. (587); Lakodalmi elemek a lányhalott temetésén 2. (588); Lakodalmi jelvények a lányhalott temetésén (589); A fejfák alaptípusai (590); „Kopjafa” típusú fejfarmák. „Gombos fák” (591a) + magyarázó ábrák*

(591b); *Ember alakú fejfák és rokon formák* (592a) + magyarázó ábrák (592b);
Úgynevezett csónak alakú fejfák és rokon formák (593a) + magyarázó ábrák
 (593b); *Lábfák a sírdombon* (594).

- *A mai adatközlő és a gyűjtő dilemmáiról*, Beszélő, 1993, 35. sz., 14–16. (= *Múltunk jövője: szabadelvűek a népi kultúráról*, Bp., T-Twins Kiadó, 1993, 137–144.)
- *Szolnok megye néprajzi atlasza (SzMNA) II. 1.*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2001. (*Szülés*, 30–31.; *A veszett kutya küldése*, 112–114.; *Etnikai csoportok*, 162–163.; *Falucsúfolók*, 164–170.; *Árutermelés és értékesítés*, 170–173.; *Vándoriparosok*, 186–189.; *Cigányok*, 189–192.; *Idénymunkások*, 192–195.; *Búcsúk*, 195–197.; *Orvosok*, 197–202.; *Házassági kapcsolatok*, 202–204.; *Egyéb lokális kapcsolatok*, 204–206.)

Romológiai szakcikk, előadások

- *Etnikum? Faj? Réteg?: Adalékok a „cigányság” fogalmához*, Világosság, 1973, 1. sz. (január), 38–44.
- *A jászfényszarui cigányság 1971-ben = Jubileumi évkönyv a Jász Múzeum alapításának 100. évfordulójára*, szerk. TÓTH János, Jászberény, Hűtőgépgyár, 1974, 219–239.
- *A Szolnok-megyei cigányok helyzete = Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó, 1971-ben végzett kutatásról*, szerk. KEMÉNY István, Bp., MTA SZKI, 1976 (MTA SZKI Kiadványai), 89–116. (= *Magyar társadalomtörténeti olvasókönyv 1944-től napjainkig*, szerk. VALUCH Tibor, Bp., Argumentum Kiadó, 2004, 288–313.)
- *Cigány falu Baranyában: Jegyzetek a cigányság helyzetéről Alsószentmártonban*, Kritika, 1979, 10. sz. (október), 13–16.
- *Cigányhelyesírás a magyar helyesírásban*, Kritika, 1980, 1. sz. (január), 9.
- *A cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt = Bibó-émlékkönyv [szamizdat]*, Bp., 1980, IV, 800–835. (= „*Kell-e politikai emigráció?*”, Párizs, Dialogues Européens, 1984 [Magyar Füzetek, 14–15], 93–137.; = *Bibó-émlékkönyv*, Bp., Századvég Kiadó, Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, 1991, II, 282–311)
- *Nem elég fekete korall?*, Kritika, 1981, 11. sz. (november), 21.⁴⁵⁵

⁴⁵⁵ Előzménye: VEKERDI József, *Fekete korall*, Kritika, 1981, 7. sz., 6.

- *Jegyzetek a cigányság támogatásának kérdéseiről*, Szociálpolitikai Értesítő, 1984, 2. sz. (július–december), 36–79.
- *Le problème des Tziganes en Hongrie*, L'Autre Europe, 1986, 10. sz., 83–97.
- *A cigányság a magyar társadalomban – tegnap és ma*, Phralipe, 1990, 1. sz. (január), 8–9.
- *A cigány kérdés Magyarországon 1980 előtt (első rész)*, Phralipe, 1990, 4. sz. (április), 12–19.
- *A cigány kérdés Magyarországon 1980 előtt (befejező rész)*, Phralipe, 1990, 5. sz. (május), 10–14.
- *A magyar–cigány együttélés múltja és jelene*, Phralipe, 1991, 8. sz. (augusztus), 15–18.⁴⁵⁶
- *Cigányság és egyenlőség: Érzelmes vallomás*, Kommentár, 1992, 1. sz., 3–5.
- *„A szeretetünket kínáljuk”: Cigányok Magyarországon*, Kommentár, 1992, 4. sz., 14–19.
- *A cigányság szegregált helyzete a magyar munkaerőpiacon*, Phralipe, 1992, 4. sz. (április), 3–5.
- *„We offer our love”: Gypsies in Hungary*, The New Hungarian Quarterly, 1992, 127. sz. (ősz), 70–80.
- *Cigányok, kelepcebén*, Népszabadság, 1992. szeptember 19., 21.
- *Megoldható-e a cigánykérdés?*, Történ Ész, 1992, 1. sz. (október), 3–8.
- *Cigány értelmiséget teremteni: Bogdán János a szerveződő pécsi cigány gimnáziumról*, Népszabadság, 1992. november 27., 16.
- *A cigányság a magyar munkaerőpiacon*, Szociológiai Szemle, 1993, 1. sz. (január–március), 29–33.
- *Zsibpiac*, Amaro Drom, 1993, 7. sz. (július), 12.
- *Romák a magyar munkaerőpiacon (Első rész)*, Amaro Drom, 1993, 8. sz. (augusztus), 24–25.
- *A mondat helyesen*, Amaro Drom, 1993, 9. sz. (szeptember), 9.
- *Romák a magyar munkaerőpiacon (Második rész)*, Amaro Drom, 1993, 9. sz. (szeptember), 12–13.
- *Két állítás*, Amaro Drom, 1994, 2. sz. (február), 30.

⁴⁵⁶ Elhangzott a Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetemen, 1991. április 13-án.

- *Gypsies in the Hungarian Labour Market*, Szociológiai Szemle, 1994, 2. sz. (április–június), 75–78.
- *Fogadjunk*, Amaro Drom, 1994, 4. sz. (április), 30.
- *Ha én roma vagyok*, Amaro Drom, 1994, 5. sz. (május), 2.
- *Harmincöt forint*, Amaro Drom, 1994, 5. sz. (május), 27.
- *Holocaust*, Amaro Drom, 1994, 7. sz. (július), 2.
- *Szentetornyán valami elromlott*, Amaro Drom, 1994, 9. sz. (szeptember), 12–13.
- *Kedves Gyuri!*, Amaro Drom, 1994, 9. sz. (szeptember), 29.⁴⁵⁷
- *Olcsó a roma élete*, Amaro Drom, 1994, 11. sz. (november), 6–7.
- *Kisebbségben*, Amaro Drom, 1994, 11. sz. (november), 30.
- *Milyen évet zárunk?*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 2.
- *Összkomfortos pokol*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 7.
- *Kik a cigányok?*, Amaro Drom, 1994, 12. sz. (december), 22.
- *Kisebbségek Magyarországon = Holocaust emlékkönyv: A vidéki zsidóság deportálásának 50. évfordulója alkalmából*, szerk. KRÁLL Csaba, Bp., TEDISZ, 1994, 175–176.⁴⁵⁸
- *Szkinhed támadás Gyöngyösön*, Amaro Drom, 1995. 1. sz. (január), 4–5.
- *Válasz: békés demonstráció*, Amaro Drom, 1995, 1. sz. (január), 6–7.
- *Litkei kilátások*, Amaro Drom, 1995, 2. sz. (február), 8.
- *Hol tart a magyarországi cigányság?*, Amaro Drom, 1995, 2. sz. (február), 30.
- *Csillagok és szélhám*, Amaro Drom, 1995, 3. sz. (március), 23.
- *Ahol mindenki fél*, Amaro Drom, 1995, 3. sz. (március), 26–27.
- *Hajléktalan cigányok?*, Amaro Drom, 1995, 4. sz. (április), 23.
- *Tolvaj világ*, Amaro Drom, 1995, 4. sz. (április), 30.
- *Az etnikai pisztoly*, Magyar Hírlap, 1995. április 19., 19.
- *Azt mondják*, Amaro Drom, 1995, 5. sz. (május), 2.
- *Az etnikai szembenállás semmi jót nem ígér*, Amaro Drom – különnyomat a „Humán Rajt” (Székesfehérvár, 1995. május 14.) című konferencia előadásából, 3–4.
- *„A csigaszedők nem tanulnak?”*, Amaro Drom, 1995, 6. sz. (június), 30.
- *Cigány vagy, és kész*, Amaro Drom, 1995, 7. sz. (július), 10.
- *Megalakul a roma programbizottság*, Magyar Hírlap, 1996. április 2., 5.

⁴⁵⁷ Előzménye: ROSTÁS FARKAS György, *Tisztelt Szerkesztőség!*, Amaro Drom, 1994, 9. sz., 29.

⁴⁵⁸ Elhangzott a Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, illetve a Pécsi Nemzeti Színház által szervezett *Ne menj tovább barátom...* című konferencián, 1994. április 25-én.

- *Mit csináljunk a cigányokkal?*, Magyar Lettre Internationale, 1996, 21. sz. (nyár), 77–80.
- *Cigánykérdés Magyarországon 1980 előtt = Kisebbszociológia: Szöveggyűjtemény egyetemi és főiskolai hallgatók számára*, szerk. CSEPELI György, ÖRKÉNY Antal, SZÉKELYI Mária, LÁSZLÓ Mónika, Bp., ELTE Szociológiai Intézet Kisebbszociológiai Tanszék, Minoritás Alapítvány, 1997, 100–112. (= *Periférián*, szerk. VAJDA Imre, Bp., Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997, I, 194–224.)
- *A magyarországi cigányok szociális helyzete*, Főiskolai Figyelő, 1993, 2. sz. (április–június), 186–191. (= *Szöveggyűjtemény a kisebbségi ügyek rendőrségi kezelésének tanulmányozásához*, szerk. CSÁNYI Klára, Bp., 1999², 348–353.)⁴⁵⁹

Bemutatók, portrék és portrétörédek

- *Nem vagyok „fotós”* – Sáros László, Mozgó Világ, 1976, 3. sz. (március), 29–30.
- *Hámos Gusztáv*, Mozgó Világ, 1976, 5. sz. (május), 90–92.
- *Pincér voltam akkoriban* – Kerekes Gábor, Mozgó Világ, 1977, 2. sz. (február), 11–12.
- *„Nagyon szépen éltünk”*, Élet és Irodalom, 1987, 47. sz., (november 20.), 14. (= *Magyar Mozaik '87*, szerk. PELLE János, Bp., Minerva, Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1988, 349–360.)
- *Emlékezés egy temetésre*, 2000, 1989, 6. sz. (június), 2–8.
- *Hogyan kell forradalmat csinálni?*, Magyar Narancs, 1992, 24. sz. (november 5.), 46–47. (Heltai György-portré)
- *A Belváros csalogánya voltam: Annamari, 32 éves*, Kritika, 1998, 9. sz. (szeptember), 36–39.⁴⁶⁰

Interjúk

- *„Nemzeti-demokratikus forradalom volt”*: Csalog Zsolt 3 kérdése Lőcsei Pálhoz, Igazság, 1990, 11. sz. (október 25.), 5.
- *„Hogyan érzem magam? – Vegyesen, felemásan”*: Csalog Zsolt 3 kérdése Lőcsei Pálhoz (2. rész), Igazság, 1990, 12. sz. (november 1.), 5–6.

⁴⁵⁹ Elhangzott a Rendőrtiszti Főiskolán tartott *Cigányság a mai magyar társadalomban* című konferencián.

⁴⁶⁰ Megjegyzésben: „Az író hagyatékából”.

- „*Szerény leszek mások véleményének meghallgatásában*”: 3 kérdés Demszky Gáborhoz, *Igazság*, 1990, 13. sz. (november 8.), 3.
- „*Magunkat védjük*”: Beszélgetés Ill Mártonnal, a Martin Luther King Egyesület elnökével, *Kommentár*, 1992, 6. sz., 7–10.
- *Kesergés a költségvetés pénzosztása előtt: Országgyűlési képviselő a roma önszerveződés gondjairól* – Horváth Aladár, *Népszabadság*, 1993. március 9., 11.
- „*Rejtett félelmek szorításában*”: Beszélgetés Vujicsics D. Sztojan magyarországi szerb íróval, *Népszabadság*, 1993. március 26., 16.
- *Hogyan történt?: Választás utáni beszélgetés Horváth Aladárral*, *Amaro Drom*, 1994, 8. sz. (augusztus), 4–5.
- *Itt embereket kell menteni: Beszélgetés Iványi Gáborral*, *Kritika*, 1995, 7. sz. (július), 3–7.
- *A rendőri túlkapásokat vizsgálják: Beszélgetés Kaltenbach Jenővel*, *Magyar Hírlap*, 1996. április 10., 9.

Recenziók

- *Kresz Mária – Fazekas, tálas, korsós: Néhány szempont fazekasközpontjaink kutatásához és összehasonlításához* (*Ethnographia*, LXXI, 1960, 297–379), *Jászkunság*, 1960, 4. sz. (december), 188.
- *Unokáknak, dédunokáknak („Emlékül hagyom az unokáknak, dédunokáknak, lássák, hogyan éltünk, s hogy az ő életük szebb legyen egyszer...”): Önéletírások*, szerk. Hoppál Mihály, Küllős Imola, Manga János), *Élet és Irodalom*, 1974, 31. sz. (augusztus 3.), 10.
- *Cséplő Gyuri: dokumentum + játék = Cséplő Gyuri*, szerk. FEKETE Ibolya, tűzött gépiratban, 33–37.
- „*Nem csak cigányfilm*”: Gyarmathy Livia – *Koportos (1980)*, *Filmvilág*, 1980, 3. sz. (március), 10–11.
- *Miért jó a póknak? (Tar Sándor – Miért jó a póknak?)*, *Kritika*, 1989, 10. sz. (október), 42.
- *Kőbányai János – Magyar siratófal*, *BUKSz*, 1990, 4. sz. (október–december), 496–497.
- *Stephen Vizinczey – Érett asszonyok dicsérete*, *Holmi*, 1991, 4. sz. (április), 517–518.
- *Egy jó szándékú marslakó jelentést írt a gyöngyösi romákról* (Michael Sinclair Stewart – *Daltestvérek*), *Amaro Drom*, 1994, 11. sz. (november), 23.

Ifjúsági írások

- *Hogyan dolgozik a régész?* = *Fiúk évkönyve 1962*, Bp., Móra Kiadó, 1961, 188–189.
- *A fűkosártól a Kukta gyorsfőzőig* = *Lányok évkönyve 1963*, Bp., Móra Kiadó, 1962, 364–365.
- *Régi falusi konyhák* = *Lányok évkönyve 1968*, Bp., Móra Kiadó, 1967, 113–119.
- *Az alföldi pásztorművészet*, szerzőtárs: FÖLDES László = *Fiúk évkönyve 1969*, Bp., Móra Kiadó, 1968, 68–73.
- *A Hortobágy történésszemmel*, szerzőtárs: FÖLDES László = *Fiúk évkönyve 1969*, Bp., Móra Kiadó, 1968, 74–76.
- „Szaladj, árpa, learatlak...”, szerzőtárs: HOPPÁL Mihály = *Lányok évkönyve 1969*, Bp., Móra Kiadó, 1968, 150–153.

A Kornis-féle Naplóban

- 1978. I. 11. – [*Kedves, hát itt vagyok...*] = *Napló*, 1991,⁴⁶¹ 74–86.
- 1979. II. 28. – [*Most mi...*]
- 1979. V. 26. – [*Ez is az utolsó napra maradt...*] = *Napló*, 1991, 170–173.
- 1979. VIII. 14. – [*Nem tudok...*]
- 1979. XI. 5–7. – [*Bizony jó lenne...*]
- 1980. VII. 30. – [*Nem ártana leszögezni...*] (Eredeti oldalszámhatárok: 302–307.)
- 1980. XII. 13–17. – [*Utálom olvasni a NAPLÓ-t...*] = *Napló*, 1991, 323–324. (Eredeti oldalszámhatárok: 502–517.)
- 1981. IV. 6. – [*Figyelem!*] (Eredeti oldalszámhatárok: 668–671.)
- 1981. XII. 22. – *Írószövetségi közgyűlés, 1981. december 12–13.* = *Hiány*, 1990, 10. sz. (május 23.), 21–23. (Eredeti oldalszámhatárok: 1266–1272)
- 1982. VII. 2. – *Köszög Ferencnek* = *Napló*, 1991, 385–387. (Eredeti oldalszámhatárok: 1572–1575.)

Körkérdésekre

- *Szociográfusok felelnek* (Válaszol: CSALOG Zsolt, CSATÓ Károly, FÖLDVÁRI Tamás, HALMOS Ferenc, HATVANI Dániel, KOVÁCS János, KÖBÁNYAI János, ÖRSZIGETHY

⁴⁶¹ *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNA Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990.

Erzsébet, SERFŐZŐ Simon, SIKLÓS László, TAR Sándor, VÁGI Gábor, ZSILLE Zoltán), *Mozgó Világ*, 1978, 6. sz. (június), 12–31.

- [Több Móricz Zsigmond van...] = *Kérdések – Válaszok*, *Alföld*, 1979, 7. sz. (július), [31–40], 34.
- [Legyünk igazságosak...]: *Az Aetas körkérdésére*, *Aetas* 1990, 1–2. sz. (január–augusztus), 121–125.
- *A Századvég kérdése a népi–urbánus ellentétéről*, *Századvég*, 1990, 2. sz. (április–június), 180–183.
- *Maradok partizán*, *168 Óra*, 1990, 18. sz. (május 8.), 21.
- „Az idő nem óra szerint járt”: *Vallomások '56-ról*, *Pannon Tükör*, 1996, 5. sz. (szeptember–október), 48.
- *Részletek egy 1978-as interjúkötetből*, szerzőtársak: NÁDAS Péter, PETRI György, SOLT Ottilia, SZABÓ Miklós, bev. NÉMETH Gábor, *Magyar Lettre Internationale*, 2000, 38. sz. (ősz), 59–61.

Publicisztika

(1947–1948) A pécsi Pius Internatus *Életünk és Testőr* c. lapjaiban

- *A vadgalamb*, *Életünk*, 1947, II. évf., 1. sz. (november 1.), 2.
- *Az a kutya pénztárkönyv*, *Életünk*, 1947, II. évf., 1. sz. (november 1.), 5.
- *Mikulás*, *Életünk*, 1947, II. évf., 2. sz., (december 19.), 5.
- *Testőr-híradó*, *Testőr*, 1947, I. évf., 1. sz. (december 19.), 8.
- *Híradó*, *Életünk*, 1948, II. évf., 3. sz. (február 28.), 5.
- *Korszakalkotó tanulmányok*, *Életünk*, 1948, II. évf., 3. sz. (február 28.), 5.
- *Hírek*, *Életünk*, 1948, II. évf., 4. sz. (március 21.), 5.
- *Noteszem*, *Életünk*, 1948, II. évf., 4. sz. (március 21.), 7.
- *Szűz Mária segítsége*, *Életünk*, 1948, II. évf., 5. sz. (május 16.), 2.
- *Hírek*, *Életünk*, 1948, II. évf., 5. sz. (május 16.), 2.
- *Búcsú*, *Életünk*, 1948, II. évf., 6. sz. (június 15.), 2.

(1972–1989)

- *Telefonfülske, napfogyatkozás*, *Népszava*, 1972. május 6., 6. (= *Szép Szó antológia*, szerk. SZALONTAY Mihály, Bp., Táncsics Kiadó, 1973, 21–25.; = *Új Szó*, 1979. február 18., 13.)

- *Az ifjú Toldi estéje*, Népszava, 1972. július 29., 8.
- *Jolikára emlékezve – Arany szíve volt*, Élet és Irodalom, 1972, 48. sz. (november 25.), 15.
- [*Egy cáfolat margójára*], Magyarország, 1974, 45. sz. (november 10.), 31.⁴⁶²
- *Spenót*, Élet és Irodalom, 1978, 22. sz. (június 3.), 4.⁴⁶³
- *Cséplő György*, Élet és Irodalom, 1978, 38. sz. (szeptember 23.), 13.
- *A kultúra rólatok szól: Művelődési tábor Zebegényben*, szerzőtársak: BERETVÁS András, PÁLOS István, Népművelés, 1979, 4. sz. (április), 28–31.
- *Szekszárdon születtem*, Tolna Megyei Népújság, 1979. június 8., 5.
- *Humanitás '82. – talált vers, Ottlik Gézának, igaz tisztelettel –*, Mozgó Világ, 1982, 5. sz. (május), 26.
- *Nem csak hírlik*, szerzőtárs: Dr. BOGNÁR Éva, FÉNYI Tibor, Beszélő, 1988, 3. sz. (július–szeptember), 66–67. (= *Beszélő összkiadás*, s. a. r. HAVAS Fanny, jegyz. RAINER M. János, CSICSKÓ Mária, HEGEDŰS B. András, Bp., AB-Beszélő Kiadó, 1992, III [1987–1989], 552–554.)
- *A Szabad Kezdeményezések Hálózata Ideiglenes Tanácskozótestületének (1988. IX. 21.)*, Hiány, 1988, 4. sz. (november), 5–6.
- *Ingerült válasz egy segélykiáltásra. Vita Lengyel Lászlóval*, Magyar Napló, 1989, 3. sz. (október 27.), 16.⁴⁶⁴

(1990)

- *Európa – de milyen?*, Hiány, 1990, 2. sz. (január 30.), 8–11.
- *Az év mondata*, Magyar Napló, 1990, 8. sz. (február 22.), 3.
- *Gondolatok az egérről és a brontosaurusról*, Magyar Narancs, 1990, 6. sz. (március 21.), 12.
- *Mi legyen velük?*, Magyar Napló, 1990, 13. sz. (március 29.), 3.
- *Írószövetségi közgyűlés, 1981. december 12–13.*, Hiány, 1990, 10. sz. (május 23.), 21–23.

⁴⁶² Előzménye: BÁNOS Tibor, *Balázs Samu*, Magyarország, 1974, 42. sz. (október 20.), 27. A hagyatékban az írás a szögletes zárójelben jelölt címen maradt fenn – a Magyarország ellenben cím nélkül közölte.

⁴⁶³ Válaszol rá: DESSEWFFY László, *Névspenót*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 2.

⁴⁶⁴ Válasz LENGYEL László *Bélyeg alatt* (Magyar Napló, 1989, 1. sz. [október 13.]) című cikkére. Csalog válaszára felel: LÁZÁR István, *Csendes vita egy ingerült vitatkozóval*, Magyar Napló, 1989, 5. sz. (november 10.), 16. A Lázárnak szóló viszontválasz a hagyatékban maradt (OSZK Kt. Fond 445/576/1/31).

- *Levél a szerkesztőnek*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 2.⁴⁶⁵
- *Alázatos megjegyzések egy magzat sikolyához*, Magyar Napló, 1990, 25. sz. (június 21.), 9.
- *Antipacifista gondolatok a rehabilitációról*, Hiány, 1990, 13. sz. (július 4.), 3–5.
- *Balkán, Balkán!*, Magyar Napló, 1990, 31. sz. (augusztus 2.), 2.
- *Például: Vasmegyer*, Igazság, 1990, 3. sz. (augusztus 30.), 6.
- *Éljen a vállalkozás!*, Igazság, 1990, 4. sz. (szeptember 6.), 6.
- *Súlyos magyar szavak*, Igazság, 1990, 5. sz. (szeptember 13.), 12.
- *Békét, hitet, szeretetet vitt Tiszabőre: Göncz Árpád a világ végén*, Igazság, 1990, 2. sz. (szeptember 20.), 1, 6.
- *Békebeli sugallatok: Lóránt Zsuzsa szobrai a Csók István Galériában*, Magyar Napló, 1990, 38. sz. (szeptember 20.), 14.⁴⁶⁶
- *Tragédia magyar nyelven: Az Elektra a Szkéné színpadán*, Igazság, 1990, 9. sz. (október 11.), 10.
- *Végvári-rejtély*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 2.
- *Milyen távol van New York! Halász Péter és a Love Theater Budapesten*, Igazság, 1990, 14. sz. (november 15.), 10.
- *Ó, a Körönd!*, Igazság, 1990, 15. sz. (november 22.), 8–9. (FARKAS Tamás fényképeivel)
- *Napló, kilencven október*, Hiány, 1990, 19. sz. (november 30.), 3–7.

(1991)

- *Szia, Ferkó*, Élet és Irodalom, 1991, 14. sz. (április 5.), 2.⁴⁶⁷
- *Jut eszembe Lujza tante*, Népszabadság, 1991. június 5., 10.
- *Lapostetű*, Hócipő, 1991, 13. sz. (június 27.), 17.
- *Requiem egy klubért*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 4., Ahogy Tetszik – A Magyar Hírlap Kulturális Magazinja, IV.

⁴⁶⁵ Válaszol rá: REMÉNYI József Tamás, [„Szívesen helyt adunk...”], 1990, 25. sz. (június 21.), 2.

⁴⁶⁶ Elhangzott a kiállítás megnyitójaként a Csók István Galériában, 1990. augusztus 30-án.

⁴⁶⁷ Előzménye: TEMESI Ferenc, *Élet és irodalom*, Élet és Irodalom, 1991, 12. sz. (március 22.), 8. Temesi a jelzett címen sorozatként közölt levélmontázsának március 22-i darabja két (létező – hetvenes évekbeli) Csalog-levelet publikált teljes terjedelmében (Surgoeny Temesi Ferinek; Rondó-körlevél Temesi Ferencnek – vö. OSzK Kt. Fond 445.).

- *Antónia, ne add vissza a koronát!*, Magyar Narancs, 1991, 16–17. sz. (augusztus 8.), 15.
- *Képeslap Svédországba*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 10., 13.
- *A 33-as busz megint a régi*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 15., 7.
- *Harangzúgás*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 18., 12.
- *Reklamáció: Gombár Csabának, a Magyar Rádió elnökének*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 22., 6.⁴⁶⁸
- *Békítő, Bibó szellemében*, Élet és Irodalom, 1991, 34. sz. (augusztus 23.), 4.⁴⁶⁹
- *Tudósítás egy tüntetésről*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 28., 7.⁴⁷⁰
- *Még mindig: pápa: Válasz Dr. F. A. lelkipásztornak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 12., 7.⁴⁷¹
- *Tilos a Rádió*, Beszélő, 1991, 37. sz. (szeptember 14.), 2.
- *Szó sem lehet róla?*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 17., 7.
- *Gyermekkor – Szokolay Zoltánnak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 19., 4. (= Tallózó, 1991. szeptember 26., 1836–1837.)⁴⁷²
- *Tisztelt 168 Óra!*, 168 Óra, 1991, 39. sz. (október 1.), 30.⁴⁷³
- *Jelentés Debrecenből, indulattal*, Magyar Hírlap, 1991. október 5., 14–15.
- *Levél a szegénységről*, Magyar Hírlap, 1991. október 19., Ahogy Tetszik, VI.
- *Levél a munkanélküliségről*, Magyar Hírlap, 1991. október 26., Ahogy Tetszik, IV.
- *Levél az idegenszagról*, Magyar Hírlap, 1991. november 2., Ahogy Tetszik, III.
- *Plecsni*, Magyar Hírlap, 1991. november 4., 7.⁴⁷⁴

⁴⁶⁸ Vö. GOMBÁR Csaba, *Válasz Csalog Zsolt reklamációjára*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 27., 7.; DOMONKOS István, *Véleményem eltér Csalog úrétől*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 5., 18.

⁴⁶⁹ Előzménye: SZALAI Pál, *Nem így akarta Bibó*, Magyar Hírlap, 1991. augusztus 7., 7.

⁴⁷⁰ Vö. FENCSEK Flóra, *Manyézsi téri mámor: Levél Csalog Zsoltnak*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 2., 7.

⁴⁷¹ THOMKA Miklós, *Pápalátogatás és demokrácia: Szomorú levél Csalog Zsolt címére*, Magyar Hírlap, 1991. október 7., 7.

⁴⁷² Vö. *A demokrácia védelmében: A Nyilvánosság Klub felhívása*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 17., 5.; SZOKOLAY Zoltán, *Válasz a Nyilvánosság Klubnak: Ellenfelhívás a közvélemény szabadságáért*, Magyar Hírlap, 1991. szeptember 18., 5.

⁴⁷³ Helyreigazítás a *Levélhullás* című rovatban a lap szeptember 10-i számában mondottak ügyében. Vö. SÁNDOR Anikó, *Az elidegenedett mamut: A pártelnök bocsánatot kér és fegyelmet indít*, 168 Óra, 1991, 36. sz. (szeptember 10.), 16–17.

- *Levél, még mindig az „idegenekről”*, Magyar Hírlap, 1991. november 9., Ahogy Tetszik, II.
- *Levél az amerikanizálódásról*, Magyar Hírlap, 1991. november 23., Ahogy Tetszik, II.
- *Levél a tudatlanságról*, Magyar Hírlap, 1991. november 30., Ahogy Tetszik, II.
- *Levél a szociális hálóról*, Magyar Hírlap, 1991. december 7., Ahogy Tetszik, III.
- *Levél a baloldaliságról*, Magyar Hírlap, 1991. december 14., 3., Ahogy Tetszik, III.⁴⁷⁵
- *Levél arról, hogy szépek vagyunk-e*, Magyar Hírlap, 1991. december 21., Ahogy Tetszik, VI.
- *Télköszöntő*, Népszabadság, 1991. december 24., 20.

(1992)

- *Napló, most*, Magyar Napló, 1992, 5. sz. (március 6.), 3, 47.
- *Egy történet két nézete*, Magyar Napló, 1992, 11. sz. (május 29.), 40–41.
- *Kézfogások*, 168 Óra, 1992, 40. sz. (október 6.), 16–17.
- *Tudósítás az utcáról*, 92. 10. 23, Népszabadság, 1992. október 26., 10.
- *Vérszem*, Élet és Irodalom, 1992, 46. sz. (november 13.), 9.
- *A 43-as fekete félcipő*, Kritika, 1992, 12. sz. (december), 48.
- *Nem tisztelem az anyákat*, Népszabadság, 1992. december 12., 34.⁴⁷⁶

(1993)

- *Ukrajnában, '92 május*, Kritika, 1993, 1. sz. (január), 39–41.
- *Megköszönök egy karácsonyi ajándékot, egy kazettát*, Népszabadság, 1993. január 15., 16.
- *A teremtő vázlatfüzetéből*, Magyar Napló, 1993, 2. sz. (január 22.), 24–25.
- *Ukrajnában, '92 május 2.*, Kritika, 1993, 2. sz. (február), 35–37.
- *Tziganes, dans le piège*, Diagonales Est-Quest, 1993, 8. sz. (március), 18.
- *Szépnek lenni*, 168 Óra, 1993, 10. sz. (március 9.), 21.
- *Én csak kérdezek*, Magyar Tükör, 1993, 1. sz. (március 17.), 14.

⁴⁷⁴ Vö. ANDRÁSFALVY Bertalan, *Plecsni (Levél a szerkesztőhöz)*, Magyar Hírlap, 1991. november 8., 7.; A *Plecsni* c. cikk egy részlete a lap szerkesztőinek pár soros kiegészítésével megjelent: CSALOG Zsolt, *Plecsni*, Gyomaendrődi Szó-Beszéd, 1991, 10. sz. (november), 2.

⁴⁷⁵ Vö. BUK Pál, *Valóban eldobandó?: Válasz Csalog Zsoltnak*, Magyar Hírlap, 1991. december 28., Ahogy Tetszik, II.

⁴⁷⁶ Vö. BONIFERT Mária, *Az anyák védelmében*, Népszabadság, 1992. december 23., 17.

- *Az aprómunka füstje nem látszik: Válasz egy tagtársamnak New Brunswickba*, Népszabadság, 1993. május 19., 16.⁴⁷⁷
- *Az aranycsőrű veréb*, Amaro Drom, 1993, 11. sz. (november), 15.
- *Dióhéjban*, Amaro Drom, 1993, 12. sz. (december), 2.
- *Tábla*, Népszabadság, 1993. június 19., 25.
- *Sztárayt köszöntöm*, Élet és Irodalom, 1993, 25. sz. (június 25.), 2.
- *Törvényhozás*, Népszabadság, 1993. június 29., 8.
- *Változatok egy cigánymesére: B. K.-nak, egyszer volt barátságunk emlékére*, Élet és Irodalom, 1993, 35. sz. (szeptember 3.), 15.
- *Helyreigazítás*, 4X4, 1993, 39. sz. (október 27.), 15.⁴⁷⁸
- *Havas-ködös téli séta Iustitiával*, Népszabadság, 1993. december 24. (= Bírak Lapja, 1994, 1. sz. [január–március], 125–130.)

(1994)

- *Tolerancia*, Magyar Napló, 1994, 1. sz. (január 21.), 22.
- *Nagykoalíció*, 168 Óra, 1994, 3. sz. (január 25.), 16–17.
- *Információ, ó!*, Népszabadság, 1994. január 27., 7.
- *Hazaszeretet*, Magyar Napló, 1994, 3. sz. (február 18.), 8.
- *Levél H. Péter Andrásnak*, Többszám, 1994, 1. sz. (március), 12–13.
- *Író–olvasó találkozó, avagy: a nézetkülönbségek kulturált kezeléséről*, Magyar Napló, 1994, 4. sz. (március 4.), 21.
- *Versek*, Magyar Napló, 1994, 5. sz. (március 18.), 13.
- *Kokárda*, Népszabadság, 1994. március 26., 26.
- *A mű örök*, Magyar Napló, 1994, 6. sz. (április 1.), 21.
- *Főzőkanál*, Magyar Napló, 1994, 7. sz. (április 15.), 20.
- *Asszociáció*, Magyar Napló, 1994, 8. sz. (április 29.), 20.
- *Szülőföld*, Magyar Napló, 1994, 9. sz. (május 13.), 8.
- *Juci visszalépett*, Népszabadság, 1994. május 24., 13.
- *Már a bírak is!*, Magyar Napló, 1994, 10. sz. (május 27.), 21.
- *Nyelvi erő, nyelvi valóság*, Magyar Napló, 1994, 11. sz. (június 11.), 21.

⁴⁷⁷ Előzménye: BRAUN Róbert, *Inkább provokálják a közéletet! Levél a Raoul Wallenberg Egyesület soros elnökéhez, Somlyó Zsuzsához*, Népszabadság, 1993. május 7., 18.

⁴⁷⁸ Előzménye: KONCZ Imre, *Csalog Zsolt kilépett*, 4X4, 1993, 37. sz. (október 13.), 14. „Újabb nyílt levélben – írja Koncz –, sommás ítéletet mondva az SZDSZ-ről, bejelentette, hogy a párt iránti elkötelezettsége elenyészett.”

- *Hm.*, Magyar Napló, 1994, 12. sz. (június 24.), 22.
- *A Soros Alapítványról, Sorosról – szigorú szubjektivitással*, Kritika, 1994, 7. sz. (július), 7–10.
- *Alulnézeti pozíció*, Magyar Napló, 1994, 13–14. sz. (július 8.), 34.
- *Vipek és vupok*, Beszélő, 1994, 49. sz. (december 8.), 8.

(1995)

- *...a borba esett muslincáról*, Beszélő, 1995, 5. sz. (február 2.), 4.
- *Egyszer volt, ez már volt egyszer*, Beszélő, 1995, 6. sz. (február 9.), 32.
- *Találós kérdések*, Beszélő, 1995, 8. sz. (február 23.), 13.
- *...a könyvekért ejtett könnyekről*, Beszélő, 1995, 11. sz. (március 16.), 4.
- *A feketeigó esete*, Magyar Hírlap, 1995. április 12., 19.
- *Csattanósan ütköznek a „nemzeteszmék”*, Népszabadság, 1995. május 10., 21.⁴⁷⁹
- *Visszhangos csattanás: Vita a kisebbségről*, Népszabadság, 1995. június 2., 11.⁴⁸⁰
- *Gúzsba kötve*, Népszabadság, 1995. június 17., 21. (= *Írószemmel 1996*, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 59–64.)
- *„Önkény” ellen önkény*, Népszabadság, 1995. július 18., melléklet IV.⁴⁸¹
- *A gyümölcsös és az ember védelmében*, Magyar Hírlap, 1995. szeptember 28., 7.⁴⁸²
- *Még mindig: barackos*, Magyar Hírlap, 1995. október 10., 7.
- *A tényektől függetlenül*, Népszabadság, 1995. december 22., 27.

(1996)

- *Két kongresszus Magyarországon*, Népszava, 1996. április 6., 6.
- *Levél a börtönbe = Írószemmel 1996*, Bp., Kossuth Kiadó, 1996, 64–66.
- *Kordon*, Népszava, 1996. június 8., 6.
- *Találkozás?*, Élet és Irodalom, 1996, 24. sz. (június 14.), 19.
- *Most megijedtem*, Népszava, 1996. szeptember 25., 6.

⁴⁷⁹ Előzménye: TABAJDI Csaba, *A gazdaság a nemzeteszme fedezete*, Népszabadság, 1995. április 28., 14.; válaszol rá: KINCSES Előd, *Csattanás nélkül: Jobb, ha nem a szegénységért utálják a kisebbséget*, Népszabadság, 1995. május 22., 14.

⁴⁸⁰ Vízontválasz Kincses Előd *Csattanás nélkül* című cikkére.

⁴⁸¹ Vö. Sz[ALAI]. A. A[nna]., *Viszon[t]válasz Csalog Zsoltnak*, Népszabadság, 1995. július 18., melléklet IV.

⁴⁸² Válaszol rá: TÓTH Ferenc, *És mi hová fordulhatunk?*, Magyar Hírlap, 1995. szeptember 22., 7.; illetve: NAGY Károly, *Csalog Zsolt figyelmébe*, Magyar Hírlap, 1995. október 5., 7.

- „*Romarumli*”, Új Magyarország, 1996. október 3., 12.

(1997–2013)

- *Ottília: 1944–1997*, Nőszemély, 1997, 1. sz., 9.
- *Mint októberi ifjú*, lejegyezte BOGNÁR Éva, Budapesti Jelenlét, 1998, 19–20. sz. (különszám), 32–37.
- *Falak = Pulitzer-antológia 1989–1999*, szerk. MARTIN József, Bp., Pricomm Kommunikációs Kft., 1999, 83–86.
- *Gézám¹!*, kiad., tan. SOLTÉSZ Márton, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz. (tél), 551–553.
- *Lengyel Péter: Cseréptörés: Vitaindító*, kiad., tan. SOLTÉSZ Márton, Kortárs, 2013, LVII. évf., 9. sz. (szeptember), 77–80. = „*Figyeljétek a mesélő embert*”: *Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 (Libra Librorum, 1), 241–244.

Szerkesztés, rendezés, lektorálás, grafika, fotó, egyéb közreműködés

- *Növénytan*, Bp., Tankönyvkiadó, 1968, I–II. (illusztráció)
- *Indonézia művészete*, szerk. Tibor BODROGI, Bp., Corvina Kiadó, 1971. (illusztráció)⁴⁸³
- Jean LAUDE, *Fekete-Afrika művészete*, Bp., Gondolat Kiadó, 1972. (illusztráció)
- *Kiállítás Dr. Tompa Kálmán néprajzi gyűjteményéből*, 1972. (rendezés)
- GÁBORJÁN Alice, *Magyar népviseletek*, Bp., Corvina Kiadó, 1974. (illusztráció)
- *Szolnok megye néprajzi atlasza (SZMNA) I.1*, szerk. SZABÓ László, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich Múzeum, 1974. (szerkesztés, kérdőívezés, térkép, fotó, illusztráció)
- *Szolnok megye néprajzi atlasza (SZMNA) I.2*, szerk. SZABÓ László, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 1975. (szerkesztés)
- MANGA János, *Magyar pásztorfaragások*, Bp., Corvina Kiadó, 1976 (Magyar Népművészet, 5). (illusztráció)⁴⁸⁴
- NAGY Mária, VIDÁK István, *Kaskötés, kosárfonás*, Bp., Népművelési Propaganda Iroda, 1978 (Mesterségek). (lektorálás)⁴⁸⁵

⁴⁸³ Több nyelven, több kiadásban.

⁴⁸⁴ Több nyelven, több kiadásban.

⁴⁸⁵ Több kiadásban.

- *Törzsi művészet I–II.*, szerk. BODROGI Tibor, BOGLÁR Lajos, Bp., Corvina Kiadó, 1981. (illusztráció)⁴⁸⁶
- *Cigányvizsgálatok*, Bp., Művelődéskutató Intézet, 1982 (Műhelysorozat, 3). (lektorálás)
- BIHARI Anna, PÓCS Éva, *Képes magyar néprajz*, Bp., Corvina Kiadó, 1985. (illusztráció)
- *Magyar néprajzi atlasz I–IX*, szerk. BARABÁS Jenő, Bp., Akadémiai Kiadó, 1987–1992. (adatfelvétel – a római számok a kérdőív füzeteket jelzik) Alsóittebe III–IV. (1965); Bácsfeketehegy III–IV. (1965); Bácskertes III–IV. (1966); Békéssámson I., III–IV. (1966); Csantavér III–IV. (1965); Csorvás I., III–IV. (1966); Doroszló III–IV. (1966); Fábiansébestyén I–III. (1966); Hertelendyfalva III–IV. (1965); Kórógy III–IV. (1963); Kót III–IV. (1965); Kunhegyes I–IV. (1961); Martonos III–IV. (1966); Mezőtúr I–II. (1962); Mohol III–IV. (1966); Pacsér I–IV. (1965); Panyola I–II. (1965); Piros III–IV. (1965); Sepse III–IV. (1965); Székelykeve III–IV. (1965); Temerin III–IV. (1965); Tiszaeszlár I–II. (1958); Tiszakécske I. (1967); Torontáltorda III–IV. (1965); Torontálvásárhely III–IV. (1965); Ürményháza III–IV. (1965); Zalakoppány I–IV. (1967).
- *The Renowned Golden Lamb*, Travel & Leisure, 1984, 10 sz. (October), 14.
- *Nicolett Island*, Travel & Leisure, 1984, 11. sz. (November), 19. (grafika)
- *Szuperlatívusz*, Magyar Napló, 1990, 35. sz. (augusztus 30.), 9. (grafika)
- *A tornacipőm*, Magyar Napló, 1990, 20. sz. (május 17.), 10. (grafika)
- *Álom*, Magyar Napló, 1990, 47. sz. (november 22.), 4. (grafika)
- CSALOG Zsolt, TARDOS Márton, *A liberális megoldás: A Szabad Demokraták Szövetsége válságkezelő programja (munkaanyag)*, Bp., Szabad Demokraták Szövetsége, 1991 (Szabad Demokrata Füzetek). (társszerzőség)
- *Bakony, Balaton-felvidék tájegység: A Szabadtéri Néprajzi Múzeum tájékoztatója*, Szentendre, SzNM, 2000. (fotó)
- *Szolnok (Jász–Nagykun–Solnok) megye néprajzi atlasza (SZMNA) II. 1.*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Szolnok, Damjanich János Múzeum, 2001. (szerkesztés, társszerzőség)
- *Szabadtéri Néprajzi Múzeum Szentendre*, Szentendre, SzNM, 2002. (fotó)

⁴⁸⁶ Több nyelven, több kiadásban.

- *Szolnok (Jász–Nagykun–Szolnok) megye néprajzi atlasza (SZMNA) II.2*, szerk. SZABÓ László, GULYÁS Éva, CSALOG Zsolt, Szolnok, Jász–Nagykun–Szolnok Megyei Múzeumok Igazgatósága, 2005. (szerkesztés)

Szekunder irodalom

Recepciótörténet

Tavaszcra minden rendben lesz (Magvető Kiadó, 1971)

- FALUS Róbert, *Valóság és játék*, Népszabadság, 1971. november 12., 7.
- GÁLL István, *Tavaszcra minden rendben lesz*, Magyar Hírlap, 1971. november 27., melléklet 4. (= G. I., *Hullámlovas*, Bp., Kozmosz Kiadó, 1981, 281–282.)
- MARX József, *Széphistóriák és riportok*, Élet és Irodalom, 1971, 50. sz. (december 11.), 11.
- LŐCSEI Gabriella, *Irodalmi pubertás*, Népszabadság, 1972. január 8., 7.
- ÖRDÖGH Szilveszter, *Mit ír az ember, ha éppen ír?*, Napjaink, 1972, 1. sz. (január), 11.
- NÉMEDI Eszter, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Alföld, 1972, 6. sz. (június), 78–79.
- VARIAS Endre, *Két könyvben egy mese*, Új Írás, 1972, 7. sz. (július), 119–121.
- KULIN Ferenc, *Csalog Zsolt: Tavaszra minden rendben lesz*, Kortárs, 1972, 8. sz. (augusztus), 1335.

Kilenc cigány (Móra Kiadó, 1976)

- ZÖLDI László, *Dankó SC*, Magyar Ifjúság, 1976, 39. sz. (szeptember 24.), 39–40.
- MÁTYÁS István, *Tolláskodik a tavasz*, Népszava, 1976. december 4., 7.
- KARTAL Zsuzsa, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt novellái*, Új Tükör, 1976, 49. sz. (december 5.), 40.
- KÖRMENDI Lajos, *Égetően valós gondok*, Szolnok Megyei Néplap, 1976. december 25., 9.
- ÓNODI László, *Mit ér az ember, ha cigány?*, Mozgó Világ, 1977, 2. sz. (február), 92–93.
- SZABÓ Sándor Géza, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Hajdú-Bihari Napló, 1977. február 12., 5.
- SZOMBATHY Csabáné, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Fejér Megyei Hírlap, 1977. május 6., 5.
- GRABÓCZ Gábor, *Kilenc cigány: Csalog Zsolt munkája*, Magyar Nemzet, 1977. május 8., 13.

- LÁZÁR István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Forrás, 1977, 5–6. sz. (május–június), 88–89.
- MÁTYÁS István, *Csalog Zsolt: Kilenc cigány*, Jelenkor, 1977, 6. sz. (június), 567–568.
- HORPÁCSI Sándor, *Cigányélet – cigánysors*, Palócföld, 1977, 6. sz. (november–december), 27–29.

Temető, ősszel (Szépirodalmi Kiadó, 1977)

- FERDINANDY György, *Cigányok – szegény magyarok*, Új Látóhatár, 1978, 1–2. sz. (január–február–március–április), 150–152.
- FALUS Róbert, [*Temető, ősszel*], Népszabadság, 1977. május 3., 7. (*Könyvszemle* c. cikk részeként)
- CZAKÓ Gábor, *Csalog Zsolt, Temető, ősszel*, Új Tükör, 1977, 21. sz. (május 22.), 2.
- E. NAGY Sándor, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Népújság, 1977. május 29., 8.
- FÖLDES Anna, *Faluvégi rozsdatemető*, Élet és Irodalom, 1977, 27. sz. (július 2.), 11.
- BISTEY András, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Jászkunság, 1977, 3. sz. (ősz), 47–48.
- KARTAL Zsuzsa, *Temető, ősszel: Csalog Zsolt elbeszélései*, Magyar Nemzet, 1977. október 2., 13.
- LENKEI Júlia, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel*, Kritika, 1978, 5. sz. (május), 25.
- GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztregény*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84–86. (A PR-el közös kritika!)

Parasztregény (Szépirodalmi Kiadó, 1978)

- BATA Imre, [*Parasztregény*], Népszabadság, 1978. május 9., 7.
- BALASSA Péter, *Csalog Zsolt Parasztregényéről*, Életünk, 1978, 6. sz. (november–december), 567–570. (= B. P., *Észjárások és formák*, Bp., Tankönyvkiadó, 1985, 240–250.)
- BERKES Erzsébet, *Parasztok és publicisták*, Élet és Irodalom, 1978, 23. sz. (június 10.), 11.
- T. S., *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kelet-Magyarország, 1978. szeptember 10., 10.
- GRÓH Gáspár, *Csalog Zsolt: Temető, ősszel; Parasztregény*, Alföld, 1978, 9. sz. (szeptember), 84–86. (A T,Ő-el közös kritika!)
- ISZLAI Zoltán, *Parasztremeklés*, Könyvvilág, 1978, 9. sz. (szeptember), 8. (I. Z., *Parasztremeklés = I. Z., A valóság közelében: Egy évtized prózái*, Bp., Kossuth Kiadó, 1983 [Eszttétikai Kiskönyvtár], 45–52.)

- BATA Imre, *Csalog Zsolt: Parasztregeény*, Kritika, 1978, 11. sz. (november), 29.
- EMBER Mária, *Parasztregeény: Csalog Zsolt könyve*, Magyar Nemzet, 1978. december 24., 21.
- Zoltán ISZLAI, [*Peasant Novel*], The New Hungarian Quarterly, 1978, 72. sz. (tél), 153–155. (A *Historical Experiences* c. cikk részeként.)
- KÓHÁTI Zsolt, *Csalog Zsolt: Parasztregeény*, Kortárs, 1979, 1. sz. (január), 155–156.
- VARGA Lajos Márton, *Parasztregeény: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1979. február 10., 7.
- Eva HALDIMANN, *Nachrichten aus einer versinkenden Welt*, Neue Zürcher Zeitung, 1979. június 8., 34. (A *Vielfalt der Stimmen: Ungarische Neuerscheinungen 1978* c. cikk részeként.; = E. H., *Momentaufnahmen aus dreißig Jahren ungarischer Literatur*, Bp., Corvina Kiadó, 1977, 93–94.)
- SZACSVAY Éva, *Parasztregeény*, Honismeret, 1980, 1. sz. (január–február), 60.
- TELEGDY Imre, *Parasztregeény*, Református Egyház, 1980, 5. sz. (május), 118.

A tengert akartam látni: Négy munkásportré (Szépirodalmi Kiadó, 1981; Palatinus Kiadó, 2010²)

Előzetes recepció

- JÁVOR Ottó, *Danival a strandon*, Élet és Irodalom, 1980, 39. sz. (szeptember 27.), 3.
- FOGARASSY Miklós, *Dani az olvasásról: Csalog Zsolt dokumentum-próza cikksorozatáról*, Könyvtáros, 1980, 12. sz. (december), 741–742.
- FÖLDES István, *Megismerés*, Népszabadság, 1981. február 22., 7.

Közvetlen recepció

- B. JUHÁSZ Erzsébet, [*A tengert akartam látni*], Könyvvilág, 1981, 10. sz. (október), 11. (A *Körkép modern prózáinkról* c. cikk részeként.)
- BERKES Erzsébet, *A történelem futószalagán*, Élet és Irodalom, 1981, 41. sz. (október 20.), 11. (= B. E., *Pillanatképek*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1984, 185–188.)
- TARJÁN Tamás, *Hol van a tenger?*, Magyar Ifjúság, 1981, 44. sz. (október 31.), 30–31.
- PÓSA Zoltán, [*A tengert akartam látni*], Palócföld, 1982, 1. sz. (január–február), 25–26. (A *munkás – újabb művekben: Csalog Zsolt, Tar Sándor, Mózes Lajos művei* c. cikk részeként.)
- ILLÉS László, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Kritika, 1982, 5. sz. (május), 33. (= I. L., *A megőrzött utópia*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1988, 300–303.)

- CSENGEY Dénes, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Jelenkor, 1982, 5. sz. (május), 475–477. (= Cs. D., *A kétségbeesés méltósága*, Bp., Magvető Kiadó, 1988, 298–304.)
- BALOGH Ernő, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Alföld, 1982, 7. sz. (július), 90–92.
- MARGÓCSY István, *Csalog Zsolt: A tengert akartam látni*, Mozgó Világ, 1982, 8. sz. (augusztus), 78–79.
- P. NAGY István, *Az írás nem cipőtalpalás*, Új Symposion, 1982, 212. sz. (december), 498.

Közvetett recepció

- JUHÁSZ Béla, *Jegyzetek az Alföld folyóirat történetéhez*, Alföld, 1990, 7. sz. (július), 73–75.
- FARAGÓ Vilmos, *Amikor pártérzékenységet sértettünk*, Mozgó Világ, 1994, 2. sz. (február), 117–119. (A *Levelek a Jászai Mari térre* c. cikk részeként.)
- SZEGŐ János, *Öt monológ és egy párbeszéd: [A Litera.hu Előhívás-sorozatában Csalog Zsolt: A tengert akartam látni]*, Litera.hu, 2009. május 26. Az interneten: <http://www.litera.hu/hirek/ot-monolog-es-egy-parbeszed>
- NOVICS János, *A melósok nyelvén* (A második kiadásról), Vár Ucca Műhely, 2010, 3. sz., 93. Az interneten: <http://janosnovics.blogspot.hu/2010/10/melosok-nyelven.html>

Parasztregény (2., bővített kiadás, Szépirodalmi Kiadó, 1985)

- BERKES Erzsébet, *Életmondók*, Élet és Irodalom, 1986, 18. sz. (május 2.), 11.
- BÁLINT B. András, *Parasztregény: sorsvallatás*, Magyar Hírlap, 1986. május 14., 5.
- Endre MÁNYOKI, *Kultur = Gemeinschaft + Öffentlichkeit*, Bücher aus Ungarn, 1986, 3. sz. (ősz), 33–35.
- BAJUSZ Gyula, *Egy második kiadás margójára*, Református Egyház, 1986, 12. sz. (december), 286–288.
- ANGYALOSI Gergely, *Csalog Zsolt: Parasztregény*, Kritika, 1987, 2. sz. (február), 31.

Cigányon nem fog az átok (Maecenas Kiadó, 1988)

- NÓGRÁDI Gábor, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 4. sz. (január 22.), 2.
- ISZLAI Zoltán, *Cigányon nem fog az átok: Csalog Zsolt dokumentumkönyve*, Magyar Nemzet, 1989. február 6., 8.
- BAKONYI István, *A bölcs cigányasszony*, Élet és Irodalom, 1989, 8. sz. (február 24.), 10.
- TARJÁN Tamás, [*Cigányon nem fog az átok*], Népszabadság, 1989. április 18., 9. (Könyvszemle című cikk részeként)
- VAJKAI Miklós, *Cigányon nem fog az átok*, Hét, 1989, 33. sz. (augusztus 11.), 9.
- FÜZFÁ Balázs, *Kréta és korom: Csalog Zsolt könyvéről*, Előszó, 1989, 6. sz. (október 24.), 13.

„A, D–E–Fisz–G, A, D, D” (Irodalmi Levelek, 1989)

- BARÁNSZKY László, *Lectori jelentés: „A, D–E–Fisz–G, A, D, D”*, kéziratban.
- FERDINANDY György, [*„A, D–E–Fisz–G, A, D, D”*], Palócföld, 1990, 3. sz. (május–június), 62. (A *Beskatulyázhatatlanok [Palackposta IV.]* c. cikk részeként.)

Börtön volt a hazám: Hosszú István beszél (Hung. Human Rights Foundation, Európa Kiadó, 1989)

- Miklós GYÖRFFY, *The homeless*, The New Hungarian Quarterly, 1989, 116. sz. (tél), 94–95.

Fel a kezekkel! (Maecenas Kiadó, 1989)

- BOGNÁR Szabolcs, *Átvilágított lelkek*, Könyvvilág, 1989, 5. sz. (május), 19.

- NÓGRÁDI Gábor, *Fel a kezekkel! Csalog Zsolt könyve*, Új Tükör, 1989, 29. sz. (július 16.), 2.
- SZÖRÉNYI László, *Jehova és Sátán focimeccse*, Hítel, 1989, 16. sz. (augusztus 9.), 60. (= Sz. L., *Újzelandot választottam ki új hazámul*, Bp., Kortárs Kiadó, 2010, 178–181.)
- MIKLÓS GYÖRFFY, *The homeless*, The New Hungarian Quarterly, 1989, 116. sz. (tél), 94–95.
- CSERNE István, *A nevelés ellentéte, avagy kapituláljunk-e?*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 817–822.

Egy téglát én is letettem: Öt kis történelmi portré (Szépirodalmi Kiadó, 1989)

- PÉCSI Györgyi, *Egy téglát én is letettem: Csalog Zsolt könyvéről*, Népszava, 1990. május 12., 11.
- VÁGI Gábor, *Szochaza nélkül*, Holmi, 1990, 7. sz. (július), 815–817.

M. Lajos, 42 éves (Maecenas Kiadó, 1989)

- NÓGRÁDI Gábor, *M. Lajos, 42 éves: Csalog Zsolt regénye*, Új Tükör, 1989, 14. sz. (április 2.), 2.
- P[USZTASZERI] L[ászló], *Rabszolgaregény: Könyv a sztálini lágerekről*, Magyar Hírek, 1989, 19. sz. (október), 53.
- HORPÁCSI Sándor, *Megbélyegzettek*, Forrás, 1990, 9. sz. (szeptember), 90–91.
- BARNA Imre, „Így vót!”, *Mozgó Világ*, 1993, 8. sz. (augusztus), 118–120.

Doku 56: Öt portré a forradalomból (Unió Kiadó, 1990)

- HORPÁCSI Sándor, *Csalog Zsolt: Doku 56*, Holnap, 1990, 2. sz. (február), 19–20.
- F. P., *Az élő emlékezet megmentése – Csalog Zsolt új könyve: Doku 56*, Népszabadság, 1990. július 17., 9.
- GUBÁS M. Ibolya, „Hősiesen őrizte élete nagy szerelmét...”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal a Doku '56-ról*, Magyar Nők Lapja, 1990, 42. sz. (október 20.), 12–13.

Falak és falromok (Jelenkor Kiadó, 1994)

- TAR Sándor, *Befelé vérző sebek*, Népszabadság, 1994. június 4., melléklet, 4.
- KÁLMÁN C. György, *Ne kelljen választani*, Beszélő, 1994, 31. sz. (augusztus 4.), 34–35. (= K. C. Gy, *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.)

(Esterházy Péter *Egy kékharisnya följegyzéseiből* c. kötetével közös, összehasonlító kritika)

- ISZLAI Zoltán, *Hiteles közvetítettség*, Élet és Irodalom, 1994, 39. sz. (szeptember 30.), 12.

Csendet akarok! (Ant-Ko Kiadó, 1999)

A könyvről

- N. V., *Csalog Zsolt: Csendet akarok!*, Könyvhét, 1999, 11. sz. (június 3.) 21.
www.konyv7.hu/letoltes.php?d_id=43
- DÉRCZY Péter, *Szerep és mű*, Élet és Irodalom, 1999, 45. sz. (november 12.), 15.

A színdarabról (monodrámáról)

- LAJOS Sándor, *Él az ember mégis tovább*, Népszabadság, 1996. október 17., 15.
- TARJÁN Tamás, *Az ember jánya*, Kritika, 1997, 1. sz. (január), [28]–29.
- KOVÁCS Dezső, *Kocsis Etelka: Fullajtár Andrea: Csalog Zsolt – Csendet akarok*, Színház, 1997, 5. sz., 25.
- METZ Katalin, *Magyar valóság alul- és felülnézetben: Aluljáró-Magyarország*, Új Magyarország, 1996. november 5., 8.
- GARAI Tamás, *Nappali menedékhely: Interjú Fullajtár Andreával*, Kurír, 1996. október 10., 9.

Romakönyv (Ant-Ko Kiadó, 2001)

- ALMÁSI Miklós, *Tömény*, Élet és Irodalom, 2003, 19. sz. (május 9.), 24.

Krisztina (Dr. Bognár Éva & Tsa kiadása, 2008)

- CZENE Gábor, *Pornó az írói hagyatékban: Megjelent Csalog Zsolt eddig ismeretlen regénye*, Népszabadság, 2008. december 3., 1–5.
- *Csalog Zsolt gyermekeinek nyilatkozata*, Népszabadság, 2008. december 10., 13.
- NAGY Gabriella, *Vihar egy kalózkidás körül: Érvek és ellenérvek Csalog Zsolt pornóregényének megjelentetéséhez*, Litera.hu, 2008. december 10. Az interneten:
<http://www.litera.hu/hirek/vihar-egy-kalozkiadas-korul>
- [NÉV NÉLKÜL], *Csalog Zsolt özvegye a zseniális üzletasszony*, Hitetlen Tamáska blogja, 2008. december 10. Az interneten:
<http://hitentlamaska.blog.hirszerzo.hu/entry/10746>

- UNGVÁRY Rudolf, *A szabadság mámorában*, Élet és Irodalom, 2008, 50. sz. (december 12.), 26.
- RADNÓTI Sándor, *Anti-Sade*, Élet és Irodalom, 2008, 51–52. sz. (december 19.), 20. (= R. S., *Az egy és a sok*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2010.)
- KENEDI János, *Miért nem szeretem a Népszabadságot (2.)*, Élet és Irodalom, 2009, 2. sz. (január 9.), 6.
- *A Népszabadság válasza Kenedi Jánosnak*, Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.
- BOGNÁR Éva, [*Kedves Rudi...*],⁴⁸⁷ Élet és Irodalom, 2009, 3. sz. (január 16.), 16.
- BENEDEK Szabolcs, „*Figyelj, Prücsök, ebből leszünk gazdagok*”, *Eső*, 2009, 1. sz. (tavasz), 82–87.
- BENKŐ Krisztián, *Tőkehús*, Prae.hu, 2009. szeptember 16. Az interneten: <http://prae.hu/prae/articles.php?aid=2252>

⁴⁸⁷ Válasz Ungváry Rudolf kritikájára.

Általános irodalom

Interjúk, beszélgetések Csalog Zsolttal/-ről és műveiről

- ANDRASSEW Iván, *Hiányos dokuportré*, Színes Vasárnap, 1996. szeptember 15., 7.
- BARCSI János, *Vállaltuk az aláírásunkat: Hogyan kerültek elő a Charta aláírói?*, Magyar Hírlap, 1992. január 9., 9.⁴⁸⁸
- BIHARI Tamás, *Cigány bánat, magyar bánat* [Interjú Csalog Zsolttal], Világ, 1991, 17. sz. (április 24.), 25–27.
- BÓDAY Pál Péter, „Az egész egy örület”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Magyar Hírlap, 1996. október 19., 14.
- BÓTA Gábor, *Kihűlő társadalom: Csalog Zsolt hatvanéves*, Magyar Hírlap, 1995. november 29., 15.
- BOZAI Ágota, *Cigányút a cigány út?*, Kurír, 1995. október 31., 8.
- *Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (1.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 16., 7.
- *Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (2.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 17., 13.
- *Cigánylázadás előtt: Csalog Zsolt íróval beszélget Matúz Gábor (3.)*, Jászkun Krónika, 1993. augusztus 18., 13.
- *Csalog Zsolt, élt 62 évet*, lejegyezte BOZAI Ágota, Népszabadság, 1999. július 3., 28.
- FENCSEK Flóra, *Az élőbeszéd varázsa (Temető, ősszel)*, Esti Hírlap, 1977. július 22., 2.
- Ayhan GÖKHAN, IZSÓ Zita, *Csalog Zsoltról írni: Beszélgetés Soltész Márton irodalomtörténésszel*, Kritika, 2014, 5–6. sz. (május–június), 21–22.
- H[ell]. I[stván]., *Black is beautiful: Interjú Csalog Zsolttal*, Amaro Drom, 1992, 4. sz. (február), 8–9.
- JUNGER Mihály, „*Це було безнадійно хворе суспільство...*”, Всесвіт, 1990, 4. sz. (április), 183–184.
- „*Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...*”: *Csalog Zsolttal Daróczy Ágnes beszélget*, Beszélő, 1997, 10. sz. (október), 36–46.
- KENÉZ Ferenc, *Itthon történik a történelem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Esti Hírlap, 1990. augusztus 9., 2.

⁴⁸⁸ Vö.: BARCSI János, CSALOG Zsolt, Magyar Hírlap Szerkesztőség, *Interjú?*, Magyar Hírlap, 1992. január 10., 15.

- KISS Zsuzsanna, „*Lágyinterjújom*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Látó*, 1991, 9. sz. (szeptember), 1076–1093.
- KOVÁCS Dezső, „*Régi kelet-európai csavar ez*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Kritika*, 1989, 11. sz. (november), 17–19.
- KOVÁCS Dezső, *Szabad emberként éltem: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Világ*, 1989, 5. sz., (június 22.), 41–42.
- MOLNÁR H. Lajos, *A cigányság súlyos veszélyeztetettségéről: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, *Új Néplap*, 1992. november 14., 7.
- MOLNÁR H. Lajos, *A cigányt felismerik a szembejövők az utcán: Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, *Békés Megyei Hírlap*, 1993. január 11., 11.
- NÉMETH Gábor, *A tanítható ismétlése: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Magyar Napló*, 1991, 16. sz. (november 29.), 4–6.
- RÁDAI Eszter, *A félelem hőmérője: Az Írószövetségről* [Beszélgetés Csalog Zsolttal és Pomogáts Bélával], *168 Óra*, 1992, 44. sz. (november 3.), 22–23.
- SÁNDOR Anikó, *Az elidegenedett mamut: A pártelnök bocsánatot kér és fegyelmet indít*, *168 Óra*, 1991, 36. sz. (szeptember 10.), 16–17.
- SÁNDOR Eleonóra, *Vállalhatók-e a kényes kérdések?*, *Nap*, 1993. június 14., 8.
- SIMÓ György, „*Hideg pragmatizmus*”, *Magyar Narancs*, 1993, 49. sz. (december 9.), 4.
- SULYOK Kálmán, *Csalog Zsolt dedikált*, *Komárom–Esztergom Megyei 24 Óra*, 1994. június 8., 4.
- SZERDAHELYI Zoltán, [Beszélgetés Csalog Zsolttal Hajnóczy Péterről] = Sz. Z., *Beszélgetések Hajnóczy Péterről*, Bp., Nemzeti Tankönyvkiadó, 1995, 103–109.
- SZERDAHELYI Zoltán, *Az igazi Krisztina: Beszélgetés Csalog Zsoltról és vitát kavart regényéről Bognár Évával, az író özvegyével*, *Életünk*, 2009, 6. sz. (június), 65–81.
- SZERI Árpád, „*A félelem a demokrácia ellen hat*”: *Beszélgetés Csalog Zsolt íróval*, *Tolnai Népszerűség*, 1992. június 30., 3.
- TISZAI Lajos, *Itthon, – rendületlenül: A Néplap vendége Csalog Zsolt író*, *Néplap*, 1989. június 10., 4.
- VARGA Lajos Márton, *Most már nem költöznék el innen: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Népszabadság*, 1994. március 8., 8. (= V. L. M., *Írók Budapestje*, Bp., Kijárat Kiadó, 1996, 105–106.)
- VÖRÖS T. Károly, „*Az ember nem tehetetlen*”: *Beszélgetés Csalog Zsolttal*, *Népszabadság*, 1989. június 17., 19.

Filmek, hangos könyvek Csalog Zsolttal/-ról, műveiről, műveinek alakjairól

- *Rossz helyen, rossz időben: M. Lajos* [színes, magyar portréfilm], rend. Csalog Zsolt, Jávor István, Bp., Fekete Doboz Alapítvány, 1991.
- *Doku: Csalog Zsolt beszél* [színes, magyar portréfilm], operatőr: Jávor István, Fekete Doboz Alapítvány, 1999.
- *Parasztregény: Muharos Bálintné élettörténete alapján* [hangos könyv 3 CD-lemezen], TÖRÖCSIK Mari előadásában, rend. MARKOVITS Ferenc, Magyar Rádió, Alexandra Kiadó, 2006.
- *A putritól a bölcseletig: Orsós György útja* [színes, magyar portréfilm], rend. SZÁDVÁRI Lília, Bp., Fórum Film, 2009.

Közvetett irodalom

- [Név nélkül], *Csalog Zsolt özvegye a zseniális üzletasszony*, <http://hiteltamaska.blog.hirszerzo.hu/entry/10746>, 2008. december 10.
- [Név nélkül], *Hungarian Visitors Come to South Kirkby*, South Yorkshire Times, August 29th 1964.
- *A hetvenes évek magyar irodalmáról*, szerk. AGÁRDI Péter, Bp., Kossuth Kiadó (Vélemény/Viták), 1979.
- *A Napló 1977–1982 (Válogatás)*, szerk. BARNA Imre, KENEDI János, SÜLYOK Miklós, VÁRADY Szabolcs, bev. SÜLYOK Miklós, jegyz. KENEDI János, Bp., Minerva Kft, 1990.
- ANDRASSEW Iván, *Fényt, most!: Cigány gyerekekért, Csalog Zsoltért*, Népszava, 2009. november 25., 12.
- B. JUHÁSZ Erzsébet, *Hősök vagy balekok?: A társadalmi beilleszkedés zavarai a hetvenes évek irodalmában*, Bp., Kossuth Kiadó, 1989.
- BARACSI Erzsébet, *A repülő Egyetem kutathatóságának problémái: Forráskritikai és módszertani elemzés*. http://www.abtl.hu/html/hu/iratok/baracsi_repulo.html#eleje
- BARNA Imre, *Korszakos magányügyek, 1977–1982: Napló (Részletek a Minerva Kft gondozásában megjelenő könyvből)*, Kortárs, 1990, 6. sz. (június), 111–126.
- BECK Zoltán, *A romológia írása: Egy elbeszélhető romológia felé* [doktori értekezés] Pécs, PTE, 2009.
http://modernirodalom.btk.pte.hu/files/tiny_mce/File/tezisek/Beck_Zoltan_tezisek.pdf
- *Fiatal magyar prózairók 1965–1978*, szerk. KULIN Ferenc, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.

- *Istenbizony ezekkel a szavakkal: Gács Anna e-mail-interjúja Závada Pállal*, Beszélő, 2002, 5. sz. (május), 100–106.
- ISZLAI Zoltán, *Historical Experiences*, The New Hungarian Quarterly, 1978, 72. sz. (tél), 153–155.
- KIS PINTÉR Imre, *Helyzetjelentés*, Bp., Szépirodalmi Kiadó, 1979.
- KÖRMENDY Zsuzsanna, *Legendák és valóságismeret: Törekvések és eredmények az újabb magyar prózában*, Mozgó Világ, 1978, 6. sz. (június), 57–67.
- L. M., *Kétezer év, egy méter mélyen: Ókori temetőt ástak ki Surjánban*, Szolnok Megyei Néplap, 1960. augusztus 30., 2.
- LOSONCZY István, *A „csoda”*, Többszám, 1994, 2. sz. (augusztus), 13.
- MILLEI Ilona, *A gárdával fenyegetőzik a jobbik: Egy nyaralás utóélete – romák betelepítéséről vizionálnak surányi szélsőjobbboldaliak*, Népszava, 2009. november 25., 12.
- ORSÓS László Jakab, *Túlélési gyakorlat: Orsós György, 34 éves* (Beszélgetés a *Csendet akarok!* c. Csalog-elbeszélés főhősével), Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 16–17.
- SIMON Ádám, *Tar Sándor: Az áruló (Ügynökügyek irodalmi szintéren) 1. rész*, www.ujnautilus.info, 2010. április 25.
- SZEKERES Szabolcs, *Az elkülönítő: Egy műfaj hattyúdala?*, Spanyolnátha, 2010, 3. sz. (ősz), <http://www.spanyolnatha.hu/archivum/2010-osz/33/a-szegedi-hajnoczy-muhely-bemutatkozasa/szekeres-szabolcs/2625/>

Közvetlen irodalom

- A FELELŐS SZERKESZTŐ, *Vitaindító*, Történ Ész, 1992, 2. sz. (november–december), 21.
- ANDRÁS Sándor, *Hangfelvétel: Csalog Zsolt könyveiről*, Arkánium, 1989, 7. sz., 163–166. (= A. S., *Bretonhídon Atlantiszba*, Pozsony, Kalligram Kiadó, 2010, 93–96.)
- ANDRASSEW Iván, *Hiányos dokuportré: Beszélgetés Csalog Zsolttal*, Színes Vasárnap, 1996. szeptember 15., 7.
- BÁRON György, *Csészé – a Jó arcok sorozatból [A Doku: Csalog Zsolt beszél c. filmről]*, Élet és Irodalom, 1999, 46. sz., 16.
- CSALOG Zsolt, RICK Zsófi, *Csalog Zsolt: Csendet akarok [A Csendet akarok 2010-es előadásai elé]*, www.katonajozsefszinhaz.hu

- CSÜRÖS Miklós, *Lélekigazságok és tudatképek: Csalog Zsoltról 1981-ben = „Tagjai vagyunk egymásnak”: A Tarzusi szavaival köszöntik a hetvenéves Mészöly Miklóst barátai*, szerk. ALEXA Károly, SZÖRÉNYI László, Bp., Szépirodalmi Kiadó, Európa Alapítvány, 1991, 370–379.
- DÉRCZY Péter, *Csalog Zsolt – nekrológ*, *Élet és Irodalom*, 1997, 30. sz. (július 25.), 19.
- DÉSY János, *Csalog Zsolt magnója: Kimaradt beszélgetés*, fotolexikon.hu, 2009. november 28.
- EKLER Andrea, *Utószó [Csalog Zsolt Parasztrehányének 1999-es kiadásához]* = CSALOG Zsolt, *Parasztrehány*, Szekszárd, Babits Kiadó, 1999³ (Korjellemző magyar próza 1945–1990), 361–376.
- HARANGI Andrea, *Barátom emléke*, *Prae*, 2000, 3–4. sz., 72–75.
- HELL István, *Csalog Zsolt – a díj* [Hell beszéde a Csalog Zsolt-díj átadásán – 2007. november 30.], www.shp.hu
- HELL István, *Dráma vagy közjáték?*, *Amaro Drom*, 1993, 11. sz. (november), 27.
- HERNÁDI Tibor, *Egy ifjú pár elindul útján*, *Szolnok Megyei Néplap*, 276. sz. (1960. november 23.), 4.
- HODOSÁN Róza, *1997 – Csalog Zsolt* = H. R., *Temetéseink*, Galamus.hu, 2011. május 13.
- HORVÁTH Aladár, *Drága Zsolt!*, *Phralipe*, 1997, 8. sz. (augusztus), 20.
- IVÁNYI Gábor, *Káprázat: Búcsú Csalog Zsolttól*, *Beszélő*, 1997, 8–9. sz. (augusztus–szeptember), 210–211.
- KÁLMÁN C. György, *Szelíd csapdák (Csalog Zsolt – Parasztrehány)* = K. C. Gy., *Mű- és valódi élvezetek*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 2002, 50–56.
- KOVÁCS Dezső, *Csalog Zsolt halálára*, *Kritika*, 1997, 8. sz. (augusztus), 27.
- KOVÁCS Dezső, *Peremország diszkrét bája: Csalog Zsolt új könyvei*, *Népszabadság*, 1989. október 28., 19.
- KOVÁCS László, „*Hinni kell abban, hogy a könyv feltámad...*”, *Mi Újság Jászfényszarun?*, 1995, 6. sz. (június), 6.
- KOVÁCSY Tibor, *Csalog Zsolt (1935–1997)*, *Magyar Narancs*, 1997, 30. sz. (július 24.), 23.
- KROKOVAY Zsolt, *Emlék Daniról* = *Napló*, 1981. IV. 28., 719.
- LENGYEL Péter, *Zsolt*, *Népszabadság*, 1995. november 30., 17.

- MAKSA Katalin, *Az előszó művészei: Móricz Zsigmond A boldog ember és Csalog Zsolt Parasztregény című műveinek elemzése*, szakdolgozat, témavezető: SIPOS Lajos, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, 2003 (kéziratban).⁴⁸⁹
- ORSÓS György, *Csalog Zsolt*, Amaro Drom, 1997, 8. sz. (augusztus), 15.
- PÉCSI Györgyi, *Ez van: Csalog Zsolt tényregényeit olvasva*, Stádium, 1989, 3. sz. (szeptember–december), 66–71.
- PETRI Ferenc, *Kértem egy pohár vizet...*, Délmagyarország, 1977. június 4., 5.
- RÁCZ Péter, *Csalog Zsolt (1935–1997)*, Napút, 2004, 10. sz., 142–143.
- RADNÓTI Sándor, *A „Faction”*, Kritika, 1989, 11. sz. (november), 40–42. (= R. S., *Recrudescunt Vulnera*, Bp., Cserépfalvi Kiadó, 1991, 190–197.)
- SCHEIN Gábor, *Csalog Zsolt: Parasztregény = Magyar irodalom*, szerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai Kiadó, 2010, 946–948.
- SISÁK Zita, *A szóbeli elbeszélés regénnyé szerveződése (Csalog Zsolt Parasztregény) = Minden es gyűjtemény: Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit, TÓTH Arnold, Bp., ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005 (Artes Populares, 22), I, 249–266.
- SOLTÉSZ Márton, *„Itt van ez a rohadt szocializmus”: Csalog Zsolt A tengert akartam látni című kötetének fogadtatása*, Kortárs, 2011, 11. sz. (november), 58–71. (= Uő., *Felhasznált irodalom*, Bp., Magyar Írószövetség Arany János Alapítványa, Kortárs Kiadó, 2012 [Kritikai Füzetek, 5], 9–28.)
- SOLTÉSZ Márton, *A valóság művészete – a művészet valósága: Írói és költői kompetenciák Csalog Zsolt és Turcsány Péter szociográfiáiban* = S. M., *Működés: Tanulmányok, kritikák, előadások, jegyzetek*, Pomáz, Kráter Műhely Egyesület, 2013 (Teleszkóp Könyvek, 27), 36–44.
- SOLTÉSZ Márton, *Az olti tutajút: Bevezetés a Gézám¹! című Csalog-elbeszélés olvasásába*, Irodalomtörténet, 2012, 4. sz. (tél), 535–553.
- SOLTÉSZ Márton, *Bejegyzések a Cs betűhöz: Csurka István levele Csalog Zsolthoz*, Kortárs, 2012, 4. sz. (április), 67–68.
- SOLTÉSZ Márton, *„Szelíd lázadás az érvényes norma ellen”: Bevezető gondolatok Csalog Zsolt Cseréptörés-kritikájához*, Kortárs, 2013, 9. sz. (szeptember), 70–80. (=

⁴⁸⁹ Elhelyezve a PPKE BTK könyvtárban, a 801.989-es jelzeten.

„Figyeljétek a mesélő embert”: *Esszék és tanulmányok Lengyel Péterről*, szerk. RADVÁNSZKY Anikó, Bp., Ráció Kiadó, 2013 [Libra Librorum, 1], 245–256.)

- SOLTÉSZ Márton, *Egy lelkiismerettel megvert írástudó: Avagy jegyzetek Tar Sándorról és a megrendülésről*, Kortárs, 2015, 2. sz. (február), 49–56.
- SZABÓ László, *In memoriam Csalog Zsolt*, Jászkunság, 1997, 3–4. sz. (május–augusztus), 219–220.
- SZIKLAY Andor, *Magyar lányomok...: Arcélek és árnyékok*, Amerikai Magyar Népszava, 1983, 9. sz. (március 4.), 8, 15.
- SZILÁGYI Miklós, *Jegyzetek a paraszti emlékiratról*, Dunatáj, 1980, 2. sz. (nyár), 25–31.
- SZILÁGYI Miklós, *Az „igaz” történet, az élettörténeti elbeszélés és a kortársi irodalom: Különös tekintettel Csalog Zsolt szépírói munkásságára = Folklór és irodalom*, szerk. SZEMERKÉNYI Ágnes, Bp., Akadémiai Kiadó, 2005 (Folklór a Magyar Művelődéstörténetben), 411–419.
- SZILÁGYI Miklós, *Csalog Zsolt*, Új Dunatáj, 1997, 3. sz. (július–szeptember), 69–70.
- T. ZSELENSKY Péter, *A volt/van ember: In memoriam Csalog Zsolt*, Kapu, 1997, 8. sz. (augusztus), 86.
- TAR Sándor, *Zsolt*, Népszabadság, 1997. július 19., 9.
- TARJÁN Tamás: *Csalog Zsolt: Parasztregeény = 303 magyar regény: Amit el kell olvasnod, mielőtt meghalsz*, szerk. TARJÁN Tamás, Bp., Gabo Kiadó, 2009, 232.
- VARGA Lajos Márton, *Igazságosság, együttérzés: 75 éves volna Csalog Zsolt író*, Népszabadság, 2010. november 30., 18.

6.5. Absztrakt

A jelen értekezés célja annak bizonyítása, hogy Csalog Zsolt írói életműve és kéziratos hagyatéka a huszadik század magyar irodalmának egyik legfigyelemreméltóbb tüneménye.

Nem csupán az esztétikai-poétikai szempontok teszik aktuálissá ezt az oeuvre-t, de az általa exponált etikai és társadalmi kérdések is. Túl a marximus-leninizmus esztétikai diktatúráján, végre megkezdődhet a Csalog-portréban kikristályosodó emberi és kulturális univerzálék fölfedezése és értékelése. Merthogy dolgozatunk hőse úgynevezett „doku-portrékat” írt. Ez az egyedi műfaj az irodalom legegyszerűbb eszközeit és módszereit a szociológiai kutatás technikáival ötvözi. Tegyük hozzá: pályája első szakaszában (a hatvanas évek végétől a hetvenes évek elejéig) Csalog nem használt magnetofont a szükséges nyersanyag összegyűjtéséhez – az *M. Lajos, 42 éves* még kizárólag az író emlékezetén alapul.

1971-ben ismerkedett meg Csalog pályája legkedvesebb és legjelentősebb adatközlőjével, Mohácsi Bálintné Eszter néniével, az életmű csúcspontját jelentő *Parasztregény* belső narrátorával. A regény 1971 és '74 között, Tiszaroffon íródott, ahol az író közel négy éven át interjúzott-beszélgetett az idős parasztasszonnyal, s mintegy 90 órányi „nyersanyagot” rögzített magnószalagjain. Eszter néni ráadásul nem pusztán adatközlő volt, de híres történetmondó is: népművésze saját orális műfajának, az úgynevezett „tanyázás”-nak. Ez a speciálisan magyar kifejezés – John D. Niels terminusával élve – egy olyan „beszél nyelvű aktust” jelöl, melynek narrátora – igazodván e sajátos paraszti happening-típus dramaturgiájához – mulattató és tanulságokban gazdag történeteket oszt meg saját életéről, valamint közösségének egyes tagjairól. Négyszemközti beszélgetések s ez utóbbi típusú előadások alapján született meg tehát a regény, melyben az előszó művésznének stílusa és szándékai szerencsésen találkoztak az író (a külső narrátor) poétikájával s végül a prózairodalom nagyműfajával.

Értekezésünk második fejezetében a Csalog-oeuvre átfogó, szisztematikus műfajelméleti és -történeti vizsgálatára vállalkozunk; majd a 3–5. fejezetekben a kidolgozott szempontokat s a meglelt terminusokat szoros szövegolvasások során tesszük próbára. Hitünk szerint az írásfolyamat főbb szakaszainak (a rögzítés, a lehallgatás, a vágás, a szerkesztés, a megírás és a „legitimációs párbeszéd” fázisainak) szétválasztása, megkülönböztetése és definiálása hasznos és érdemes föladat. Enélkül Csalog Zsolt prózapoétikája továbbra is homályban marad.

6.6. Abstract

The objective of this paper is to demonstrate that the literary œuvre and bequest of Zsolt Csalog is one of the most interesting phenomenon of twentieth centuries Hungarian literature.

It is not just the theoretical and aesthetical-poetical problems that make this œuvre current, but also the social and ethical problems discussed in them. After the dictatorship of the Marxist-Leninist aesthetics we can finally discover and evaluate the universal human and cultural principles underlying the Csalog-portraits, mainly because the protagonist of this dissertation had written so-called “docu-portraits”. This personal genre combines the poorest literary devices and methods with the techniques of sociological research. It is important to note that in the first ten years of his career (from the late 1960s to the early 1970s), Csalog did not use a tape recorder to collect the material necessary for his work; e.g. his *Lajos M., Aged 42* is based exclusively on the author’s memory.

In 1971, Csalog met his most important and beloved informant, Mrs. Bálint Mohácsi, also known as Eszter néni, the internal narrator of his magnum opus *Peasant Novel*. The novel was written between 1971–1974 in Tiszaroff, where the author interviewed or, rather, had conversations with, the old peasant woman for four years, recording more than 90 hours of “raw material”. And Mrs. Mohácsi was not a simple interlocutor. She was a famous storyteller, a folk artist in her own oral genre, called “tanyázás”. This Hungarian word means, using the term of John D. Niels, an “oral poetry act”: storytellers, according to the peculiar dramaturgy of this type of peasant happening, tell amusing and instructive stories about their lives and about the members of their proper community. Tête-à-tête talks (interviews) and this type of public discourse provided a foundation for the novel, wherein the style and intentions of the oral author merge successfully with the poetics of the writer (the external narrator) and the genre of the literature.

The second chapter of this dissertation offers a systematic genre-theoretical and genre-historical analysis of Csalog’s œuvre. Chapters 3–5 apply new terminology and perspectives by closely reading the texts. In the opinion of the present author, the selection, distinction and definition of the main stages of the writing process (recording, listening, transcribing, cutting, editing, writing up and, finally, “legitimizing dialogue”) is a necessary first step. Without it, Zsolt Csalog’s poetry of prose would remain inexplicable.